

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2005: ΤΟΜΟΣ 80^{ΟΣ}

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2005

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α
ΤΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ
ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΥΚΟΥΝΑ

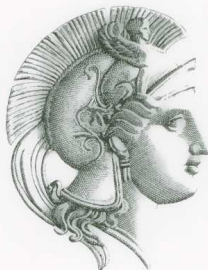
Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α
ΤΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2005: ΤΟΜΟΣ 80^{0Σ}

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ
ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
2005

ПРАКТИКА

АКАДЕМИИ НАУК

ИЗДАНИЕ

1988

ИЗДАНИЕ НАУКИ И ТЕХНИКИ

ИЗДАНИЕ

ИЗДАНИЕ НАУКИ И ТЕХНИКИ

ISSN 0369-8106

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

του Π' - 2005 τόμου τῶν Πρακτικῶν

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ	13	ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ	2005	.....	9
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ	20	ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ	2005	.....	27
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ	15	ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ	2005	.....	47
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ	14	ΑΠΡΙΛΙΟΥ	2005	.....	63
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ	21	ΑΠΡΙΛΙΟΥ	2005	.....	71
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ	19	ΜΑΪΟΥ	2005	.....	75
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ	24	ΜΑΪΟΥ	2005	.....	83
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ	13	ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ	2005	.....	115
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ	20	ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ	2005	.....	125
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ	3	ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ	2005	.....	131
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ	10	ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ	2005	.....	141
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ	29	ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ	2005	.....	157
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ	13	ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ	2005	.....	201
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ	29	ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ	2005	.....	221
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ				.....	235

ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ*

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΑΛΑΜΒΑΝΟΝΤΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΕΜΜΑΝΟΥΪΛ ΡΟΥΚΟΥΝΑ

Εκφράζω ευγνωμοσύνη πρὸς τοὺς συναδέλφους μου, οἱ ὅποιοι μὲ τὴν ψήφου τους μὲ ἀνέδειξαν στὸ ἀνώτατο ἀξίωμα τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἱεραρχίας. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν ἀπερχόμενο πρόεδρο γιὰ τὰ καλά του λόγια. Ὁ κ. Σπύρος Ἰακωβίδης ἄσκησε τὸ λειτούργημα μὲ φαντασία, ἀποτελεσματικότητα, ἀλλὰ πρωτίστως μὲ πραότητα. Εἶμαι βέβαιος ὅτι μὲ τὴ συνεργασία τοῦ ἀγαπητοῦ φίλου καὶ ἐκλεκτοῦ ἐπιστήμονος ἀντιπροέδρου κ. Κώστα Στεφάνη αὐτὴ ἡ χρονιὰ δὲν κυλήσει ἐπωφελῶς γιὰ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Τὸ αὐτὸ πιστεύω καὶ γιὰ τὴν συνεργασία μὲ τὸν ἐκλεκτὸ Γενικὸ Γραμματέα, κ. Νικόλαο Ματσανιώτη. Προσβλέπω ἐπίσης στὴ στήριξη τῶν ἀγαπητῶν στελεχῶν τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ τοῦ διοικητικοῦ προσωπικοῦ τῆς Ἀκαδημίας γιὰ νὰ συνεχίσουμε τὴν καλὴ πορεία τῆς.

*
* *

1. Ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν εἶναι ἔννοια μὲ εὐρύτατο περιεχόμενο, χωρὶς γενικῶς ἀποδεκτὸ ὅρισμά. Ὑποδηλώνει τὶς διάφορες ἐνώσεις ἀτόμων πού συγκροτοῦνται καὶ κινητοποιοῦνται γιὰ τὴν προστασία κοινῶν δικαιωμάτων καὶ ἀγαθῶν. Κατὰ τὴν τελευταία τριακονταετία γνωρίζει ἐντυπωσιακὴ παγκόσμια ἀνάπτυξη, χάρις σὲ πλῆθος φορέων, σωματείων, μὴ κερδοσκοπικῶν ὀργανώσεων καὶ

* Δημοσίαι Συνεδρία 13 Ἰανουαρίου 2005.

ομάδων. Η στενογραφική όμως αναφορά μόνο στις μη κυβερνητικές οργανώσεις δεν καλύπτει το φαινόμενο στο σύνολό του.

2. Οι αναλυτές δέχονται ότι η έννοια «κοινωνία των πολιτών» έχει τις ρίζες της στην κατά τον Αριστοτέλη «πολιτική κοινωνία». Οι καταστάσεις βέβαια διαφέρουν ανάλογα με τις εποχές, αλλά, αφού γίνεται αναφορά στον Αριστοτέλη, είναι επίκαιρη ή επισήμανσή του ότι «πολλῶν γὰρ ἐπιστατῶν ἡ πολιτικὴ κοινωνία δεῖται» (Πολιτικά, Δ 1299 a 16-17). Εἴκοσι αἰῶνες ἀργότερα ὁ Μελάγγιδων υἱοδετοῦσε στὴ Δύση τὸν λατινικὸ ὄρο *societas civilis* ποὺ φθάνει στὶς μέρες μας ὡς *civil society*, *société civile*, *sociedad civil*, κ.λπ., ἐνῶ στὴ Γερμανία τὸν 19ο αἰῶνα ὁ Friedrich Hegel μετὰ τὸν ὄρο *bürgerliche Gesellschaft* ἐννοοῦσε τὴν ἀστική κοινωνία τῶν πολιτῶν, καὶ μετὰ αὐτὴ τὴν έννοια τὴν ἀντιμετώπισε ὁ Karl Marx. Ἐξάλλου, ρομαντικοὶ στοχαστὲς τοῦ 19ου αἰῶνα τοποδετοῦσαν τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν μεταξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς (μεταξὺ θερησκευτικῆς καὶ κοσμικῆς ἐξουσίας).

3. Ἡ ἐπαναδραστηριοποίηση τοῦ πολίτη ἀποτελεῖ ἐπιστροφή στὶς ρίζες τῆς Ἀθηναίων Πολιτείας, ὅπως αὐτὴ περιγράφεται ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη στὸν Ἐπιτάφιο τοῦ Περικλέους (B, 40, 2): «μόνοι γὰρ τὸν τε μηδὲν τῶν πολιτικῶν μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν», δηλαδὴ μόνο ἡμεῖς θεωροῦμε ὅτι ὄχι μόνο εἶναι ἀδιάφορος, ἀλλὰ καὶ ἀχρηστος ἐκεῖνος ποὺ δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ κοινά. Ἡ ρῆση οὐσιαστικὰ ἀπηρεεῖ ἀρχὲς τῆς σολώνειας νομοθεσίας καὶ θεμελιώνει τὴν ἀξιακὴ ποιότητα τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ, τὸ ὁποῖο κατὰ τὸν Αἰριστοτέλη ἀποτελεῖ «τὸ πρότερον».

4. Ἐνα χαρακτηριστικὸ τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν εἶναι ὁ ἐδελοντισμός. Ὅταν εἴμαστε συνειδητοὶ πολίτες, τότε μετέχουμε, ὀργανωμένα ἢ ὄχι, στὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν καὶ ἀπολαμβάνομε τὴ συλλογικότητα καὶ τὴν εὐδαιμονία τῆς προσφορᾶς. Ἐξάλλου, ἡ ἀπουσία ἐδελοντισμοῦ, ὅπως τὸν ἐννοοῦμε σήμερα, στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ ἰδιαίτερα στὴν Ἀθήνα, ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι σὲ διάφορες φάσεις τῆς ζωῆς τους ὅλοι οἱ πολίτες μετεῖχαν θεσμικὰ στὴ λειτουργία τῆς πολιτείας (τέσσερις φορὲς σὲ κάθε φεγγάρι).

5. Ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν δὲν εἶναι μόνο έννοια ἀρίστη, εἶναι καὶ έννοια εἰκονική (virtual). Πολλοὶ ἀναρωτιῶνται ποιοὺς ἐκπροσωποῦν ἢ κάθε μιὰ ἀπὸ τίς ὀργανώσεις καὶ οἱ ἄτυποι φορεῖς. Εὐτυχῶς, δὲν θὰ μάθουμε ποτὲ ποιοὺς ἐκπροσωπεῖ τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν στὸ σύνολό της ἢ σὲ ὀρισμένους τομεῖς σὲ συγκεκριμένο κράτος, ἀλλωστε κανεὶς δὲν εἶναι μοναδικὸς ἐκφραστὴς τοῦ δημοσίου συμφέροντος καὶ ὑπάρχουν τουλάχιστον τόσες κοινωνίες τῶν πολιτῶν ὅσα εἶναι καὶ τὰ κράτη. Ἐπιπλέον τῶρα γίνεται λόγος γιὰ διεθνή (international) καὶ

για παγκόσμια (global) κοινωνία των πολιτών. Αν η κοινωνία των πολιτών είχε συγκεκριμένους δεσμούς και φορείς, τότε πιθανόν μερικά οργανωμένα συμφέροντα να την είχαν ήδη διεμβολήσει, τριασεύσει και οικειοποιηθεί.

6. Κανείς δεν γνωρίζει επίσης, πόσοι είναι οι φορείς που ενεργούν στο όνομα της κοινωνίας των πολιτών. Τον Ιούνιο 2004, οι New York Times τους εκτιμούσαν σε ένα εκατομμύριο (προφανώς στις Η.Π.Α.) και τον Νοέμβριο 2004, η Le Monde έγραφε για ένα εκατομμύριο groupements associationnistes στη Γαλλία. Η αδυναμία καταμετρήσεως οφείλεται προφανώς στο ποικιλόμορφο και ευέλικτο νομικό καθεστώς αυτών των οργανώσεων. Επειδή όμως η ύπαρξή τους στά διεθνή δρώμενα αποτελεί στοιχείο προαγωγής της ιδέας της νομιμότητας σε διεθνή κλίμακα, είναι αναγκαίο προηγουμένως ή λειτουργία τους να εντάσσεται σε σχήματα του έσωτερικού δικαίου της έδρας και των παραρτημάτων τους. Από διεθνούς πλευράς το Συμβούλιο της Εύρώπης έχει διατυπώσει την άνεπιτυχή συνθήκη αριθμ. 126/1991 «περί αναγνώρισεως του καθεστώτος των διεθνών μη κυβερνητικών οργανώσεων» (με δέκα μόνο επικυρώσεις μεταξύ των οποίων της Ελλάδος). Ως προς το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης, μερικοί έλαβαν τον κόπο να μετρήσουν πόσες φορές στά τελευταία πέντε χρόνια το θέμα απασχόλησε τις μεγαλύτερες εφημερίδες Εύρώπης και Αμερικής και διαπίστωσαν ότι η αύξησή είναι γεωμετρική. Άγνωστη είναι επίσης η αναλογία εκείνων των ιδιωτικών φορέων που αναπτύσσουν όχι έσωτερική, αλλά διεθνή δράση στον υπό κρίση τομέα.

7. Ειδικότερα ως προς την προστασία του δημοσίου συμφέροντος, η κοινωνία των πολιτών μπορεί να ένταχθεί σε ένα σχήμα επικουρικότητας, γιατί έξ όρισμού το δημόσιο συμφέρον εκφράζεται πρωτίστως από τὰ συντεταγμένα και τὰ άλλα όργανα του κράτους, καθώς και από τους υπάρχοντες δεσμούς της κοινωνίας. Και είναι όρθό, προκειμένου να εξασφαλίζονται διακριτοί οι ρόλοι, κοινωνικοί δεσμοί, όπως η Εκκλησία και τὰ επαγγελματικά σωματεία, να ιδρύουν χωριστές μη κυβερνητικές οργανώσεις. Ανάλογα με τους τομείς στους όποιους δραστηριοποιούνται, οι οργανώσεις συνεργάζονται με τὸ κράτος, τὸ ύποκατιστούν ή και εκφράζουν τὴν αντίθεσή τους σε έπιλογές του.

8. Στη σύγχρονη έποχή, η έννοια κοινωνία των πολιτών είναι σχεδίασμα της δυτικής πολιτικής και οικονομικής φιλοσοφίας με σημείο έκκινήσεως τὰ έργα των Σκωτσέζων διανοητών του 18ου αιώνα. Αναντιρρήτως δέ, συνέτεινε κατά τον 19ο αιώνα στην κατάργηση της δουλείας, τὴν ανάδειξη του γυναικείου κινήματος και του συνδικαλισμού, τὴν προστασία των άσθενών, τραυματιών, αίχμαλώτων και άμάχων κατά τις ένοπλες συρράξεις. Ήδη λοιπόν από τότε, οι στόχοι

της κοινωνίας των πολιτών εντάσσονταν περισσότερο στις αντίληψεις περί του φιλελευθερισμού, παρά στη στενή συνάρτηση προς την ελευθερία της αγοράς. Είναι όμως επίσης αναντίρρητο ότι εκδηλώθηκε στο πλαίσιο του καπιταλισμού, όπως αυτός διαμορφώθηκε με τη βιομηχανική επανάσταση και τις μεγάλες ιμπεριαλιστικές εξορμήσεις της εποχής εκείνης.

9. Ο δημόσιος χώρος (public domain) προσδιορίζεται επίσης με δυσκολία, ως ο χώρος εκείνων των δραστηριοτήτων που τοποθετούνται μεταξύ της οικογενείας και του κράτους. Οι όπαδοί του κράτους προνοίας προσπάθησαν να θέσουν το δημόσιο καθήκον και το δημόσιο συμφέρον πριν από τα κέρδη της αγοράς και τα ιδιωτικά συμφέροντα. Ήλεγχθη ότι στο σύνδημα «ας προσέχει ο αγοραστής» ή απάντησι είναι «ας προσέχει ο πωλητής», επειδή για διαφόρους λόγους, ο αγοραστής δὲν ἔχει συνήθως τὴ δυνατότητα νὰ προσέχει. Ἐμπιστεύεται τὴν ἐπαγγελματική ἱκανότητα καὶ τὸν ἐπαγγελματικὸ λόγο τοῦ πωλητῆ.

10. Ἀπαραίτητο λοιπὸν στοιχεῖο γιὰ τὴν υἰεΐα τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς, κατὰ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ἀποτελεῖ ὁ ἐπαγγελματισμὸς. Σὺν τῷ χρόνῳ ὁμως, ἀκόμη καὶ μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ κράτους προνοίας, πολλοὶ ἐπαγγελματίες πίστεψαν ὅτι, ἐπειδὴ εἰδικεύονται στοὺς χειρισμοὺς τῶν μηχανισμῶν τῆς ἀγορᾶς, μπορούσαν νὰ ἀγνοήσουν τὸν ρόλο τους ὡς παραγόντων καὶ τοῦ δημοσίου χώρου. Ἡ ὕβρις ἐκδηλώθηκε μεταξύ ἄλλων μὲ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐργαζομένων μόνο μὲ οἰκονομικὰ κριτήρια, τὶς ἀπάνθρωπες κατασκευές στὶς πόλεις, τὴν ἀνατροπὴ τῶν ὄρων τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, τὴν ἀλόγιστη χρησιμοποίησις τῆς ἐνέργειας καὶ τὴν περιφρόνησις πρὸς τὸ φυσικὸ περιβάλλον.

11. Ἐξᾴλλου, ἀρκετοὶ διανοητές, ἰδίως πανεπιστημιακοί, ἐπηρεασμένοι καὶ αὐτοὶ ἀπὸ τὶς ἐξειδικεύσεις ἀγνόησαν τὶς ὑποχρεώσεις τους πρὸς τὸ δημόσιο ἦθος, πράγμα πὸ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργεῖται ψευδὲς χάσμα μεταξύ ἐκείνων πὸ παρέχουν ὑπηρεσίες (δημόσιες καὶ ιδιωτικὲς) καὶ ἐκείνων πὸ εἶναι οἱ ἀποδέκτες τους (οἱ χρήστες, users).

12. Ὁ 20ὸς αἰώνας γνώρισε δύο μεγάλες ἀνατροπές πὸ ὑπῆρξαν καταλυτικὲς γιὰ τὰ ζητήματα πὸ μᾶς ἀπασχολοῦν. Ἡ πρώτη, μετὰ τὸ 1917, ἐπαγγέλθηκε καὶ πραγματοποιήσε τὴ συγκέντρωσις ὅλων τῶν μέσων παραγωγῆς ἀπὸ τὸ κράτος, καὶ ἡ δεύτερη, μετὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1980, ἐπαγγέλλεται παγκοσμίως καὶ πραγματοποιεῖ τὴν ιδιωτικοποίησις. Σήμερα, τὸ κυρίαρχο σύνδημα εἶναι ἡ ιδιωτικοποίησις, ἡ ὅποια παρουσιάζει τουλάχιστον δύο ὄψεις: ἀφενὸς ἐκδηλώνεται μὲ τὴ μετατροπὴ ὀργανισμῶν καὶ ἐπιχειρήσεων πὸ ἕως τώρα ἀνήκαν στὸ δημόσιο τομέα σὲ ιδιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, καὶ ἀφετέρου ἀποτελεῖ ἰδεολογία πὸ διαχέεται σὲ

ὅλες τις ἐκδηλώσεις τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ δεύτερη ἐκδοχή, ἐκείνη τῆς ιδεολογίας, εἶναι ἡ σπουδαιότερη, γιατί ἀνατρέπει σειρά καδιερωμένων ἀρχῶν, ἀξιών καὶ δογμάτων. Ὅδηγεῖ σὲ ἀνακατανομή τῶν περιοχῶν δράσεως τῆς δημοσίας καὶ τῆς ιδιωτικῆς σφαίρας, ἐντάσσει νέους δρώντες (actors εἶναι ὁ καδιερωμένος ὄρος) στὴν οἰκονομική, πολιτική καὶ κοινωνική ζωὴ καὶ παγκοσμιοποιεῖ ἀρνητικὰ καὶ θετικὰ στοιχεῖα τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς.

13. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀναμενόμενη ἡ ἔστω ἄρρυθμη καὶ ἄτακτη παρέμβαση τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν. Ἄς μὴ λησμονοῦμε, ὅτι σὲ ὅλες τις προσεγγίσεις τοῦ ιδεώδους τῆς δημοκρατίας ἀπὸ τὸν Thomas Hobbes καὶ τὸν J.-J. Rousseau ὡς σήμερα γίνεται ἀναφορὰ σὲ κάποιο «συμβόλαιον» (*pactum, contrat*) μεταξύ τοῦ λαοῦ καὶ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ὑπενθυμίζω ὅτι στὸν *Leviathan* ὁ Thomas Hobbes τονίζει ὅτι μὲ τὸ συμβόλαιον τὸ κράτος ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνη προστασίας τῶν πολιτῶν. Ἄν αὐτὴ ἡ προστασία κάμπτεται ἢ παύει νὰ ὑπάρχει τότε δημιουργεῖται ἀναρχία καὶ ρήξη τῶν δεσμῶν πολίτη/κράτους.

14. Συναφῶς πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι στὴν ἐποχὴ μας ὑπάρχουν καὶ ἀρκετὲς ἐσφαλμένες ἀντιλήψεις περὶ τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν. Ἡ πρώτη, εἶναι ἐκείνη πού τὴν ἀντιμετωπίζει ἀποκλειστικὰ ὡς κίνηση γιὰ τὴ διεκδίκηση δικαιωμάτων. Ἀλλὰ τὸ ζητούμενο ἀπὸ τὴν παρέμβαση εἶναι ἡ ἐπίτευξη ἰσοροπίας δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων τῶν πολιτῶν, ἀφοῦ σὲ κάθε περίπτωση οἱ δύο αὐτοὶ παράγοντες εἶναι ἀλληλένδετοι. Ἡ δεύτερη ἐσφαλμένη ἀντιλήψη, εἶναι ὅτι ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται ὡς κάποια ἀνταρπεπτική δύναμη ἀφοῦ στὶς δημοκρατικὰ συντεταγμένες πολιτείες οἱ πολῖτες ἐκφράζονται μὲ τὴν ψῆφόν τους, ἐκλέγουν κατὰ τακτὰ διαστήματα τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ λαοῦ καὶ στὸ πλαίσιο τῆς νομιμότητος λειτουργεῖ πληθώρα νομοθετικῶν, ἐκτελεστικῶν καὶ δικαστικῶν δεσμῶν. Ἄρα δὲν χρειάζεται ἐπιπλέον ὀργάνωση τῶν πολιτῶν. Ἀλλὰ ἡ ἠθικὴ βάση τῆς δημοκρατίας βρίσκεται στὴν οὐσιαστικὴ συμμετοχὴ. Ἡ δὲ κοινωνία τῶν πολιτῶν ἐμφανίζεται ὡς «ἡ δημοκρατία τῶν πλεόν δραστηρίων».

15. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι οἱ ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν γίνονται ὀλοένα ἐμφανέστερες σὲ παγκόσμια κλίμακα, ἐν τούτοις σὲ ἀρκετὰ κράτη (μεταξὺ τῶν ὁποίων κράτη μὲ μακρὰ παράδοση στὸν τομέα αὐτὸ) παρατηρεῖται κάποια κάμψη τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὰ κοινά. Αὐτὸ ἴσως ὀφείλεται σὲ κυκλικὲς ἐκδηλώσεις κοινωνικῆς ἀδιαφορίας σὲ κοινωνίες στὶς ὁποῖες δημιουργοῦνται αἰσθήματα κορεσμοῦ, ὅπως ἐπίσης καὶ στὶς πολὺ φτωγῆς κοινωνίες πού κρίνουν ὅτι τὰ περιθώρια ἐλπίδας γιὰ τὰ μέλη τους εἶναι μικρά. Πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐπι-

σήμανση, τὸ φαινόμενο ἔχει κατακλύσει τις περισσότερες χώρες τοῦ κόσμου καὶ ἐκδηλώνεται σὲ διεθνῆς ἐπίπεδο.

16. Ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν ἐνδυναμώθηκε πέρα τῶν κρατικῶν συνόρων μὲ τὴ δημιουργία, ἰδίως μετὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1970, δικτύων (networks) πολιτιστικῆς, πολιτικῆς, θρησκευτικῆς, κοινωνικῆς, οἰκολογικῆς καὶ ἄλλης συνεργασίας. Στὶς πρώτες φάσεις ἐμφανίσθηκε σὲ τομεῖς τῆς ἀλληλεγγύης γιὰ τὴν εἰρήνη καὶ τὸν ἀφοπλισμὸ καὶ αὐτὰ τὰ δίκτυα μεταξύ ἀνθρώπων ἀπὸ διάφορα κράτη ἀποκλήθηκαν «ἡ δύναμη τῶν ἀδυνάτων δεσμῶν» (The strength of weak ties).

17. Ἀντικείμενο συζητήσεων ἀποτελεῖ ἡ βαθμιαία ἐγκαθίδρυση γραφειοκρατικῶν μηχανισμῶν σὲ μερικῆς μεγάλης μὴ κυβερνητικῆς ὁργανώσεις μὲ διεθνή δράση. Ἡ σημαντικότερη ὅμως κριτικὴ πὺ ἀσκεῖται στὶς ὁργανώσεις ἀφορᾶ στὴ χρηματοδότηση καὶ τὴ χρησιμοποίηση τῶν πόρων τους. Τὸ εὐλόγο ἐπιχειρημα εἶναι πῶς, ὅταν αὐτὲς ἀπαιτοῦν διαφάνεια σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς, πρέπει καὶ οἱ ἴδιες νὰ δίνουν τὸ παράδειγμα τῆς διαφάνειας. Τὸ ζήτημα εἶναι περίπλοκο καὶ συνδέεται τόσο μὲ τις προϋποθέσεις χρηματοδότησεως, ὅσο καὶ μὲ τις δράσεις αὐτῶν τῶν ὁργανώσεων. Οἱ ἀρμόδιοι σὲ τρεῖς διεθνεῖς ὁργανισμοὺς (Ἡνωμένα Ἐθνη, Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση, Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης) συμφωνοῦν γιὰ τὴν, ἀνά τακτὰ διαστήματα, ἀξιολόγηση τῶν ἀποτελεσμάτων λειτουργίας καθεμιᾶς ἀπὸ αὐτὲς τις ἐνώσεις καὶ ὁργανώσεις. Πιστεύουν ἐπίσης, ὅτι ἡ ἀξιολόγηση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς δράσεώς τους εἶναι περισσότερο ἀξιόπιστη ὅταν γίνεται ἀπὸ τοὺς χορηγοὺς ἰδιώτες ἢ τοὺς διεθνεῖς ὁργανισμοὺς, παρὰ ἀπὸ τὸ χορηγὸ κράτος.

18. Μερικῆς μὴ κυβερνητικῆς ὁργανώσεις ἐπικρίνονται ὅτι ὑπάρχουν μόνο γιὰ τὸ θεαθῆναι ἢ ὅτι διαρκῶς ἀσκοῦν κριτικὴ καὶ μάλιστα χωρὶς τεκμηρίωση. Αὐτὲς οἱ ὁργανώσεις χαρακτηρίζονται διεθνῶς ὡς populist, made-for-television καὶ fantaisistes. Σὲ μερικῆς περιπτώσεις γίνεται λόγος περὶ «ἐργολάβων» τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, τῶν μειονοτήτων, κ.λπ. ἢ περὶ κυβερνητικῶν πρωτοβουλιῶν πὺ ἐμφανίζονται μὲ τὸ ἐνδυμα τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν γιὰ τὴν ἐπίτευξη πολιτικῶν στόχων σὲ βάρος ἄλλων κρατῶν (GONGOS, faux nez d'intérêts particuliers inavouables). Αὐτὲς οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι ἀναπόφευκτες ἀν ληφθεῖ ὑπόψη τὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο ἠρσικόμαστε. Πάντως, ὅσο ὑψηλότερο εἶναι τὸ ἰδεῶδες στὸ ὁποῖο στοχεύουν οἱ ὁργανώσεις γενικῶς, τόσο πῖο μεγάλη προσοχὴ ἀπαιτεῖται στὴν ἀξιολόγησή τους. Γι' αὐτὸ προβάλλεται ἡ ἀπαιτήση, οἱ ὁργανώσεις πὺ ἐπικαλοῦνται τὸ γενικὸ συμφέρον νὰ ἔχουν καθαρό, ὑπεύθυνο καὶ συγκροτημένο λόγο, ἀρχὲς καὶ ἀξίες, καὶ ἀνάλογη ἐπιμελητεία, ἔτσι ὥστε μὲ τὴν ἐν γένει συμπεριφορὰ τους νὰ προσελκύουν καὶ ὄχι νὰ ἀπομακρύνουν τὴν κοινωνία.

19. Οι μη κυβερνητικές οργανώσεις πρέπει να έχουν και επίγνωση των δυνατοτήτων τους. Τήν περασμένη εβδομάδα στη Γαλλία, μία πολύ γνωστή διεθνής μη κυβερνητική οργάνωση, που παρέχει ιατρικές υπηρεσίες σε δοκιμαζομένους λαούς και έλαβε πριν λίγα χρόνια το βραβείο Nobel της ειρήνης, ανακοίνωσε ότι παύει να δέχεται οικονομικές ενισχύσεις υπέρ των θυμάτων των προσφάτων καταστροφών στη νοτιοανατολική Ασία, επειδή κρίνει ότι δεν διαθέτει την απαραίτητη υποδομή για να χρησιμοποιήσει περαιτέρω χορηγίες έπωφελώς υπέρ των θυμάτων. Αυτή η υποδειγματική ενέργεια προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις από άλλες μη κυβερνητικές οργανώσεις, οι οποίες την κατηγορούν ότι δημιουργεί αναστολές στους δότες.

20. Όταν λέμε διεθνής δράση, την εννοούμε είτε στο πλαίσιο διεθνών οργανισμών είτε στο έδαφος ξένων κρατών. Καίτοι δέ, η διάκριση μεταξύ των έσωτερικών και των διεθνών δραστηριοτήτων της είναι δυσχερής, η διεθνής διάσταση της κοινωνίας των πολιτών καλύπτει κυρίως τέσσερις μεγάλους τομείς: τον άνθρωπιστικό (σε περιπτώσεις ενόπλων συρράξεων ή φυσικών καταστροφών), τα ανθρώπινα δικαιώματα, την ανάπτυξη και τέλος τη θεμελίωση, ενίσχυση και έκσυγχρονισμό των θεσμών με όραμα τη δημοκρατία.

21. Για να αποκτήσει την ιδιότητα της διεθνούς μη κυβερνητικής οργάνωσης μία οργάνωση πρέπει να πληροί όρισμένους όρους, οι οποίοι έχουν ως κοινό παρονομαστή τη δράση σε δύο ή περισσότερα κράτη. Οι άλλοι όροι διαφέρουν από κράτος σε κράτος και από τον ένα διεθνή οργανισμό σε άλλον, ανάλογα με το καθεστώς στο οποίο προσβλέπουν οι οργανώσεις: να γίνονται δεκτές ως παρατηρητές, να αποκτούν συμβουλευτική ιδιότητα ή να μετέχουν σε ενέργειες και προγράμματα του διεθνούς οργανισμού. Πάντως από της υιοθέτησεως του άρθρου 71 (περί μη κυβερνητικών οργανώσεων) του Χάρτη των Ήνωμένων Έθνων (που έγινε με την παρέμβαση υπερχιλίων οργανώσεων κατά τη Συνδιάσκεψη του San Francisco το 1944) ως σήμερα έχουν καταγραφεί τουλάχιστον τρεις γενεές όρων δημιουργίας εταιρικής σχέσεως (partnership) μεταξύ διεθνών οργανισμών και μη κυβερνητικών οργανώσεων, με αντιστοίχως μεταβαλλόμενα ποιοτικά και ποσοτικά κριτήρια επιλογής.

22. Όλοι αυτοί οι μη κρατικοί όρωντες (actors) πολλαπλασιάσθηκαν και πλαισιώνουν σήμερα κατά χιλιάδες τα διεθνή όργανα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Γι' αυτό συνήθως η δράση μερικών (ό ακτιβισμός τους) δεν είναι ευχάριστη στις κυβερνήσεις. Πρέπει όμως να τονισθεί ότι πολλές διεθνείς συμβάσεις περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων δρομολογήθηκαν ή υποστηρίχθηκαν

συστηματικά, όχι από κυβερνήσεις, αλλά από μη κυβερνητικούς οργανισμούς και ενώσεις. Οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών ήταν παρούσες σε όλες τις φάσεις επεξεργασίας της *Ευρωπαϊκής Συμβάσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου* (1950), της *Αμερικανικής Συμβάσεως* (1979), των *Συμφώνων των Ηνωμένων Εθνών* (1966), των *Συμβάσεων για την κατάργηση των φυλετικών διακρίσεων* (1966), των *διακρίσεων κατά των γυναικών* (1979), των *Συμβάσεων κατά των βασανιστηρίων* (1984 και 1986), *προστασίας του παιδιού* (1989), και τέλος κατέστρωσαν σχέδιο *Καταστατικού Διεθνούς Ποινικού δικαστηρίου* για την υιοθέτηση του οποίου άσκησαν έντονες πιέσεις στις κυβερνήσεις (1996). Παρέχουν επίσης συνδρομή σε έσωτερικούς, οικονομικούς και πολιτικούς πρόσφυγες και μετανάστες.

23. Ίσως το πιο έντυπωσιακό επίτευγμα χιλίων μη κυβερνητικών οργανώσεων από 60 κράτη, είναι η *Σύμβαση περί καταργήσεως των ναρκών* κατά προσωπικού του 1997. Στή συντονιστική οργάνωση δόθηκε και το βραβείο Nobel της ειρήνης. Για όσους δεν το γνωρίζουν, οι *νάρκες* κατά προσωπικού είναι ιδιαίτερος δημοφιλής σε κυβερνώντες στην Αφρική και την Ασία, όπου οι εταιρείες εξαπλισμών τις χαρίζουν άφειδώς με την αγορά κάθε πολεμικού αεροσκάφους. Οι κυβερνήσεις τις κατασπείρουν, είτε στα διεθνή τους σύνορα είτε στα όρια που τους χωρίζουν από τους τοπικούς επαναστάτες. Δεν παίρνουν όμως τον κόπο να χαρτογραφήσουν τα ναρκοπέδια και κανείς δεν γνωρίζει επακριβώς που βρίσκονται. Η εκπρόσωπος της Διεθνούς Επιτροπής του Έρυδρου Σταυρού, κυρία Denise Doswald Beck, σημειώνει ότι, ενώ η παραγωγή της κάθε *νάρκης* κατά προσωπικού στοιχίζει ένα δολλάρια, η εξουδετέρωσή της στοιχίζει χίλια δολλάρια. Οπότε παραμένουν εκεί όπου τοποθετήθηκαν, ώσπου να ανατιναχθούν από αυτές οι περαστικοί άνθρωποι, κυρίως παιδιά.

24. Στην Ελλάδα, οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών με διεθνείς δραστηριότητες εμφανίζουν κινητικότητα κατά τη δεκαετία του 1980 και ιδίως μετά τα γεγονότα στη Βαλκανική το 1991. Ακόμη και σήμερα μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων αυτών των οργανώσεων είναι προσανατολισμένο προς τους γείτονές μας, της Τουρκίας περιλαμβανομένης. Σημαντικό βήμα για τη συγκροτημένη κρατική ενίσχυση αυτών των πρωτοβουλιών έγινε με τη σύσταση στο Υπουργείο των Εξωτερικών της *Ειδικής Υπηρεσίας Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας* (ΥΔΑΣ). Η υπηρεσία φροντίζει, ώστε να γίνονται γνωστές στη χώρα μας οι αναπτυξιακές επιλογές των Ηνωμένων Εθνών και τα προγράμματα του ΟΟΣΑ (του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης) και της

Ευρωπαϊκής Ένώσεως σε Αφρική, Ασία, Λατινική Αμερική και Ανατολική Ευρώπη. Υπάρχει, πέρα των βαλκανικών περιπετειών μας, στον αναπτυσσόμενο κόσμο πεδίο πρόσφορο για την ελληνική εξωτερική πολιτική και προς αυτή την κατεύθυνση πρέπει να ενταθεί το ενδιαφέρον της Ελλάδος. Η Υπηρεσία έχει ως τώρα εγγράψει σε *Είδικό Μητρώο 100 ελληνικές μη κυβερνητικές και άλλες οργανώσεις*, που ανταποκρίνονται στα κριτήριά της για την πραγματοποίηση αναπτυξιακών προγραμμάτων και την έκτακτη ανθρωπιστική βοήθεια στον αναπτυσσόμενο κόσμο, με την οικονομική ενίσχυση του ελληνικού κράτους. Αναφέρομε εδώ το ενδιαφέρον βιβλίο που επιμελήθηκαν δύο νέοι επιστήμονες, οί Παντελής Σκλιάς και Αστέρης Χουλιάρας, με τον αμφίσημο τίτλο «Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών», ως επίσης και με τη συμβολή ανδρών και γυναικών που βιώνουν αυτή την έμπειρία. Σημαντική επίσης είναι ή συμβολή του υπό τη διεύθυνση των Νίκου Μουζέλη και Περικλή Βασιλόπουλου περιοδικού «Κοινωνία Πολιτών» όπου δημοσιεύονται και θεωρητικές προσεγγίσεις πολλών προβλημάτων της κοινωνίας των πολιτών.

25. Υπογραμμίζομε ότι ή κρατική ενίσχυση έχει ή πρέπει να έχει ως αντικείμενο την πραγματοποίηση διεθνών αναπτυξιακών στόχων και ανθρωπιστικής βοήθειας με τη συναίνεση της πολιτείας. Υπάρχουν όμως και λειτουργούν ευδοκίμως με απόφασιστική παρουσία στις διεθνείς σχέσεις, μη κυβερνητικές οργανώσεις, σωματεία και ιδρύματα, τὰ ὅποια οὔτε λαμβάνουν, οὔτε ζητοῦν τὴν κρατικὴ ἐνίσχυση. Ἄλλες πάλι ὁργανώσεις ἐνισχύονται μόνο ἢ ἀπὸ κοινῆ ἀπὸ διεθνῆς διακυβερνητικούς και ιδιωτικούς φορείς.

26. Βασικό στοιχείο για τὴ δράση τῶν ὁργανώσεων σὲ ἔνοπλες συρράξεις στὰ ξένα κράτη εἶναι ἡ πολιτικὴ οὐδετερότητα. Αὐτὴ τὴ στάση τηρεῖ πρὸς τιμὴν της, ἐδῶ και 170 χρόνια, ἡ Διεθνὴς Ἐπιτροπὴ τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ, παρὰ τίς ἐπικρίσεις πού δέχεται. Δυστυχῶς, τὸν τελευταῖο καιρὸ, στίς μεγάλες ἔνοπλες συρράξεις οἱ ἐμπόλεμοι, και ἰδίως ἡ κατέχουσα δύναμη, ζητοῦν ἀπὸ τὰ στελέχη τῶν ανθρωπιστικῶν ὁργανώσεων νὰ παραβιάζουν τὴν οὐδετερότητά τους και νὰ τοὺς δίνουν πληροφορίες περὶ τοῦ ἀντιπάλου. Αὐτὴ ἡ κατάστασι θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτησι, ἰδίως ἀπέναντι στοὺς τοπικοὺς πληθυσμοὺς, τὴν οὐδετερότητα και τὴν ἀξιοπιστία τῶν ὁργανώσεων και διακυβεύει τὴν ἀσφάλεια τῶν στελεχῶν τους. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ πρόσφατη ἀποχώρησι ανθρωπιστικῶν ὁργανώσεων ἀπὸ τὸ Ἀφγανιστάν και τὸ Ἰράκ. Ἐξάλλου, ἡ συνήθης στίς μέρες μας ἐκτὸς κανόνων διεξαγωγῆ τῶν ἐχθροπραξιῶν μεταξὺ κρατικῶν ἐνόπλων δυνάμεων και ἀγνώστων ἀντιπάλων ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα οἱ διάφοροι ἐπαναστάτες, τρομοκράτες

κ.λπ., να συλλαμβάνουν όμηρους και να εκτελούν μέλη των ανθρωπιστικών οργανώσεων. Και σε περίπτωση έπισηφάλου5 ένεχειρίας, οί ανθρωπιστικές οργανώσεις βρίσκονται κυριολεκτικώς μεταξύ δύο πυρών. Αύτη τήν ώρα, καταγράφονται τουλάχιστον είκοσι ένοπλες συρράξεις και άλλες τόσες εντάσεις στον κόσμο μας. Τήν περασμένη Κυριακή ύπογράφηκε ή δέκατη κατά σειρά “όριστική” συμφωνία για τήν ειρήνευση στο Darfour του Σουδάν, αλλά ή σφαγή των αμάχων συνεχίζεται.

27. Δέν ύπάρχει διεθνής διακυβερνητικός οργανισμός ή συνδιάσκεψη, όπου τον τελευταίο καιρό να μη έχει ένταθει ή παρουσία οργανώσεων τής κοινωνίας των πολιτών. Στις μεγάλες Συνδιασκέψεις των Ήνωμένων Έθνών, από έννιακόσιες στις άρχές του 1990 έφθασαν τις τρισήμισυ χιλιάδες τό 2002. Από τό Rio de Janeiro (1992) για τό περιβάλλον, στη Βιέννη (1993) για τά ανθρώπινα δικαιώματα, στο Κάιρο (1994) για τον πληθυσμό και τήν ανάπτυξη, στο Πεκίνο (1995) για τή μη-διάκριση κατά των γυναικών, στο Durban (2001) κατά του ρατσισμού, στο Johannesburg (2002) για τή διαρκή ανάπτυξη. Σημειωτέον ότι ή έννοια διαρκής ανάπτυξη (Sustainable Development) έπινοήθηκε από όργάνωση τής κοινωνίας των πολιτών. Η άδρόα συμμετοχή έδειξε όμως έπίσης πόσο διαφορετικές είναι οί κυριάρχες αντίληψεις από τις διάφορες μη κυβερνητικές οργανώσεις, μεταξύ των οποίων οί έπιλογές όχι μόνο διαφέρουν, αλλά συχνά είναι και άλληλοσυγκρούμενες.

28. Στα Ήνωμένα Έθνη, εκτός από τήν αυτονόητη έντονη παρουσία των οργανώσεων αυτών στον τομέα τής προλήψεως παραβιάσεων και του διεθνούς έλέγχου έφαρμογής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπου ό πρόσφατος δεσμός του Ύπατου Άρμοστη είναι έργο τους, έχουν έπιτύχει στο καθαρά πολιτικό πεδίο, στο Συμβούλιο Ασφάλειας, τή λεγόμενη Diego Arrias Formula, δηλαδή τήν άτυπη κατά τακτά διαστήματα συνάντηση έκπροσώπων μη κυβερνητικών οργανώσεων και πρέσβων κρατών μελών του Συμβουλίου Ασφάλειας, για τήν ανταλλαγή άπόψεων έπι τής ήμερησίας διατάξεως. Στη Γενική Συνέλευση, όπως και στα άλλα όργανα των Ήνωμένων Έθνών, εκφέρουν γνώμη έπι σχεδίων ψηφισμάτων και μερικές φορές είναι έμπνευστές ψηφισμάτων. Οί μη κυβερνητικές οργανώσεις βρίσκονται παντού: στους ειδικευμένους οργανισμούς τής οικογενείας των Ήνωμένων Έθνών (UNESCO, Διεθνής Όργάνωση Έργασίας, Διεθνής Τράπεζα, Παγκόσμια Όργάνωση Τροφών και Γεωργίας, Παγκόσμια Όργάνωση Ύγείας, κ.λπ.), λιγότερο στον Παγκόσμιο Όργανισμό Έμπορίου, στον δέ Διεθνή Όργανισμό Ναυτιλίας περίσυ, εκδηλώθηκε κρίση κατά τήν άνίχνευση των μεθόδων μιås από αυτές. Η παρέμβαση τής κοινωνίας των πολιτών είναι ιδιαίτέρως αισθη-

τή σέ περιφερειακούς Όργανισμούς, όπως τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης καὶ ὁ Όργανισμὸς τῶν Ἀμερικανικῶν κρατῶν. Στὴν Ἀφρικανικὴ Ἐνωση ἐμφανίζονται συνήθως μὴ ἀφρικανικὲς ὀργανώσεις. Τὸ δὲ περίεργο εὐρωπαϊκὸ Σύνταγμα τοῦ 2004, θεωρεῖ θεθαίως καὶ τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν. Πρέπει ὅμως νὰ λεχθεῖ ὅτι κυβερνητικοὶ ἐμπειρογνώμονες καὶ διπλωμάτες μερικὲς φορὲς δυσανασχετοῦν, ἐπειδὴ παρεμβάσεις μὴ κυβερνητικῶν ὀργανώσεων τοὺς ἐμποδίζουν νὰ διαπραγματευθοῦν μὲ νηφαλιότητα καὶ ρεαλισμὸ καὶ ἔτσι υἱοθετοῦνται ψηφίσματα ποὺ λησμονοῦνται ταχέως ἢ συνάπτονται πολυδιαφημισμένες διεθνεῖς συνθήκες, ποὺ ἀποδεικνύονται δυσεφάρμοστες.

29. Οἱ ὀργανώσεις ἔχουν ἐπίσης κατορθώσει νὰ παρεμβαίνουν σὲ διεθνεῖς διαδικασίες, ἰδίως ἐνώπιον διεθνῶν δικαστηρίων, ὅχι ἀπευθείας ὡς προσφεύγοντες, ἀλλὰ μὲ τὴν ιδιότητα τῶν ἐμπειρογνομόνων ἢ ὑπὸ τὴν κάλυψη κρατῶν. Στὸ Διεθνὲς Δικαστήριον τῆς Χάγης, ὅπου τηροῦνται οἱ παραδοσιακὲς διαδικασίες, οἱ μὴ κυβερνητικὲς ὀργανώσεις ἦταν μεταξὺ ἐκείνων ποὺ προκάλεσαν τὴν ἀντιφατικὴ Γνωμοδότηση περὶ τῆς νομιμότητος τῶν πυρηνικῶν ὅπλων (1996). Στὰ Διεθνή Δικαστήρια τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καλοῦνται ὡς *amicus curiae*, ἐνῶ συχνὰ συντάσσουν τὶς ἀτομικὲς προσφυγές, ἰδίως ἐκεῖνες ποὺ προέρχονται ἀπὸ πολίτες κρατῶν τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς Ἀφρικῆς. Μερικὲς κυβερνήσεις ἐξεδήλωσαν δυσφορία, ὅταν τὸ 2001, τὸ νέο Εἰδικὸ δικαιοδοτικὸ ὄργανο (Panel) τοῦ Παγκόσμιου Όργανισμοῦ Ἐμπορίου δέχθηκε τὴν παρέμβαση μὴ κυβερνητικῶν ὀργανώσεων σὲ δύο πολὺκροτες ὑποθέσεις γιὰ τὴν ἀλιεῖα τῆς γαρίδας, ἀλιεῖα ποὺ καταστρέφει τὶς θαλάσσιες χελώνες, καθὼς καὶ γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τοῦ ἀμιάντου, ὅταν βλέπτε τὴν ὑγεία μας.

30. Ἐπειδὴ ἀναφερθήκαμε στὸν νέο Παγκόσμιον Όργανισμὸν Ἐμπορίου (World Trade Organization), ὁ Mike Moore, πρῶτην ἐργάτης σὲ σφαγεῖα καὶ μετέπειτα πρωθυπουργὸς τῆς Νέας Ζηλανδίας, στὸ πρόσφατο βιβλίον του *A World Without Walls* ("Ένας κόσμος χωρὶς τείχη), δείχνει πόσο ἐνοχλήθηκαν οἱ παράγοντες τοῦ Όργανισμοῦ καὶ ὁ ἴδιος ὡς Γενικὸς Διευθυντὴς του, ἀπὸ τὶς διαδηλώσεις ποὺ ἐγίναν στὸ Seattle τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν, κατὰ τὴν ἐκεῖ σύνοδο τὸν Νοέμβριον 1999. Τὸ ἐπιχείρημα ἦταν, μάλιστα, ὅτι οἱ διαδηλώσεις ὑπῆρξαν ἐπιβλαβεῖς γιὰ τὰ αἰτήματα ποὺ προβλήθηκαν, ἀφοῦ μέσα στὶς αἴθουσες τῆς Συνόδου, ἐκτὸς τῶν κυβερνητικῶν ἀντιπροσώπων, ὑπῆρχαν περισσότεροι ἀπὸ 700 ἀντιπρόσωποι σωματείων, ἐνώσεων καὶ ὀργανώσεων μὴ κυβερνητικῶν, ποὺ μπορούσαν νὰ υποστηρίξουν τὶς ἴδιες ἢ παραπλήσιες θέσεις μὲ τοὺς διαδηλωτές. Ἡ ἀποψη αὐτή, ἢ ὅποια ἔχει ἐπανειλημμένως ὑποστηριχθεῖ, εἶναι ἀνιστόρητη, γιὰτὶ ὁ διάλογος

μεταξύ του δρόμου και της εξουσίας στο πλαίσιο του συγχρόνου καπιταλισμού άρχισε πολύ νωρίτερα από τον 18ο αιώνα και συνεχίζεται, ασχέτως αν τα πιο σημαντικά τμήματα των διεκδικητών έχουν εν τω μεταξύ θεσμοθετηθεί. Να μη λησμονούμε εξάλλου, ότι το Seattle είναι σήμερα η έδρα της Boeing και της Microsoft και ότι εκεί πραγματοποιήθηκε το 1919 η πρώτη γενική απεργία στην ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών.

31. Πρέπει όμως να τονισθεί, ότι άλλο είναι η παρουσία, ή συνεργασία, οι πρωτοβουλίες στα διεθνή όργανα και οι παρεμβάσεις στους διαδρόμους, και άλλο ο βαθμός επηρεασμού των διεθνών οργανισμών και των κυβερνήσεων. Η ασφαλής διάκριση δεν είναι πάντοτε δυνατή. Επίσης, οι πρωτοβουλίες που αναπτύσσονται από διεθνείς μη κυβερνητικές οργανώσεις στο έδαφος των κρατών υποδοχής είναι αναγκαίο να τυγχάνουν τουλάχιστον της ανοχής των ενδιαφερομένων κυβερνήσεων και της εμπιστοσύνης των τοπικών πληθυσμών. Άλλως, εμπλέκονται στην προβληματική και τη ρητορική των ξένων επεμβάσεων. Η αποτελεσματικότητα αυτού του νέου φαινομένου εξαρτάται λοιπόν από σωρεία παραγόντων, οι οποίοι δεν είναι δυνατό να εξετασθούν απόψε.

32. Στις μέρες μας το κράτος έχει να διαδραματίσει ρόλο διαφορετικό, αλλά σημαντικό σε σχέση προς το παρελθόν. Ερωτάται όμως πρώτον, για ποιο κράτος από τα 198 που κοσμούν το πάνθεον των Ηνωμένων Εθνών μιλάμε, και αν έχουν δημιουργηθεί στο εθνικό και το διεθνές πεδίο, χάρη στους υπάρχοντες 600 διεθνείς διακυβερνητικούς οργανισμούς, τα κανονιστικά εκείνα πλαίσια και οι διαδικασίες ελέγχου που σε κάθε περίπτωση θα διαφυλάξουν το δημόσιο συμφέρον, τώρα πιά, σε παγκόσμια κλίμακα. Η εποχή μας χαρακτηρίζεται από την άπελευθέρωση δυνάμεων από και προς όλες τις κατευθύνσεις, και η κοινωνία των πολιτών μπορεί να συνδράμει τους παράγοντες του δημοσίου συμφέροντος διεθνώς. Να δώσει δείγματα παγκόσμιας αλληλεγγύης προς τους χεμαζομένους, τους πενομένους, τους ασθενείς, τα θύματα παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και να βοηθήσει για τη δεσμική ανάδειξη ενός καλύτερου κόσμου.

33. Οι προσωπικές μας εμπειρίες από τα τριάντα χρόνια πολύμορφης ηγείας στους διεθνείς οργανισμούς και ιδίως στα Ηνωμένα Έθνη, το Συμβούλιο της Ευρώπης και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα/ Ένωση είναι πολλές. Επικαλούμαι τέσσερις. Πώς να λησμονήσω τον βοηθό επίσκοπο της Γουατεμάλας, ιδρυτή κατά τη δεκαετία του 1990 μιας οργανώσεως υπέρ των θυμάτων βασανιστηρίων, ο οποίος, αφού κάλεσε επί τόπου εκπροσώπους του Γενικού Γραμματέως των Ηνωμένων Εθνών και της Ευρωπαϊκής Ένώσεως για να διαπιστώσουν την κατά-

σταση, τήν ἄλλη μέρα βρέθηκε δολοφονημένος. Πῶς νὰ λησμονήσω τὸ πανηγύρι ποὺ ἔστησαν ἰθαγενεῖς πληθυσμοὶ στὴν Κεντρικὴ Ἀμερικὴ, ὅταν μὲ τὴ βοήθεια ἰδιωτικῶν ὀργανώσεων καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως ἀπέκτησαν ὄνομα καὶ ταυτότητες, ἐνῶ προηγουμένως δὲν τοὺς ἀναγνώριζαν οὔτε καν νομικὴ προσωπικότητα. Πῶς νὰ λησμονήσω τὴν ἐμφάνιση ἀπὸ τὸ τίποτα στὴ Σαχάρα, χίλια μίλια νοτίως τῆς Μεσογείου, τοῦ καραθανιοῦ μὲ τοὺς ἐθελοντὲς συνεργάτες τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν, ποὺ μιὰ φορὰ τὴν ἐβδομάδα τὸ δειλινό, ὅταν ἡ θερμοκρασία τῶν 45 βαθμῶν εἶναι πιὸ ὑποφερτὴ, ἔρχονται γιὰ νὰ διανείμουν στὰ οὐλιαῖατ (τοὺς οἰκισμοὺς) τῶν Σαχαράου τροφίμα καὶ φάρμακα. Τὰ προβλήματα ἐκεῖ παραμένουν ἄλυτα ἐπὶ δεκαετίες. Πῶς νὰ μὴ θαυμάσω τοὺς νέους ἀνδρώπους ποὺ μὲ τὴν πρώτη πρόσκληση δέχονται μὲ ἐνθουσιασμό νὰ μεταβοῦν ὅπουδήποτε στὸν ἀναπτυσσόμενο κόσμον καὶ στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη γιὰ νὰ παράσχουν ἰατρικὲς ὑπηρεσίες, νὰ βοηθήσουν στὴν ἀποκατάσταση ὑπηρεσιῶν καὶ λειτουργιῶν, νὰ διασώσουν παιδιά, νὰ εἰσφέρουν στὴν ἐκπαίδευση, νὰ ἀναδείξουν τὸν ρόλο τῆς γυναίκας, νὰ διδάξουν σὲ τοπικοὺς παράγοντες τὸ κράτος δικαίου μὲ τὴν ἐλπίδα τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ.

34. Γιὰ ὅλα ὅσα προανέφερα γίνεται πλέον αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη τῆς θεωρίας. Κατὰ τὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια (Κ, 8), ὁ θεωρητικὸς βίος ἀποτελεῖ τὴν ὑπέρτατη εὐδαιμονία γιὰ τὸν ἄνθρωπον. Τίθεται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα ἂν τὸ φαινόμενο τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν, ὅπως ἐμφανίζεται σήμερον, δαμάζεται, καὶ σὲ ποῖο βαθμῶ, ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ σκέψη. Βέβαια, κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν ἀπασχολεῖ τὴν παγκόσμια γραμματεία καὶ τὶς ἀναλύσεις τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν. Τὸ ἐρώτημα ὅμως ἀφορᾷ στὴ δομικὴ ἀνάλυση καὶ μάλιστα ἐκείνη ποὺ διευρύνεται ἀπὸ τὴν παρατήρηση τοῦ Hans Georg Gadamer, ὅτι ἡ ἐρμηνευτικὴ διαδικασία στὴν πορεία τῆς πρὸς τὴ θεωρία πρέπει νὰ ἐκτείνεται πέρα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως.

35. Τὸ δημόσιο καὶ τὸ ἰδιωτικὸ συμφέρον συνιστοῦν ἐνιαῖο σύνολο, τοῦ ὁποῖου ὁ καθένας μας κατέχει ἓνα τμήμα, κατ' ἀναλογία πρὸς ὅ,τι καλεῖται σύμβολον στὸ Συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος (191 d). Ἡ πρωταρχικὴ ἰδέα πρέπει νὰ εἶναι πῶς οἱ πρωτοβουλίες καὶ οἱ δράσεις τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν εἶναι ἐπάλληλες καὶ ὄχι ἀντικρουόμενες. Ὁ Antonio Gramsci στὶς «Σημειώσεις τῆς φυλακῆς» ὑποστήριξε ὅτι ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν ὀφείλει νὰ ἀντιμάχεται τὸ κράτος, ἀλλὰ αὐτὸ ἰσχύει ἀπέναντι στὸ ὀλοκληρωτικὸ κράτος. Γιατὶ, ὁ ρόλος τῶν ὀργανώσεων διαφέρει, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν πραγματοποιεῖται μέσα στὴ δημοκρατία ἢ ἐκτὸς αὐτῆς. Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ δράση δίνει τὴ χαρὰ τῆς συμμετοχῆς,

ένω στή δεύτερη αποτελεί *επικίνδυνη περιπέτεια*. Οί έρευνητές ανατρέχουν στον Alexis de Tocqueville, —ό οποίος τον 19ο αιώνα στις πραγματείες του περι τής δημοκρατίας υποστήριζε τήν ανάγκη δημιουργίας ενδιάμεσων θεσμών (institutions intermédiaires)— και υπολαμβάνουν έτσι τήν κοινωνία τών πολιτών ως *ενδιάμεσο θεσμό*.

36. Ο μεσοπόλεμος (1918-1939) υπήρξε μία από τις πιό σημαντικές στιγμές φιλοσοφικής, καλλιτεχνικής, λογοτεχνικής, επιστημονικής και γενικότερα κοινωνικής *άγωνίας*. Παρόμοια *άναλαμπή* χαρακτήρισε τις πρώτες μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο δεκαετίες (1950-1970). Σήμερα μάλλον ζούμε τήν *άπορία* *θεωρίας* σε εύρο *φάσμα* τών κοινωνικών *έπιστημών*. Πάντως, *ανεξαρτήτως* *περιόδου*, οί *έκφραστές* του συγχρόνου φιλελευθερισμού, από τον Friedrich von Hayek και τον Karl Popper στον John Rawls και πολύ πρόσφατα στον John Gray, *δέν άσχολήθηκαν* με τήν κοινωνία τών πολιτών. Μία *έξήγηση* τής *σιωπής* τους είναι ίσως πώς ή *κίνηση*, όταν *έγραφαν* οί περισσότεροι από αυτούς, *δέν είχε λάβει* τή σημερινή τής *έκταση*. Άλλη *έξήγηση* θά μπορούσε να *αναζητηθεί* στο ότι ή *νεο- ή παλαιο-φιλελεύθερη* *θεωρία* *έδειχνε* πάντοτε *μεγάλη έμπιστοσύνη* στον *αυτο-ρυθμιστικό* (self-regulatory) *χαρακτήρα* τής οικονομίας τής *άγοράς*, *θεωρούσε* και *θεωρεί* *έπαρκείς* τούς *χαλαρούς κώδικες συμπεριφοράς* (codes of conduct) και έτσι *δέν έκρινε σκόπιμο* να *άσχοληθεί* με τήν κοινωνία τών πολιτών. Σήμερα, στήν *πράξη* *έπιχειρήσεις* και πολλοί *άλλοι φορείς*, *δημόσιοι* και *ιδιωτικοί*, *έσωτερικοί* και *διεθνείς*, *δέχονται* ή *έπιζητούν* τή *συνεργασία* με τήν κοινωνία τών πολιτών, με *θετικά συνήθως* *άποτελέσματα*. Άλλωστε οί περισσότεροι *κώδικες συμπεριφοράς* *θεσπίσθηκαν* και *θεσπίζονται* με τήν *παρέμβαση* *μη κρατικών* και *μη κερδοσκοπικών* *οργανώσεων*.

37. Από τήν *άλλη πλευρά*, *στοχαστές*, που *προσπάθησαν* να *στηρίξουν* τó *κράτος προνοίας*, *ένεταξαν* στο *έργο* τους *διεξοδικές αναλύσεις* περι του *δημόσιου χώρου*. Η Hannah Arendt *τόνιζε* τή *διπλή* *άποστολή* τών πολιτών, *ώστε* να *άποκτήσουν* *δημοκρατική άγωγή* (τήν *όποία* ο Alexis de Tocqueville, *έναν* *αιώνα* *πρίν*, *έβρισκε* *ότι* *δέν έχουν* *οί πολίτες* *μέσα* *στή* *δημοκρατία*): να *κινούνται* *πρώτο*, σε *ένα χώρο* *έμφάνισης* (με *πρόέχουσες* *τις* *έλευθερίες* του *λόγου* και του *συνέρχεσθαι*) και *δεύτερο* σε *ένα χώρο* *κοινό*, *άποτελούμενο* από τούς *διαρκείς* *θεσμούς* τής *δημοκρατίας*. *Διανοητές*, *όπως* οί Karl Polanyi, Norberto Bobbio και Michel Foucault *τόνισαν* τήν *αναγκαιότητα* *άναδιατάξεως* τών *μεθόδων* *συμμετοχής* τών πολιτών *στά* *κοινά* *πέρα* από τήν *καθιερωμένη* *τυπολογία*. Ο Jürgen Habermas *άποκατέστησε* *σημασιολογικά* τήν *έννοια* *Zivilgesellschaft*

στο πλαίσιο του δημοσίου χώρου εκφράσεως και συμμετοχής στη «ζωντανή», όπως την αποκαλεί, δημοκρατία, στήριξε θεωρητικά την απ' ευθείας επικοινωνία μεταξύ των πολιτών, και εξακολουθεί να διατυπώνει επιφυλάξεις ως προς τη σχέση μεταξύ των μέσων μαζικής ενημερώσεως και τη γνησιότητα της εκφράσεως. Όπως πολλοί άλλοι, σκεπτικός είναι και ο Richard Sennett απέναντι στις σύγχρονες δυτικές αντιλήψεις περί της ιδιωτικής σφαίρας, οι δε Margaret Keck και Kathryn Sikkink κατέγραψαν πρόσφατα κατά τρόπο συστηματικό τις διεκδικήσεις κοινωνικών κατηγοριών που αναμένουν δικαίωση. Υπάρχει ήδη σε όλες τις γλώσσες ποταμός μονογραφιών, άλλων μελετών και άρθρων που απεικονίζουν εν πολλοίς τυπολογικά, αν όχι περιγραφικά, την κοινωνία των πολιτών, καθώς και τη διεθνή διάστασή της. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι διαδέτουμε διαφωτιστική, επεξεργασμένη γενική θεωρία και μάλιστα υπό το πρίσμα αντιλήψεων διαφορετικής προελεύσεως, για να μη πω με τις μεθοδολογικές κατευθύνσεις του Max Weber (είτε του ιδεατού τύπου με δεδομένα και ένιατα χαρακτηριστικά, πράγμα, όπως είπαμε, μάλλον ανέφικτο, είτε σε συνάρτηση προς την πρόοδο ή την έλλειψη προόδου στις επιδιώξεις της κοινωνίας των πολιτών).

38. Η συζήτηση θα πρέπει να συμπληρωθεί με τη διερεύνηση του τρόπου προσλήψεως του φαινομένου από άλλους πολιτισμούς, σε άλλες περιοχές της γης. Να εξετάσουμε πώς γίνεται αντιληπτή ή έννοια της κοινωνίας των πολιτών εκτός Δύσεως, στα κράτη της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης ή όταν οι Άραβες στοχαστές από τον καιρό του Ibn Khaldoun και μέσα από τις παραδόσεις του Ισλάμ εκδηλώνουν για το ίδιο φαινόμενο αντιλήψεις διαφορετικές από τις δικές μας, ή όταν πρόσφατη μελέτη του 2004 δείχνει πώς οι Κινέζοι, από την εποχή του Κομφούκιου έως σήμερα, δεν διανοούνται μία κοινωνία των πολιτών έξω από τις δομές του κράτους.

39. Κρίνεται λοιπόν απαραίτητο να αναζητηθούν σε παγκόσμια κλίμακα τα θεωρητικά θεμέλια του φαινομένου. Όποια όμως και αν είναι η θεωρητική προσέγγιση, και παραλλήλως προς την πραγματικότητα, ένας ακόμη μύθος, με τη δύναμη και τις αδυναμίες του, έχει τώρα προστεθεί στους τόσους άλλους μύθους που πλαισιώνουν την κοινωνία, την πολιτεία και τη διεθνή κοινότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Κοινωνία τῶν πολιτῶν*, τεύχη 1-10 (1998-2004), Πρόεδρος Νίκος Μουζέλης, Διευθυντής Περικλῆς Βασιλόπουλος, Ἐκδόση τῆς Ἐνωσης πολιτῶν γιὰ τὴν παρέμβαση.
- Π. Σκλιῆς, Α. Χουλιάρης (ἐπιμ.), *Ἡ διπλωματία τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν*, Ἀθήνα, 2002.
- H. Arendt, *The Human Condition*, Chicago, 1958.
- J.D. Aston, "The UN Committee on Non-governmental Organization: Guarding the Entrance to a Politically Divided House", *European Journal of International Law*, 2001, σελ. 943 ἐπ.
- J. M. Barceló, Carlos Mendoza Sepúlveda, *Sociedad civil y poder político*, Guadalajara, 1995.
- N. Bermeo, Ph. Nord, *Civil Society Before Democracy. Lessons from Nineteenth-Century Europe*, Lanham, New York, Oxford, 2000.
- N. Bobbio, «Gramsci e la concezione della società civile», in P. Rossi (ed.): *Gramsci e la cultura contemporanea. Atti del Convegno internazionale di studi gramsciani tenuto a Cagliari il 23-27 aprile 1967*, v. 1, Roma, 1969, σελ. 75-100.
- R. Botta, *Manuale di diritto ecclesiastico. Valori religiosi e società civile*, Torino, 1994.
- E. Braun, «Was ist bürgerliche Gesellschaft?», *Das Argument* 1984 (26), σελ. 26-39.
- Ch. Chinkin, "A Critique of the Public/Private Dimension", *European Journal of International Law*, 1999, σελ. 387 ἐπ.
- J. Colonomos, "L'acteur en réseau à l'épreuve de l'international", in M.CI. Smouts (ed.), *Les nouvelles relations internationales*, Paris, 1998.
- P. Donati (a cura di), *La società civile in Italia*, Milano, 1997.
- J. Durán B., *Las nuevas instituciones de la sociedad civil*, La Paz, 1990.
- J. Ehrenberg, *Civil Society. A Critical History of an Idea*, New York, 1999.
- W. P. Eichhorn, «bürgerliche Gesellschaft», in G. Klaus, M. Buhr (Hrsg.), *Wörterbuch der Philosophie* (Leipzig, [6] 1969), Bd. 1, σελ. 203-204.
- M. Foucault, *Il faut défendre la société*, Paris, 1997.
- A. Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, London, 1782.
- C. Focarelli, *Lezioni di storia del diritto internazionale. Sistema delle autonomie, rapporti tra Stato e società civile. Strumenti*, Perugia, 2002.
- Th. Franck, *The Empowered Self*, Oxford, 2002.
- L. Gall, «Liberalismus und bürgerliche Gesellschaft. Zu Charakter und Entwicklung der liberalen Bewegung in Deutschland», *Historische Zeitschrift* 1975 (220), σελ. 324-356.

- P. Ginsborg, *L'Italia del tempo presente. Famiglia, Società civile, Stato, 1980-1996*, Torino, 1998.
- N. Götz, J. Hackmann, *Civil Society in the Baltic Region*, Aldershot, 2003.
- A. Gramsci, *Selections from Prison Notebooks*, London, 1971.
- J. Gray, *The Two Faces of Liberalism*, Oxford, 2000.
- J. Habermas, *Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Boston, 1991.
- U. Haltern, *Bürgerliche Gesellschaft Sozialtheoretische und sozialhistorische Aspekte*, Darmstadt, 1985.
- V. Heins, «Ambivalenzen der Zivilgesellschaft», *Politische Vierteljahresschrift* 1992 (33), σελ. 235-42.
- P. Hengstenberg, K. Kohut, G. Maihold, (editores), *Sociedad civil en América Latina: representación de intereses y gobernabilidad*, Caracas, 1999.
- R. Higgott, G. Underhill, A. Bieler (eds.), *Non-State Actors and Authority in the Global System*, London, New York, 2000.
- M. Kaldor, *Global Civil Society: An Answer to War*, Cambridge, 2004.
- J. Keane, *Global Civil Society?*, Cambridge, 2004.
- , “Who’s in Charge Here?”, *The Times Literary Supplement*, May 18, 2001.
- M. Keck, K. Sikkink, *Activists Beyond Borders*, Ithaca, Cornell, 1998.
- R. Khan, “The Anti-Globalization Protests: Side Show of Global Governance or Law-Making in the Streets?”, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, 2001, σελ. 379 έπ.
- La société civile en question*, La documentation française, Paris, mai 2003.
- Z. Laïdi, *Un monde privé de sens*, Paris, 1994.
- E. Lander, *Neoliberalismo, sociedad civil y democracia. Ensayos sobre América Latina y Venezuela*, Caracas, 2000.
- D. Losurdo, «Bürgerliche Gesellschaft und Staat: Hegel, Marx und die zwei Liberalismen», *Z. Zeitschrift Marxistische Erneuerung* 2004 (15), σελ. 124-143.
- R. Markner, «‘Civil Society’ oder ‘Bürgerliche Gesellschaft’», <http://markner.free.fr/bg-dini.htm>.
- D. Marquand, *Decline of the Public*, London, 2004.
- V. Méndez Baiges, *Estado y sociedad civil. La filosofía política de Adam Smith*, Barcelona, 1995.
- Th. Metzger, “The Western Concept of Civil Society in the Context of Chinese History”, www.hoover.Stanford.edu/publications.
- K. Michalski (Hrgr.), *Europa und die Civil Society. Castelgandolfo-Gespräche 1989*, Stuttgart, 1991.
- A. J. Olvera (coordinador), *Sociedad civil, esfera pública y democratización en América Latina*, México, 2003.

- M. Passerin d'Entrèves, *Public and Private. Legal, Political and Philosophical Perspectives*, London, New York, 2000.
- V. Pérez Díaz, *El retorno de la sociedad civil. Respuestas sociales a la transición política, la crisis económica y los cambios culturales de España, 1975-1985*, Madrid, 1987.
- , *La primacía de la sociedad civil. El proceso de formación de la España democrática*, Madrid, 1993.
- K. Polanyi, *La grande transformation. Aux origines politiques et économiques de notre temps*, traduction de J.Malamoud et M.Angeno, préface de L.Dumont, Paris, 1983.
- «Polémique sur l'utilisation des dons pour l'Asie dévastée», *Le Monde* 6 janvier 2005.
- K. Popper, *The Open Society and its Enemies*, London, 1945.
- R. Price, «Reversing the Gun Sights: Transnational Civil Society Targets Land Mines», *International Organization*, 1998, σελ. 613-644.
- R. Ranjeva, «Les organisations non-gouvernementales et la mise en œuvre du droit international», *Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de La Haye*, t. 270, 1997.
- J. Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge, Mass., 1971.
- , *The Law of Peoples*, New York, 1993.
- , *Political Liberalism*, New York, 1993.
- , *Justice as Fairness: A Restatement*, (E.Kelly, ed.), Harvard, 2001.
- M. Riedel, «Gesellschaft, bürgerliche», in O. Brunner, W. Gonze, R. Koselleck (Hrgr.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, Bd. 2, Stuttgart, 1975, σελ. 719-800.
- R. Righter, «Free for All», *The Times Literary Supplement*, September 26, 2003.
- G. Rincón Gallardo (coordinador), *Partidos políticos y sociedad civil*, México, 1995.
- J. Rosenau, *Turbulence in World Politics*, Princeton, 1990.
- E. Roucouas, «Facteurs privés et droit international public», *Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de La Haye*, t. 299 (2002), Leiden, Boston, 2003, σελ. 41-103, 136-139, 183-186, 272-275 και βιβλιογραφία.
- A. Seligman, *The Idea of Civil Society*, Princeton, 1992.
- R. Sennett, *The Fall of the Public Man*, New York, 1992.
- A. de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, Paris, I (1835), II (1840).
- D. Tussie (compiladora), *El BID, el Banco Mundial y la sociedad civil. Nuevas modalidades de financiamiento internacional*, Buenos Aires, 1997.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 20^{ΗΣ} ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2005

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Θεσμός άξιος τής Ακαδημίας είναι ή πανηγυρική έξαρση τής προσωπικότητας και του έργου των εταίρων της, όταν επέλθει τὸ άφευκτο, κοινό, ανδρώπινο πεπρωμένο και τούς αναρπάσει από τόν χώρο τής ζωής.

Σήμερα γεραίρεται ὁ Ίωάννης Πεσμαζόγλου, Ακαδημαϊκός επί ένδεκα και πλέον χρόνια, άφού είχε πριν διατελέσει Καθηγητής Πανεπιστημίου, Ύπουργός, Εύρωβουλευτής, Αρχηγός Κόμματος, αλλά και άγωνιστής, όταν χρειάσθηκε, τής Δημοκρατίας.

Ύπήρξε και φίλος μου, ὁ σήμερα τιμώμενος άείμνηστος Ακαδημαϊκός. Ή φιλία μας άρχισε από τὰ φοιτητικά χρόνια του. Και άξίζει νά τονίσω, με χρήση πλατωνικής εκφραστικής, ὅτι «έγεγόνει φίλος, διά έλευθέρας παιδείας κοινωνίαν, ή μόνη χρή πιστεύειν τόν νοῦν κεκτημένον...» (έπιστολή Ζ', 334 b).

Ήταν ή τελευταία δεκαετία του Μεσοπολέμου και λειτουργούσε ὁ Φιλοσοφικός Κύκλος υπό τήν έξοχη προεδρία του άειμνήστου Κωνσταντίνου Τσάτσου, με συμμετοχή ένεργό στα πρώτα χρόνια και του Παναγιώτη Κανελλοπούλου, πριν δηλαδή έξορισθεϊ. Έκει συντελοῦνταν καθοδήγηση και διεύθυνση τών ανήσυχων συνειδήσεων επιλέκτων φοιτητῶν προς διανοητική πειθαρχία και πνευματική αύτονομία. Στόν Κύκλον αυτόν, επιλέκτων φοιτητῶν, έγινε δεκτός και ὁ Ίωάννης Πεσμαζόγλου. Ήταν από τούς νεώτερους, συμπαθέστατος, με φωτερό πρόσωπο,

μὲ καθαρή φωνή, μὲ κομψή ἐμφάνιση, ἀλλὰ καὶ μὲ «καλοὺς τρόπους» καὶ μὲ σοβαρὸ ἦθος. Ἦταν ἀρχικὰ σιωπηλὸς ἀκροατῆς, σύντομα εἶχε γίνοιε θαρραλέος ὁμιλητής, δίχως ὅμως ὀξύτητα εἴτε ἀμετροπέπειες. Ἀπὸ τότε χρονολογεῖται ἡ φιλία μας καὶ ὑπῆρξε πολύτιμη στὰ χρόνια τὰ δύσκολα, τοῦ πολέμου καὶ τοῦ μεταπολέμου. Ἦταν ἡ μοῖρα μας νὰ ζήσουμε τὴ νεότητά μας σὲ καιροὺς χαλεποὺς.

Ὅταν μοῦ ἦλθε τὸ θλιβερὸ ἄγγελμα, ὅτι ὁ Ἰωάννης Πεσμαζόγλου δὲν ὑπάρχει πιά στὴ ζωὴ, συγκινημένος ἔγραψα (καὶ δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ «Εὐθύνη», τεύχος Δεκεμβρίου 2003) ὅ,τι ἐνοιῶδα τὴν ὥρα ἐκείνη. Καί, πιστεύω, ἀξίζει νὰ περιληφθεῖ ὡς προοίμιο στὸ σημερινὸ ἐπιστημονικὸ μνημόσυνο τοῦ ἀεμνήστου φίλου μου, ἡ αὐθόρμητη ἐκείνη ἐπισήμανση τῶν πολλαπλῶν του χαρακτηρισμάτων:

«Τὸ ἀνθρώπινο πεπρωμένο τῆς θνητότητας σήμανε τὴν ὥρα του γιὰ τὸν Γιάνγκο Πεσμαζόγλου, ὀλίγο πρὶν λήξει ὁ τελευταῖος μῆνας τοῦ φθινοπώρου. Ἦρεμα ἔπαυσε νὰ ὑπάρχει ὡς ζωντανὸς ὄργανισμὸς ὁ εὐγενικὸς αὐτὸς ἄνθρωπος, ὅπως ἦρεμες ἦταν οἱ κινήσεις του καὶ ἡμερες οἱ πράξεις του καὶ γαλήνια ἡ μορφή του, παρὰ τὸν δραστήριο καὶ δημιουργικὸ βίον του. Μὲ συγκίνηση ἀναπολοῦμε τὰ πολλαπλά του χαρίσματα, ἐκδηλᾶ καὶ στὴν πιὸ καθημερινὴ ἐπικοινωνία μαζί του.

Διακρινόταν σὲ ὅποια συντροφία μας, ἦδη ὡς φοιτητής, μὲ τὴν εὐπρέπεια καὶ τὴν εὐπροσηγορία του, μὲ τὴν εὐφράδεια καὶ τὴν εὐμάθειά του, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἄκρα εὐσυνειδησία του. Ἡ δράση του σὲ ὄριμη ἡλικία ἔφερε τὴ σφραγίδα τῆς ἐντιμότητος καὶ τῆς ἐργατικότητος, ἡ συμπεριφορά του σὲ κρίσιμες περιστάσεις ἐπιμαρτυροῦσε τὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὴν εὐψυχία του. Ὑπῆρξε καὶ τῆς ἐπιστήμης ἀξίος διάκονος καὶ τοῦ δημοσίου βίου ἐκλεκτὸς λειτουργός. Προπάντων ἐτίμησε τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀνθρώπου».

Ἡ συνοπτικὴ αὐτὴ προβολὴ τῆς ἡθικῆς φυσιογνωμίας τοῦ, ἀπὸ δέκα τριῶν μηνῶν καὶ πλέον, «ἀπόντος» Ἀκαδημαϊκοῦ εἶναι ἀπαύγασμα πολυχρόνιας ἐπικοινωνίας μαζί του, καὶ προπάντων εἶναι πιστὴ πρὸς τὴν πραγματικότητα, ὅχι τυχρὸν προῖον προσπάθειας ἐξωραϊσμοῦ. Δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη ἐξωραϊσμοῦ.

Ἦδη, ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἐκφράσω κάποιες ἀναπολήσεις ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ φίλου μου.

Τὸ ἀπόγευμα τῆς 30 Ἀπριλίου 1944, βρισκόμουν στὴν κατοικία του καὶ μοῦ παρουσίαζε τὸ κείμενο τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς του, πρὶν τὸ ὑποβάλει στὸ Πανεπιστήμιο. Ἦταν παραδεκτὸ γενικὰ τότε, ὡς ἀντίδραση πρὸς τὴ φρίκη τῶν

ήμερων εκείνων, και σύνδρομα προς την Έθνική Αντίσταση, να διακονείται ή επιστήμη, όπως και ή λογοτεχνία και ή καλλιτεχνία, ώστε ή δοκιμαζόμενη από την Κατοχή ελληνική τότε κοινωνία να μη χάσει την πνευματική της ικιμάδα. Το απόγευμα λοιπόν εκείνο, ενώ είχε ολοκληρωθεί σχεδόν ή ανάγνωση των κρίσιμων σελίδων της διδακτορικής διατριβής, έλαβα την είδηση από τηλεφώνου, ότι ο δίδυμος αδελφός μου Αλέξανδρος, ο Καθηγητής αργότερα Πολιτικής Ιστορίας της Νεωτέρας Ελλάδος, είχε συλληφθεί από άνδρες των συνεργαζόμενων, φεϋ, με τους Γερμανούς Ταγμάτων Ασφαλείας και ήταν κρατούμενος κάπου στο Γουδί, όπου το στρατόπεδο των Ταγμάτων Ασφαλείας. Γνώριζα ότι από τους κρατούμενους εκεί επιλέγονται όρισμένοι την αγωγή και αποστέλλονται προς το έκτελεστικό απόσπασμα. Είχε αρχίσει να βραδιάζει. Αποφάσισα όμως να σπεύσω προς τον τόπο κρατήσεως του αδελφού μου. Το έγχειρημα ήταν επικίνδυνο, αλλά ίσχυε για έμέ ή απόλυτη αλληλεγγύη προς τον αδελφό μου. Και ίδου έξοχο δείγμα εύφυχίας και γνήσιας φιλίας του Ίωάννη Πεσμαζόγλου. Επίμονα ζήτησε να με συνοδεύσει. Και μαζί πορευθήκαμε προς τον άπαισιο χώρο, με κίνδυνο στο σκοτάδι, ακόμα και να πυροβοληθούμε από Γερμανούς φρουρούς. "Όταν πλησιάζαμε, αρχίσαμε να μιλούμε γερμανικά μεγαλοφώνως, για να μειώσωμε κάπως τον κίνδυνο. Δεν κινδυνεύαμε από Έλληνες τυχόν αντιστασιακούς. Αύτοι δέν δολοφονούσαν Γερμανούς στο σκοτάδι. Με την προσπέλασή μας στο ελληνικό υπό τους Γερμανούς στρατόπεδο επέτυχα να λάβω χρήσιμες πληροφορίες για την κράτηση του αδελφού μου. Και με αξιοποίησή τους εκείνο το ίδιο βράδυ, επέτυχα την απελευθέρωση του αδελφού μου την επομένη το πρωί, με παρέμβαση του Πρωθυπουργού τότε Ίωάννη Ράλλη, μετά παράκληση προς αυτόν έξοχης Έλληνίδας, της αείμνηστης Έλένης Ποταμιάνου. Έως σήμερα παραμένει ανεξίτηλη στη μνήμη μου ή γενναία εκείνη συμπαράσταση του Ίωάννη Πεσμαζόγλου.

Ευτόχησε ο έξοχος φίλος μου και νέος, ακόμη, απέκτησε αξία του σύζυγο με σπάνιο κάλλος στη μορφή και στην ψυχή, την Μιράντα Οικονόμου, πηγγή θαλπωρης και βοήθειας. Είχε την ένεργό συμπαράστασή της και στην Αγγλία ήδη, όπου διέμειναν αρκετό χρόνο για περαιτέρω σπουδές του. "Όταν επέστρεψαν από την Αγγλία, ύστερ' από τις πολύ γόνιμες εκεί περαιτέρω σπουδές του, επιτεύχθηκε σύντομα να καταλάβει θέση Διευθυντική στο Ύπουργείο Συντονισμού, όπου Ύπουργός τότε ήταν ο Γεώργιος Παπανδρέου, μετά θερμή προς αυτόν σύσταση της Κυρίας Ίωάννας Τσάτσου, κατά υπόδειξη του αδελφού μου Αλεξάνδρου. Στη θέση αυτή αναδείχθηκε ο άριστος κρατικός λειτουργός Ίωάννης Πεσμαζόγλου, υπόδειγμα έντιμότητας, εργατικότητας και αποδοτικότητας. Επήλθε όμως κυ-

βερνητική μεταβολή. Υπουργός Συντονισμού έγινε ο αείμνηστος Γεώργιος Καρτάλης. Τότε, κακόβουλοι πολιτικοί φίλοι της Κυβερνήσεως απαιτούσαν από τον Καρτάλη επίμονα τη μη άνοχη σέ θέση τόσο ύψηλή, σπουδαία για την οικονομία της Χώρας, ενός «άνδρου της Δεξιάς», όπως ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου. Συνέβαινε, όμως, ο εξαίρετος εκείνος Υπουργός να με τιμά με τη φιλία του και να με περιβάλλει με την αμέριστη εμπιστοσύνη του. Αύθόρμητα, λοιπόν, εγώ εγγυήθηκα σ' αυτόν προσωπικά, ότι ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου είναι αδαμάντινου ήθους άνθρωπος και άκέραιος κρατικός λειτουργός, και ότι με την ίδια αφοσίωση και ανιδιοτέλεια θα εργασθεί για την προκοπή της Χώρας υπό τη νέα Κυβέρνηση, όπως και υπό την προηγούμενη. Ο Γεώργιος Καρτάλης διατήρησε τον Ιωάννη Πεσμαζόγλου στην ύψηλη θέση του. Και η συνεργασία τους υπήρξε μεστή αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Όταν μετά ολίγα χρόνια ο αοίδιμος εκείνος πολιτικός, ο πιο προικισμένος των πολιτικών της γενεάς του, έπαυσε να ζει σέ ηλικία σαράντα εννέα ετών, πρὸς μεγίστη ζημία της ελληνικής πολιτικής, ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου τον έθρήνησε σάν πολυφίλητο οικείο του.

Η παραμονή στο Υπουργείο Συντονισμού επί Καρτάλη ενείχε και τη συνέπεια να μετάσχει αργότερα ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου στις δύσκολες διαπραγματεύσεις της, υπό τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Ελληνικής Αντιπροσωπείας για τις επιδιωκόμενες τότε σχέσεις της Ελλάδος πρὸς την Εὐρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ). Και με την εργατικότητα και την έπιστημοσύνη του, αλλά και με την ευγένεια του ήφους του, συνέβαλε ικανά στην ευόδωση των διαπραγματεύσεων εκείνων, δημιουργική της άφετηρίας για την ένταξη αργότερα της Ελλάδος στην Εὐρωπαϊκή Ένωση.

Τὸ 1967, όταν ἡ πολιτική της Ελλάδος διασύρθηκε με τὸ πραξικόπημα της 21ης Ἀπριλίου και τὸ ἔκγονό του ἀνελεύθερο καθεστώς, ὁ καταξιωμένος ἦρθε, και ὄχι μόνον ὡς Καθηγητὴς Πανεπιστημίου, Ιωάννης Πεσμαζόγλου ἔκρινε, ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραμένει στήν πανεπιστημιακή ἔδρα του εἴτε σὲ ὅποιο ἄλλο δημόσιο λειτούργημα ὑπὸ Κυβέρνηση παράνομη, καταισχυτική της Ελλάδος.

Υπέβαλε τὴν παραίτησή του, λοιπόν, ἀλλὰ και δὲν παρέλειψε ν' ἀποτολήμῃσει και ἀντίδραση ἐνεργὴ πρὸς τὸ ἀνελεύθερο καθεστώς, με ἀποτέλεσμα νὰ διωχθεῖ ἀπὸ αὐτό, καθὼς και τόσοι ἄλλοι πολιτικά εὐαίσθητοι Ἕλληνες στή θλιβερὴ ἐκείνη ἑπταετία. Ὁ μέχρι τότε ἄνθρωπος της κοινωνικῆς ἀβρότητας δὲν ὀλιγόρησε νὰ συμπεριφερθεῖ και ὡς ἠθικά μαχητικὸς πολίτης. Δὲν φυσιώθηκε ὅμως ἀπὸ τὴν ἀντιστασιακὴ δράση του, ὥστε νὰ ἐμφανισθεῖ μεταπελευθερωτικά τιμητῆς ὅσων πανεπιστημιακῶν εἴτε ἄλλων δημόσιων λειτουργῶν εἶχαν προκρίνει τὴν

παραμονή στις θέσεις τους, ώστε και να μη στερήσουν τον ελληνικό λαό από τις υπηρεσίες τους, όταν μάλιστα οι πλείστοι από αυτούς επέτυχαν στο δύσκολο έργο της επίμονης αποχής από κάθε συμμετοχή στις ηθικές ασχήμες του ανέλευθρου καδεστῶτος και από κάθε τυχόν εκδήλωση εϋνοιας πρὸς αὐτό.

Καί ἄς μου συγχωρηθεῖ, καταληκτῆρια εἶτε προκαταληκτῆρια, ἡ ἀναπόληση μιᾶς ὥραιας πρωτοβουλίας τοῦ Ἰωάννη Πεσμαζόγλου ὡς Εὐρωβουλευτοῦ, ὅπως τῆ χάρηκα στίς Βρυξέλλες, ἔστω καὶ ἂν εἶχε μᾶλλον κοινωνικὸ χαρακτῆρα. Μόνος αὐτὸς ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες Εὐρωβουλευτὲς παρέθεσε ἀντάξιο τῆς ὥρας ἐπίσημο δείπνο, μὲ ἰδιωτικὴ του δαπάνη, στὰ Μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς Διαμαρτυρίας πρὸς τὴν «Ἐπιτροπῆ» τῶν Βρυξέλλων γιὰ τὸν σφετερισμὸ ἀπὸ τὸν περὶ τὰ Σκόπια κρατικὸ σχηματισμὸ τοῦ ἐλληνικοῦ ὀνόματος Μακεδονία. Μετεῖχα στὴν Ἐπιτροπὴ ἐκείνη, Θεσσαλονικέων προπάντων, μετὰ εἰδικὴ πρόσκλησή των. Εἶχα λοιπὸν τὴν εὐκαιρία νὰ ζήσω τὴν ἐμπνευστικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ δείπνου ἐκείνου καὶ νὰ χαρῶ τὴν πρωτοβουλία τοῦ παλαιοῦ φίλου μου γι' αὐτό, ἀλλὰ καὶ τὴν παρουσία του σ' αὐτὸ καὶ τὴν χαιρετιστῆρια προσλαλιά του, ὡς αὐθεντικὴ συμπεριφορὰ ἐνὸς εὐπατρίδη τοῦ δημοσίου βίου τῶν Ἑλλήνων.

Στὴν Ἀκαδημία, καὶ ὡς τακτικὸ Μέλος τῆς καὶ ὡς Πρόεδρός τῆς, ὁ Ἰωάννης Πεσμαζόγλου πρόσθετε μία πνοὴ εὐγένειας ἄλλων καιρῶν. Προσεκτικὸς νὰ μὴ θίξει κανένα μὲ τὴν κριτικὴ του, συγγρατημένος πρὸς ἐμμετρία λόγου, σεμνὸς στὴν προβολὴ τῶν γνωμῶν του, κοσμοῦσε τίς Συνεδρίες τῆς Ὀλομελείας. Ἡ ἀνάμνησή του μᾶς χαρίζει εὐφροσύνη, καὶ δικαιώνει τὸν Μένανδρο στὴν αἰσιδόξη ρήση του «ὡς χάριεν ἄνθρωπος, ἂν ἄνθρωπος ᾗ».

ΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΤΑΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΣΤΗΝ ΕΟΚ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΡΑΚΑΤΟΥ

Αισθάνομαι βαριά τήν εύθύνη τής σημερινής όμιλίας μου κατά τό έπιστημονικό μνημόσυνο του διαπρεπούς Ακαδημαϊκού Ιωάννη Πεσμαζόγλου, ό όποίος, πρέπει εύγνωμόνως νά αναφέρω, πρό έξαετίας μου έκαμε τήν τιμή νά με προσφωνήσει με πολύ τιμητικούς λόγους κατά τήν έπίσημη ύποδοχή μου στην Ακαδημία Αθηνών. Άλλωστε, κατόπιν τών όσων εξέθεσε ό σεβαστός ακαδημαϊκός Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, πολύ περιορισμένα είναι τά περιθώρια που διαθέτω για γενική αξιολόγηση τής προσωπικότητας και του έργου του Ιωάννη Πεσμαζόγλου.

Ώστόσο, έστω και στά περιορισμένα αυτά περιθώρια, θέλω, εν πρώτοις, νά εκφράσω τή γνώμη που έσχημάτισα, κατά τήν εκ του σύγγενους παρακολούθηση τής εξέλιξής του, ως συνεργάτης του στην Τράπεζα τής Ελλάδος επί μία περίπου δεκαετία. Από τήν όλη δράση του προκύπτει σαφώς ότι σε πολύ κρίσιμες περιόδους έδωσε τό «παρών», με τρόπο ουσιαστικό, προς ίκανοποίηση και κατοχύρωση τών δικαιωμάτων του ελληνικού λαού, αλλά και προς διασφάλιση τής οικονομικής προόδου του, για τήν όποία τό ενδιαφέρον του δέν περιοριζόταν σε ποσοτικά έπιτεύγματα, αλλά είχε και ποιοτικές διαστάσεις.

Από τά βιογραφικά στοιχεία του Ιωάννη Πεσμαζόγλου προκύπτει ότι ή εν γένει σταδιοδρομία του περιλαμβάνει τις εξής φάσεις: Οι σπουδές του στά νομικά και στις οικονομικές και πολιτικές έπιστήμες, άρχισαν στό Πανεπιστήμιο Αθηνών και συνεχίσθηκαν στό Πανεπιστήμιο του Cambridge, από τό όποιο έλαβε τό διδακτορικό δίπλωμα, αλλά και τις βάσεις, τόσο στην οικονομική θεωρία, όσο και στην οικονομική πολιτική, στις όποιες στηρίχθηκε ή μετέπειτα έπιτυχής δράση του. Ακολούθως, ως Οικονομικός Σύμβουλος και, κατόπιν, ως Υποδιοικητής τής Τραπέζης τής Ελλάδος συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας αποτελεσματικής νομισματικής και πιστωτικής πολιτικής. Ώστόσο, και ως Έντεταλμένος Υφηγητής και, κατόπιν, ως Καθηγητής στό Τμήμα Οικονομικών Έπιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών έπέτελεσε πολύ σημαντικό έργο. Η συγγραφική του παραγωγή ήταν και πλούσια και πρωτότυπη. Άλλά και ή κοινωνική του δράση

ήταν πολύπλευρη. Ίδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει τής ενεργού συμμετοχής του το 1961 στην πρωτοβουλία για την προώθηση τής επιστημονικής έρευνας ανωτάτου επιπέδου. Αποτέλεσμα υπήρξε ή ίδρυση του Έθνικου Ίδρύματος Έρευνών. Η Ακαδημία Αθηνών, αναγνωρίζοντας την αξία του επιστημονικού του έργου, αλλά και τή συμβολή του στην αντιμετώπιση τών προβλημάτων τής ελληνικής οικονομίας, τόν εξέλεξε το 1992 τακτικό μέλος τής, ιδιότητα τήν όποια, χωρίς αμφιβολία, έτίμησε παντοιοτρόπως. Έχρημάτισε Πρόεδρος και Αντιπρόεδρος τής Ακαδημίας Αθηνών και ανέπτυξε ποικίλες δράσεις, μετέσχε πολλών Έπιτροπών και πρωτοστάτησε στην κατάρτιση μελετών για κρίσιμα θέματα τής ελληνικής οικονομίας.

Γενική εΐναι ή αναγνώριση του Ίωάννη Πεσμαζόγλου ως οικονομολόγου, πανεπιστημιακού δασκάλου και δημόσιου άνδρα. Η ανάμειξή του στα δημόσια πράγματα κατέστησε ευρύτερα γνωστές τις ποικίλες ικανότητές του, τήν κοινωνική του ευαισθησία και, κυρίως, όρισμένα βασικά στοιχεία του χαρακτήρα του, που ήταν το ύψηλο ήθος, ή αξιοπρέπεια και ή ευγένεια. Αν θελήσει κανείς να ανατάμει τούς επί μέρους τομείς δράσεώς του, θα σταθεί στο σημαντικό έργο που έπετέλεσε, τόσο από πλευράς εντάσεως προσπαθειών, όσο και από πλευράς αποτελεσματικότητας, για τή συμμετοχή τής Ελλάδος, αρχικώς ως συνδεδεμένου μέλους και κατόπιν ως πλήρους μέλους τής Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Κατά τόν Καθηγητή Ζολώτα¹, εΐναι ό Έλλην οικονομολόγος, ό όποιος, περισσότερο παντός άλλου, ανέπτυξε έξαιρετική δραστηριότητα και συνέβαλε αποφασιστικά στη θεμελίωση και ολοκλήρωση τής συμμετοχής αυτής. Η συμβολή του αποδεικνύεται όχι μόνο από τήν ακάματη και έμπνευσμένη εργατικότητά του, αλλά και από τήν άρτια επιστημονική του κατάρτιση και πείρα, που του επέτρεπαν να αντιμετωπίζει σωστά πολλά δισεπίλυτα προβλήματα. Έπομένως, ή ένασχόλησή του με τή συμμετοχή τής Ελλάδος στην Κοινότητα δέν αποτελεί άπλως μία συνηθισμένη δράση, αλλά μία πολυσύνθετη και δύσκολη αποστολή, που στηρίχθηκε στο όλον πλέγμα τών προσόντων του, δηλαδή στις άρτιες σπουδές του, στην έπιτυχή σταδιοδρομία του στην Τράπεζα τής Ελλάδος, στο έρευνητικό του έργο και στην πανεπιστημιακή του διδασκαλία.

---

1. «Προσφώνηση του ακαδημαϊκού Ξενοφώντος Ζολώτα κατά τήν επίσημη ύποδοχή του ακαδημαϊκού Ίωάννου Πεσμαζόγλου», Πρακτικά τής Ακαδημίας Αθηνών (στο έξής: ΠΑΑ) 1992, Τόμος 67, Τεύχ. Β', σελ. 714.

Τὸ ἀντικείμενο ἀκριβῶς αὐτό, ποῦ ἀναφέρεται στοὺς ἀγῶνες τοῦ συναδέλφου, ποῦ τιμοῦμε σήμερα, γιὰ τὴν ἔνταξή τῆς Ἑλλάδος στὴν ΕΟΚ, ἐπέλεξα νὰ ἀναπτύξω μέσα στὰ περιορισμένα χρονικὰ ὅρια ποῦ διαθέτω. Ἡ εἰσήγησή μου χρησιμοποιεῖ, φυσικὰ, ποικίλες πηγές. Κυρίως, ὅμως, στηρίζεται στὸ ἱστορικὸ ὕλικὸ ποῦ περιέχεται στὸ Ἀρχεῖο Καραμανλῆ², τὸ ὁποῖο, μὲ πρόλογο τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου καὶ τῆ Γενικῆ Ἐπιμέλεια τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Κωνσταντίνου Σβολόπουλου, ἀποτελεῖ συστηματικὴ κατάταξη γεγονότων καὶ κειμένων, ποῦ ἀφοροῦν στὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου. Τὸ Ἀρχεῖο αὐτὸ ἐκτιμᾶται ὅτι περιέχει ἐνδιαφέρουσες, ἐπαρκεῖς καὶ ἀξιόπιστες πληροφορίες γιὰ τὸ ἐξεταζόμενο θέμα.

Στὴν ὁμιλία μου θὰ προσπαθῶ, μὲ ἐπίκεντρο τὶς ἐνέργειες καὶ θέσεις - καὶ ἐν γένει τὴν προσωπικότητα - τοῦ Ἰωάννη Πεσμαζόγλου, νὰ σκιαγραφήσω τὴν ἀλλήλουχία τῶν γεγονότων ποῦ συνδέτουν τὸ ἐνταξιακὸ ἐγχεῖρημα. Ἐπὶ πλέον, θὰ ἐξετάσω τὴ στρατηγικὴ ποῦ ἀκολουθήθηκε, καθὼς καὶ τὴν τακτικὴ ποῦ ἐφαρμόσθηκε κατὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐπὶ μέρους προβλημάτων ποῦ ἀνεφύησαν κατὰ τὶς σχετικὲς διαπραγματεύσεις. Ἡ ἐξέταση τοῦ ὅλου θέματος περιλαμβάνει τέσσερα μέρη: Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ στὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδος στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ζώνη Ἐλευθέρων Συναλλαγῶν, τὸ δεύτερο στὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴ σύνδεση τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν ΕΟΚ, τὸ τρίτο στὴν ἐφαρμογὴ τῆς Συμφωνίας Συνδέσεως καὶ τὸ τέταρτο στὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν πλήρη ἔνταξή τῆς Ἑλλάδος στὴν ΕΟΚ.

*
* *

Στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία εἶχε, ὡς ἓνα βαθμὸ, ἐπουλώσει τὶς πληγὲς ποῦ εἶχαν ἀφήσει οἱ πολεμικὲς περιπέτειες τῆς προηγούμενης δεκαετίας καὶ πορευόταν πρὸς τὴ νομισματικὴ σταθερότητα. Ὅμως, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἔγινε ἡ ἀνασυγκρότηση, δὲν ἐπέτρεψε τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν δεσμῶν, οὔτε καὶ τῶν μεθόδων παραγωγῆς, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ οἰκονομικὸ σύστημα νὰ μὴν ἀνταποκρίνεται στὶς ἀπαιτήσεις τῆς νέας ἐποχῆς. Ἔτσι, ἓνα πρῶτο ζήτημα ποῦ ἐτέθη τότε, ἀφοροῦσε στὴν κατεύθυνση ποῦ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει ἐφεξῆς ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία³.

2. Ἰδρυμα Κωνσταντῖνος Γ. Καραμανλῆς - Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, «Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς, Ἀρχεῖο, Γεγονότα καὶ Κείμενα» (στὸ ἐξῆς: ΚΚ-ΑΓΚ), Τόμοι 12.

3. Γιὰ τὴ συζήτηση ποῦ διεξήχθη καὶ τὶς ἐπιλογὲς ποῦ ἔγιναν τότε βλ. Κωνσταντίνου Δρα-

Παράλληλως, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950⁴, άρχισαν να εκδηλώνονται στον ευρωπαϊκό χώρο τάσεις οικονομικής ένοποιήσεως⁵, που κατέληξαν στη σύσταση, άφ' ενός της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ), από τις χώρες: Γαλλία, Γερμανία, Ίταλία, Ολλανδία, Βέλγιο και Λουξεμβούργο, με τη Συμφωνία της Ρώμης του 1957, και άφ' ετέρου της Ευρωπαϊκής Ζώνης Έλευθέρων Συναλλαγών (ΕΖΕΣ), από τις λοιπές χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Λόγω των τάσεων αυτών, για την Ελλάδα έτίθετο, εκτός του αναπτυξιακού, το ζήτημα της συμμετοχής της ή όχι στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ένοποιήσεως⁶. Σημειώτεον ότι το ζήτημα αυτό είχε μεγάλη σημασία για το μέλλον της χώρας και, πάντως, βρισκόταν σε άμεση σχέση με εκείνο της κατευθύνσεως της οικονομικής αναπτύξεως. Διότι αυτή καθ' έαυτήν ή διαδικασία ένοποιήσεως θα δημιουργούσε ευνοϊκές προϋποθέσεις για συσσώρευση κεφαλαίου και ενίσχυση της παραγωγικής δραστηριότητας⁷.

Για τους λόγους αυτούς, ή ελληνική Κυβέρνηση, χωρίς καθυστέρηση, απέφασε να άποταθεί στον Όργανισμό Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας (ΟΕΟΣ), προκειμένου να ενημερωθεί για τη θέση των υπανάπτυκτων χωρών

κάτου «Κρίσιμοι αναπτυξιακοί προσανατολισμοί στις άρχές της δεκαετίας του 1950», ΠΑΑ 2002, Τόμος 77, Τεύχ. Β', σελ. 361-378, Συνεδρία της 22ας Οκτωβρίου 2002.

4. Είχε προηγηθεί ή διακήρυξη του Robert Shuman της 9/5/1950, από την όποια προέκυψε τελικά (18/4/1951) ή σύσταση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνδρακα και Χάλυβα (με τις χώρες: Γαλλία, Γερμανία, Ίταλία, Ολλανδία, Βέλγιο και Λουξεμβούργο), που άναμενόταν να μετεξελιχθεί σε μία ευρωπαϊκή όμοσπονδία. Το Ήνωμένο Βασίλειο προτίμησε τη δημιουργία μιας Ευρωπαϊκής Ζώνης Έλευθέρων Συναλλαγών, στην όποια προσεχώρησαν, εκτός του Ήνωμένου Βασιλείου, ή Νορβηγία, ή Σουηδία, ή Δανία, ή Αυστρία, ή Πορτογαλία, ή Ίσλανδία, ή Έλβετία και άργότερα ή Φινλανδία. Για το ιστορικό της Κοινότητας βλ. Ν. Μούση «Ευρωπαϊκή Ένωση: Δίκαιο, οικονομία και πολιτική», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1996, σελ. 7-14.

5. Σχετική άνάλυση βλ. Ι. Πεσμαζόγλου, «Η Έλλάς έναντι των τάσεων Ευρωπαϊκής Οικονομικής Ένοποιήσεως», Τράπεζα της Ελλάδος, Άρχεϊον Μελετών και Όμιλιών, (στο έξής: ΤΕ-ΑΜΟ), Άριθ. 2, Αθήνα, 1958, σελ. 10-17. Επίσης, Θ. Κόκκινου, «Η ένοποίηση της Ευρώπης και ή νομοτέλεια των δομών», Αθήνα, 1995, και Π. Ρουμελιώτη, «Η ένοποίηση της ΕΟΚ: Προβλήματα και προοπτικές», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1987.

6. «Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος, 1928-1978», Αθήνα, 1978, σελ. 546.

7. Γ. Δράκου, «Η άναγκαιότητα της εντάξεως», ΤΕ-ΑΜΟ, Άριθ. 43, Αθήνα, 1979.

έντός τῆς σχεδιαζόμενης Ἐλευθέρης Ζώνης. Τοὺς χειρισμοὺς τοῦ θέματος κατὰ τις σχετικές διαπραγματεύσεις ἀνέθεσε, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1957, στὸν Ἰωάννη Πεσμαζόγλου⁸, μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ Πληρεξούσιου Ὑπουργοῦ Ἐντεταλμένου γιὰ τὴν ΕΖΕΣ. Τὸ ὑπόμνημα⁹, πὺ καταρτίσθηκε γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό, ἐξετάσθηκε ἀπὸ τὴν ἐξ Ὑπουργῶν Οἰκονομικῆ Ἐπιτροπῆ καί, ἔτσι, διαμορφώθηκαν οἱ ὀριστικές ἀποφάσεις γιὰ τοὺς ὅρους καὶ τις προϋποθέσεις τῆς ἐλληνικῆς συμμετοχῆς στὴν ΕΖΕΣ. Ὁ Ἰωάννης Πεσμαζόγλου ἀνέπτυξε τις ἐλληνικὲς θέσεις, σὲ τεχνικὴ καὶ οἰκονομικὴ βάση, καὶ κατέστησε συνείδηση τῶν μετασχόντων τῆς σχετικῆς συσκέψεως ὅτι ἡ ΕΖΕΣ ἢ θὰ περιλάβει ὅλα τὰ μέλη τοῦ ΟΕΟΣ ἢ εἶναι καταδικασμένη σὲ ἀποτυχία.

Κατὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀποψη, προκειμένου νὰ περιληφθοῦν ὅλα τὰ κράτη, ἔπρεπε νὰ ληφθεῖ πρόνοια, ὥστε νὰ προκύπτουν ὀφέλη ὄχι μόνο γιὰ τὰ ισχυρότερα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ ὑπὸ ἀνάπτυξη. Οἱ θέσεις καὶ τὰ αἰτήματα τῆς Ἑλλάδος ἀντιμετωπίσθηκαν θετικά. Ἀκόμη, ἐκφράσθηκε ἡ ἐπιθυμία νὰ ὑποβληθεῖ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἀντιπροσωπεῖα πρόγραμμα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Ὁ Ἰωάννης Πεσμαζόγλου, μετὰ τὸ πέρασ τῆς συσκέψεως, ἐδήλωσε, μετὰξὺ ἄλλων, ὅτι οἱ ἐλληνικὲς προτάσεις ἀπέκτησαν κεντρικὴ θέση καὶ βαρύνουσα σημασία καὶ ὅτι εἶχαν ἀπήχηση καὶ ἔτυχαν ὑποστηρίξεως ἀπὸ πολλὰς εὐρωπαϊκὰς χώρες. Ἐτόνισε ὅτι πρωταρχικὴ ἐπιδιώξη ἀποτελεῖ ἡ δημιουργία τῶν προϋποθέσεων πὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν ἐξασφάλιση παραγωγικῆς ἀπασχολήσεως στοὺς ἀέργους καὶ ὑποαπασχολομένους.

Ἀκολούθως, σὲ σημειώμά του πρὸς τὸν Πρωθυπουργό¹⁰, ὁ Ἰωάννης Πεσμαζόγλου ἐκθέτει ἀναλυτικῶς τὰ διαμειφθέντα στὴ Διακυβερνητικὴ Ἐπιτροπῆ κατὰ τις διαπραγματεύσεις πὺ διεξήχθησαν μετὰξὺ 14-20 Νοεμβρίου 1957. Ἐπισημαίνει τις δυσκολίες πὺ συνάντησε καὶ προτείνει τρόπους καὶ κινήσεις πὺ πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν πρὸς ἀντιμετώπιση τῶν δυσκολιῶν αὐτῶν. Εἶναι χαρακτηριστι-

8. Ἀπὸ τις 13/12/1955 ἦταν Οἰκονομικὸς Σύμβουλος τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος.

9. Τὸ πλήρες κείμενο τοῦ ὑπομνήματος μὲ τίτλο «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς δυνατότητας καὶ τῶν συνεπειῶν μιᾶς Εὐρωπαϊκῆς Ζώνης Ἐλευθέρων Συναλλαγῶν» περιέχεται στὸ ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 2, σελ. 354-357.

10. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 2, σελ. 468-471. Ἰδιαιτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ πρόταση γιὰ ἴδρυση μιᾶς Εὐρωπαϊκῆς Ἀρχῆς Οἰκονομικῆς Ἀναπτύξεως μὲ οἰκονομικοπολιτικὸ χαρακτήρα, ἡ ὁποία θὰ χρηματοδοτεῖ ἐπενδύσεις οἰκονομικῆς ὑποδομῆς.

κή ή προσπάθεια που καταβάλλει, στα πλαίσια της οργάνωσης της ΕΖΕΣ, να παρασκευάσει το έδαφος για μελλοντική ένταξη της Ελλάδος στην Κοινή Αγορά.

Τόν Φεβρουάριο του 1958, συνεχίσθηκαν στο Παρίσι οι διαπραγματεύσεις για την ίδρυση της ΕΖΕΣ. Μετά τη λήξη τους, ο Ίωάννης Πεσμαζόγλου αναλύει σε έκτενη ἄρθρα¹¹ τὸ περιεχόμενο των ἑλληνικῶν προτάσεων. Οἱ προτάσεις αὐτὲς ἀναφέρονται στὴν καθιέρωση μιᾶς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς πρὸς ἐπιτάχυνση τῆς ἀναπτύξεως τῶν οἰκονομικῶς ἀσθενέστερων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν μέχρι πλήρους σχεδὸν ἀπασχολήσεως τοῦ ἐργατικοῦ τους δυναμικοῦ, ὅποτε καὶ θὰ εἶναι δυνατὸ, χωρὶς σοβαροὺς κινδύνους, νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀπὸ τὶς βιομηχανικῶς προηγμένες εὐρωπαϊκὲς χώρες.

Εἰδικότερα, στὰ ἄρθρα αὐτὰ ἀναλύονται τὰ μέσα ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ εὐρωπαϊκὸς προσανατολισμὸς καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι: Πρῶτον, ἡ μεγαλύτερη δυνατὴ ἐπέκταση στὶς ὑπὸ ἀνάπτυξη χώρες τῶν γενικῆς παραγωγικῆς σημασίας βασικῶν ἐγκαταστάσεων. Δεύτερον, ἡ καθιέρωση κινήτρων προωδήσεως τῆς ἐπιχειρηματικότητος ἀπὸ τὶς βιομηχανικῶς προηγμένες χώρες πρὸς τὶς ὑπὸ ἀνάπτυξη. Τρίτον, ἡ ἐνίσχυση τῆς ἐπιχειρηματικότητος καὶ ἡ παροχὴ ἐπαρκoῦς τραπεζικοῦ δανεισμοῦ μέσω τῆς ἰδρύσεως μιᾶς Εὐρωπαϊκῆς Τραπεζῆς Ἐπενδύσεων καί, τέταρτον, ἡ ἐπέκταση τῶν ἐξαγωγῶν τῶν ἀσθενέστερων χωρῶν πρὸς τὴ μείζονα εὐρωπαϊκὴ ἀγορά. Στὸν βαθμὸ ποὺ τὰ μέτρα αὐτὰ προάγουν τὴν ἀνάπτυξη τῶν οἰκονομικῶς ἀσθενέστερων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, θὰ εἶναι δυνατὴ καὶ ἡ προσδευτικὴ μείωση στὶς τελευταῖες τῶν δασμῶν καὶ ποσοτικῶν περιορισμῶν ἔναντι τῶν εἰσαγωγῶν ἀπὸ τὶς ἄλλες χώρες τῆς ΕΖΕΣ.

Οἱ ἑλληνικὲς προτάσεις εἶχαν θετικὴ ἀνταπόκριση ἀπὸ τὶς οἰκονομικῶς ἰσχυρὲς χώρες κατὰ τὴ διακυβερνητικὴ σύνοδο τοῦ ΟΕΟΣ, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1958. Οἱ χώρες αὐτὲς ἐπανέλαβαν τὶς διαβεβαιώσεις τους πρὸς τὴν Ἑλλάδα ὅτι στὴν ὑπὸ διαμόρφωση οἰκονομικὴ ἐνότητα τῆς Εὐρώπης θὰ ὑπάρχουν ὅλοι οἱ δεσμοὶ καὶ οἱ ρυθμίσεις ποὺ χρειάζονται γιὰ τὴν περιφρούρηση τῶν συμφερόντων τῶν καθυστερημένων χωρῶν¹².

11. Ί. Πεσμαζόγλου, ὅ.π., σελ. 18-33.

12. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 3, σελ. 326.

*
* *

Ἐνώ, ὅμως, εἶχε ἐπέλθει συμφωνία, κατ' ἀρχὴν καὶ σὲ πολλὰς οὐσιώδεις λεπτομέρειες, στὰ θέματα ποὺ ἐνδιέφεραν τὴν Ἑλλάδα, οἱ σχετικές διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν ΕΖΕΣ διεκόπησαν, γιὰ λόγους ἀναγόμενους στὶς σχέσεις μεταξὺ τῶν βιομηχανικῶς προηγημένων χωρῶν. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1959, σὲ σειρά ὑπομνημάτων του πρὸς τὸν πρωθυπουργό¹³, ὁ Ἰωάννης Πεσμαζόγλου ἀναλύει τὶς ἐξελίξεις αὐτὲς καὶ ἐπισημαίνει τὶς θετικές προοπτικές ποὺ διανοίγονται γιὰ τὴ σύνδεση τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν ΕΟΚ. Στὰ πλαίσια αὐτά, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ σύνδεση εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ λύση γιὰ τὴν Ἑλλάδα - διότι ἡ πλήρης ἔνταξη σημαίνει ἐγκατάλειψη ὅποιασδήποτε προνομιακῆς μεταχειρίσεως - καὶ τονίζει τὴ σημασία τῆς ταχείας πραγματοποιήσεως μιᾶς συμφωνίας μὲ τὴν ΕΟΚ, μὲ βάση τὰ συμφωνηθέντα στὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν ΕΖΕΣ¹⁴.

Ἔτσι, ἀποφασίζεται ἡ συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδος στὶς διαπραγματεύσεις μὲ τὴν ΕΟΚ καὶ στὴν 1 Σεπτεμβρίου 1959 τὸ Ὑπουργικὸ Συμβούλιο ἀναδέεται καὶ πάλι στὸν Ἰωάννη Πεσμαζόγλου τὴν ἡγεσία τῆς ἐλληνικῆς ἀντιπροσωπείας. Ἐν ὄψει τῆς ἀξίσεως στὴν Ἀθήνα τῆς εἰδικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς ΕΟΚ, ὁ Ἰωάννης Πεσμαζόγλου καὶ ἄλλοι ἀρμόδιοι παράγοντες καθορίζουν τὶς ἐλληνικὲς θέσεις ποὺ θὰ προβάλλουν στὸ θέμα τῆς συνδέσεως τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν Κοινὴ Ἄγορά. Πρόκειται: Πρῶτον, γιὰ τὴν ἀνάγκη ταχείας ἐπιτεύξεως συμφωνίας. Δεύτερον, γιὰ τὴν πλήρη καὶ αὐτόματη ἐπέκταση στὰ ἐλληνικὰ ἀγροτικὰ προϊόντα ὅποιασδήποτε εὐνοϊκῆς μεταχειρίσεως ποὺ θὰ ὑπάρξει γιὰ ἀντίστοιχα προϊόντα τῶν ἑξὶ χωρῶν. Τρίτον, γιὰ τὴ μαζικὴ αὔξησιν τῶν ἐξαγωγῶν τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὶς χώρες αὐτὲς καί, τέταρτον, γιὰ τὴ χρηματοδότηση ἔργων ὑποδομῆς καὶ ἀμέσως παραγωγικῶν ἐπενδύσεων.

Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1959 συνεχίζονται στὶς Βρυξέλλες οἱ συνομιλίες γιὰ τὴ σύνδεση, κατὰ τὶς ὁποῖες, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἰωάννης Πεσμαζόγλου¹⁵ στὸν πρωθυπουργό, ἀνακύπτουν οἱ πρῶτες δυσχέρειες, ποὺ ἀφοροῦν κυρίως στὴν ἀποδοχὴ τῶν ἐλληνικῶν προτάσεων γιὰ τὰ γεωργικὰ προϊόντα. Σὲ ἐμπεριστατωμένη ἐκθεσὴ¹⁶, ποὺ ὑπέβαλε

13. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 4, σελ. 37-39.

14. Περισσότερα γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἔνσποϊήση καὶ τὴ θέση τῆς Ἑλλάδος βλ. Ι. Πεσμαζόγλου «Ἡ σύνδεσις τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος», ΤΕ-ΑΜΟ, Ἀριθ. 11, Ἀθήναι, 1962, σελ. 7-23.

15. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 4, σελ. 207-208.

16. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 4, σελ. 309-313.

Ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου στον πρωθυπουργό στις 25 Μαΐου 1960, αναφέρεται ότι επίμονες αντιρρήσεις διατυπώθηκαν, εν τῷ μεταξύ, στο καθεστώς των ελληνικών εξαγωγίμων προϊόντων, στις προνομιακές μεταχειρίσεις των γεωργικών προϊόντων, στο καθεστώς των βιομηχανικών προϊόντων και στη χρηματοδότηση τῆς ελληνικῆς οικονομικῆς ἀναπτύξεως. Στις αἰτιάσεις αὐτὲς τηρήθηκε ἐπίμονη στάση ἐκ μέρους τῆς ἐλληνικῆς ἀντιπροσωπείας, σὲ ἐπανειλημμένες πολὺωρες συνεδριάσεις. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποπνέει τὴν πολυπλοκότητα τῶν ἐξεταζόμενων ἀντικειμένων καὶ τὴν ὅλη ἔνταση πὺ ὑπῆρχε κατὰ τίς συζητήσεις, παρέχει δὲ ἐνδείξεις γιὰ τὸ μέτρο τῆς εὐδύνης τοῦ κατευθύνοντος, ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς, τίς σχετικὲς διαπραγματεύσεις.

Ὁ κύκλος αὐτὸς τῶν διαπραγματεύσεων κλείνει μὲ τίς συζητήσεις πὺ διεξήχθησαν τὸν Ἰούλιο τοῦ 1960 σὲ ἐπίπεδο Ὑπουργῶν¹⁷. Στὸ σχετικὸ πρακτικὸ καταγράφονται διευκρινήσεις καὶ ἀνταλλαγὲς γνώμων σὲ βασικὰ ζητήματα, τῶν ὁποίων ἡ ρύθμιση ἐξακολούθουσε νὰ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τῶν συζητήσεων. Ἐτσι, ἕνας νέος κύκλος συνομιλιῶν ἀρχίζει στίς 6 Σεπτεμβρίου 1960, οἱ ὁποῖες, ὅμως, καὶ πάλι προσκόπτουν σὲ δυσκολίες. Ὁ Ιωάννης Πεσμαζόγλου ἀναφέρει στὸν πρωθυπουργό ὅτι οἱ ἔξι, ὄχι μόνον δὲν δέχονται τίς ἐλληνικὲς θέσεις, ἀλλὰ ἐκδηλώνουν τάσεις ὑπαναχωρήσεως ἀπὸ δεσμεύσεις πὺ εἶχαν ἀναλάβει, ἰδίως ὡς πρὸς τὸ θέμα τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων. Κατὰ τὴ γνώμη του, εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ὑπῆρχε διάσταση μεταξὺ πολιτικῆς βουλήσεως καὶ τῶν ἐπὶ μέρους ἀρμοδίων¹⁸. Ἡ ἐλληνικὴ ἀντιπροσωπεία, χωρὶς καθυστέρηση, ὑποβάλλει πρόταση συμβιβασμοῦ.

Ὡστόσο, ἡ κρίση θάινει πρὸς τὴν ἀποκορύφωσή της. Ὁ Ιωάννης Πεσμαζόγλου ἐνημερώνει τὸν πρωθυπουργό, λέγοντας ὅτι μπορεῖ νὰ σημειώθηκε κάποια πρόοδος, ἀλλὰ παρέμειναν διαφωνίες στὸ εὐαίσθητο θέμα τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων. Ἀπὸ τὴν κατάσταση αὐτὴ τοῦ δημιουργεῖται τέτοια ἀπαισιοδοξία, ὥστε φθάνει στὸ σημεῖο νὰ ὁμολογήσει ὅτι οἱ διαπραγματεύσεις διεξάγονται σὲ ἄκρας δυσμενὲς κλίμα καὶ ὅτι οἱ ἐκδηλούμενες ὑπαναχωρήσεις εἶναι δηλωτικὲς διαθέσεως ματαιώσεως τῆς ἐπιδιωκόμενης συμφωνίας. Κάτω ἀπὸ τίς συνθήκες αὐτὲς καὶ ἐν ὄψει τῆς ἐπερχόμενης τελικῆς φάσεως τῶν διαπραγματεύσεων, ὁ πρωθυπουργὸς ἀπευδύνει πρὸς τοὺς Εὐρωπαίους ἡγέτες ἐπιστολὲς ἀνησυχίας, ἀλλὰ καὶ διαμαρτυρίας, γιὰ τὴν ἀρνητικὴ στάση τῶν χωρῶν τους. Σημειωτέον ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ἐπρόκειτο νὰ ἀποδειχθεῖ ἀποτελεσματικὴ¹⁹.

17. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 4, σελ. 370-372.

18. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 4, σελ. 394.

19. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 4, σελ. 454.

Χαρακτηριστική είναι η αντίδραση της Γαλλίας, τής οποίας ο πρέσβης μετέδωσε στην ελληνική πλευρά τη λύπη τής κυβερνήσεώς του για τις εκρηκτικές παρεμβάσεις του επί κεφαλής τής ελληνικής αντιπροσωπείας²⁰. Η αλήθεια είναι ότι ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου δεν είχε σκοπό και, εκ χαρακτήρος, δεν μπορούσε να θίξει την Επιτροπή και έμμέσως τις Κυβερνήσεις τών έξι. Όπως, πολύ σωστά, αναφέρει στο μνημόνιο του ο Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Έξωτερικών, αν συνέβη ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου να υποστηρίξει τὰ ελληνικά αιτήματα κάπως ζωηρότερα, πρέπει να αποδοθεί αποκλειστικώς στο ότι έπίστευε τόσο πολύ στο δίκαιο τών ελληνικών αιτημάτων, ώστε να μη βρίσκει λογική την επίδεικνυόμενη έλλειψη κατανόησεώς τους.

Προκειμένου να ανακοπεί ή δυσμενής για την Ελλάδα εξέλιξη τών διαπραγματεύσεων, τόν Δεκέμβριο του 1960 έγιναν οι ακόλουθες ενέργειες: Πρώτον, ανατίθεται στον Ιωάννη Πεσμαζόγλου, άφ' ενός να εντοπίσει τὰ βασικά σημεία, στα οποία ή Ελλάδα δεν ήταν διατεθειμένη να δεχθεί υποχωρήσεις, και άφ' ετέρου να αναπτύξει τὰ επιχειρήματα που υπαγορεύουν τή σχετική τοποθέτηση. Δεύτερον, ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου σε σημείωμά του αναλύει τις κυριότερες διαφωνίες στις διαπραγματεύσεις τής Ελλάδος με την ΕΟΚ. Κατά τή νέα φάση τών διαπραγματεύσεων στην Αθήνα, τόν Ιανουάριο του 1961, σημειώθηκε πρόοδος. Οι δύο αντιπροσωπείες υπεγράμμισαν τήν κοινή επιθυμία να επιταχύνουν τόν τερματισμό τους και, πράγματι, έπετεύχθη ικανοποιητική προσέγγιση σε όρισμένα θέματα για τὰ όποια υπήρχαν ακόμη διαφωνίες²¹.

Οι συνομιλίες συνεχίσθηκαν στο Παρίσι²². Το κλίμα είχε όπωσδήποτε βελτιωθεί και οι δύο αντιπροσωπείες κατέστησαν σαφές ότι κοινώς αποδεκτές λύσεις είναι δυνατό να βρεθούν για τὰ εκκρεμή προβλήματα, ώστε κατά τò τέλος Ιανουαρίου να καταστεί δυνατή ή επικύρωση τών αποτελεσμάτων στα όποια είχαν ήδη καταλήξει. Έν τούτοις, οι δυσκολίες δεν εξέλιπαν. Το θέμα τής ελληνικής συνδέσεως πέρασε από μία ακόμη δοκιμασία, λόγω διαφωνιών που εκδηλώθηκαν στους κόλπους του Συμβουλίου τών μονίμων αντιπροσώπων.

Τελικά, στις 12 Μαρτίου 1961, ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου αναφέρει²³ στον πρωθυπουργό ότι συμφωνήθηκαν τὰ βασικά εκκρεμή θέματα και ότι επιδίωξη εί-

20. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 4, σελ. 453-454.

21. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 4, σελ. 488.

22. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 4, σελ. 498-500.

23. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 4, σελ. 527-528.

ναι, λαμβανομένων υπ' ὄψιν τῶν ἐνδεχόμενων καθυστερήσεων, νὰ τερματισθοῦν οἱ διαπραγματεύσεις μέχρι τῆς 25 Μαρτίου 1961, καὶ νὰ γίνῃ τελικὴ ὑπογραφή τῆς συμφωνίας μετὰ πάροδον τριμήνου, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1961. Πράγματι, ἡ θετικὴ ἐκβάση τῶν συνομιλιῶν ἐπιβεβαιώθηκε, στὶς 30 Μαρτίου 1961, μὲ μῆνυμα τοῦ Ἰωάννη Πεσμαζόγλου στὸν πρωθυπουργό ὅτι τὴν 5ῃ πρωινῇ τῆς ἡμέρας αὐτῆς ἐπετεύχθη σύμπτωση ἀπόψεων στὸ σχέδιο συμφωνίας γιὰ τὴ σύνδεση τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομικὴ Κοινότητα²⁴.

Ὡστόσο, σὲ ὀρισμένες χῶρες τῆς Κοινότητος (κυρίως στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ὀλλανδία) δημιουργήθηκε ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ Ἑλλάς εἶχε ἐπιτύχει μίαν ἐξαιρετικὰ εὐνοϊκὴν συμφωνία, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀντιδράσουν σὲ διάφορα σημεῖα τῆς καὶ νὰ ἀνακύψουν, ἔτσι, καὶ πάλι σοβαρὰς δυσκολίες γιὰ τὴν τελικὴ ἔγκρισιν τῆς Συμφωνίας Συνδέσεως σὲ ἐπίπεδο Συμβουλίου Ἰπουργῶν τῆς Κοινότητος. Στὸ θέμα αὐτὸ ὁ Ἰωάννης Πεσμαζόγλου τάχθηκε ὑπὲρ μιᾶς περισσότερο ἀδιάλλακτῆς γραμμῆς²⁵, ὑποστηρίζοντας, πάντως, ὅτι ἡ Ἑλλάς δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ δεχθῆ ὅποιαδήποτε μεταβολὴ τοῦ κειμένου τῆς Συμφωνίας. Τὴν ἀκαμπτη αὐτῇ στάση ἐπέλεξε ὁ πρωθυπουργός, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποφασισθῆ σὲ εἰδικὴ σύνοδο τοῦ Συμβουλίου Ἰπουργῶν τῆς ΕΟΚ ἡ ἀντιμετώπιση τῶν διαφωνιῶν μὲ τὴ σύνταξιν ὀρισμένων ἐρμηνευτικῶν δηλώσεων. Ἔτσι, στὶς 9 Ἰουλίου 1961, ὕστερα ἀπὸ διετεῖς περίπου διαπραγματεύσεις ὑπεγράφη στὴν Ἀθήνα ἡ Συμφωνία Συνδέσεως τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν ΕΟΚ²⁶, ἡ ὁποία ἦταν καὶ ἡ πρώτη ποὺ συνήφθη μετὰξὺ τῆς Κοινότητος καὶ μιᾶς τρίτης χώρας.

*
* *

Ἀμέσως μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς Συμφωνίας Συνδέσεως, ὁ Ἰωάννης Πεσμαζόγλου ἀσχολήθηκε μὲ δύο μεῖζονα θέματα, τὰ ὁποῖα καὶ ἀνέπτυξε σὲ σχετικὰ σημειώματα ποὺ ὑπέβαλε στὸν πρωθυπουργό. Πρόκειται, ἐν πρώτοις, γιὰ τὴν

24. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 4, σελ. 533.

25. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 5, σελ. 68.

26. Κυρώθηκε ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Ἀντιπροσωπεία μὲ τὸν νόμο 4226 τῆς 14/3/1962 καὶ ἄρχισε νὰ ἰσχύῃ τὸν Νοέμβριον τοῦ ἴδιου ἔτους. Συνοπτικὴ περιγραφή τῆς Συμφωνίας Συνδέσεως βλ. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 5, σελ. 104-105. Τὸ πλῆρες κείμενον περιέχεται στὸ ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 4, σελ. 545-559. Γιὰ τὸ νομικὸν καθεστῶς τῆς συνδέσεως τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς Κοινότητος βλ. Ε. Ρούκουνα, «Ἡ Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομικὴ Κοινότης καὶ ἡ σύνδεσις τῆς Ἑλλάδος μετ' αὐτῆς», Ἀθήναι, 1962, σελ. 46-112.

ανάγκη πλήρους συμμετοχής της Ελλάδος στις πολιτικές διαβουλεύσεις των χωρών-μελών της ΕΟΚ²⁷. Στο ευαίσθητο αυτό θέμα όριζονται σαφείς κατευθύνσεις και παρέχονται λεπτομερείς συμβουλές ως προς την ακολουθητέα τακτική. Το δεύτερο θέμα αφορά στις δυνατότητες που διανοίγονται για την ελληνική οικονομία μετά τη σύνδεση με την ΕΟΚ, σε συνδυασμό με την ανάγκη προσαρμογής της χώρας στις νέες συνθήκες, για την αξιοποίηση και προώθηση των δυνατοτήτων αυτών²⁸. Στο σχετικό κείμενο ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου δίδει, σε άδρες γραμμές, τη στρατηγική που πρέπει να εφαρμοσθεί έφεξής για να αξιοποιηθούν έπαρκώς τα οικονομικά πλεονεκτήματα που προκύπτουν για την Ελλάδα από τη σύνδεσή της με την ΕΟΚ. Ειδικότερα, αναλύει, αφ' ενός τα καθήκοντα του κράτους σε επίπεδο μακροοικονομικής πολιτικής, αλλά και προσπαθειών έκσυγχρονισμού και βελτίωσης της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος, και αφ' ετέρου τα καθήκοντα της παραγωγής και των επιχειρηματιών των επί μέρους τομέων προς ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων.

Ότι, όμως, προείχε κατά τη νέα φάση ήταν η διαδικασία που θα ακολουθείτο, εν όψει της εφαρμογής της Συμφωνίας των Αθηνών. Έτσι, βάσει των εισηγήσεων του Ιωάννη Πεσμαζόγλου, αποφασίζεται να οργανωθούν καταλλήλως οι κεντρικές υπηρεσίες, ιδίως του Υπουργείου Συντονισμού, και να δημιουργηθούν τα όργανα που θα ασχοληθούν με τη μελέτη των ζητημάτων που θα προκύψουν για την ελληνική οικονομία μετά τη σύνδεση. Παράλληλως, παρακολουθείται συστηματικά η εξέλιξη της οικονομικής δραστηριότητας και προωθείται η λήψη μέτρων για την ταχύτερη ανάπτυξη και αναδιάρθρωση της οικονομίας και, ιδιαιτέρως, για τη βιομηχανική ανάπτυξη. Στις 30 Μαΐου 1963, ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου μετέχει στις εργασίες του Συμβουλίου Συνδέσεως της Ελλάδος με την ΕΟΚ²⁹, το οποίο, μεταξύ άλλων, συζήτησε τον χαρακτήρα της υπό διαπραγματεύση συμβάσεως μεταξύ της ΕΟΚ και της Τουρκίας.

*
* *

Όπως είναι γνωστό, με την επιβολή της δικτατορίας διερράγησαν οι σχέσεις της Ελλάδος με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες και διεκόπη η λειτουργία των όρ-

27. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 5, σελ. 128-129.

28. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 5, σελ. 137-139.

29. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 5, σελ. 659.

γάνων που προορίζονταν να ενεργοποιήσουν τη Συμφωνία Συνδέσεως. Οι συγκεκριμένες επιπτώσεις από την αναστολή της εφαρμογής βασικών διατάξεων της Συμφωνίας των Αθηνών αναλύονται από τον Ιωάννη Πεσμαζόγλου σε κείμενο που δημοσίευσε μεταγενεστέρως³⁰. Αξίζει να αναφερθούν - έστω περιληπτικά - οι επιπτώσεις αυτές. Πρόκειται, κυρίως, για τη στέρηση σημαντικών μακροπρόθεσμων κεφαλαίων αναπτύξεως, για την αναστολή έναρμονίσεως της αγροτικής πολιτικής, για τη διακοπή της συμπράξεως της Κοινότητας στην περιφερειακή και βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας, καθώς και για τη μη συμμετοχή της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Νομισματική Ένοποίηση.

Κατά τα έτη που ακολούθησαν ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου, παρά τις διώξεις που υπέστη από το δικτατορικό καθεστώς, δεν έπαυσε να επισκοπεί τις οικονομικές εξελίξεις και να προβαίνει σε σχετικές ανακοινώσεις στον ξένο Τύπο. Στις 22 Ιανουαρίου 1972, κυκλοφορεί δήλωσή του³¹ με την ευκαιρία της απόφασεως για τη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας προς την κατεύθυνση τεσσάρων νέων κρατών-μελών (της Μεγάλης Βρετανίας, της Δανίας, της Ιρλανδίας και της Νορβηγίας). Στη δήλωσή αυτή αποκρούει τον ισχυρισμό ότι κύριο περιεχόμενο της Συμφωνίας Συνδέσεως είναι η τελωνειακή ένωση³² και προβάλλει τον πολιτικό χαρακτήρα³³ της, διότι σε αυτόν στηρίζεται η ειδική προστασία των ελληνικών συμφερόντων.

Μετά την αναστήλωση των ελεύθερων θεσμών, ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου, ως Υπουργός των Οικονομικών της Κυβερνήσεως Έθνικής Ένότητας, είχε χρήσιμες συζητήσεις με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, τα αποτελέσματα των οποίων έπρόκειτο να εκδηλωθούν εντός ολίγου. Ακολούθως, ως βουλευτής της Ένώσεως Κέντρου - Νέων Δυνάμεων και Πρόεδρος της ελληνικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Ελλάδος -ΕΟΚ, υπεστήριξε κατά τη σύνοδο της Μικτής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής (που συνήλθε στις Βρυξέλλες στις 15 Μαΐου 1975) το αίτημα για ταχεία προσχώρηση της Ελλάδος στην Κοινότητα³⁴, λέγοντας ότι η μέγιστη

30. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 7, σελ. 20-25. Επίσης, Ι. Πεσμαζόγλου, «Αγωνιστικά», Αθήνα, 1974, σελ. 119-130.

31. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 7, σελ. 145. Επίσης, Ι. Πεσμαζόγλου, *ο.π.*, σελ. 131-132.

32. Για τη θεωρία των τελωνειακών ενώσεων βλ. Α. Γιαννιώτη, «Η σύνδεσις της Ελλάδος με την Ευρωπαϊκήν Οικονομικήν Κοινότητα», Αθήναι, 1965, σελ. 9-26.

33. Για την πολιτική ένωση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας βλ. Ξ. Ζολώτα, «Η Ευρωπαϊκή ένοπιση και η ελληνική οικονομία», ΤΕ-ΑΜΟ, Αριθ. 73, Αθήνα, 1991, σελ. 19-21.

34. Μέτρα για την επίσπευση της εντάξεώς μας βλ. Ξ. Ζολώτα, «Η Ελλάς στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα», ΤΕ-ΑΜΟ, Αριθ. 33, Αθήναι, 1976, σελ. 38-46.

πλειοψηφία του ελληνικού λαού υποστηρίζει την ένταξη και ότι η πραγματοποίησή της θα ανταποκρινόταν στα συμφέροντα όλων των μελών της Κοινότητας³⁵. Κατά την επόμενη σύνοδο (που συνήλθε στην Αθήνα στις 25 Ιουνίου 1975) έγινε έκκληση για επιτάχυνση της διαδικασίας προς την πλήρη ένταξη της Ελλάδος³⁶.

Στις 28 Ιανουαρίου 1976, η Επιτροπή της ΕΟΚ ενέκρινε κατά πλειοψηφία γνωμοδότηση σε αίτηση που υπέβαλε η Ελλάδα για ένταξη στην Κοινότητα³⁷. Ωστόσο, για λόγους ισορροπίας στις σχέσεις της ΕΟΚ με την Αθήνα και την Άγκυρα, αλλά και ανάγκης αναδιορώσεως της ελληνικής οικονομίας, ετάχθη υπέρ της υπέρξεως μίας προενταξιακής περιόδου, πράγμα που θορύβησε την Ελληνική Κυβέρνηση, λόγω της σημαντικής καθυστέρησης στην οποία θα μπορούσε να οδηγήσει μία τέτοια ρύθμιση. Προς αντιμετώπιση της θέσεως αυτής ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου, ως επί κεφαλής της Μικτής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Συνδέσεως Ελλάδος-ΕΟΚ, είχε σημαντικές επαφές στις Βρυξέλλες. Το κλίμα άλλαξε και, στις 9 Φεβρουαρίου 1976, το Συμβούλιο Υπουργών τάχθηκε ομοφώνως υπέρ της αποδοχής του ελληνικού αιτήματος, αποκλείοντας το ένδεχόμενο προενταξιακής περιόδου προετοιμασίας της ελληνικής οικονομίας³⁸, εκτός από την κλασική μεταβατική περίοδο που θα συνεφωνείτο με τη Συνθήκη Προσχώρησης.

Ακολούθως, από ελληνικής πλευράς, καταρτίσθηκε ολοκληρωμένο χρονοδιάγραμμα για τη διεξαγωγή και τον τερματισμό των διαπραγματεύσεων³⁹ μέχρι το τέλος του 1978. Η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, διερευνώντας τις επιπτώσεις της διευρύνσεως προς Νότο, επανέφερε στην επιφάνεια θέματα της κοινής αγροτικής πολιτικής, με συνέπεια να δημιουργηθούν φόβοι για επιβράδυνση του ρυθμού των διαπραγματεύσεων. Παρά ταύτα, στις 21 Δεκεμβρίου 1978, κατέστη δυνατό να καταλήξει η ελληνική αντιπροσωπεία σε συμφωνία με τους

35. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 8, σελ. 381. Πρβλ. Ξ. Ζολώτα, «Η συμβολή της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα», ΤΕ-ΑΜΟ, Αριθ. 40, Αθήναι, 1978, σελ. 50-65.

36. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 8, σελ. 456.

37. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 9, σελ. 152.

38. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 9, σελ. 155-156.

39. Υπεύθυνος για τις διαπραγματεύσεις αυτές είχε όρισθει από τις 28 Νοεμβρίου 1977 ο Γ. Κοντογεώργης, Υπουργός άνευ Χαρτοφυλακίου με αρμοδιότητα επί των σχέσεων με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Για περιγραφή των σχετικών συζητήσεων βλ. Γ. Κοντογεώργη, «Η Ελλάδα στην Ευρώπη και η πολιτική του Καραμανλή», Γιοβάνης, Αθήνα, 1985.

έκπρωσώπους των Έννεά πάνω στους όρους της ελληνικής εντάξεως στην ΕΟΚ. Βάσει της συμφωνίας αυτής, που υπεγράφη στις 28 Μαΐου 1979, όλοι οι τομείς της ελληνικής οικονομίας, οι θεσμοί κλπ., θα προσαρμοσθούν στα ισχύοντα για μία μεταβατική περίοδο, το άνωτατο όριο της οποίας είναι πέντε έτη.

Από τους πολιτικούς ηγέτες που έκαμαν δηλώσεις μετά την αναγγελία της τελικής συμφωνίας, ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου εντόπισε την τοποθέτησή του στην παρατήρηση ότι η συμφωνία αυτή υπήρξε πολύ λιγότερο ευνόικη για την Ελλάδα, από ό,τι θα ήταν αναγκαίο και δυνατό. Αιτιολόγηση της θέσεως αυτής περιέχεται σε όμιλία του⁴⁰, ως Προέδρου του Κόμματος Δημοκρατικού Σοσιαλισμού (το οποίο ίδρυσε στις 10 Ιανουαρίου 1979), κατά την κύρωση της Συνθήκης Προσχωρήσεως της Ελλάδος στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (25-28 Ιουνίου 1979). Έν πρώτοις, αναφέρθηκε στην ανάγκη κυρώσεως της Συνθήκης χωρίς καθυστέρηση και άντεκρουσε τους ισχυρισμούς των αντιτιθεμένων στην ένταξη της Ελλάδος. Στράφηκε, όμως, και στις αδυναμίες που προέκυψαν από τη μη τήρηση της γραμμής που είχε χαραχθεί από την Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και την μη εφαρμογή στο άκέραιο της Συμφωνίας των Αθηνών.

Σήμερα 25 έτη μετά την πλήρη ένταξη της χώρας μας στην ευρωπαϊκή οικογένεια, κρίνοντας από τα όφελη που προέκυψαν για την οικονομία μας, όπως διαμορφώθηκαν ύστερα από την ένταξη της στην ευρωζώνη, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε το τελικό αποτέλεσμα ως ουσιώδους σημασίας, μολονότι έχει υποστηριχθεί ότι θα ήταν πιο ικανοποιητικό, αν οι προσπάθειες προς σύγκλιση, από ελληνικής πλευράς, ήταν εντονότερες και συστηματικότερες⁴¹. Αλλά, εκτός από τα άμεσα όφελη, ασκήθηκαν και σοβαρές έμμεσες επιδράσεις, όπως εκείνες που αναφέρονται στην εμπέδωση κλίματος σταθερότητας και ασφάλειας και στην ενίσχυση της αισιοδοξίας για το μέλλον.

Από την προηγηθείσα επίσκεψη κατέστη σαφές ότι οι αγώνες του τιμώμενου Ακαδημαϊκού για την επίτευξη των αποτελεσμάτων αυτών υπήρξαν συνεχείς, επίμονοι, καλώς οργανωμένοι και με την απαιτούμενη έπιστημονική θεμελίωση. Γι' αυτό και, χωρίς αμφιβολία, συνέβαλαν αποφασιστικά στην επίτευξη πορείας των διαπραγματεύσεων. Οι βασικές άρχες στις οποίες στηρίχθηκε η προσπάθειά του ήταν: Πρώτον, ότι η Ελλάς δεν έπρεπε να αφήσει καμμία εύκαι-

40. ΚΚ-ΑΓΚ, Τόμος 11, σελ. 181-182.

41. Βλ. σχετικώς, Α. Αγγελόπουλου, «Η πρώτη δεκαετία της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα», Εκδόσεις: Τ. Πιτσιλός, Αθήνα, 1991.

ρία συνεργασίας στην Ευρώπη. Δεύτερον, ότι η πρόταξη της συνδέσεως ἦταν ἡ μόνη δυνατή λύση γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Τρίτον, ὅτι τὸ κύριο στοιχεῖο τῆς συνδέσεως ἦταν τὸ πολιτικὸ καί, τέταρτον, ὅτι ἡ ἔνταξη τῆς Ἑλλάδος στὴν Εὐρωπαϊκὴ Κοινότητα ἀποτελοῦσε δικαίωμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ὄχι παραχώρηση.

Μὲ τοὺς ἀγῶνες τοῦ ὁ Ἰωάννης Πεσμαζόγλου συνέβαλε καθοριστικὰ στὴ γραφὴ μιᾶς ἀπὸ τίς λαμπρότερες σελίδες τῆς νεώτερης οἰκονομικῆς μας ἱστορίας. Ἡ προσωπικότητά του ὑπῆρξε μεγάλο κεφάλαιο καὶ ἀντίστοιχο τὸ μέγεθος τῆς ἀπώλειάς του, φυσικὰ γιὰ τὴν οἰκογένειά του, γιὰ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ γιὰ τὸν τόπο γενικότερα.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2005

ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΟΥ ΕΠΙΤΙΜΟΥ ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΉΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΥΚΟΥΝΑ

Ο Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος γεννήθηκε στην Πάτρα και σπούδασε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Άσκησε κατά τρόπο λαμπρό το δικηγορικό λειτούργημα στην Πάτρα και ο λαός της Αχαΐας τον εξέλεξε επανειλημμένως βουλευτή το 1964, 1977, 1981 και 1985. Το 1989 εξελέγη βουλευτής Αθηνών.

Μετέσχε υπό διάφορες ιδιότητες σε τέσσερις κυβερνήσεις. Διετέλεσε ύφυπουργός Έμπορίου, ύπουργός Έσωτερικών, ύπουργός Κοινωνικών Ύπηρεσιών και ύπουργός Προεδρίας. Έπί μία έννεαετία, από το 1989 ως το 1994, διετέλεσε άρχηγός κόμματος.

Πρόεδρος τής Δημοκρατίας εξελέγη από τή Βουλή των Έλλήνων τόν Μάρτιο 1995 και επανεξελέγη τόν Φεβρουάριο 2000.

Η Όλομέλεια τής Ακαδημίας Αθηνών, στις 15 Ίουνίου 2000, εξέλεξε παμψηφεί τόν κύριο Κωνσταντίνο Στεφανόπουλο επίτιμο μέλος τής Ακαδημίας, αλλά έκείνος έπρότεινε ή ύποδοχή του να πραγματοποιηδεί κατά τόν πέρας τής θητείας του, γι' αυτό και ή προσήμουσα τελετή πραγματοποιοιείται σήμερα.

Κύριε Πρόεδρε τῆς Δημοκρατίας,

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς, ὁμολογουμένως, πλούσιας θητείας σας ἐπιβεβαιώσατε τὸ κύρος τοῦ ἀνωτάτου λειτουργοῦ τῆς δημοκρατικῆς μας πολιτείας, ὁ ὁποῖος ἐκφράζει τὸ ἔθνος μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς Ἑλλάδος, συμβολίζει τὴν ἐνότητα, τὴν ἀδελφoσύνη καὶ τὴν πρόοδο τοῦ λαοῦ καὶ συντελεῖ στὴν ἀπάλυνση τῶν ἀντιθέσεων καὶ στὴ σύνδεση τῶν ἰδεῶν ποὺ ὅλες ἀποβλέπουν στὸ κοινὸ συμφέρον.

Ἐμεῖς οἱ παλαιότεροι μὲ δέος παρακολουθήσαμε τὶς ἀλλεπάλληλες μετακινήσεις σας σὲ ὅλα τὰ σημεία τῆς ἐλληνικῆς ἐπικρατείας, ἡπειρωτικῆς καὶ νησιωτικῆς, ὅπου μεταφέρατε τὴν ἄλλως αὐτονόητη διαβεβαίωση ὅτι δὲν εἶναι μόνο ἡ πρωτεύουσα καὶ οἱ μεγάλες πόλεις ἀντικείμενα τῶν ὑποχρεώσεων τῆς πολιτείας.

Ὡς διεθνῆς παραστάτης, ἐνισχύσατε τὴ θέση τῆς χώρας μας, δεῖξατε τὴ φροντίδα γιὰ τὸν ἀπόδημο καὶ τὸν χειμαζόμενο ἐλληνισμό, τοῦ ὁποῖου τὶς πρόσδους καὶ τὰ προβλήματα γνωρίζετε καλά, ἐνῶ δὲν λησμονοῦμε τὴν παρρησία μὲ τὴν ὁποία ἐκφράσατε τὶς θέσεις τῆς Ἑλλάδος σὲ ὅλα τὰ ζητήματα ποὺ τὴν ἀπασχολοῦν μέσα στὸν ἀντιφατικὸ καὶ πτωχεύοντα σὲ ἀξίες σύγχρονο κόσμο.

Πέρα καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ὅμως, ἐκεῖνο ποὺ χαρακτήρισε τὴ δεκαετὴ θητεία σας ὡς ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους εἶναι ὅτι μιλήσατε στὶς καρδιές τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων. Δὲν εἶναι ἀνάγκη, νομίζω, νὰ προστεθοῦν ἄλλα λόγια, ἀφοῦ εὐγλωττα μιλοῦν τὰ ἴδια τὰ ἔργα σας.

Σὰς καλωσορίζομε στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ σὰς εὐχόμεθα ὅλα τὰ καλά.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἐξοχώτατε Κύριε Πρόεδρε τῆς Δημοκρατίας,

Συναγδήκαμε στή γεραρή αὐτὴ Αἴθουσα, ὑμνήμενη ἐπιβλητικὰ ὡς σύμβολο τῆς συνεπιστροφῆς τῶν Μουσῶν καὶ τῆς ἐλευθερίας «ἐς Ἑλλάδα πολυπόθητον», καὶ προσήλθατε καὶ Σεῖς, ὁ Πρόεδρος τοῦ πολιτικὰ συνταγμένου Ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ θεματοφύλαξ τῶν ἱερῶν καὶ ὀσίων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, γιὰ νὰ Σᾶς ὑποδεχθοῦμε, ὅπως ἐμπρέπει ἐπίσημα ὡς Ἐπίτιμο Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, κληρονόμου τῆς πρώτης ἀνά τὴν Οἰκουμένη Ἀκαδημίας, τῆς ἰδρυμένης ἀπὸ τὸν μέγιστο φιλόσοφο τῆς ἀνθρωπότητος, Ἀθηναῖο εὐπατρίδη καὶ εὐμητρίδη, Ἀριστοκλέα τοῦ Ἀρίστωνος ἢ Πλάτωνα, ὅπως ἀπὸ τὰ ἐφήβικὰ χρόνια του ἐπονομάσθηκε.

Αναγορευθῆκατε, Κύριε Πρόεδρε, Μέλος Ἐπίτιμο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν γιὰ τίς μεγάλες Σας ὑπηρεσίες πρὸς τὸ Ἑλληνικὸ Ἔθνος. Ἐφεξῆς ὁ Κατάλογος τῶν Ἐπίτιμων Μελῶν τῆς Ἀκαδημίας θὰ περιλαμβάνει καὶ τὸ ὄνομα Κωνσταντῖνος Στεφανόπουλος. Τιμᾶται σήμερα στὸ πρόσωπό Σας ἡ πολιτικὴ ἀρετὴ, ἔρεισμα καὶ ἀγλαΐσμα τῆς δημοκρατίας.

Ὡς Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας ἐπὶ μίᾳ δεκαετία ἔχετε κατακτήσει τὴν πανελλήνια ἐπιδοκιμασία γιὰ τὴν ἀριστη ἐκπλήρωση τῶν καθηκόντων Σας. Ἀσκήσατε ὑποδειγματικὰ τὸ ὕπατο πολιτικὸ λειτούργημα: δίχως οἴηση, ἐγκαύχηση, αὐταρέσκεια φιλόδοξου ἄρχοντος, μὲ σεμνὸ ὄφος καὶ ἤθος «φύλακος νόμων τε καὶ πόλεως». Διαπρέψατε καὶ ὡς διεθνῆς τῆς Ἑλλάδος παραστάτης καὶ ὡς πιστὸς πρὸς τὸ Σύνταγμα φρουρὸς τοῦ πολιτεύματος, καὶ ὡς συμπαραστάτης ἐπιτόπια τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ συμμετοχὸς στὶς ἀνά τὴν Ἐπικράτεια ὑπερκαθημερινὲς ἐκδηλώσεις του.

Ἐκπροσωπήσατε μὲ ἀξιοπρέπεια τὴν Ἑλλάδα πρὸς τοὺς ξένους πολιτικοὺς ἡγέτες καὶ προβάλατε πρὸς αὐτοὺς μὲ σθένος καὶ σύνδρομη εὐπρέπεια τὰ ἑλληνικὰ τρόπαια καὶ τὰ ἑλληνικὰ δίκαια. Δὲν ὑπῆρξε οὔτε ὑπαινιγμὸς ποτὲ γιὰ μεροληπτικὴ τυχὸν ἀπὸ Σᾶς ἐρμηνεία καὶ τήρηση τῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος. Μὲ τὴν προσωπικὴ Σας ἐπιτόπια παρουσία καὶ μὲ τὴν δέξη τοῦ λόγου Σας

χαρίζατε πολύ συχνά σέ κατοίκους απομακρυσμένων περιοχών τής Χώρας τή συναίσθηση τής ήθικῆς θαλπωρῆς στους κόλπους τοῦ Ἑθνους.

Πρὶν Σᾶς ἀνατεθεῖ τὸ λειτούργημα τοῦ Προέδρου τής Δημοκρατίας, εἶχατε θητεύσει ἐπὶ μία τριακονταετία ἤδη στήν πολιτική, ὡς Βουλευτῆς ἀπὸ τὸ 1964 καὶ ὡς Ὑπουργὸς ἐπανειλημμένα, καὶ εἶχατε ἀποδείξει τις πολιτικές σας ἰκανότητες καὶ εἶχατε ἀποκτήσει πολιτική ἐμπειρία. Καὶ ὑπῆρξε ἡ πολιτικὴ Σας δράση τής τριακονταετίας, ὄχι ἀπλῶς ἄψογη, ἀλλὰ καὶ σέ πολλά δημιουργική, ὥστε ἡ ἀνάρρηση τελικὰ στὸ ἀξίωμα καὶ λειτούργημα τοῦ Προέδρου τής Δημοκρατίας ἦλθε σὰν ἐπιστέγασμα τής ἐπὶ τριακονταετία ἤδη ὠραίας πολιτικῆς θητείας Σας. Δὲν ἐπιζητήσατε νὰ Σᾶς ἀνατεθεῖ τὸ ὑπατο πολιτικὸ λειτούργημα, Σᾶς ἀνατέθηκε χωρὶς πρωτοβουλία Σας, ὡς βαρὺ καταπίστευμα ὁμόλογο τῶν προσόντων Σας. Καὶ ἡ ἀνάθεση αὐτὴ ἀποτελέσει ἀφετηρία γιὰ τὴν ἐπὶ δύο συνεχόμενες πενταετίες πολιτικὴ ἀριστεία Σας. Καὶ ὑπῆρξατε ὁ μόνος Πρόεδρος τής Δημοκρατίας μὲ ἀδιάκοπη ἐπὶ δύο πενταετίες θητεία.

Εὐτυχήσατε νὰ ἔχει αἴσιο πέρας στὴ ζωὴ Σας τὸ ἄθλημα τής πολιτικῆς. Τὸ κατόρθωμα δὲν εἶναι μικρό. Ὑπενθυμίζω τὴν ἀποφθεγματικὴ ρήση τοῦ Πλάτωνος «Πόνος καὶ κίνδυνος ἐν πάσῃ πολιτικῇ κατασκευῇ», ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπισήμανση ἀπὸ τὸν ἴδιον, σέ μυθικὴ γλῶσσα, ὅτι ὁ Προμηθεὺς δὲν κατόρθωσε νὰ «κλέψει» ἀπὸ τοὺς θεοὺς τὴν πολιτικὴν γιὰ νὰ τὴν προσφέρει δῶρο στους ἀνθρώπους. Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε τὴ βαρυσήμαντη αὐτὴ ἐπισήμανση καὶ τὴν ἀποφθεγματικὴ αὐτὴ ρήση, καὶ μάλιστα ὅσοι δὲν ἀποσυνδέομε τὴν πολιτικὴν ἀπὸ τὴν ἠθικὴν. Δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ λησμονοῦμε ὅτι ὁ λειτουργὸς τής πολιτικῆς πρέπει νὰ ἔχει ἀδαμάντινο ἦθος καὶ μεγαλεπήβολο πνεῦμα, καὶ ἰδιαίτερα ἰκανότητα πρὸς ὀραματισμό, ἀλλὰ καὶ διορατικότητα γιὰ τὰ ὅρια τοῦ ἐφικτοῦ καὶ γιὰ τὸν πρόσφορο χρόνον, ὅπως καὶ προβλεπτικότητα γιὰ τις ἐπισυνέπειες καὶ τις παρασυνέπειες τῶν πράξεων ἢ καὶ τῶν παραλείψεων του· νὰ συναισθάνεται ἀφοσιωτικὰ ταγμένος στήν ἐπίτευξιν καὶ στήν διασφάλισιν τῶν προϋποθέσεων τοῦ «ζῆν», ἀλλὰ καὶ τοῦ «εὖ ζῆν» τοῦ λαοῦ· στήν ἐπιλογήν προσώπων καταπιστευμένων μὲ σοβαρὴ ἀποστολὴ νὰ μὴ ἀποκλίνει ποτὲ ἀπὸ τὰ κριτήρια τής ἀξιοκρατίας, νὰ μὴ συνταράσσεται ἀπὸ δεινὲς τυχόν περιστάσεις, ἀλλὰ μὲ αὐτοκυριαρχία νὰ ἐγκαταρεῖ καὶ νὰ προβαίνει στήν ὀρθὴν ἀντιμετώπισήν τους, νὰ μὴ ἐπηρεάζεται ὑπὲρ τὸ μέτρον ἀπὸ ὑπολογισμοὺς σκοπιμοτήτων

έσωτερικής πολιτικής στον χειρισμό σπουδαίων ζητημάτων εξωτερικής πολιτικής· να μη έκτιμα την κατοχή της πολιτικής εξουσίας ως αυτοσκοπό, να μη παρεμποδίζεται από τη φιλοτιμία του, αλλά να τολμάει τη λήψη και τήρηση αποφάσεων, όχι ενδόξων, σωστικών όμως και άρα ήρθων. (Παραδείγματα προς αποφυγήν ο Έκτωρ και η Καταστροφή της Τροίας, ο Γούναρης και η Καταστροφή της Σμύρνης). Έλλειψη των προσόντων αυτών είτε αθέτηση των αιτημάτων αυτών έχει κατά κανόνα πολιτικές συνέπειες, βαρύτατα βλαπτικές για τον λαό και το Έθνος. Ο Πλάτων είχε ήδη τονίσει «φύλακες δὲ νόμων τε καὶ πόλεως μὴ ὄντες, ἀλλὰ δοκοῦντες ὁρᾶς δὴ ὅτι πᾶσαν ἄρδην πόλιν ἀπολλύουσιν, καὶ αὐτοῦ τοῦ εὖ οἰκεῖν καὶ εὐδαιμονεῖν μόνοι τὸν καιρὸν ἔχουσιν». Καὶ στοὺς Νεώτερους Χρόνους ὁ Thomas Morus διακήρυχνε «Rei publicae salus et pernicius a moribus magistratum pendet».

Εὐτυχῆσατε, καὶ ὄχι μόνον ὡς Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, νὰ προσεγγίσετε, σὲ ἰκανὸ βαθμὸ, τὴν ἰδανικὴ συγκρότηση τοῦ λειτουργοῦ τῆς πολιτικῆς σὲ πρόσοντα σπουδαῖα καὶ σὲ προθέσεις πολιτικῆς συμπεριφορᾶς.

Στὴν Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, ἡ Προεδρία Σας τῆς Δημοκρατίας θὰ καταγραφεῖ μὲ σχόλια ἐπιδοκιμασίας ἀμέριστης. Καὶ στὴν Ἱστορία τῆς γενέτειράς Σας, πόλεως τῶν Πατρῶν, μὲ τὴν ἐνδοξὴ παράδοση ἐξόχων ρητόρων καὶ πολιτικῶν, ὁ καταξιωμένος ἦδη βίος καὶ λόγος σας θὰ δοξάζεται ὡς ἀντάξιος τοῦ βίου καὶ λόγου τῶν διασήμων ρητόρων καὶ πολιτικῶν τοῦ παρελθόντος, γόνων τῆς γενέτειράς Σας, ὅπως ὁ Ἀνδρέας Ρηγόπουλος, ὁ Δημήτριος Γούναρης, ὁ Ἀνδρέας Μιχαλακόπουλος, ὁ Γεώργιος Παπανδρέου, ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος.

Εὐτυχῶς, ὅμως, δὲν ἦλθε ἀκόμη γιὰ Σας ἡ ὥρα τῆς Ἱστορίας. Ὁλοκληρώνετε μετὰ ὀλίγες ἐβδομάδες τὴν ἀσκηση τοῦ ὑπατοῦ πολιτικοῦ λειτουργήματος, ἀλλὰ ἡ ζωὴ ἀνοίγεται ἀκόμη πολυδιάστατη ἐμπρὸς Σας. Καὶ ἂν οἱ θεομοὶ δὲν ἐπιτρέπουν τὴ συνέχιση τῆς πολιτικῆς θητείας Σας, ὁ βιοδυναμισμὸς Σας ὅμως παραμένει ἀκαίσιος, καὶ μὲ τὴ συσσωρευμένη αὐτοβίωτη ἐμπειρία Σας ἔχετε πλούσιες δυνατότητες νὰ ἐπιδοθεῖτε σὲ αὐτάξιες πληρώσεις τῆς ζωῆς Σας, πέραν τῆς διακονίας τῆς πολιτικῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ μέγας διδάσκαλος τῆς πολιτικῆς, εἶχε δίκαια ἐξάρει τὴ μεγάλη ἀξία τοῦ «θεωρητικοῦ βίου», ὡς τρόπον ἄδολης εὐδαιμονίας, ἐπέκεινα τῶν εὐδυνῶν τοῦ «πολιτικοῦ βίου». Σὲ νεωτερικὴ

γλώσσα, τὸ πλῆθος τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ ὑπάρχει διαθέσιμο γιὰ Σᾶς καὶ δικαιούσθε νὰ τὰ χαρεῖτε κατ' ἐπιλογὴν Σας, μὲ τὸν χρόνον Σας ἤδη ἐλεύθερο, δίχως τὴν πολυμέριμνη ἐπαγρύπνηση τοῦ διακόνου τῆς πολιτικῆς. Ὑπάρχει ἄλλωστε καὶ τὸ ἰδιωτικὸ πεδίο τῆς Ἡθικῆς ὡς στίβος γιὰ ἐνάσκηση τοῦ βιοδυναμισμοῦ Σας.

Ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ἡ πολιτικὴ ἐμπειρία Σας, πηγὴ πολύτιμων συμβουλῶν, ἂν Σᾶς ζητηθοῦν ἴσως, ἢ καὶ ἀντικείμενο συγγραφικοῦ ἀποδησαυρισμοῦ. Δὲν ὑπέχετε κίνδυνον κενοῦ στήν ἐφεξῆς ζωὴ Σας.

Διερμηνεύω, Κύριε Πρόεδρε, τὰ αἰσθήματα, πιστεύω, καὶ Σᾶς ἐκφράζω τὶς εὐχὰς πάντων καὶ πασῶν, τῶν συναγμένων στὴ γερὰ αὐτὴ Αἴθουσα, ἢ εὐπραξία καὶ ἡ εὐτυχία νὰ διακατέχουν τὸν ὑπόλοιπο βίον Σας.

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΤΙΜΟΥ ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Κυρίες και Κύριοι Ακαδημαϊκοί,

Θέλω να σας ευχαριστήσω ειλικρινώς για την μεγάλη τιμή που μου έκανατε. Έξ' ἴσου όμως θεωρώ ιδιαίτερη τιμή και την παρουσία τόσων άλλων εκλεκτών προσκεκλημένων της Ακαδημίας, τους οποίους δεν προσφώνω, όμως τους ευχαριστώ πολύ. Παρακαλώ να με συγχωρήσουν, ἀλλ' ἢ προσφώνηση που μου επιβάλλεται αυτήν την στιγμή πρέπει να απευθύνεται πρὸς τὰ μέλη τῆς Ακαδημίας, ὡς ἔκφραση τῶν θερμῶν εὐχαριστιῶν μου.

Ιδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλω πρὸς τὸν ἀξιότιμο Πρόεδρο τῆς Ακαδημίας κ. Ἐμμανουήλ Ρούκουνα γιὰ τὸν πολὺ τιμητικὸ γιὰ μένα χαιρετισμὸ του. Καθὼς ἐπίσης καὶ πρὸς τὸν σεβαστὸ μου παλαιὸ καθηγητὴ, κατὰ τὶς πανεπιστημιακὲς μου σπουδές, κ. Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο, τοῦ ὁποῦ ἀργότερα μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ ἐκτιμῶ τὴν ὑψηλὴ καὶ πολὺπλευρὴ προσφορά του στὴν φιλοσοφία, τὰ γράμματα καὶ τὴν κοινωνία ἐν γένει. Τὸν εὐχαριστῶ γιὰ τὸν σημερινὸ του ἔπαινο πρὸς τὸ πρόσωπό μου, τὸν ὁποῖον ὠραιοποίησε, ὅσο τοῦ ἦταν δυνατόν, μὲ τὴν γνωστὴ του καλλιέργεια.

Τρέφω ἀληθινὸ καὶ μεγάλο σεβασμὸ πρὸς τὴν Ακαδημία Ἀθηνῶν, τῆς ὁποίας τὸ ἔργον ἐκτιμῶ πολὺ, ὅπως ἐκτιμῶ ἐξαιρετικὰ ὅλους τοὺς κυρίους καὶ τὶς κυρίες Ακαδημαϊκοὺς. Ἡ ἐκτίμησή μου αὐτὴ μὲ εὐκολύνει νὰ ἀντιληφθῶ τὸ μέτρον τῆς τιμῆς που μοῦ προσέγινε.

Τὴν τιμὴ ἀποδέχτηκα ὑπὸ τὴν ιδιότητα, τὴν ὁποίαν ἀκόμη φέρω, τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας. Τὸ ἀξίωμα ὑποχρεώνει αὐτὸν που τὸ κατέχει, νὰ ἀποδέχεται κάθε τιμὴ που τοῦ ἀπονέμεται, διότι δὲν ἀπευθύνεται στὸ πρόσωπό του, ἀλλὰ στὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα τῆς χώρας, τὸ ὁποῖον ἐκπροσωπεῖ καὶ τὸ ὁποῖον εἶναι ἄξιο πάσης ἀναγνωρίσεως καὶ τιμῆς διὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ ἐδῶ καὶ 30 χρόνια. Τὰ χρόνια αὐτὰ ἀποτελοῦν τὴν καλύτερὴν περίοδον τῆς πολιτικῆς μας ζωῆς, ἀπὸ συστάσεως τοῦ ἐλληνικοῦ Κράτους, γεγονός που δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε, ἀλλ' ἀντιθέτως νὰ τονίζουμε γιὰ νὰ παίρνομε δυ-

νάμεις απ' αὐτὴ τὴν διαπίστωση καὶ νὰ ἐπιχειροῦμε τὴν συνεχῆ βελτίωση τοῦ πολιτεύματός μας.

Ὁ ἑλληνικὸς Λαὸς, πρὶν ἀκόμη ἀναγνωρισθεῖ ἀπὸ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις τῆς ἐποχῆς ἢ ἀνεξαρτησία του, κατὰ τὸ πρῶτο ἤδη ἔτος τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγῶνα, ἐπεχείρησε νὰ καταστρώσει τὸν Συνταγματικὸ Χάρτη τοῦ πολιτεύματός του καὶ τῶν ἐλευθεριῶν του καὶ ἐξέφρασε ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκείνη στιγμή τὶς δημοκρατικές του ἐπιθυμίες καὶ πεποιθήσεις. Οἱ διεθνεῖς, ὅμως, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐσωτερικὲς περιστάσεις τὸν ὑποχρέωσαν ἀργότερα νὰ προσκαλέσει ἀρχικῶς σπουδαῖον Κυβερνήτην καὶ ἀργότερα νὰ δεχθεῖ Βασιλεῖς, χωρὶς νὰ παύσει ἀγωνιζόμενος γὰρ τὴν συνταγματικὴν κατοχύρωση τῶν δημοκρατικῶν ἀρχῶν ὑπὸ τὶς ὁποῖες ἐπιθυμοῦσε νὰ διαβιώσει. Οἱ ἀρχὲς αὐτές, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐλευθέρου βίου μας, δὲν εὐτύχησαν πάντοτε. Ἀντιθέτως οἱ περιπέτειες τῆς χώρας, τόσοσιν οἱ ἐθνικὲς ὅσον καὶ οἱ ἐσωτερικὲς, στενωῶς πάντοτε συναρτημέναι μεταξὺ τους, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα ἓναν ταραχώδη καὶ ἀνώμαλον πολιτικὸν βίον, ἢ ἱστορίαν τοῦ ὁποίου εἶναι γεμάτη ἀπὸ ἐπαναστάσεις, συγκρούσεις τοῦ Θρόνου μὲ Πρωθυπουργούς, στρατιωτικὰ κινήματα, κυβερνητικὴ ἀστάθεια καὶ δικτατορίες, μὲ λίγες περιόδους ὁμαλῆς λειτουργίας τοῦ πολιτεύματος, καὶ μὲ ἀποκορύφωμα μίαν αἱματηρὴν καὶ σκληρὴν ἐμφύλιαν σύγκρουση, ἢ ὁποία ἐξελίχθηκε σὲ περισσότερες φάσεις, καὶ ἐπηρέασε, ὅπως ἦταν φυσικόν, τὴν λειτουργίαν τοῦ πολιτεύματος καὶ κατὰ τὴν διάρκειάν της καὶ μετὰ τὴν λήξιν της. Ἡ δικτατορία τῶν συνταγματαρχῶν, ἢ ὁποία ἦταν ἡ τελευταία καὶ ἀκραία προσπάθεια συντηρήσεως τῶν συνεπειῶν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἀφοῦ προκάλεσε μεγάλα δεινὰ στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Κύπρον, ἔδωκε ἀδελήτως τὴν ἀφορμὴν τῆς προσεγγίσεως ὅλων τῶν πολιτικῶν δυνάμεων τοῦ τόπου καὶ ἐστερέωσε τὸ δημοκρατικὸν φρόνημα τοῦ Λαοῦ, μὲ τὴν εὐκαιρίαν τὴν ὁποίαν τοῦ προσέφερε νὰ συγκρίνει τὴν ἀνελευθερίαν τοῦ δικτατορικοῦ καθεστώτος μὲ τὴν ρυθμιζόμενὴν ἀπὸ ἓνα φιλελεύθερον σύνταγμα δημοκρατικὴν διακυβέρνηση, στὴν ὁποίαν εἶχε πάντοτε ἀποβλέψει.

Ἀπὸ τὸ 1974 ἡ πολιτικὴ ζωὴ στὴν Ἑλλάδα ἐξελίσσεται κατ' ἀπολύτως ὁμαλὸν τρόπον καὶ ἡ κατακτημένη πολιτικὴ ἡρεμία, ἢ ὑποχώρησις τοῦ φανατισμοῦ καὶ ἡ ἀποτελεσματικὴ λειτουργία τῶν θεσμῶν, ἀσχέτως τῶν τυχόν ἀποτυχιῶν τῆς πολιτικῆς δράσεως, ἀναποφεύκτων ἄλλως τε, πιστεύω, ὅτι προκαλοῦν σὲ ὅλους δικαιολογημένα αἰσθήματα ἱκανοποιήσεως. Βεβαίως ἡ λειτουργία τοῦ πολιτεύματός μας, ὅπως ὑπαινίχθηκα ἤδη, μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ βελτιωθεῖ ἀκόμη περισσότερο.

Καὶ τοῦτο, διότι ἡ ὀλοκληρωμένη δημοκρατία, ὡς τελικὸς σκοπὸς καὶ ἰδανι-

κός τρόπος διακυβερνήσεως, ποτέ δὲν κατακτάται πλήρως, ἀλλ' ἀφήγει πάντοτε περιθώρια ἀνάπτυξης καὶ καλύτερης ἐφαρμογῆς. Δὲν εἶναι βέβαια θέμα τῆς σημερινῆς ὁμιλίας μου οἱ εὐκαταῖες βελτιώσεις τοῦ πολιτεύματός μας. Θὰ ὑπενθυμίσω ὅμως τὶς ἐπιχειρηθεῖσες δύο συνταγματικές τροποποιήσεις, τοῦ 1986 καὶ τοῦ 2001, οἱ ὁποῖες ἐξέφρασαν αὐτὴ τὴν προσπάθεια καλυτέρευσης τοῦ πολιτεύματος. Ἄλλο ζήτημα ὅμως ἂν τὴν ἐπέτυχαν.

Σήμερα τὸ πολίτευμά μας εἶναι σὲ θέση νὰ συγκριθεῖ ἐπιτυχῶς μὲ τὰ πολιτεύματα ἄλλων προηγμένων χωρῶν, ἀπὸ ἀπόψεως δεσμῶν καὶ προστασίας τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ἔστω καὶ ἂν ἐμφανίζει κατὰ τὴν λειτουργία του ἀδυναμίες ποὺ δὲν ἔχομε κανένα λόγο νὰ παραβλέπομε, ἀφοῦ ἐπιδιώξῃ μας εἶναι νὰ τὶς ἀντιμετωπίσουμε καὶ ν' ἀπαλλαγοῦμε ἀπ' αὐτές. Ἀπὸ τὶς ἀδυναμίες αὐτές, γνωστὲς ἄλλως τε σὲ ὅλους, θὰ ὑπενθυμίσω ἐν τάχει μερικὲς μόνον, ἀποφεύγοντας νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴν ἐκτεταμένη διαφθορὰ στὸ χωρὸ τῆς διοικήσεως καὶ τὴν διαπλοκὴ πολιτικῶν καὶ ἐπιχειρηματικῶν συμφερόντων. Καὶ τοῦτο, διότι τὸ μεγάλο αὐτὸ θέμα εἶναι ἀντικείμενο ἤδη πολιτικῶν προσπαθειῶν, μὲ τὶς ὁποῖες δὲν νομίζω ὀρθὸ νὰ ἀσχοληθῶ, ἀλλὰ καὶ διότι εἶναι ἐνωρὶς γιὰ νὰ ἐκτιμήσει κανεὶς τὰ ἀποτελέσματά τους. Θὰ εὐχηθῶ ὅμως νὰ περισταλεῖ σύντομα τὸ ὑπάρχον κακό. Ὅπως ἐπίσης θὰ ἀρκεσθῶ νὰ ἐκφράσω τὰ ἔντονα αἰσθήματα θλίψεως καὶ στενοχωρίας ποὺ κατέχουν ὅλους μας, γιὰ τὴν κρίση στὴν Δικαιοσύνη καὶ τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζει ἡ Ἐκκλησία, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι τὰ ὅσα πολὺ δυσάρεστα ἀπασχόλησαν ὅλους τὶς ἡμέρες αὐτές προκλήθηκαν ἀπὸ τὴν συμπεριφορὰ προσώπων καὶ ὄχι ἀπὸ ἀδυναμία τῶν δεσμῶν. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἔχουν τὴν θέση δικαιοδοτικῆς κριτῆς καὶ διδασκάλων πίστεως καὶ χριστιανικῆς συμπεριφορᾶς, ἡ κρίση τὴν ὁποῖαν προκάλεσαν ἀγγίζει πολιτειακοὺς δεσμοὺς καὶ καδιστὰ ἐπιβεβλημένη τὴν ταχεῖα καὶ πλήρη κάθαρση. Ἐμφανίζεται ἤδη ὡς ἀναγκαῖα ἡ τιμωρία ἀλλὰ καὶ ἡ κοινωνικὴ ἐξυγίανση καὶ ἀναζωογόνηση, ἡ ὁποία θὰ παύσει νὰ ἀνέχεται καὶ νὰ ὑποβάλλει τέτοιες συμπεριφορὲς καὶ θὰ ἐκφράσει μὲ κάθε τρόπο τὴν ἀποστρόφῃ τῆς πρὸς τοὺς οἰουσιδῆποτε ὑπαίτιους καὶ τὰ ἔργα τους. Στὸν τόπο μας ἡ ἔλλειψη κυρώσεων κάθε μορφῆς ἐνδαρρύνει τοὺς ἀδίστακτους νὰ συνεχίζουν ἄφοβα τὴν κακοήθειά τους. Εἶναι θέμα αὐτοπροστασίας τῶν δεσμῶν ἢ ἀνάπτυξῃ ἐνὸς συστήματος ἀποτελεσματικῶν κυρώσεων ἀλλὰ καὶ ἡ συνολικὴ κοινωνικὴ ἀποδοκιμασία τῶν παραβατῶν, ἡ ὁποία θὰ ἐκφράζει τὴν ἀμετάκλητη καὶ δίκαιη ἀπώθησή τους ἐκτὸς τῶν κοινωνικῶν τειχῶν.

Δὲν θὰ προχωρήσω περισσότερο, σ' αὐτὸ τὸ θλιβερὸ θέμα καὶ θὰ μνημονεύ-

σω με πολύ σύντομο τρόπο άλλες μορφές κρατικής μειονεξίας. Πρώτη αυτή της Παιδείας μας, ή οποία πάσχει κατά γενική εκτίμηση σε όλες τις βαθμίδες της. Χρησιμοποιώ προχειρώς ως παράδειγμα την Μέση Παιδεία, ή οποία έχει απαράδεκτως λάβει διττή μορφή, αυτή της κρατικής Παιδείας και την άλλην των Φροντιστηρίων, χωρίς να λησμονώ τις μεγάλες δυσκολίες που υπάρχουν για να καταστεί ή Παιδεία στο σύνολό της αποδοτική και ανυψωθεί το επίπεδό της. Το θέμα της Παιδείας, όπως όλοι συμφωνούν, εύρισκεται στην βάση όλων των άλλων προβλημάτων και πρέπει να επιλυθεί πρώτο. Έχει ήδη αρχίσει ένας σημαντικός διάλογος, ο οποίος ελπίζομε να καταλήξει σύντομα σε ουσιαστικά και άπτά αποτελέσματα. Είθε!

Στην συνέχεια μπορεί να σημειώσει κανείς διάφορα άλλα προβλήματα, όπως ή απέραντη πολυνομία, ή οποία συμβάλλει στην μη εφαρμογή των ψηφιζομένων νόμων, και ή αδυναμία του Κράτους να προστατεύσει αποτελεσματικά σπουδαία κοινωνικά αγαθά. Να προστατεύσει τα δάση από τις πυρκαϊές και τις καταπατήσεις. Να εμποδίσει την πολεοδομική αναρχία με τα αυθαίρετα κτίσματα, τα οποία, μη μπορώντας να εμποδίσουμε, περιοριζόμεθα να τα νομιμοποιούμε, τις παράνομες παρεμβάσεις στον αίγιαλό, τις όποιες ανεχόμεθα, αλλά και την άμηχανία του Κράτους για την ταφή ή εκμετάλλευση των απορριμμάτων και τις καταλήψεις από τους διαδηλωτές των δόδων, που δυσχεραίνουν την λειτουργία της πόλης και εμποδίζουν την δράση των άλλων πολιτών. Με συγχωρείτε για τον biasτικό και ασύνδετο τρόπο με τον όποιον απαριθμώ διάφορα προβλήματα, άλλ' ή οικονομία του χρόνου τὸ ἐπιβάλλει. Οφείλω ακόμη να τονίσω την πληγή της γραφειοκρατίας και τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο τῆς δημόσιας διοίκησης, ή οποία υποδάλπει την διαφόρὰ ὀρισμένων δημοσίων υπαλλήλων.

Ἐσημείωσα ἐπιτροχάδην μερικὲς ἀδυναμίες τοῦ Κράτους, ὄχι για να κάνω κριτική ἀλλὰ γιατί ἐπήνεσα τὸ πολίτευμά μας καὶ ἔπρεπε να σημειώσω καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐμφανιζόμενα στην καθημερινή δράση του μειονεκτήματα. Ἀφοῦ ὅμως ἀναφέρθηκα σ' αὐτά, ὀφείλω για να συμπληρώσω, ἔστω ἄτεχνα, τὴν συνολική εἰκόνα, να ἀναφερθῶ καὶ στις ἀδυναμίες ὅλων μας ὡς πολιτῶν.

Ὅλοι συμφωνοῦμε, νομιζῶ, κυρίες καὶ κύριοι, ὅτι ὀφείλομε να συμπεριφερόμαστε με συνειδήση τῆς κοινωνικῆς μας εὐθύνης. Τὴν ὀρθή ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ συμπεριφορά θεωρῶ ως μεγάλη δημοκρατική ἀρετή, με τὴν ὅποια μπορούμε να θεραπεύομε πολλὰ κοινωνικά μειονεκτήματά μας, ὥστε να κληροδοτήσομε στὰ παιδιά μας μία καλύτερη πατρίδα. Ἀτυχῶς ὅμως δὲν συμμορφωνόμαστε

μέ αυτή μας τήν υποχρέωση, παρά τις ικανότητες αλλά και τις ἀρετές που διαθέτομε.

Ὁ Λαός μας ἔχει πολλά προσόντα και πολλές ἀρετές τις ὁποῖες ἔχει ἐπιδείξει ἐπανειλημμένως. Ἡ εὐφύια του εἶναι ἀναμφισβήτητη, ἡ ἐπίδοσή του στὰ γράμματα, τις τέχνες και τις ἐπιστήμες περισσότερο ἀπὸ ἱκανοποιητική, ὁ πατριωτισμός του τὸν ἔχει ἀνυψώσει ἐπανειλημμένως σὲ παράδειγμα γιὰ τὸν τρόπο μετὸν ὁποῖο, ὅταν ἔχρειάσθηκε, ἐπολέμησε γιὰ τὴν ἐλευθερία του και τὴν τιμὴ τῆς χώρας του, ἡ ἐμπορική του ἱκανότητα ἀνεδείχθη ὁπουδήποτε ἀνέπτυξε σχετικὴ δραστηριότητα και ἡ ἀφοσίωσή του στις ἐθνικὲς παραδόσεις, στὴν θρησκεία και τις οἰκογενειακὲς ἀξίες, συντηρεῖ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά μας γιὰ τὰ ὁποῖα εἴμαστε ὑπερήφανοι. Οἱ ἀρετές αὐτὲς τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἐπιβιώσει ἐν μέσῳ πολλῶν περιπετειῶν, συνεχῶν πολέμων, εἰσβολῶν ἀλλοφύλων, κατακτήσεων και μακρῶν αἰῶνων δουλείας. Ὑπῆρξαν τὰ ἐφόδια μετὰ ὁποῖα ἐπρωικίσθηκε ἀπὸ τὴν φύση και τὰ ὁποῖα ἐδυνάμωσαν οἱ ἐθνικὲς περιπέτειες και κατόρθωσε μ' αὐτὰ νὰ πορευθεῖ στὸν δρόμο τῆς Ἱστορίας, νὰ ἀναπτύξει ἀγέραστο πολιτισμὸ και νὰ προσφέρει τὴν ζωντανὴ και ἀποδοτικὴ παρουσία του, στοὺς νεώτερους καιρούς.

Ὅπως ὅμως συμβαίνει σὲ ὅλους τοὺς Λαούς, τὰ μεγάλα αὐτὰ προσόντα του συνοδεύονται ἀπὸ μειονεκτήματα και, ὅπως συμβαίνει σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, οἱ ἀρετές συμπλέκονται μετὰ ἐλαττώματα και ἀδυναμίες.

Θὰ ἀναφερθῶ λοιπὸν ἀπὸψε και σ' αὐτὰ τὰ ἐλαττώματα, μετὰ τὴν ἐλπίδα νὰ τὰ ἀποκρούσω και νὰ τὰ ἀποβάλω ἀπὸ τὴν συμπεριφορὰ μας.

Λέγοντας ἐλαττώματα ἐννοῶ ὅσα ἐμφανίζομε οἱ περισσότεροι ἀπὸ μᾶς, μετὰ τρόπο που νὰ δικαιολογεῖται κάποιος νὰ τὰ ἀποκαλέσει ἐθνικὰ μειονεκτήματα, χαρακτηριστικὰ κι' αὐτὰ στοιχεῖα τῆς φυλῆς μας. Ἐλαττώματα μικρότερης ἴσως σημασίας, μπροστὰ στις μεγάλες ἀρετές μας, ἡ ἀπαλλαγὴ μας ὅμως ἀπ' αὐτὰ θὰ βελτίωνε σημαντικὰ τοὺς ὅρους τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεώς μας, γιὰτὶ σ' αὐτὴν ἀναφέρονται κι' αὐτὴν ἐπηρεάζουν δυσμενῶς. Ἴσως μπορούμε νὰ κατατάξωμε αὐτὰ τὰ ἐλαττώματά μας σὲ κατηγορίες που βεβαίως διαπλέκονται μεταξύ τους. Εἶναι αὐτὰ που βαρύνουν τὰ ὄργανα τῆς ἐξουσίας στὴν συμπεριφορὰ τους ἔναντι τῶν πολιτῶν, αὐτὰ που ἀφοροῦν στὴν συμπεριφορὰ τῶν πολιτῶν ἀπέναντι στοῦ Κράτους και τὰ ἀμαρτήματά μας κατὰ τὴν συμπεριφορὰ μας ἔναντι ἀλλήλων.

Ὅλα θὰ μπορούσαν νὰ περιγραφοῦν ὡς συμπεριφορὲς μετὰ κοινὸ στοιχεῖο τὴν ἔλλειψη αἰσθήματος εὐδύνῃς ἀπέναντι στοῦ κοινωνικὸ σύνολο. Ἀτυχῶς, ἐμεῖς

οί Έλληνες λησμονούμε συχνά ότι πέραν τών ατομικῶν δικαιωμάτων μας υπάρχουν καί ὑποχρεώσεις μας ἔναντι τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου.

Θά συμφωνήσαμε, νομίζω, ὅτι κοινὸ γνώρισμα τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ὑπαλλήλων Κράτους καί Ὄργανισμῶν εἶναι ἡ ὑπεροψία, ἡ ἀλαζονεία καί πολλές φορές ἡ ἀγένεια καί ἡ δυσφορία μὲ τὴν ὁποῖαν συμπεριφέρονται ἔναντι τῶν συναλλασσομένων πολιτῶν μαζί τους. Δὲν ἔχει γίνει συνείδηση, σὲ ὅσους ἀσχοῦν κάποιου εἶδους ἐξουσία ἢ ὑπηρεσία ὅτι σκοπὸς τῆς λειτουργίας τους δὲν εἶναι ἡ δική τους ἱκανοποίηση, ἀλλὰ ἡ ἐξυπηρέτηση τῶν πολιτῶν. Δὲν χρειάζεται νὰ ἀναφέρω γνωστὰ παραδείγματα αὐταρχικῆς καί ἀγενεοῦς συμπεριφορᾶς, γιὰ νὰ τονίσω τὰ αἰσθήματα ὀργῆς καί ἀγανάκτησης ποὺ προκαλοῦν, σκέπτομαι μόνον πόσο πιὸ ἀρμονικὴ θὰ ἦταν ἡ κοινωνικὴ συμβίωση, ἐὰν ἡ σχέση ὑπαλλήλων καί πολιτῶν ἦταν μία σχέση φροντίδας, στοργῆς καί ἐξυπηρέτησης. Πόσο πιὸ ἀποτελεσματικὴ θὰ ἦταν ἡ λειτουργία τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν, πόσο θὰ ἐνισχύονταν τὰ αἰσθήματα κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης. Ἡ ἴδια μορφή τῆς δημοκρατίας μας, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν γραφειοκρατία καί τὴν ἀδιαφορία, θὰ ἦταν πολὺ καλύτερη, καί τὸ παράδειγμα τῶν ὑπαλλήλων θὰ ἐπηρεάζε θετικὰ τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ ὅλων μας. Δυστυχῶς, ὅπως καθημερινῶς ἐπιβεβαιώνεται, ἀπομένουν νὰ γίνουν ἀκόμη πολλὰ καί ἄς ἐλπίσουμε ὅτι ὄντως θὰ γίνουν καί ἄς συμβάλουμε ὅλοι, ὅπου καί ὅπως ὁ καθεὶς ἀπὸ ἐμᾶς μπορεῖ. Ἦδη πιστεύω ὅτι ἔχομε κάνει ἓνα σημαντικό βῆμα μὲ τὸν θεσμό τοῦ Συνηγόρου τοῦ Πολίτη ποὺ νομοθετήσαμε.

Ἀλλά, μειονεκτήματα καί ἐλαττώματα ἐμφανίζονται πολλὰ καί στὴν συμπεριφορὰ τῶν πολιτῶν ἀπέναντι στὸ Κράτος, μὲ συνηθέστερο τὴν ἄρνηση τῶν πολιτῶν νὰ προσφέρουν τὴν ὀφειλόμενη ὑπηρεσία τους πρὸς αὐτό. Ἐνα πρῶτο παράδειγμα εἶναι ἡ ἐκπλήρωση τῆς στρατιωτικῆς ὑποχρεώσεως ποὺ συνοδεύεται συχνὰ ἀπὸ δυσφορία, προσπάθεια ἀποφυγῆς τῆς ἢ ἐπιδιώκεται ἡ πιὸ ἀκοπη στρατιωτικὴ θητεία. Κανεὶς δὲν παραγνωρίζει τὸ βάρος τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας, ἀλλὰ θλιβεται πληροφορούμενος περιπτώσεις, ὀλίγες εὐτυχῶς, νέων ἀνθρώπων ποὺ προσπαθοῦν νὰ τὴν ἀποφύγουν. Κι' ὅμως πρόκειται γιὰ τὴν πιὸ ἀναγκαῖα προσφορὰ ὑπηρεσίας, ἡ ὁποία θὰ ἐξακολουθήσει καί πρέπει νὰ ἐξακολουθήσει νὰ μᾶς ζητεῖται, καί ὅταν ἀκόμη ἀναπτυχθεῖ ὁ ἐπαγγελματικὸς στρατός. Ἄλλο πρῶχειρο παράδειγμα ἀρνήσεως συνδρομῆς πρὸς τὸ Κράτος, ποὺ ἀφορᾷ στὴν λειτουργία τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν μας, ὑπὲρ τῶν ὁποίων ὅλοι κοπτόμεθα, εἶναι ἡ μὴ προσέλευση δικαστικῶν ἀντιπροσώπων καί μελῶν ἐφορευτικῶν ἐπιτροπῶν κατὰ τὴν ἡμέρα τῶν ἐκλογῶν. Ἄς προσθέσω τὴν μὴ ἐμφά-

νιση τῶν μαρτύρων εἰς τὸ Δικαστήριον καὶ βεβαίως τὸ πῶς συνηθισμένο καὶ ὄχι γι' αὐτὸ λιγότερο σπουδαῖο, τὴν προσπάθεια ἀποφυγῆς τῶν φορολογικῶν μας ὑποχρεώσεων. Γιὰ ὅλες αὐτὲς τὶς παραλείψεις ὑπάρχουν πάντοτε δικαιολογίες, ἡ ἐνδεχόμενη βασιμότητα τῶν ὁποίων δὲν αἶρει τὴν βαρύτητα τοῦ παραπτώματος. Συχνὰ γίνεται προσπάθεια νὰ ἀποδοθοῦν στὸ Κράτος διάφορα λάθη καὶ παραλείψεις, οἱ ὁποῖες καὶ αὐτές, ὅταν εἶναι ὑπαρκτές, δὲν αἶρουν τὴν δική μας εὐθύνη.

Κατὰ γενικὸ τρόπο μιλώντας καὶ ὡς συμπέρασμα ὅλων τῶν ἀνωτέρω, εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ πῶς βαρὺ παράπτωμα στὴν συμπεριφορὰ τῶν πολιτῶν εἶναι ἡ ἀνυπακοή τους στοὺς νόμους, ἰδίως ὅποτε νομίσουν ὅτι δὲν κινδυνεύουν νὰ τιμωρηθοῦν. Ἡ ἀνυπακοή αὐτὴ συνιστᾷ, τὶς περισσότερες φορές, καὶ κακὴ συμπεριφορὰ ἐναντι τῶν ἄλλων πολιτῶν. Ἡ παραβίαση τῶν κανόνων τῆς τροχαίας κινήσεως π.χ. εἶναι τὸ πῶς χαρακτηριστικὸ, καὶ συχνὰ μὲ τραγικὲς συνέπειες, παράδειγμα. Οἱ μοτοσυκλετιστὲς δὲν φοροῦν κράνη, οἱ ἐπιβάτες τῶν αὐτοκινήτων δὲν βάζουν τὴν ζώνη γιατί τάχα τοὺς ἐνοχλεῖ, δὲν σεβόμεθα τὰ σήματα τῆς τροχαίας ἢ τὰ φῶτα τῶν διασταυρώσεων καὶ θεωρεῖται ὡς ἐξυπνάδα ἡ παραβίαση τῶν σχετικῶν διατάξεων. Φτάνομε μέσω αὐτοῦ τοῦ παραδείγματος στὴν τρίτη κατηγορία παραπτωμάτων μας, τὰ ὁποῖα στρέφονται κατὰ τῶν ἄλλων πολιτῶν. Οἱ νόμοι ἔχουν τεθεῖ γιὰ τὴν κοινὴ ὠφέλεια καὶ τὸ κοινὸ συμφέρον. Ἡ παραβιάσή τους ἔχει συνέπειες εἴτε εἰς ἄρος τοῦ Κράτους εἴτε ἡμῶν τῶν ἰδίων εἴτε, ἀκόμη χειρότερα, εἰς ἄρος τῶν ἄλλων. Ἀπὸ τὰ αὐτοκινητιστικὰ ἀτυχήματα, ἀληθινὴ πληγὴ τῆς χώρας μας, θρηνοῦμε δεκάδες θύματα καὶ ἑκατοντάδες τραυματίες κάθε Σάββατοκύριακο ἐξόδου ἀπὸ τὶς μεγάλες πόλεις, ἀλλὰ καὶ κάθε ἡμέρα ἕνα βαρύτερος φόρος αἵματος καταβάλλεται λόγω τῆς ἀνευθυνότητος πολλῶν καὶ τῆς ἀνόητης παραβιάσεως τῶν κανόνων τῆς τροχαίας κινήσεως. Κι' ὅλα αὐτά, ἐξ αἰτίας τῆς ἐντυπώσεως ποὺ ἔχομε ὅτι οἱ κανόνες αὐτοὶ ἰσχύουν γιὰ τοὺς ἄλλους καὶ ὄχι γιὰ μᾶς. Μᾶς ἔχουν ἐξηγήσει ὅτι εἶναι πολλὲς οἱ αἰτίες τῶν ἀτυχημάτων, ὅπως ἡ κακὴ κατάστασις τῶν ὁδῶν, ἡ λανθασμένη σήμανση, ἡ ἔλλειψη διαχωριστικῶν φραγμάτων καὶ ἄλλα. Ὅλοι ὅμως καταλήγουν καὶ ὅλοι τὸ καταλαβαίνομε πολὺ καλὰ, ὅτι ἡ κυριότερη αἰτία εἶναι ἡ κακὴ ὁδήγησις. Πότε λοιπὸν θὰ παύσουν οἱ Ἕλληνες νὰ αὐτοκτονοῦν καὶ νὰ φονεύουν ἄλλους στοὺς δρόμους τῆς πατρίδος μας; ἕνα ἀγωνιώδες καὶ τραγικὸ ἐρώτημα ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη κοινωνικῆς εὐθύνης ἀπὸ τὴν ὁποία δεινῶς ὑποφέρομε.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὰ καυσάερια, τὴν ρύπανση τῶν ἀκτῶν μας καὶ τοῦ ἀστικῶ περιβάλλοντος ποὺ κι' αὐτὰ ὀφείλονται στὴν δική μας ἀνεύθυνη ἀπέναντι τῶν ἄλλων καὶ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου συμπεριφορὰ. Τὸ περιφέρημα νέφος τῶν

μεγάλων πόλεων όφείλεται κατά μέγα μέρος στα καυσαέρια τών αυτοκινήτων μας, με δυσφορία όμως συμμορφώνόμεθα, αν συμμορφωνόμεθα, με τήν σχετική υποχρέωσή μας. Ρυπαίνουμε τις άκτές μας και τις παρυφές τών αυτοκινητοδρόμων με κάθε λογής σκουπίδια, για τήν εύκολία μας. Πετάμε ό,τι άχρηστο πλέον, άφού τó χρησιμοποιήσουμε, πλαστικά μπουκάλια ή σακούλες, χαρτιά, κουτιά και χίλια δύο άλλα, μόνο και μόνο για να μη κουραστούμε να τά πάρουμε μαζί μας και τά πετάξουμε στον κάδο τών απορριμμάτων ή στον τενεκέ σκουπιδιών του σπιτιού μας. Τό θέαμα είναι άκρως αντίαισθητικό και απογοητευτικό για τόν ίδιο τόν πολιτισμό του Λαού μας. Αν είχαμε πιό αύξημένο τó αίσθημα κοινωνικής ευδύνης, αν δέν επιδιώκαμε τήν εύκολία μας και καταλαβαίναμε τó μέγεθος τής άνοησίας μας όταν συμπεριφερόμεθα μ' αυτόν τόν τρόπο, ή κατάσταση στην χώρα μας θά ήταν πολύ καλύτερη. Εμείς μόνοι μας βλάπτομε ή ένοχλοΰμε τó περιβάλλον μας, έμεις βλάπτομε τούς άλλους και τούς ίδιους τούς έαυτούς μας. Κι' όλα αυτά από μία αντικοινωνική νοστροπία ευρύτατα διαδεδομένη. Ακόμη χειρότερα, και άληθώς καταστρεπτικά, είναι όσα συμβαίνουν με τις φωτιές που κατακαίουν τά δάση μας. Οί εκ προθέσεως έμπρησμοί είναι σοβαρότατα έγκλήματα, που πρέπει να τιμωρούνται με κάθε αστηρότητα, αλλά και οι έξ άμελείας πυρκαϊές είναι έξ ίσου καταστρεπτικές και όφείλονται σ' αυτή τήν ίδια πάντοτε έλλειψη ευδύνης, στην επιπολαιότητά μας, στο έλάττωμα αυτό από τó όποιο πολλά ύποφέρει ó τόπος μας.

Όλα αυτά με τά όποια σας κουράζω είναι πολύ γνωστά, είναι κοινοτοπίες και έπαναλήψεις χιλιοειπωμένων πραγμάτων κι' όμως δέν συγκινούμεθα, δέν κάνομε κάτι για να σταματήσουν να συμβαίνουν, δέν αλλάζομε συμπεριφορά, συνεχίζομε χρόνια τώρα να σκοτωνόμαστε στους δρόμους, να ρυπαίνουμε τó περιβάλλον και να καίμε τόν τόπο μας. Δέν είναι κάποια κατάρα που μάς θαραίνει, είναι τά έλαττώματά μας, από τά όποια δέν θέλουμε να απαλλαγούμε, είναι ή έλλειψη συνειδήσεως του καθήκοντος και αισθήματος άλληλεγγύης από τήν όποία ύποφέρομε.

Είμαστε επιπόλαιοι, άμελείς, άδικαιολογήτως αισιόδοξοι, ότι δέν θά προκαλέσουμε τó κακό, ότι σε μάς δέν θά συμβεί άτύχημα, άδιάφοροι για τó γενικό συμφέρον, σαν να μην συμμετέχομε σ' αυτό, σαν να ζοΰμε μόνοι μας και όχι στους κόλπους τής κοινωνίας.

Νομίζω ότι μπορώ να προσθέσω δύο ακόμη έλαττώματά μας. Τό ένα είναι ή καθημερινή κοινωνική συμπεριφορά μας, με άκραιο αλλά χαρακτηριστικό παράδειγμα τήν έλλειψη άθλητικού ήθους. Αλλά και ό έλάχιστα ευγενικός τρόπος με

τόν όποιο άπευθυνόμαστε ό ένας άπέναντι στόν άλλο, ή άπώλεια τής ψυχραιμίας μας μέ τήν παραμικρή εύκαιρία, οί ύβριστικοί λόγοι πού πολλές φορές χρησιμοποιούμε στίς μικροτριβές τής καθημερινής ζωής μας, οί θόρυβοι πού προκαλούμε, χωρίς νά ενδιαφερόμεθα για τήν ήσυχία και τήν ήρεμία του γείτονά μας, κι' άλλα ακόμη δείχνουν τήν έλλειψη αίσθήματος κοινωνικής ευθύνης και σεβασμού στό δικαιώματα των άλλων. Όλα αυτά ίσως μπορούν νά αντιμετωπισθούν μέ τήν διδασκαλία άπό τό Δημοτικό Σχολείο. Πρέπει νά υπάρξει ένα μάθημα πού νά περιλαμβάνει τά περιστατικά κακής συμπεριφοράς και νά διδασχούν μέ έπιμονή οί κοινωνικές ύποχρεώσεις, ώστε νά αναπτυχθεί τό αίσθημα τής ευθύνης και τής αλληλεγγύης έναντι των άλλων.

Τό δεύτερο ελάττωμά μας μέ τό όποιο είναι καιρός νά τελειώσω τήν όμιλία μου, είναι ή κακή ποιότητα τής εργασίας μας. Κάτοχοι πτυχίων ή χειρώναντες, τεχνικοί ειδικευμένοι ή άνειδίκευτοι εργάτες δέν ενδιαφερόμαστε όσο πρέπει για τήν ποιότητα τής εργασίας μας. Εργαζόμαστε χωρίς ενδιαφέρον για τήν άπόδοσή μας. Εκπληρώνουμε πολλές φορές τυπικά τά καθήκοντά μας. Είμαστε όπαδοί τής ήσσυτος προσπάθειας, τής άποφυγής του κόπου. Καιτίο ή εργασία μας είναι συνήθως προσφορά ύπηρεσιών πρός άλλους, δέν ενδιαφερόμαστε για τήν ποιότητά τής. Άλλοι λαοί θαυμάζονται για τήν μεθοδικότητά τους, για τό αίσθημα του καθήκοντος πού τους όδηγεί, έμεις άρκούμεθα στην ευφύια μας, στην ταχύτητά μας για τήν όποία μάλλον άδικαιολογήτως αυτοθαυμάζομαστε και δέν συνειδητοποιούμε τό μέγεθος τής ευθύνης πού μας άναλογεί.

Η συμπεριφορά μας στίς περιπτώσεις πού ανέφερα και σέ άλλες παρόμοιες ακόμη μπορεί εύκολα νά διορθωθεί άν καταβάλλομε μικρή προσπάθεια, κι' αυτό άποδεικνύεται άπό τό βέβαιο γεγονός ότι, όταν ήρισκόμαστε στό έξωτερικό, συμπεριφερόμαστε διαφορετικά. Τότε συμμορφωνόμαστε εύκολα μέ τους εκεί ισχύοντες κανόνες και είμαστε προσεκτικοί και υπεύθυνοι. Όταν επιστρέψομε, γινόμαστε πάλι άπείθαρχοι, άνεύθυνοι, τσαπατσούληδες, άγενείς και άδιάφοροι. Συμβιβάζομεθα πάλι μέ τίς επικρατούσες στην χώρα μας κοινωνικές συνήθειες.

Ξέρω ότι ή όμιλία μου δέν ήταν ευχάριστη, ήταν άτεχνη, χωρίς πρωτοτυπία στό λόγο και προκάλεσε τήν κόπωσή σας. Ζητώ συγγνώμη, αλλά προσπάθησα νά ανταποκριθώ στην τιμή πού μου κάνατε. Μέ κατέχει ή μόνιμη σκέψη ότι ή Ελλάδα δέν θά αλλάξει μορφή μόνο μέ τήν οικονομική ανάπτυξη και τήν αύξηση του έθνικου εισοδήματός της, δέν πρέπει νά άρκεσθεί στόν έκσυγχρονισμό της και τήν τεχνολογική της πρόοδο. Χρειάζεται νά βελτιώσομε και τήν κοινωνική συμπεριφορά μας, νά γίνομε περισσότερο υπεύθυνοι πολίτες, νά σεβόμεθα τους

νόμους και τις υποχρεώσεις μας, την ζωή και τα δικαιώματα των άλλων, να προστατεύουμε το φυσικό και άστικό περιβάλλον στο όποιο ζούμε. Είναι ασφαλώς όλα αυτά ζητήματα παιδείας και πολιτισμού. Όλα μπορούν να διδαχθούν από την οικογένεια, το σχολείο, από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης. Η Παιδεία μας πρέπει να περιλάβει και την γνώση των υποχρεώσεών μας και βεβαίως την συμμόρφωσή μας μ' αυτές. Πιστεύω ότι η Ακαδημία Αθηνών, η οποία έχει να παρουσιάσει ένα εξαιρετικό έργο, μπορεί ίσως να αναλάβει ένα μέρος και από αυτή την αποστολή.

Δέν μου είναι ευχάριστος ο ρόλος αυτού που υποδεικνύει, και γι' αυτό αποφεύγω τις υποδείξεις. Δέν με ευχαριστεί να γίνομαι τιμητής κοινών ελαττωμάτων, τα όποια ασφαλώς ούτε εγώ αποφεύγω, αλλά έπρεπε, επαναλαμβάνω, να απευθυνθώ στην Ακαδημία, για να ευχαριστήσω για την τιμήν που μου εκάνατε. Τιμή πολύ μεγάλη, για την όποία είμαι βαθύτατα υπόχρεως. Σας εύχομαι υγεία και κάθε καλό.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2005

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Τὸ μέλλον τῆς ἀλυσίδας τῆς ἐπιστημονικῆς πληροφόρας, ὑπὸ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἐμμανουὴλ Ρούκουνα*.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι κατὰ τὰ τελευταῖα 30 χρόνια ἔχουν ἐπέλθει ἐντυπωσιακὲς μεταβολὲς στὴ διάχυση τῆς ἐπιστημονικῆς πληροφόρας παγκοσμίως. Εἶναι, ἐπίσης, γνωστὸ ὅτι γιὰ εὐνόητους λόγους οἱ πληροφορίες γιὰ τὶς προόδους τῆς ἐπιστήμης, τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν ἀνευρίσκονται περισσότερο στὰ περιοδικὰ τῶν διαφόρων κλάδων καὶ λιγότερο στὰ βιβλία (τῶν ὁποίων ἐπίσης ὁ ἀριθμὸς ἔχει γεωμετρικῶς πολλαπλασιασθεῖ).

Συγχρόνως, ἡ εὐρεῖα χρησιμοποίηση τοῦ διαδικτύου (τοῦ Internet) ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀπλοὺς πολίτες ἐδημιούργησε νέες προϋποθέσεις γιὰ τὴ διάδοση τῆς πληροφόρας στοὺς τομεῖς τῶν ἐπιστημῶν, τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν καὶ τὴν οὐσιαστικὴ ἀξιολόγηση καὶ κριτικὴ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐρευνας διεθνῶς. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ ὅτι τὴν Τετάρτη 12 Ἀπριλίου 2005 μόνον ὁ ἴστος Google-scholar (ποῦ περιλαμβάνει τὴν παιδεία καὶ τὴν ἐρευνα ἀλλὰ πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι εἶναι μᾶλλον χράνη παρὰ σύμβουλος) περιεῖχε 34.900.000 ἴστοσελίδες (δηλαδὴ περίπου 15 δισεκατομμύρια ἐντυπες σελίδες).

Παρὰ ταῦτα, εἶναι αὐξουσα ἡ ἀνάγκη εὐχερέστερης καὶ πληρέστερης προσβάσεως τῶν ἐρευνητῶν καὶ τοῦ κοινοῦ σὲ πηγὲς ἐπιστημονικῆς πληροφόρησης, πράγμα ποὺ δυσχεραίνεται λόγῳ τοῦ συνεχῶς αὐξανομένου ὕψους τῆς συνδρομῆς στὰ περιοδικὰ τῶν διαφόρων κλάδων καὶ τῶν ὄρων ποὺ τίθενται γιὰ τὴ μετάδο-

* EMMANUEL ROUCOUNAS, *The future of the chain of scientific information.*

ση επιστημονικῶν ἄρθρων ποὺ δημοσιεύονται σὲ αὐτὰ μὲ ἠλεκτρονικὸ ἢ ἄλλους τρόπους.

Τὰ Πανεπιστήμια, οἱ Ἀκαδημίες καὶ τὰ ποικίλα ἐρευνητικὰ ἰδρύματα προβαίνουν τώρα σὲ ὁμαδικὲς συνδρομές, τόσο τοῦ ἐντύπου ὕλικου, ἀλλὰ καὶ διαμέσου προσφορῶν ποὺ γίνονται στὴν ἠλεκτρονικὴ ἐκδοχὴ τοῦ κάθε περιοδικοῦ.

Στὸ πολὺπλοκο αὐτὸ περιβάλλον ἐμφανίζονται πρωτοβουλίες ἀνοικτῆς προσβάσεως στὴν επιστημονικὴ πληροφόρηση, δηλαδὴ καταρχὴν δωρεὰν ἀποκτήσεως στοιχείων περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων κυρίως τῶν ἐρευνῶν ποὺ πραγματοποιοῦνται μὲ δημόσια χρηματοδότηση. Εἶναι τὸ σύστημα *Open Access Initiative* (Πρωτοβουλία Ἐλεύθερης Προσβάσεως), τὸ ὁποῖο, καίτοι βρίσκεται ἀκόμη σὲ ἀρχικὸ στάδιο, ἔχει πραγματοποιήσει ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα. Τονίζουμε, ὅμως, ὅτι τὸ *Open Access* ἔχει πολεμίους, ἐμφανίζεται μὲ ποικίλες μορφές καὶ δὲν ἀπέκτησε ἐνιαία ἐκφάραση.

Στὸ πλαίσιο τῶν πρωτοβουλιῶν γιὰ τὴν ἐλεύθερη πρόσβαση στὴν επιστημονικὴ πληροφόρα δημιουργοῦνται σὲ μεγάλες Πανεπιστημιακὲς καὶ ἀκαδημαϊκὲς Βιβλιοθῆκες, ἀλλὰ καὶ σὲ Ἐθνικὲς Βιβλιοθῆκες, μηχανισμοὶ ποὺ ἀποκαλοῦνται *Institutional Repositories*, δηλαδὴ θεσμικοὶ ἀποθηκευτὲς ἢ θεσμικὰ ταμεία ἐπιστημονικοῦ ὕλικου, περιλαμβανομένων τῶν βάσεων δεδομένων (*Databases*), μὲ τὰ ὁποῖα ὁμαδοποιεῖται τὸ ὕλικὸ καὶ ἔτσι διευκολύνονται οἱ ἐρευνητὲς γιὰ τὴν ἀπαραίτητη ἐνημέρωσή τους. Ὑπάρχουν ἤδη περισσότεροι ἀπὸ ἑκατὸ θεσμικοὶ ἀποθηκευτὲς κυρίως σὲ πανεπιστήμια στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, τὴ Βρετανία, τὴ Γερμανία, τὴν Ἰταλία, τὴν Ἰσπανία, τὰ σκανδιναβικὰ κράτη, τὴν Ὁλλανδία, τὴν Ἑλβετία, τὴν Αὐστρία, τὸ Ἰσραὴλ καὶ τὴν Ἰνδία.

Ἐξάλλου, οἱ ἐρευνητὲς καὶ οἱ φορεῖς (κατὰ βάση οἱ δημόσιοι φορεῖς στοὺς ὁποίους αὐτοὶ ἀνήκουν, δηλαδὴ Ἀκαδημίες καὶ Πανεπιστήμια) ἀρχίζουν νὰ ἀντιμετωπίζουν τὴ δημοσίευση μέσω τοῦ διαδικτύου γιὰ πολλοὺς λόγους. Πρῶτον, ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ μέθοδος ἐπιτρέπει τὴ διάδοση τοῦ ἔργου τους παγκοσμίως σὲ ἑκατομμύρια χρήστες ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν δεύτερον, γίνεται συντομώτερα ἀπὸ ὅ,τι διὰ τῶν ἐντύπων περιοδικῶν, γιὰ τὴ δημοσίευση στὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦνται 6 ἕως 12 μῆνες τρίτον, διότι ἐξασφαλίζονται οἱ αὐτὲς ἐγγυήσεις ποιότητος ἀπὸ ἐπιτροπὲς κρίσεως (*peer review*), ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει σήμερα μὲ 24.000 ἐντυπα περιοδικὰ, καὶ ἡ δημοσίευση παρέχει τὶς αὐτὲς δυνατότητες επιστημονικῆς κρίσεως καὶ προαγωγῆς τέταρτον, οἱ ἐρευνητὲς συγγραφεῖς ἔχουν διὰ τοῦ διαδικτύου τὴ δυνατότητα ἀμέσου ἀνταλ-

λαγής απόψεων επί του κειμένου με συναδέλφους τους που ασχολούνται με το αυτό ή με παρεμφερή θέματα και λαμβάνουν έτσι ευχερέστερα τον απόηχο της προσπάθειάς τους.

Όλοένα περισσότερα επιστημονικά περιοδικά εκδίδονται σήμερα συγχρόνως σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή. Μερικά περιοδικά εκδίδονται μόνο σε ηλεκτρονική μορφή. Ως προς τα τελευταία, σε άλλα ή πρόσβαση γίνεται δωρεάν και σε άλλα με την καταβολή συνδρομής. Όλα έχουν ανάγκη χρηματοδότησεως και σε αυτό το ζήτημα παρατηρούνται μεγάλες δυσκολίες εξευρέσεως πόρων από δημόσιες ή από ιδιωτικές πηγές. Σημειώνω, προς αποφυγήν εσφαλμένων εντυπώσεων, ότι η δημοσίευση άρθρου, είτε σε έντυπη είτε μόνο σε ηλεκτρονική μορφή (Open Access), συνήθως γίνεται με την καταβολή από τον έρευνητή ή τον φορέα, στον οποίο αυτός ανήκει, ορισμένου ποσού για τα έξοδα. Δεν γίνεται πάντοτε δωρεάν. Το ζητούμενο είναι να εξασφαλίζεται δωρεάν πρόσβαση στο άρθρο.

Ενόψει αυτών των σημαντικών και προφανώς ραγδαίων εξελίξεων συνήλθε με πρωτοβουλία της All European Academies, της ALLEA, μεταξύ 17 και 18 Μαρτίου 2005 στην Ακαδημία Επιστημών της Ούγγαρίας στη Βουδαπέστη, Συνέδριο/Έργαστήριο, στο οποίο μετείχαν 30 εκπρόσωποι ευρωπαϊκών Ακαδημιών, πολλών μεγάλων Ευρωπαϊκών, αλλά και Αμερικανικών Πανεπιστημίων, καθώς και εκπρόσωποι διεθνώς αναγνωρισμένων εκδοτικών οίκων, όπως οι Elsevier, Springer Verlag, U.K. Publishers Association, Walter de Gruyter, Oxford και Cambridge University Press, Blackwell, εκπρόσωποι της Παγκόσμιας Οργανώσεως Πνευματικής Ιδιοκτησίας (WIPO) της Unesco, της Παγκόσμιας Οργανώσεως Εμπορίου (WTO), μεγάλων βιβλιοθηκών, όπως η Deutsche Bibliothek και η Bibliothèque Nationale της Γαλλίας, καθώς και μη κυβερνητικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στον χώρο, για να εξετάσουν από κοινού την παρούσα κατάσταση και τις προοπτικές ευρύτερης διαδόσεως της επιστημονικής πληροφορίας διεθνώς.

Εξάλλου, με την ευκαιρία της συγκροτήσεως αυτού του Έργαστηρίου και σε προέκταση της προβληματικής για την εξασφάλιση των δικαιωμάτων των ερευνητών και των δημιουργών γενικότερα, συνήλθε στην Ούγγρική Ακαδημία ή όκταμελής μόνιμη Επιτροπή Πνευματικής Ιδιοκτησίας της ALLEA, στην οποία έχει εκλεγεί και μετέχει από το 2003 εκπρόσωπος της Ακαδημίας Αθηνών.

Επανερχόμεθα στα περι διαδόσεως των πληροφοριών. Οί μεγάλοι εκδοτι-

κοί οἴκοι δὲν φαίνεται νὰ ἀνησυχοῦν ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι, γιὰ τὴν πρόσβαση στὴν ἐπιστημονικὴ πληροφορία καὶ στὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν, ὁλοένα αὐξάνει ἡ χρῆση τοῦ διαδικτύου. Αὐτὸ συμβαίνει εἴτε ἐπειδὴ τὰ ἐντυπα ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ ἔχουν καὶ ἠλεκτρονικὴ ἐκδόση εἴτε ἐπειδὴ οἱ μεγάλοι οἴκοι διαθέτουν δεκάδες ἢ καὶ ἑκατοντάδες περιοδικὰ, τὰ ὅποια πωλοῦν συνολικὰ κατὰ κλάδους. Πάντως, γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ἡ αὐξηση τῆς τιμῆς ἐντύπων καὶ ἠλεκτρονικῶν ἐκδόσεων, στὴ Βρετανία τὸ Joint Information Systems Committee εἶναι ἐξουσιοδοτημένο ἀπὸ ὀρισμένα Πανεπιστήμια καὶ Ἀκαδημίες νὰ διαπραγματεύεται γιὰ λογαριασμό τῶν βιβλιοθηκῶν τους τιμὲς κατὰ τρόπο μαζικὸ καὶ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἔχει διακόψει τὶς συνδρομὲς μὲ ἐκδοτικούς οἴκους ποῦ ἀρνοῦνται νὰ δεχθοῦν ἐκπτώσεις στὶς τιμὲς τῶν ἐντύπων τους. Ἡ πορεία τώρα εἶναι ὅχι πρὸς ἀτομικὲς ἀλλὰ πρὸς συλλογικὲς συνδρομὲς.

Οἱ Institutional Repositories, οἱ θεσμικοὶ ἀποθήκευτές, ἐξαρτῶνται ἐν πολλοῖς ἀπὸ τοὺς ἐκδότες, οἱ ὅποιοι θέτουν ὅρους γιὰ τὴν ἀποθήκευση. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἐκδότες ἐπιτρέπουν τὴν ἐλεύθερη ἀποθήκευση κειμένων 12 μῆνες μετὰ τὴ δημοσίευση. Ἄλλοι ἐπιμένουν στὴν καταβολὴ ὀρισμένου ποσοῦ. Ὡς φαίνεται ὅμως, ἔχει ἐξευρεθεῖ τρόπος ἀπευθείας δημοσιεύσεως στὸ διαδίκτυο ἀπὸ ἐρευνητὲς καὶ ἰδρύματα, ἀνεξαρτήτως ἐντυπῆς μορφῆς, κειμένων τὰ ὅποια δὲν ἔχουν ὀριστικοποιηθεῖ, δὲν ἔχουν σελιδοποιηθεῖ ἢ ἔστω τοὺς λείπει μία ὑποσημείωση! Ἐπίσης προχωρεῖ ἡ πρακτικὴ τῆς αὐτοαρχαιοθετήσεως, self-archiving, ὅπου ὁ ἐρευνητής, τὸ Πανεπιστήμιο ἢ ἡ Ἀκαδημία δημιουργοῦν ἠλεκτρονικὸ ἀρχειο τῶν δικῶν τους μελετῶν καὶ ἐκδόσεων, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἐδῶ ἔντονες οἱ διαμαρτυρίες τῶν ἐκδοτικῶν οἴκων στοὺς ὁποίους ἔχουν ἐκχωρηθεῖ πνευματικὰ δικαιώματα καὶ ἀπειλοῦν ἢ προσφεύγουν στὰ δικαστήρια.

Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τῆς διαδόσεως τῆς γνώσεως μὲ ὁποιοδήποτε μέσο, οἱ εὐρωπαῖοι ἐρευνητὲς ἐκφράζουν ἔντονο παράπονο ὅτι ὅσοι γράφουν στὴ γαλλικὴ, τὴ γερμανικὴ, ἀκόμη καὶ τὴν ἰσπανικὴ (ποῦ εἶναι δευτέρη ἐθνικὴ γλῶσσα στὶς Η.Π.Α.), γιὰ νὰ μὴ ἀναφερθοῦμε στὴ ρωσικὴ καὶ σὲ ἄλλες γλῶσσες, ἀγνοοῦνται συστηματικῶς ἢ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τοὺς συναδέλφους τους ποῦ γράφουν στὴν ἀγγλικὴ. Τὸ παράπονο εἶναι παλαιὸ ἀλλὰ τώρα μεγιστοποιεῖται.

Ὁ ἐκπρόσωπος τῆς Deutschen Bibliothek ἐνημέρωσε γιὰ ἓνα ἐντυπωσιακὸ πρόγραμμα ποῦ χρηματοδοτεῖ τώρα ἡ Γερμανικὴ Κυβέρνηση. Στὸ διαδίκτυο θὰ

περιληφθεί *οτιδήποτε* γράφεται στη γερμανική γλώσσα και *οτιδήποτε* γράφεται *περι της Γερμανίας* (κειμένα, εικόνες και ήχοι)! Όταν τον ρωτήσαμε για πόσο χρονικό διάστημα (διότι και ο χρόνος παραμονής ενός κειμένου στο διαδίκτυο είναι ένα μη *επιλυθέν πρόβλημα*), μάς απάντησε ότι «τό *ύλικό* θα παραμείνει στο διαδίκτυο *εις τὸ διηνεκές*».

1) Αποτελεί γενική διαπίστωση ὅτι ἡ διάδοση τῆς γνώσεως *στὰ γράμματα*, τὶς τέχνες καὶ τὶς ἐπιστῆμες δὲν γίνεται *μὲ κριτήριο τὸ κοινωνικὸ ἀγαθὸ* πὺν ἐκπροσωποῦν (ἄλλωστε στὸ Συνέδριο μὴ μόνο φορὰ κάποιος ἀναφέρθηκε στὶς ἠθικὲς προεκτάσεις τῆς διαδόσεως τῆς γνώσεως καὶ στὸν ρόλο τῆς ἔρευνας ὡς ἐργαλείου γιὰ τὴν ἐκπαίδευση), ἀλλὰ *μὲ κριτήρια τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς*. Αὐτό, καίτοι, ὅπως προανέφερα, ἀκούγεται εὐλογο τὸ αἴτημα, πῶς τὰ ἀποτελέσματα ἐρευνῶν πὺν χρηματοδοτοῦνται ἀπὸ δημόσιες πηγές πρέπει νὰ εἶναι προσβάσιμα καὶ δωρεὰν γιὰ τοὺς πάντες. Τὸ αἴτημα δὲν βρίσκει βέβαια γενικὴ ἀπὴχηση, ἀλλὰ ἐντάσσεται στὴν ἰδεολογία τῆς ἐλευθέρης προσβάσεως. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ κανόνες τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς καταλαμβάνουν τώρα καὶ τὰ περισσότερα πνευματικὰ ἰδρύματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀνάγκη πόρων πρὸς ἐπανεπένδυση.

2) Ἡ ψαλίδα μεταξύ ἀνεπτυγμένων καὶ ἀναπτυσσομένων χωρῶν συνεχῶς διευρύνεται. Πάντως, μὴ κυβερνητικὴ ὀργάνωση ἀνέφερε πῶς διαθέτει σύστημα ἐγκύρων ἀνταποκριτῶν στὴν Ἀφρική, ὅπου διαχέει δωρεὰν πληροφορίες καὶ γνώσεις ἀπὸ ἑκατοντάδες περιοδικά, ἰδίως στὸν κλάδο τῶν ἐπιστημῶν τῆς υγείας. Τεχνικῶς, ἐὰν δὲν ὑπάρχει ἔγκριση τῶν ἐκδοτῶν, αὐτὸ δὲν εἶναι νόμιμο, ἀλλὰ εἶναι τέτοια ἡ ἀναρχία πὺν ἐπικρατεῖ στὸ διαδίκτυο, ὥστε κανεὶς δὲν τὸ ἐπεσήμανε. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ οἱ Κινέζοι, οἱ σημαντικότεροι χρῆστες τοῦ διαδικτύου στὸν τρίτο κόσμῳ (στὸν ὁποῖο ἀνήκουν ἐπὶ τοῦ παρόντος), ἔχουν ἐφέρει τρόπους προσβάσεως *στὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν χωρὶς νὰ πληρώνουν σὲ κανένα τίποτε*.

3) Καὶ φθάνω σὲ ἓνα ἄλλο κεντρικὸ σημεῖο τῆς προβληματικῆς. Ὅλοι γνωρίζομε ὅτι ὁ λεγόμενος κυβερνοχώρος (Cyberspace), ὅπου καὶ τὸ διαδίκτυο (Internet), λειτουργεῖ μέσα σὲ ἓνα κατεξοχὴν ἀναρχοῦμενο περιβάλλον. Τὰ δικαιώματα πὺν ἐμπλέκονται σὲ αὐτό, ὅπως ἡ ἐλευθερία τῆς ἐκφράσεως, ἡ προστασία τῆς δημοσίας ἠθικῆς καὶ τάξεως, ἡ προστασία τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου, τῶν πνευματι-

κων δικαιωμάτων κλπ., είναι δύσκολο να τύχουν εφαρμογής, επειδή το σύστημα στερείται χωρικού προσδιορισμού. Στα κράτη εκείνα, όπου συνυπάρχουν τόσο η σχετική νομοθεσία όσο και οι μηχανισμοί εφαρμογής της (χάρη στον Provider ή/και τον Server), είναι δυνατό να πραγματοποιείται κάποιος έλεγχος, όπως συνέβη ήδη στη Γερμανία, τη Γαλλία και τις Η.Π.Α. για τα θέματα ρατσισμού και παιδικής πορνογραφίας. Κατά τα άλλα, στις περισσότερες περιπτώσεις οι εμπλεκόμενοι στο διαδίκτυο μοιάζουν με τη γάτα και το ποντίκι, με το επιπλέον χαρακτηριστικό ότι είναι συχνά αδύνατο να διακρίνει κανείς ποιός είναι ο ένας και ποιός ο άλλος. Για λόγους που δεν είναι του παρόντος, η εθνική νομοθεσία θα είναι πάντοτε ανεπαρκής, ενώ η Παγκόσμια Οργάνωση Πνευματικής Ίδιοκτησίας (WIPO) διαθέτει ήδη από το 1996 δύο περιορισμένου αντικειμένου διεθνείς συμβάσεις Internet (στις οποίες μετέχει και η Ελλάς). Κρίνεται λοιπόν απαραίτητο η διεθνής κοινότητα να αποκτήσει ένα κείμενο κατευθυντηρίων οδηγιών πολλαπλών χρήσεων, μια διεθνή συνθήκη περί της προσβάσεως στη γνώση (a Treaty on Access to Knowledge), όπως προτάθηκε στο Συνέδριο. Όμως αυτό θα απαιτήσει χρόνο, γιατί οι εκατέρωθεν θέσεις δεν έχουν ακόμη σταθεροποιηθεί.

Αλλά το μέλλον της αλυσίδας της επιστημονικής πληροφορίας συνδέεται με μία άλλη αλυσίδα, εκείνη των υπό εύρεια έννοια πνευματικών δικαιωμάτων. Αυτά προχείρως είναι τα συγγραφικά δικαιώματα και τα δικαιώματα των λοιπών δημιουργών, περιλαμβανομένων των συγγενικών δικαιωμάτων (Copyrights), καθώς και τα δικαιώματα εύρεσιτεχνίας (Patent Rights). Αφήνω κατά μέρος την έσωτερική νομοθεσία, ή οποία, όπου δεν στηρίζεται σε διεθνείς ρυθμίσεις και με εξαίρεση μερικά μεγάλα κράτη, προώριστα να δεινοπαθήσει από την παγκοσμιοποίηση. Αναφέρω εν συντομία ότι η διεθνής νομοθεσία ως προς μέν τα πνευματικά δικαιώματα στηρίζεται κυρίως στη Σύμβαση της Βέρνης-Βρυξελλών-Παρισίων του 1886, 1971, 1979, σημειώνοντας ότι για διάφορους λόγους στην Ευρώπη δεν κατορθώθηκε να υπάρξει κοινή προστασία και ότι οι διάφορες κοινοτικές οδηγίες, ιδίως η 29/2001, επικρίνονται γενικώς, διότι εκφράζουν μερκαντιλική ιδεολογία. Για δε τις βάσεις δεδομένων αναπτύσσεται αυτή την ώρα ένα καδεστώς που εβαπτίσθη ως *sui generis*, και ο χρόνος θα δείξει την αποτελεσματικότητά του.

Εξάλλου, η εύρεσιτεχνία διέπεται στην Ευρώπη από τη Σύμβαση του Μονάχου του 1973, όπου εδρεύει το σημαντικότερο Ευρωπαϊκό Γραφείο Εύρεσιτεχνίας. Οι διεθνείς ρυθμίσεις παρουσιάζουν αρκετές ασάφειες και ελλείψεις, οι

όποιες, όμως, δὲν καταγράφονται ἀναγκαιῶς ὑπὲρ τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων, ἀφοῦ ὁ μεταξὺ τους ἀνταγωνισμὸς ὁδηγεῖ σὲ συγχρῆς δικαστικὲς καὶ ἄλλες συγκρούσεις. Ὅποια ὅμως καὶ ἂν εἶναι ἡ κατάσταση, ὁ πιὸ ἀδύνατος κρίκος ὡς πρὸς τὴν προστασία τῶν πνευματικῶν δικαιωμάτων, περιλαμβανομένης τῆς εὐρεσιτεχνίας, εἶναι προφανῶς πρῶτα ἀτομικὰ ὁ ἔρευνητὴς (εἴτε αὐτὸς προσφέρει τίς ὑπηρεσίες του σὲ δημόσιο εἴτε σὲ ἰδιωτικὸ φορέα) καὶ ἀκολούθως τὰ περισσότερα Πανεπιστήμια, οἱ Ἀκαδημίες καὶ οἱ ἄλλοι καθαρῶς ἐπιστημονικοὶ φορεῖς ποὺ ἔχουν μείνει πίσω καὶ δὲν διαθέτουν, ὅσο ὁ ἰδιωτικὸς τομέας, μηχανισμοὺς γιὰ τὴν παρακολούθηση τῶν ἐξελιζόμενων. Ἐξαίρεση στὸ κυνήγι τῶν εὐρεσιτεχνιῶν καὶ τῶν ἰδιωτικῶν πόρων ἀποτελοῦν μερικὰ μεγάλα πανεπιστήμια, ἰδίως στὶς Ἠνωμένες Πολιτείες, ὅταν ἐκτελοῦν προγράμματα σὲ συνεργασία μὲ ἐπιχειρήσεις. Στὶς περισσότερες τῶν περιπτώσεων καὶ στὴν πράξη, τὰ πνευματικὰ δικαιώματα ἐξασφαλίζονται ὑπὲρ τοῦ χρηματοδότη τῆς ἔρευνας ἢ τοῦ ἐκδότη. Οἱ παλιές ἰσορροπίες, τίς ὁποῖες ἐξέφραζε ἡ νομοθεσία, φαίνεται ὅτι τώρα διαταράσσονται καὶ ἔτσι ἀλλοιώνεται ἡ ἔννοια τοῦ δημοσίου ἀγαθοῦ καὶ τῆς διαχύσεως τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς ἐπιστήμης γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ γιὰ κοινωνικοὺς σκοποὺς. Οἱ κυβερνήσεις συνεχῶς ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν χρηματοδότηση τῆς ἔρευνας καὶ τὴν δέση τους καταλαμβάνουν ἰδιωτικοὶ φορεῖς μὲ τίς δικές τους ἀξιολογικὲς ἐπιλογές. Διαπιστώνονται λοιπὸν διαφοροποιήσεις ὡς πρὸς τὴν ἐλεύθερη ροὴ τῆς ἐπιστημονικῆς πληροφορίας. Ἄλλη ἔννοια εἶχε ἡ πρόσκαιρη μονοπώληση δικαιωμάτων ὑπὲρ τῶν δημιουργῶν μὲ τίς Συμβάσεις τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20ου αἰῶνα καὶ ἀλληλεπτείνει νὰ ἔχει σήμερα. Στους συναδέλφους ποὺ ἐνδιαφέρονται περισσότερο, προτείνω νὰ διαβάσουν τὴν πρόσφατη σχετικὴ Ἔκθεση τῆς Βρετανικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, τῆς Royal Society, μὲ τὸν τίτλο «Keeping Science Open: The Effects of Intellectual Property Rights Policy and the Conduct of Science» (βλέπε www.royalsoc.ac.uk).

Τελειώνω μὲ τὴν ἐπισήμανση ὅτι ἡ μόνιμη Ἐπιτροπὴ Πνευματικῶν Δικαιωμάτων τῆς ALLEA ἔχει ἔγκαιρα λάβει δέση σὲ καίρια ζητήματα, ὅπως ἐκεῖνα τῆς κλωνοποιήσεως ἀνθρωπίνων ὄντων καὶ τῆς χρηρῆσεως διπλωμάτων εὐρεσιτεχνίας (ὅπου ὑπάρχει διάσταση μεταξὺ Εὐρώπης καὶ Η.Π.Α.), τῆς περιόδου χάριτος (Grace Period) ὑπὲρ τῶν ἐρευνητῶν πρὸ τῆς καταδέσεως αἰτήσεων εὐρεσιτεχνίας (ὅπου οἱ μὲν Ἀκαδημίες προσχωροῦν στὰ ἰσχύοντα στὶς Η.Π.Α., τὸν Καναδὰ καὶ τὴν Ἰαπωνία, ἀλλὰ πολιτικοὶ λόγοι κρατοῦν τοὺς εὐρωπαϊοὺς ἐρευνητὲς μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα), τῆς ἀνοικτῆς προσβάσεως

(Open Access) στα αποτελέσματα της έρευνας, κ.λπ. Κατά τή συνάντηση τής Βουδαπέστης, τόν Μάρτιο 2005, προτείναμε και έγινε δεκτό, επειδή ακριβώς τὸ ἰσχύον καθεστὼς προστασίας τῶν πνευματικῶν δικαιωμάτων εἶναι πολὺ-πλοκο καὶ βρῖσκεται ἐν ἐξελίξει, ἡ ALLEA νὰ ἐκδώσει ἕναν ὁδηγὸ στὸν ὁποῖο νὰ καταγράφονται οἱ βασικοὶ κανόνες περὶ τῆς πνευματικῆς ἰδιοκτησίας πρὸς χρῆσιν τῶν ἐρευνητῶν, τῶν Ἀκαδημιῶν καὶ τῶν Πανεπιστημίων. Ἐπιδιώξη ὅλων μας εἶναι νὰ ἐργασθοῦμε, ὥστε τὸ πλέγμα τῆς διαδόσεως τῆς ἐπιστημονικῆς πληροφορίας ἀφενὸς καὶ ἡ ἐξασφάλιση τῶν πνευματικῶν δικαιωμάτων ἀφετέρου νὰ λειτουργοῦν μέσα σὲ ὑπόδειγμα συμβατὸ καὶ ἐπωφελὲς γιὰ τὴν κοινωνία.

SUMMARY

The future of the chain of scientific information

A brief account of the achievements and problems of the chain of scientific information through the new technologies, in particular the use of Internet. A meeting organized by the ALLEA (All European Academies) and held by the Hungarian Academy of Sciences, in Budapest, in March 2005, unveiled the multitude of issues related to the publication, exchange of information, databases, institutional repositories, open access initiatives, copyright and patentship. Academies and other learned societies are invited to afford the new environment of scientific information.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 21^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2005

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Ἡ γέφυρα τῶν Ἀλυσίδων – Ὁ ρόλος τῶν Ἑλλήνων Ἐμπόρων στὴν Οὐγγαρία, ὑπὸ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἐπαμεινώνδα Σπηλιωτόπουλου*.

Μὲ τὴν πράξη Α.Π. 78013/8. 3. 2005 τοῦ Κυρίου Προέδρου τῆς Ἀκαδημίας ὕστερα ἀπὸ σχετικὴ ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου ἐγκρίθηκε ἡ μετάβασή μου στὴ Βουδαπέστη, προκειμένου νὰ ἐκπροσωπήσω τὴν Ἀκαδημία στὴν ἐκδήλωση ποὺ πραγματοποιήθηκε τὴν 25ῃ Μαρτίου 2005 πρὸς τιμὴ τοῦ εὐεργέτη Σίνα καὶ στὴν ἡμερίδα ποὺ ὀργανώνεται παράλληλα μὲ θέμα «Ἡ γέφυρα τῶν Ἀλυσίδων. Ὁ ρόλος τῶν Ἑλλήνων Ἐμπόρων στὴν Οὐγγαρία». Ἡ ἐκδήλωση εἶχε τὸν χαρακτηριστὴρα συμποσίου, τὸ ὁποῖο ὀργάνωσε τὸ Ἴδρυμα Ἀψβούργων καὶ τὸ Ἴδρυμα Ἑρευνῶν Ἑλλήνων τῆς Οὐγγαρίας.

Ἡ Αὐτοδιοίκηση καὶ τὸ Ἴδρυμα. Ἀπὸ τὸ 1995, σύμφωνα μὲ νόμο τοῦ 1993 «περὶ δικαιωμάτων τῶν ἐθνικῶν καὶ ἐθνοτικῶν μειονοτήτων», ἔχουν ἰδρυθεῖ ἀπὸ Ἑλλήνες στὴν Οὐγγαρία 36 τοπικοὶ ὀργανισμοὶ καὶ ἓνας κεντρικός, ποὺ εἶναι νομικὰ πρόσωπα καὶ ὀνομάζονται αὐτοδιοικήσεις. Ἡ κεντρικὴ αὐτοδιοίκηση ἀποτελεῖται ἀπὸ 20 μέλη καὶ διοικεῖται ἀπὸ 3μελὲς Προεδρεῖο. Πρόεδρος εἶναι σήμερα ὁ κ. Θεόδωρος Σκεύης. Ἡ Αὐτοδιοίκηση αὐτὴ εἶναι ὁ ἀναγνωρισμένος φορέας ἐκπροσώπησης τῶν Ἑλλήνων τῆς Οὐγγαρίας.

Ἡ Αὐτοδιοίκηση, σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο νόμο, ἔχει συστήσει τὸ Ἴδρυμα Ἑρευνῶν Ἑλλήνων τῆς Οὐγγαρίας, μεταξὺ τῶν σκοπῶν τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ διενέργεια μελετῶν μὲ ἀντικείμενο τὴν ἱστορία τῶν Ἑλλήνων τῆς Οὐγγαρίας, τὸν πολιτισμὸ τους, τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα καὶ τὴ γλωσσικὴ τους ἰδιαιτερότητα.

Ἡ γέφυρα τῶν Ἀλυσίδων ἦταν ἡ πρώτη σταθερὴ γέφυρα ποὺ κατασκευά-

---

* E. SPILIOTOPOULOS, *Le Pont des chaînes – Le rôle des commerçants hellènes en Hongrie.*

στηκε επί του Δουνάβεως στα μέσα του 19ου αιώνα και ένωσε τις δύο πόλεις, τή Βούδα και τήν Πέστη. Ήταν κρεμαστή με άλυσίδες από πύργους σε κάθε όχθη. Αποφασιστικός συντελεστής του έργου ήταν ο Σίμων Σίνας, που συνέστησε για τόν σκοπό αυτό εταιρία, τής οποίας ήταν ο κύριος μέτοχος και ή οποία είχε τήν παραχώρηση τής εκμετάλλευσής της με διάδια. Η γέφυρα ανατινάχθηκε από τις γερμανικές δυνάμεις κατά τή διάρκεια τών πολυήμερων σκληρών μαχών που έγιναν στή Βουδαπέστη τō 1945 με τόν κόκκινο στρατό και ανακατασκευάστηκε, αλλά ή ανάρτησή της δέν είναι πλέον με άλυσίδες, αλλά με χαλύβδινα καλώδια.

Τō Συμπόσιο έγινε στό Μέγαρο τής Ούγγρικης Ακαδημίας τών Έπιστημών. Είναι ένα θαυμάσιο κτήριο στυλ neo-Renaissance στις όχθες του Δούναβη, προς τήν πλευρά τής Πέστης, 150 περίπου μέτρα από τή γέφυρα τών Άλυσίδων. Κατασκευάστηκε τή δεκαετία 1855-1865 με έρανο, στον όποιο συμμετείχε με πολύ σημαντικό ποσό ο Σίμων Σίνας.

Η Ούγγρική Ακαδημία τών Έπιστημών συστήθηκε τō 1825. Μέχρι τō 1946 είχε αυτόνομία υπό τή διοίκηση ενός ανεξάρτητου σώματος. Κατά τή διάρκεια τής κομμουνιστικής περιόδου ήταν υπό τόν άμεσο έλεγχο του κομμουνιστικού κόμματος και τής Κυβερνήσεως. Από τō 1994, μετά από μία μεταβατική περίοδο, έχει τή μορφή ενός δημόσιου πνευματικού ιδρύματος με πλήρη αυτοδιοίκηση και αποτελείται από 200 τō πολύ ακαδημαϊκούς και 200 αντιπροσώπους τών έπιστημών. Ανώτατο όργανο είναι ή γενική συνέλευση που εκλέγεται από τούς ακαδημαϊκούς και τούς αντιπροσώπους.

Έχει 11 τάξεις: τών Γλωσσολογικών και Φιλολογικών σπουδών, τών Φιλοσοφικών και Ιστορικών, Μαθηματικών, Γεωπονικών, Ιατρικών, Τεχνικών, Χημικών, Βιολογικών, Νομικών και Οικονομικών, Γεωλογικών και Φυσικών Έπιστημών και πολλά ίνστιτούτα και κέντρα έρευνών.

Τō άκριβές θέμα του Συμποσίου ήταν «Έλληνες έμποροι, έλληνικό κεφάλαιο στήν Αύστρο-Ούγγαρία». Συνοργανωτές του Συμποσίου ήταν ή Ούγγρική Ακαδημία Έπιστημών και τō Έλληνικό Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών.

Κατά τήν πρωινή συνεδρίαση, μετά τούς χαιρετισμούς του Διευθυντή του Ίδρύματος Άψβούργων κ. Andreas Gero και του Διευθυντή του Ίδρύματος Έλλήνων τής Ούγγαρίας κ. Νίκου Φωκά, έγιναν οι έξις πέντε εισηγήσεις: τής καθηγήτριας του Πανεπιστημίου και Vera Bácski, με θέμα «Ο ρόλος τών Έλλήνων εμπόρων στήν άστικοποίηση τής Βουδαπέστης», του κ. Keréngi, έφόρου του Μουσείου τής πόλεως Gödöllő, όπου είναι ή φερινή κατοικία του Σίμονα Σίνα, με θέμα «Βαρώνος Σίμων Σίνας, ο Έλληνας Μαικήνας του ούγγρικού πολιτισμού», του Δόκτωρα κ. Csorba, μέλους τής Ούγγρικης Ακαδημίας στή Ρώμη, με

θέμα «Γέφυρα, πόλη, χώρα», του κ. György Köves, Καθηγητή του Πανεπιστημίου, με θέμα «Rothschild-Σίνας-Wodianer: Τραπεζίτες της Βιέννης στην έπονομαζόμενη «ουγγρική κοινοπραξία» μετά το 1867» και της κας Ameerle Lanier, του Πανεπιστημίου της Βιέννης, με θέμα «Οί διαστάσεις της οικονομικής και εμπορικής πολιτικής της Αυστρίας και οι Έλληνες». Οι τρεις εισηγήσεις έγιναν στα ελληνικά και οι δύο στα ουγγρικά. Ύπηρχε ταυτόχρονη μετάφραση.

Κατά την απογευματινή συνεδρίαση έγιναν οι εξής τρεις εισηγήσεις: της κας Βάσως Σειρηνίδου, του Πανεπιστημίου Κρήτης, με θέμα «Αναζητώντας τις οικονομικές και πολιτικές διαδρομές μίας μεταναστευτικής ομάδας», της κας Φωτεινής Άσημακοπούλου, Έρευνήτριας της Ακαδημίας Αθηνών, με θέμα «Η οικογένεια Σίνα και τα έργα υποδομής στην Κεντρική Ευρώπη» και της κας Μαρίας-Χριστίνας Χατζηγιάννου, Διευδύντριας Σπουδών στο Τμήμα Νεοελληνικών Σπουδών του Έθνικού Ίδρυματος Έρευνών, με θέμα «Αυτοκρατορίες, μεταναστεύσεις και επιχειρηματικές δραστηριότητες».

Όλες οι εισηγήσεις ήταν πολύ αξιόλογες με πληθος άγνωστων ιστορικών στοιχείων και επιστημονική ανάλυση και σύνδεση γνωστών στοιχείων, από τα οποία ακόμη μια φορά επιβεβαιώνεται η επιχειρηματική ιδιοφυΐα και δραστηριότητα των απόδημων Ελλήνων και η σπουδαία συμβολή τους στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της Αυστρο-Ουγγαρίας. Μπορώ να είμαι ιδιαίτερα έπαινετικός για την ανακοίνωση της κας Χατζηγιάννου.

Μετά το πέρας του Συμποσίου έγινε τελετή στη βάση του Πύργου της Γέφυρας από την πλευρά της Βούδας, όπου είναι έντοια πινακίδα, στην οποία αναφέρεται το όνομα του Σίμωνα Σίνα, και εκπρόσωπος της Ουγγρικής Ακαδημίας των Επιστημών κατέθεσε στέφανο εκ μέρους της Ακαδημίας.

Σημειώνω ότι τον προσεχή Αύγουστο ή Σεπτέμβριο θα έντοιχισθεί και στο Μέγαρο της Ακαδημίας πινακίδα, όπου θα αναφέρεται η πολύ σημαντική εισφορά του Σίμωνα Σίνα στη χρηματοδότηση της κατασκευής του Μεγάρου.

Την επομένη προσκλήθηκα ως Ακαδημαϊκός στην **έορταστική εκδήλωση** των Ελλήνων της Ουγγαρίας για την 25η Μαρτίου, που είχε οργανώσει η Αυτοδιοίκηση.

Έδω πρέπει να αναφέρω ότι η δεύτερη και τρίτη γενεά των Ελλήνων που στο τέλος του εμφύλιου κατέφυγαν στην Ουγγαρία έχουν ένταχθεί στην ουγγρική κοινωνία, χωρίς όμως να χάσουν το ακραιφνές ελληνικό έθνικό αίσημα. Επίσης έχουν σημαντική επιτυχή επαγγελματική και οικονομική εξέλιξη. Υπάρχει ελληνική εκπαιδευτική μονάδα με νηπιαγωγείο, δημοτικό σχολείο, γυμνάσιο και λύκειο που λειτουργεί με δαπάνες του Ελληνικού Δημοσίου. Στο

δὲ Πανεπιστήμιο τῆς Βουδαπέστης ὑπάρχει τμήμα Νεοελληνικῶν Σπουδῶν μὲ διδάσκοντες Οὐγγρους καὶ Ἑλληνας τῆς Οὐγγαρίας.

Ἡ ἐφορταστικὴ ἐκδήλωση ἔγινε σὲ τεράστια αἴθουσα τοῦ κτηρίου τῆς Σχολῆς Οἰκονομικῶν καὶ Νομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου, στὴν πλευρὰ τῆς Πέστης. Παρέστη ὁ Πρόεδρος τῆς Ἑλλάδος κ. Κοντουμάς καὶ προσωπικὸ τῆς Πρεσβείας καὶ περίπου 900 μέλη τῆς ὁμογένειας.

Κύριε Πρόεδρε, Κυρίες καὶ Κύριοι Ἀκαδημαῖκοί, ἤθελα νὰ σᾶς μεταδώσω τὴ συγκίνηση ποὺ αἰσθάνθηκα ἀπὸ τὴν ἐκδήλωση αὐτὴ, ἡ ὁποία ἄρχισε μὲ τὸν ἐλληνικὸ καὶ οὐγγρικὸ ἐθνικὸ ὕμνο καὶ τὸ διάγγελμα τοῦ Πρωθυπουργοῦ τῆς Ἑλλάδος.

Μεγάλος ἀριθμὸς νεανίδων καὶ νέων, ἐφήβων καὶ παιδιῶν μὲ ἐθνικὲς στολές, κυρίως τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, τραγούδησαν ἐθνικὰ τραγούδια, ἀπήγγειλαν ἀποσπάσματα ἀπὸ τοὺς «Ἐλεύθερους Πολιορκημένους» καὶ χόρεψαν ἐθνικοὺς χοροὺς.

Τὰ πατριωτικὰ αἰσθήματα ἦταν διάχυτα στὴν αἴθουσα καὶ οἱ παριστάμενοι συμμετείχαν ἐνεργῶς στὴν ἐκδήλωση.

Στὴ συνέχεια εἶχε ὀργανωθεῖ δεῖπνο καὶ διασκέδαση μέχρι τὶς 2 τὸ πρωί. Μοῦ ἔκανε ζωηρὴ ἐντύπωση, ὅταν κατὰ τὶς 11 ἀπεχώρησα, ὅτι ἑκατοντάδες νέοι, ἀλλὰ καὶ μεσήλικες χόρευαν ἐθνικοὺς χοροὺς τραγουδώντας.

Ἡ παρουσία μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀναφέρθηκε καὶ θεωρήθηκε ιδιαίτερα τιμητικὴ.

Στὸ Ἴδρυμα Ἑρευνῶν Ἑλλήνων Οὐγγαρίας προσέφερα τὸν ὠραῖο τόμο Σίνων Σίνας, ποὺ ἔχει ἐκδώσει ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

R É S U M É

Le Pont des chaînes – Le rôle des commerçants hellènes en Hongrie.

Le professeur E. Spiliotopoulos a représenté l'Académie d'Athènes à une manifestation consacrée par l'Académie hongroise des Sciences, le 25 mars 2004, à la mémoire de Simon Sinas, grand mécène qui a offert les fonds nécessaires à la construction du bâtiment de l'Académie d'Athènes. Simon Sinas a eu l'initiative et a réalisé au milieu du XIXe siècle la construction sur le Danube du pont suspendu appelé «Pont des chaînes».

M. Spiliotopoulos a aussi assisté à un colloque tenu à cette occasion sur le rôle des commerçants hellènes en Hongrie, ainsi qu'à la manifestation organisée par la communauté des Hellènes de Hongrie à l'occasion de la fête nationale du 25 mars. Il fut impressionné par les sentiments patriotiques des membres de la communauté.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2005

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Γεωργίου Μητσοπούλου, *Θέματα Γενικής Θεωρίας και Λογικής του Δικαίου*, Έκδόσεις Άντ. Σάκκουλα, Αθήνα 2005, υπό του Ακαδημαϊκού κ. Απόστολου Σ. Γεωργιάδη.

Ο σεβαστός Καθηγητής και Ακαδημαϊκός Γεώργιος Μητσόπουλος συνέγραψε τα τελευταία πέντε χρόνια δύο ιδιαίτεως σημαντικά βιβλία γενικής θεωρίας και φιλοσοφίας του δικαίου, τα όποια είχαν μεγάλη απήχηση στον νομικό κόσμο της χώρας αλλά και του εξωτερικού. Το πρώτο βιβλίο με τον τίτλο «Το πρόβλημα της έννοιας του δικαιοτικού πλάσματος» (Αθήνα 2000) που κυκλοφόρησε ήδη το 2003 σε δεύτερη έκδοση, παρουσιάσθηκε στην αίθουσα αυτή από τον Ακαδημαϊκό κ. Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο, ενώ η γαλλική του μετάφραση έτυχε εύμενους κριτικής από τον Ακαδημαϊκό Francois Terre, άντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας μας, στο διεθνοϋς φήμης περιοδικό Archives de Philosophie du Droit, όπου ο Terre χαρακτηρίζει τή μελέτη ως «un grand livre ... superbe démarche transdisciplinaire». Με το πρώτο αυτό βιβλίο ο Μητσόπουλος επέτυχε να άποσαφηνίσει έννοιολογικά μία δύσκολη νομική κατασκευή, το πλάσμα δικαίου, μέσω προσεκτικής ανάλυσης των επιμέρους έφαρμογών της αλλά και σύνδεσής της με βασικές μεθοδολογικές άρχές του νομικού δόγματος.

Στο δεύτερο βιβλίο του με τον τίτλο «Θέματα Γενικής Θεωρίας και Λογικής του Δικαίου», που έχω τήν τιμή να παρουσιάζω σήμερα, οί στόχοι του Μητσόπουλου είναι περισσότερο φιλόδοξοι: Έπιχειρεί μία νέα θεώρηση και θεμελίωση τής γενικής θεωρίας του δικαίου με βασική παραδοχή τήν αυτοθεμελιούμενη ιδέα δικαίου, ή όποια λαμβάνει έρμηνευτικά - τελεολογικά λειτουργική μορφή στο πλαίσιο του νομικού ύπαγωγικού συλλογισμού.

Τὸ βιβλίον περιέχει 6 μεγάλα κεφάλαια πού ἔχουν ὡς ἀντικείμενο βασικά προβλήματα τῆς θεωρίας τοῦ νομικοῦ δόγματος.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο μὲ τίτλο «Ἡ λογικὴ δομὴ τοῦ κανόνος δικαίου», ὁ συγγραφέας ἐπαναδιατυπώνει μὲ ἀκρίβεια βασικὲς θέσεις φιλοσοφίας, γενικῆς θεωρίας καὶ γνωσιολογίας τοῦ δικαίου, οἱ ὁποῖες ἦταν παρούσες σὲ ὅλο τὸ μεγάλο ἐπιστημονικὸ ἔργο του. Ἡ λογικὴ τοῦ δικαίου ἀφορᾶ κυρίως τὸν ἔλεγχον τῆς δικαστικῆς ἀπόφασης ὡς συγκεκριμένης πράξης ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου. Ἡ ἀπόφαση προϋποθέτει ὅμως ἐπιμέρους κρίσεις τόσο ὡς πρὸς τὴ διαπίστωση τοῦ πραγματικοῦ περιστατικοῦ πού ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀπόδειξης, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔγκυρη ὑπαγωγή του στὸν κανόνα δικαίου. Ἡ ὀρθότητά τῆς δικαστικῆς ἀπόφασης στηρίζεται σὲ ἀνάλυση τῆς συλλογιστικῆς τῆς δομῆς μὲ κριτήρια τυπικῆς λογικῆς, ὥστε νὰ ἀποκλείονται ἀντιφάσεις μεταξύ τῶν προκειμένων τοῦ νομικοῦ συλλογισμοῦ, καὶ μὲ κριτήρια οὐσιαστικῆς λογικῆς γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ἀλήθεια τῆς μείζονος καὶ τῆς ἐλάσσονος πρότασης, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐξαρτᾶται ἡ ἀλήθεια τοῦ συμπεράσματος ὡς ρυθμιστικοῦ τῆς συγκεκριμένης περίπτωσης νοήματος.

Ὁ ὑποθετικὸς χαρακτήρας τοῦ κανόνα δικαίου θεμελιώνεται στὴ λογικὴ του δομὴ ὡς «ἄν-τότε» πρότασης μὲ δύο μέρη (πραγματικὸ καὶ ἔννομη συνέπεια), τὰ ὁποῖα τελοῦν σὲ σχέση λόγου καὶ ἀκολουθίας. Ἡ ἀντίθετη ἀποψη, κατὰ τὴν ὁποία οἱ κανόνες δικαίου περιέχουν ἓνα ἀξιολογικὸ στοιχεῖο καὶ μία κατηγορικὴ προσταγή, συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὑποθετικοί, συγγέει - κατὰ τὸν συγγραφέα - τὴ λογικὴ μὲ τὴ γνωσιολογία τοῦ δικαίου. Τὰ γνωσιολογικὰ στοιχεῖα τῆς ἀξιολόγησης καὶ τῆς προσταγῆς δὲν ἀποκλείουν τὴ θεώρηση τῶν κανόνων δικαίου ὡς ὑποθετικῶν προτάσεων καὶ τὴ λογικὴ τους ἔνταξή στὸν νομικὸ ὑπαγωγικὸ συλλογισμό, πού διασφαλίζει τὴν ἐγκυρότητα τῆς ἐφαρμογῆς τους γιὰ τὴν ἐπίλυση κοινωνικῶν διαφορῶν καὶ συγκρούσεων.

Ὁ Μητσόπουλος ἀναλύει σὲ βάθος τὸ πρόβλημα τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς ὀρθότητος στὴ νομικὴ σκέψη, τὸ ὁποῖο ἀπασχολεῖ τοὺς νομικοὺς ἀπὸ τὴ δημιουργία τῆς νομικῆς ὡς ἐπιστήμης, ἰδιαίτερα ὅμως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐμφάνισης τῶν νεότερων φυσικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν πού ἐπιδιώκουν τὴν κατασκευὴ ἀληθῶν προτάσεων ὡς ἀναπαραστάσεων τῆς φυσικῆς καὶ κοινωνικῆς πραγματικότητος. Τὸ ἐρώτημα εἶναι: ἀληθεῖς μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν μόνο οἱ ἐλάσσονες προτάσεις τοῦ νομικοῦ συλλογισμοῦ πού ἀφοροῦν τὴν ὑπαρξή ἢ ὄχι ἐνὸς πραγματικοῦ περιστατικοῦ ἢ ἀληθὲς εἶναι καὶ τὸ ἀξιολογικὸ μέρος του πού περιλαμβάνει τόσο τὴ μείζονα πρόταση (τὸν κανόνα δικαίου) ὅσο καὶ τὸ δεοντολογικὸ

πόρισμα τής υπαγωγής; Για τον Karl Engisch η αλήθεια προϋποθέτει αποστασιοποίηση του φυσικού ή κοινωνικού έρευνητή από το γνωστικό του αντικείμενο. Στην όρθή όμως απόφαση παίζει αποφασιστικό ρόλο ή προσωπικότητα του αποφαινομένου και σε αυτή στηρίζονται ή ευθύνη, ή αξιοπρέπεια και ή υπερηφάνεια του νομικού. Άν όμως οί νομικοί κανόνες είναι μόνο αξιολογικά όρθοί και όχι αληθείς, εύλογο είναι τὸ συμπέρασμα ὅτι ἔχουν διαχρονική και διαπολιτισμική σχετικότητα που μειώνει τήν ικανότητά τους νά ρυθμίζουν αποτελεσματικά τὶς ἀνθρώπινες σχέσεις.

Για τον Μητσόπουλο οί λειτουργικοί κανόνες δικαίου απαιτοῦν ὑπέρβαση του αξιολογικού σχετικισμού. Για τον σκοπό αυτό προτείνει, διευρύνοντας παλαιότερες συμβολές του Κωνσταντίνου Τσάτσου, μιὰ ἔννοια ἀλήθειας ὡς *adaequatio intellectus et rei* (ἀντιστοιχία πράγματος και νοήσεως), ὅπου *res* καλύπτει τὸν φυσικό και τὸν νοητὸ κόσμο. Ὑπέρτατη ἀξία στὸν νοητὸ χῶρο του δικαίου είναι μιὰ αὐτοθεμελιούμενη ἰδέα δικαίου, ἡ ὅποια θεμελιώνει τὶς ἀξιολογήσεις τῆς δεοντολογικῆς προκείμενης του ὑπαγωγικοῦ συλλογισμοῦ. Στὴ βάση αὐτὴ ἡ διάκριση του Engisch μεταξύ ἀλήθειας, ὡς διαπίστωσης γεγονότων, και ὁρθότητος τῆς ἐρμηνείας τῶν κανόνων ἀπορρίπτεται. Ἡ ἀλήθεια καλύπτει ὅλο τὸ φάσμα τῆς γνώσης (ὄντολογικῆς και δεοντολογικῆς) και θεμελιώνεται σε ἀρχές οὐσιαστικῆς λογικῆς, οί ὅποιες διατυπώνουν κριτήρια συμφωνίας τῶν ἐκφερόμενων κρίσεων πρὸς τὸ γνωστικό τους περιεχόμενο. Και ἐπειδὴ ἡ ἀλήθεια συνδέεται ἄρρηκτα με τὴ βεβαιότητα, τὰ πορίσματα τῆς ἐρμηνείας τῶν νομικῶν κανόνων είναι βέβαια και ὄχι ἀπλῶς πιθανά, ὅπως ὑποστήριξαν παλαιότερα οί Ἀνδρέας Γαζής και Ἰωάννης Ἀραβαντινός. Ἡ μεταφορὰ πιθανολογικῶν ἐργαλείων ἀπὸ τὶς φυσικῆς και κοινωνικῆς ἐπιστῆμες (που ἐπιχείρησαν με αὐτὸ τὸν τρόπο νά λύσουν τὸ πρόβλημα τῆς ἐπαγωγῆς) στὸ δίκαιο δὲν ἔχει κατὰ τὸν συγγραφέα στήριξη, ἀφοῦ μειώνει τὴν ἀξιοπιστία και τὴ λειτουργικότητα τῶν νομικῶν κανόνων ὡς μέσων δίκαιης και ἀποτελεσματικῆς ρύθμισης τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ἐπάρχουν ὀρισμένες ἔννοιες-κατηγορήματα στὸν χῶρο του δικαίου, τὰ ὅποια ἔχουν ἐγγενῆ ἀσάφεια και πρέπει νά διευκρινισθοῦν ἐννοιολογικά για τὴν ἀποφυγὴ ἀδικῶν δικαστικῶν κρίσεων. Ὁ Μητσόπουλος ἐπισημαίνει μεταξύ αὐτῶν τὴν ἀλήθεια, τὴν ἄγνοια, τὴν πλάνη, τὸ σφάλμα και τὸ λάθος που χρησιμοποιοῦνται εὐρύτατα στὴν καθημερινὴ γλώσσα, ἀλλὰ ἔχουν ἀσαφές περιεχόμενο ἀκόμα και στὸν χῶρο τῆς φιλοσοφίας. Ἡ ὁρθότητα ἀφορὰ τὴν τυπικὴ συμφωνία τῆς ἐκφερόμενης κρίσης πρὸς τοὺς λογικούς κανόνες που τὴ διέπουν· ἡ ἀλήθεια

αναφέρεται στην ουσιαστική συμφωνία της κρίσης πρὸς τὸ γνωστικὸ της περιεχόμενου· ἡ πλάνη πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐσφαλμένη νοητικὴ πορεία πρὸς τὴ γνώση τοῦ ἀντικειμένου πού δὲν συνεπάγεται (συνειδητῆ) ἀντίφαση πρὸς τὴν ἀλήθεια· τὸ σφάλμα ἢ λάθος εἶναι προῖον κακοῦ νοητικοῦ χειρισμοῦ πού μπορεί νὰ διορθωθεῖ. Ἡ ἀνεύρεση τῆς ἀληθείας εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς δίκης ὡς τῆς διαδικασίας ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου γιὰ τὴν ἐπίλυση συγκεκριμένων κοινωνικῶν διαφορῶν. Τὸ καθήκον ἀληθείας τῶν διαδίκων ἀφορᾷ στὴν ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια καὶ ὄχι στὴν ὑποκειμενικὴ (μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μὴ ἐνσυνειδήτου ψεύδους) καὶ ἐπικινετρώνεται στὴν ὑποχρέωσή τους νὰ ἐκφέρουν κρίσεις πού ἀνταποκρίνονται στὸ ἐγγενὲς αἴτημα ἀληθείας πού περιέχουν. Πραγματώση τοῦ δικαίου δὲν εἶναι νοητὴ χωρὶς τὴν ἀληθῆ καὶ βέβαιη διαπίστωση τῶν πραγματικῶν δεδομένων. Ἡ δικαστικὴ ἀπόφαση στηρίζεται κατὰ κανόνα (μὲ ρητὰ προβλεπόμενες ἐξαιρέσεις πιθανολογήσεων) σὲ πλήρη ἀπόδειξη, ἡ ὁποία δημιουργεῖ βέβαιη καὶ ὄχι μόνο πιθανὴ πεποίθηση τοῦ δικαστῆ ὡς πρὸς τὰ προβαλλόμενα πραγματικὰ περιστατικά.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο ὁ Μητσοπούλος ἀπορρίπτει μὲ πειστικὴ ἐπιχειρηματολογία προτάσεις, νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἀντικείμενο δικαστικῆς ἐκτίμησης ὄχι ἡ ἀλήθεια τῶν ἰσχυρισμῶν ἀλλὰ μία ὑπέρτερου βαθμοῦ πιθανότητα, καθὼς καὶ θεωρίες μέτρου ἀπόδειξης πού ἀποσκοποῦν στὴν εἰσαγωγὴ στὴν πολιτικὴ δίκη ἐνὸς πιθανολογικοῦ καὶ κυμαινόμενου μέτρου ἀπόδειξης. Μὲ μιὰ ἐπέκταση δὲ τῆς ἀνάλυσης γιὰ τὴν ἀποδεικτικὴ διαδικασία τοῦ ποινικοῦ δικαίου καταλήγει στὸ γενικὸ συμπέρασμα ὅτι σκοπὸς τόσο τῆς πολιτικῆς ὅσο καὶ τῆς ποινικῆς δίκης εἶναι ἡ ἀνεύρεση τῆς ἀληθείας, ἡ ὁποία συνδέεται ἄμεσα μὲ βεβαιότητα τῆς δικανικῆς κρίσης. Πιθανολογικὴ κρίση εἶναι δεκτὴ στὴν πολιτικὴ δίκη μόνο ὅπου ὁ νόμος τὸ ἐπιτρέπει, στὴ δὲ ποινικὴ δίκη κατὰ τὴ διαδικασία τῆς προανάκρισης καὶ τῆς κύριας ἀνάκρισης καὶ μέχρι τὴν ἐπ' ἀκροατηρίῳ συζήτησιν, ὅποτε ἰσχύει ἡ ἀρχὴ *in dubio pro reo*.

Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο τοῦ ἔργου ἀναλύονται ἡ νομικὴ ἔννοια τοῦ πραγματικοῦ γεγονότος καὶ στὸ ἕκτο κεφάλαιο ἡ διάκριση μεταξὺ νομικοῦ καὶ πραγματικοῦ ζητήματος. Εἶναι θέματα πού ἀπασχόλησαν καὶ παλαιότερα τὸν συγγραφέα, ἐπανέρχεται ὅμως σὲ αὐτὰ γιὰ νὰ ἀξιοποιήσῃ καὶ νὰ ὑποβάλῃ σὲ κριτικὴ τὴ νεότερη βιβλιογραφία. Βάση τῆς ἀνάλυσης εἶναι οἱ θέσεις τῆς λογικῆς διάκρισης μεταξὺ ὄντος καὶ δέοντος, τοῦ διαχωρισμοῦ γεγονότος καὶ κρίσης πού τὸ διαμορφώνει κατηγορικὰ καὶ τῆς σημασίας τοῦ ὑπαγωγικοῦ συλλογισμοῦ γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ ἐνὸς γεγονότος ὡς πραγματικοῦ ἢ ὡς νομικοῦ.

Ο συγγραφέας απορρίπτει την άποψη ότι τα γεγονότα αποτελούν άπλη έρμηνεία τής πραγματικότητας, γιατί ή άποψη αυτή παραβλέπει ότι κρίση είναι ή κατηγορική συγκρότηση ενός λογικά άμορφου ή μιá νέα μορφοποίηση ενός κατηγορικά σχηματισμένου ύλικου. Η μορφοποίηση αυτή μπορεί να λάβει όντολογικό ή αξιολογικό χαρακτήρα, σε κάθε περίπτωση πρέπει ώστόσο να διακριθεί με σαφήνεια από τα πραγματικά γεγονότα που αποτελούν άντικείμενο λεκτικής και έννοιολογικής διαμόρφωσης.

Ο συγγραφέας απορρίπτει επίσης κατηγορηματικά την άποψη ότι ή διαρχία όντος και δέοντος είναι μύθος που πρέπει να έγκαταλειφθεί. Προτάσεις του δέοντος είναι αδύνατο να παραχθούν λογικά από προτάσεις του όντος, άφου θεωρητική γνώση και αξιολογήσεις κινούνται σε διαφορετικούς λογικούς χώρους. Το πραγματικό ζήτημα που ανακύπτει και πρέπει να επίλυθεί είναι πώς επιτελείται όντολογική γνώση ενός φαινομένου ως πραγματικού γεγονότος, ώστε να ακολουθήσει ό καθορισμός του ως διαμορφώτέου δέοντος.

Στό τέταρτο κεφάλαιο ό Μητσόπουλος αναλύει διεξοδικά τό πρόβλημα του προσδιορισμού τών γνωρισμάτων, τα όποια πρέπει να έχει ένα γεγονός για να θεωρηθεί έμπειρικό περιεχόμενο του πραγματικού ενός κανόνα δικαίου. Ο προσδιορισμός αυτός γίνεται στό πλαίσιο μιáς ύποθετικής ύπαγωγής που στηρίζεται στην παλίνδρομη σκέψη του νομικού έρμηνευτή μεταξύ του γενικού και του άτομικού και άποσκοπεί στην έννοιολογική εξέιδίκευση του πραγματικού του κανόνα, ώστε να είναι δυνατό να κριθεί, άν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα τής περιπτώσεως ύπάγονται στό έννοιολογικό περιεχόμενο του πραγματικού. Από λογική άποψη ή διάκριση νομικού και πραγματικού ζητήματος στηρίζεται στην μορφή του νομικού συλλογισμού, ό όποιος περιέχει στην μείζονα πρόταση άνάλυση τών χαρακτηριστικών τής νομικής έννοιας, στην ελάσσονα πρόταση τα χαρακτηριστικά τής συγκεκριμένης περίπτωσης και στό συμπέρασμα την ύπαγωγή τών χαρακτηριστικών τής ύπό κρίση περίπτωσης στα γνωρίσματα τής έννοιας. Η χρήση έρμηνευτικών στοιχείων δέν σχετικοποιεί, άντίθετα προς μία συχνά ύποστηριζόμενη άποψη, την έννοια του πραγματικού γεγονότος, άφου οι σχέσεις μεταξύ τών όντολογικών κρίσεων, τής ύποθετικής και τής τελικής ύπαγωγής παραμένουν άμετάβλητες σε όλες τις περιπτώσεις έφαρμογής του δικαίου.

Κυρίες και Κύριοι,

Τό έργο του Γεωργίου Μητσόπουλου, που είχα την τιμή να παρουσιάσω,

είναι μία βαθειά και έμπεριστατωμένη μελέτη βασικών προβλημάτων τής γενικής θεωρίας του δικαίου. Είναι ανεκτίμητο έργαλειό και πηγή γόνιμης κριτικής σκέψης για τούς θεράποντες του δικαίου, οί όποιοι –περισσότερο ίσως από επιστήμονες άλλων κλάδων– πρέπει να έχουν γνώση τών φιλοσοφικών και μεθοδολογικών προϋποθέσεων άσκησης του λειτουργήματός τους.

Ό συγγραφέας του έργου, ό γεραρός εργάτης τής νομικής επιστήμης και του πνεύματος γενικότερα, είναι άξιος πολλού επαίνου γι' αυτήν τήν τελευταία επιστημονική προσφορά του.

Ακολουθώς ό Άκαδημαϊκός κ. **Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος** λέγει τά εξής:

Συγχαίρω τόν κ. Γεωργιάδη για τήν εύσυνειδήτη, έμπεριστατωμένη και πολλαπλά εύστοχη παρουσίαση του νέου βιβλίου του κ. Μητσοπούλου. Ό εірμός του λόγου του, οί λέξεις και οί έννοιες, με τήν έκφραστική άκρίβειά τους και τή νοηματική άρμογή τους ύπέρξαν άξίες του παρουσιαζόμενου έκλεκτου βιβλίου.

Η πανεπιστημιακή σταδιοδρομία του κ. Μητσοπούλου είχε βάση τήν έδρα τής Πολιτικής Δικονομίας. Η επιστημονική συγκρότησή του όμως και τά επιστημονικά του ενδιαφέροντα υπερβαίνουν κατά πολύ τó αντίκειμενο διδασκαλίας, τó συνυφασμένο με τήν έδρα τής Πολιτικής Δικονομίας. Ό κ. Μητσόπουλος ύπέρξε και είναι θεωρητικός άκέραια του Δικαίου και μέτοχος ένεργός στην διακονία τής φιλοσοφίας του δικαίου.

Και άποτελεί τίτλο τιμής και άυθεντικής πνευματικότητας ή ένασχόληση ένός Καθηγητή Νομικής με τή φιλοσοφία του δικαίου.

Ό τεχνικός όρος «φιλοσοφία του δικαίου» πρωτοεμφανίσθηκε τó 1650, όταν ό Chopius έτιτλοφόρησε τó σύγγραμμά του με τίς λέξεις «De vera philosophia iuris», έμπεδώθηκε όμως άπό τó 1821, όταν εκδόθηκε τó έργο του Hegel Grundlinien der Philosophie des Rechts. Η φιλοσοφία του δικαίου όμως, χωρίς τήν ειδική αυτή όνομασία της, βλάστησε ήδη στην άρχαία Έλλάδα, και μάλιστα κατ' έξοχήν στην πόλη τών Άθηνών, με διάσημα έργα προπάντων Πλάτωνος και Άριστοτέλους, όπως ή Πολιτεία, ό Πολιτικός, οί Νόμοι, και τά Ήθικά Νικομάχεια, τά Πολιτικά, ή Ρητορική.

Στους Νεώτερους Χρόνους, και μετα-εγγελιανά, είχε διακυμάνσεις τó κύρος τής φιλοσοφίας του δικαίου, με τήν εισβολή του θετικισμού στον χώρο τών «κοινωνικών» επιστημών. Άντί αυτής είναι του συρμού ή Γενική Θεωρία του δικαίου, θετικιστικό ύποκατάστατό της. Άπό τήν τελευταία δεκαετία όμως του ΙΘ' αιώνας και στίς πρώτες δεκαετίες του Κ' αιώνας αναθάλλει επίβλητικά ή φι-

λοσοφία του δικαίου: με τον Stammler και τον Radbruch και τον Binder στην Γερμανία, με τον Del Vecchio και άλλους στην Ιταλία, με τον Lacambra και τον Recasens-Sichens στην Ισπανία ενώ στην Γαλλία δραστήριος διάκονός της επιβάλλεται ο François Gény, αλλά με ιδιαίτερη έπιμονή στη μεθοδολογία του δικαίου.

Στη νεώτερη Ελλάδα, ήδη στον ΙΘ' αιώνα, διακόνησαν τη φιλοσοφία του δικαίου ο Φίλιππος Ξωάννου και ο Νεοκλής Καζάτζης. Η άκμη της ύμως συνδέεται με τη διδακτική δράση και το συγγραφικό έργο του Κωνσταντίνου Τσάτσου, του έπειτα Μέλους της Ακαδημίας και Προέδρου της Δημοκρατίας. Η τέταρτη δεκαετία του Κ' αιώνας είναι η εποχή άκμης της φιλοσοφίας του δικαίου, με ήγετικό σκαπανέα της ακριβώς τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, και με χώρο καλλιέργειας της, ιδιαίτερα γόνιμης, τον γύρω του Κύκλο τότε φοιτητών, διαπρεπών ύστερα επιστημόνων. Πολλά όφειλομε στον έξοχο καθηγητή όσοι ευτυχήσαμε να δεχθούμε την καθοδήγησή του προς διανοητική πειθαρχία και πνευματική αυτόνομία, με κεντρικό θέμα τα προβλήματα φιλοσοφίας του δικαίου.

Μεταξύ των φοιτητών εκείνων υπήρξε και ο σήμερα συνάδελφός μας στην Ακαδημία Γεώργιος Μητσόπουλος. Με τον προικισμό του σε νοητική ρώμη και με την μελετηρότητα και την άφοσίωση και πίστη προς την επιστήμη πολύ γρήγορα είχε αναδειχθεί ως ένας από τους κορυφαίους του Κύκλου του Τσάτσου, αλλά και ως ένας αυτόδύναμος και δημιουργικός λειτουργός του πνεύματος, ή και ως συνεχιστής με άκρα συνέπεια του έργου του Τσάτσου. Το μόλις παρουσιασμένο βιβλίο του, όπως και προηγούμενο, παρουσιασμένο από έμε πριν έννεα χρόνια, συνεχίζουν την ένδοξη παράδοση καλλιέργειας της θεωρίας του δικαίου της εποχής Τσάτσου, με κριτική παρακολούθηση και των έργων Καθηγητών άλλων χωρών της Ευρώπης, και τιμούν την ελληνική επιστήμη του δικαίου.

Ο Ακαδημαϊκός κ. Κωνσταντίνος Δρακάτος προσθέτει τὰ εξής:

Δέν θεωρώ τον έαυτό μου ειδικό να κρίνει τὸ έργο «Θέματα Γενικής Θεωρίας και Λογικής του Δικαίου» του ακαδημαϊκού κ. Γεωργίου Μητσόπουλου που μās παρουσίασε ο ακαδημαϊκός κ. Απ. Γεωργιάδης. Άλλωστε, ή ανάλυση που μās έκαμε ο συνάδελφος υπήρξε πλήρης και έμπεριστατωμένη.

Μπορώ, όμως, να διατυπώσω τή γνώμη ότι πρόκειται για ένα έργο ύψηλου αναλυτικού επιπέδου με καθαρότητα σκέψης και φιλοσοφική έμβάδυνη, χαρακτηριστικά, τὰ όποια, όπως είναι γνωστό, υπάρχουν σε όλα τὰ κείμενα του ακαδημαϊκού κ. Γ. Μητσόπουλου.

Ἡ μελέτη αὐτὴ ἔρχεται νὰ ἐμπλουτίσει ὄχι μόνον τὴν ἑλληνικὴ ἀλλὰ καὶ τὴ διεθνή βιβλιογραφία καί, γι' αὐτό, θὰ ἦτο εὐχῆς ἔργον ἂν μετεφράζετο καὶ ἐξεδίδετο σὲ μία ξένη γλῶσσα.

Εὐχαριστοῦμε τὸν σεβαστὸ συνάδελφο γιὰ τὴν πολύτιμη προσφορά του καὶ τοῦ εὐχόμεσθε συνέχιση τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου του.

Τέλος, ὁ συγγραφέας τοῦ παρουσιαζόμενου βιβλίου Ἀκαδημαϊκὸς κ. **Γεώργιος Μητσόπουλος** λέγει:

Τὸ περιεχόμενον τῆς ἀπαντήσεώς μου ἐκάλυψε ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος κ. Δεσποτόπουλος, τὸν ὁποῖο ἐγκάρδια εὐχαριστῶ, καθὼς καὶ τὸν ἀγαπητό μου κ. Γεωργιάδη, πού εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ παρουσιάσει τὴν νέα αὐτὴ μελέτη μου. Θὰ ἤθελα μόνον νὰ προσθέσω, ὅτι ἐὰν δὲν εἶχε μεσολαβήσει ἡ φωτεινὴ περίοδος τοῦ 1930 -1940 μὲ τὸ φιλοσοφικὸ ἔναυσμα τοῦ Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου, καὶ τὸ πολύτιμο σύστημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, σὲ συνάρτησιν μὲ τὸ λαμπρὸ ἔργο τοῦ Π. Κανελλοπούλου ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἰ. Θεοδωρακοπούλου, δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ καὶ ἡ δική μου ἐπιστημονικὴ προσπάθεια.

Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν συνάδελφο κ. Δρακάτο γιὰ τὰ καλὰ του λόγια, καὶ τὸν πληροφορῶ, ὅτι ἡ σκέψις του νὰ μεταφρασθεῖ ἡ μελέτη μου, ἐλπίζω νὰ πραγματοποιηθεῖ.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2005

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ — ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ
ΣΥΓΚΛΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. ΜΑΡΙΑΝΟΥ Δ. ΚΑΡΑΣΗ

I. Είσαγωγή

Με δέος ανέρχομαι στο βήμα για να αποτολμήσω κάποιες σκέψεις συγκριτικές του έργου δύο κορυφαίων εκπροσώπων του νεοελληνικού πνεύματος: του Παναγιώτη Κανελλόπουλου και του Κωνσταντίνου Τσάτσου. Τό ότι στην συγκριτική μας θεώρηση δεν περιλαμβάνεται και ο ἕτερος τῆς ἐνδοξῆς τριανδρίας, ὁ Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος, ὀφείλεται στό ὅτι, στά πλαίσια τοῦ χρόνου ποῦ διαθέτουμε, τοῦτο εἶναι ἀνέφικτο. Ἦδη τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Κανελλόπουλου καὶ τοῦ Τσάτσου εἶναι ἐκτενέστατο, πολυδιάστατο καὶ δυσεπώπτετο: φιλοσοφία, ἐπιστήμη, τέχνη, ὄρησκεία, πολιτικὸς στοχασμὸς, παιδεία, κίνηση ἰδεῶν.

Τὸ ἐρώτημα εἶναι, ἂν παρὰ τὸ τεράστιο πλάτος του, τὸ ἔργο τόσο τοῦ ἐνός ὅσο καὶ τοῦ ἄλλου ἔχει μίαν ὀργανικὴν ἐνότητα, ὅπου τὸ κάθε μέρος στηρίζει τὸ ἄλλο, ἀλλὰ καὶ στηρίζεται ἀπὸ αὐτό· ἂν ὑπάρχει μίαν ἐνιαίαν σύλληψη, ποῦ διέπει τὸ σύνολο τῶν ἐργασιῶν καὶ ἀποτελεῖ τὸ ὑπόβαθρό τους. Διότι μόνον μέσα ἀπὸ μίαν τέτοια ἐνότητα μπορεῖ μὲ ἐνάργεια νὰ ἐμφανισθεῖ μίαν συγκριτικὴ εἰκόνα.

II. Φιλοσοφικὴ ἀφετηρία

A. Χαϊδελβέργη. «Ὁ χρυσὸς κρίκος».

Οἱ θεωρητικὲς βάσεις τοῦ ἔργου τῶν δύο διανοητῶν τέθηκαν κατὰ τὰ ἔτη τῶν μεταπτυχιακῶν τους σπουδῶν στὴν Χαϊδελβέργη τῆς Γερμανίας, ὅπου

πάντως δὲν συναντήθηκαν. Ὁ Κανελλόπουλος, ἂν καὶ κάπως νεώτερος, εἶχε προηγηθεῖ τὸ 1923 εἶχε ἀναγορευθεῖ ἐκεῖ διδάκτωρ τοῦ Δικαίου, καὶ ἀμέσως μετὰ ἐπέστρεψε στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Τσάτσος πῆγε στὴν Χαϊδελβέργη τὸ 1924 καὶ ἔμεινε ἕως τὸ 1928, ὅποτε καὶ ἐπέστρεψε στὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ ἀναγορευθεῖ τὸ ἐπόμενο ἔτος διδάκτωρ στὴν Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ὡστόσο, ἂν καὶ δὲν θρέθησαν στὴν Χαϊδελβέργη μαζί, ἡ πόλη αὐτὴ ἔγινε —κατὰ τὴν ωραία ἐκφράση τοῦ Κανελλόπουλου— ὁ “χρυσὸς κρίκος τοῦ πνευματικοῦ τουσ δεσμοῦ”¹. Τὸν Τσάτσο γνώρισε ὁ Κανελλόπουλος στὴν Ἀθήνα ἀργότερα, ὅπου τὸν ἔφερε σὲ ἐπαφὴ ὁ Θεοδωρακόπουλος, πού εἶχε φθάσει στὴν Χαϊδελβέργη τὸ 1922 καὶ ἔμεινε ἐκεῖ ἕως τὸ 1928. Ἀπὸ τότε συμβάδισαν πνευματικὰ καὶ οἱ τρεῖς· οἱ Κανελλόπουλος καὶ Τσάτσος, ἀπὸ ἓνα σημεῖο καὶ ὕστερα, καὶ στὸν πολιτικὸ στίβο. Τὸ 1929, μὲ πρωτοβουλία τοῦ Θεοδωρακόπουλου, ἐκδίδουν τὸ ρηξικέλευθο γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη περιοδικὸ “Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν”, τὸ ὁποῖο ὑπῆρξε ὄργανο ἀναγεννητικῆς διακονίας στὴν Ἑλλάδα. Εἶναι δύσκολο —λέγει ὁ Κωνσταντῖνος Δεσποτόπουλος— νὰ φαντασθοῦμε ποιὰ θὰ ἦταν σήμερα ἡ κατάσταση τῆς φιλοσοφίας στὴν Ἑλλάδα χωρὶς τὴν ἀποφασιστικὴ συμβολὴ τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ πού φώτισε προβλήματα καὶ πρόσφερε στοὺς νέους ἓνα σταθερὸ ἔδαφος καὶ μέτρα πνευματικῆς αὐτοπειθαρχίας². Τὸ περιοδικὸ ἔπαυσε νὰ ἐκδίδεται μὲ τὴν ξένη κατοχὴ τὸ 1941, ἀλλὰ εἶχε ἦδη στὰ 11 χρόνια κυκλοφορίας του ἐκπληρώσει τὴν ἀποστολὴ του. Μὲ τὸν κύκλο πού δημιούργησε γύρω του καὶ μὲ τὴν ἀκαδημαϊκὴ καὶ συγγραφικὴ δραστηριότητα τῶν μελῶν του ἔφερε στὴν Ἑλλάδα κάτι ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς λεγόμενης τρίτης μεγάλης ἐποχῆς τῆς Χαϊδελβέργης³.

1. Κανελλόπουλος, Heidelberg. Ὁ χρυσὸς κρίκος τοῦ πνευματικοῦ δεσμοῦ μας. Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο, ἐκδ. Ἀντ. Ν. Σάκκουλα, 1980, σ. 1-160.

2. Κ. Δεσποτόπουλος, Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος, εἰς “Ἀναφορὰ στὸν Ἰ. Ν. Θεοδωρακόπουλο” (Τετράδια “Εὐθύνης”, 18), 1983, σ. 74· ὁ ἴδιος, Φήμη ἀπόντων, ἐκδ. Καστανιώτη, 1995, σ. 58 (“τὸ Ἀρχεῖον... ἔχει σήμερα μνημειακὴ βαρύτητα γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας”).

3. Πρὸβλ. Α. Κελεσιδοῦ, Συνομιλώντας μὲ τὸν Π. Κανελλόπουλο τοῦ Ἀρχείου Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν, “Φιλοσοφία” 17-18 (1987-1988) σ. 456 ἐέ.

Β. Ίδεοκρατία, ἢ ὑπαρξισμός;

Κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη (δεκαετία τοῦ 1920 καὶ μετέπειτα) δύο ἦσαν οἱ τάσεις ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὸ φιλοσοφικὸ στερέωμα τοῦ ἱστορικοῦ Πανεπιστημίου⁴: ὁ νεοκαντιανισμός, ποὺ ἐκπροσωπεῖτο ἀπὸ τὸν Rickert, καὶ ὁ νεόκοπος ὑπαρξισμός ποὺ εἶχε εἰσαχθεῖ καὶ ὑποστηριζόταν ἀπὸ τὸν Jaspers. Οἱ δύο τάσεις ἦταν ἀντίθετες μεταξύ τους. Ὁ νεοκαντιανισμός ἐκινεῖτο στὰ πλαίσια τῆς παραδοσιακῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας (Descartes, Leibniz, Spinoza, Kant, Hegel), ποὺ δίνει προτεραιότητα στὴν γενικὰ καὶ ἀφήρημένα νοούμενη “οὐσία” (essentia), ἐνῶ ὁ ὑπαρξισμός ἐπιχειροῦσε νὰ θεμελιώσῃ μίαν νέα φιλοσοφία, ποὺ ἐργο τῆς εἶναι νὰ διαφωτίσῃ τὴν συγκεκριμένη καὶ προσωπικὰ προσδιορισμένη ἀνθρώπινη “ὑπαρξή” (existentia). Ἡ καθεμιά ἀπὸ τὶς τάσεις εἶχε τοὺς δικούς της ὀπαδοὺς καὶ τὸν δικό της κύκλο. Ὁ κύκλος τοῦ Rickert ἦταν στενὸς καὶ ὁμοιογενής: σὲ αὐτὸν ἀνήκαν σπουδαῖοι ἄνδρες, ὅπως ὁ ἱστορικός τῆς φιλοσοφίας Ernst Hoffmann, ὁ Franz Böhm, ὁ August Faust. Ὅσοι ἔγιναν δεκτοὶ στὸν κύκλο αὐτὸν ἀσπάζθησαν τὴν ἀδιάλλακτη ἀντίθεση πρὸς τὸν Jaspers καὶ τὸν ὑπαρξισμὸ ἀλλὰ καὶ πρὸς τὶς συγγενεῖς μὲ αὐτὸν τάσεις, τὸν ψυχολογισμό, τὸν βιολογισμό καὶ τὴν “φιλοσοφία τῆς ζωῆς”, τὴν φαινομενολογία καὶ τὸν ἱστορισμὸ. Τὸν ἄλλο κύκλο, ποὺ ἦταν πολὺ μεγαλύτερος καὶ διόλου κλειστός, ἀπάρτιζαν πνεύματα ἀνοιχτά, ποὺ ἀπέφευγαν τὰ κλειστὰ συστήματα καὶ εἶχαν ποικίλες πνευματικὲς κατευθύνσεις. Στὸν κύκλο αὐτὸν ἀνήκαν, ἐκτὸς τοῦ Jaspers, οἱ Alfred Weber (ἀδελφὸς τοῦ Max Weber, ποὺ εἶχε πεθάνει τὸ 1920), μαθητὲς τοῦ Stefan George καὶ ἰδίως ὁ Gundolf, ὁ Arthur Salz, ὁ Edgar Salin κ.ἄ. Ἡ ἀπόσταση ποὺ χώριζε τοὺς ὀπαδοὺς τῶν δύο τάσεων ἦταν μεγάλη: ἓνα πνευματικὸ χάος. Τὸ χάσμα αὐτὸ —λέγει ὁ Κανελλόπουλος⁵— τὸ γεφύρωνε ὅσο ζοῦσε, ὡς τὸ 1920, ὁ Max Weber. Μόνον αὐτὸς εἶχε κατορθώσῃ νὰ συνδυάσῃ μέσα του καὶ τὶς δύο τάσεις. Ὡς ἐπιστημολόγος βρέθηκε πολὺ κοντὰ στὸν Rickert καὶ ὠφελήθηκε ἀπὸ αὐτόν. Ὡς κοινωνιολόγος, ὡς φιλόσοφος ποὺ ἐρεῦνησε οὐσιαστικὰ ἀνθρώπινα προβλήματα, “ἀνήκει”, ὅπως εἶπε ὁ Raymond Aron, “στὴν κατεύθυνση τοῦ ὑπαρξισμοῦ”, καὶ ὁ Jaspers τὸν θεωροῦσε δάσκαλό του. Ἀλλὰ ἡ σύνθεση αὐτὴ

4. Βλ. Κανελλόπουλου, Heidelberg. Ὁ χρυσὸς κρίκος, ἔ.π. ἐπίσης Ἰ. Ν. Θεοδωρακόπουλου, Ἀγαπημένη μου Χαϊδελέβεργη, 1980.

5. Ὁ.π., σ. 53.

δὲν μπορούσε νὰ σημειωθεῖ παρὰ μόνο στὸ πνεῦμα τοῦ Max Weber. Τὰ δύο φιλοσοφικὰ ρεύματα ἀκολούθησαν ἀπόλυτα ἀντίθετες κατευθύνσεις.

Ὁ Rickert⁶ μένει ἀμετακίνητος στὴν βασικὴ του θέση ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι “ἐπιστήμη”, ὅτι τὸ φιλοσοφεῖν εἶναι ἔργο τοῦ θεωρητικοῦ ἀνθρώπου, διότι μόνον αὐτὸς μπορεῖ νὰ σχηματίσει, μὲ τὴν λογικὴ σκέψη του, ἔννοιες ποὺ νὰ δίνουν καθολικὴ ἐρμηνεῖα τοῦ κόσμου, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὶς ἐποπτεῖες, τὰ βουλήματα, τὰ αἰσθήματα καὶ ἐν γένει τὴν ὑπαρξή του μένει πάντα περιορισμένος στὸν δικό του μερικὸ κόσμο. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ καὶ στηριζόμενος στὴν γενικὴ γνωσιολογία τοῦ Kant, συγκρότησε ἕνα δικό του σύστημα γνωσιολογίας καὶ ἕνα σύστημα ἀξιών. Μὲ τὴν γνωσιολογία του διέκρινε τὰ ἀντικείμενα τῆς γνώσεως σὲ ἐκεῖνα ποὺ συλλαμβάνονται “γενικευτικὰ” (ὡς Φύση, ποὺ διέπεται ἀπὸ σύστημα κανόνων) καὶ σὲ ἐκεῖνα ποὺ συλλαμβάνονται “ιδεογραφικὰ”, ἐξατομικευτικὰ (ὡς ἱστορία)· τὰ πρῶτα ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, τὰ δεύτερα ἀντικείμενο τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν. Μὲ τὴν ἀξιολογία του θεμελιώνει τὴν γνώση στὴν ἔννοια τοῦ δέοντος καὶ ἀνοίγει ἔτσι τὸν δρόμο πρὸς τὴν πρακτικὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία (ὅπως δίδαξε ὁ Kant) ἔχει τὰ πρωτεῖα μέσα στὸ σύνολο τῶν προβλημάτων τῆς φιλοσοφίας. Τὴν ἔννοια τῆς ἀξίας ἐπεξέτεινε ὁ Rickert καὶ στὶς καθαρὰ λογικὲς καὶ θεωρητικὲς ἐνέργειες, ἔτσι ὥστε ἐν τέλει κάθε σφαῖρα τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος νὰ ἀντιστοιχεῖ σὲ μίαν “αὐτόνομη ἀξία”· ἡ σφαῖρα τῆς λογικῆς νὰ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀξία τῆς ἀλήθειας, ἡ σφαῖρα τῆς ἠθικῆς στὴν ἀξία τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ σφαῖρα τῆς αἰσθητικῆς στὴν ἀξία τοῦ ὠραίου, καὶ ὁ τομέας τῆς θρησκείας στὴν ἀξία τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ Jaspers, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, δημιούργησε μίαν καινούργια ἀτμόσφαιρα φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ⁷. Δὲν συγκρότησε “σύστημα” φιλοσοφίας. Ἐφιλοσόφησε ἔξω ἀπὸ κάθε σύστημα. Γι’ αὐτὸν φιλοσοφία δὲν εἶναι ἡ ἐπιστήμη, ἡ ἀντικειμενικὴ γνώση, ἀλλὰ ἡ συνείδηση τοῦ “ὑπάρχειν μέσα στὸν κόσμο”. Ὁ Jaspers ἀφήνει ἄδικτη τὴν “Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου” τοῦ Kant, ἀλλὰ θεωρεῖ ἀνεπαρκῆ τὴν φιλοσοφία ποὺ περιορίζει τὸ βλέμμα τῆς στὴν “διάνοια” καὶ τὸν “νοῦ”, στὸν ἄνθρωπο ὡς ἀπλὸ —καὶ μάλιστα ἀφηρημένο— φορέα γνωστικῶν ἱκανοτήτων.

6. Βλ. καὶ Θεοδωρακόπουλο, ὁ.π., σ. 73-126.

7. Βλ. καὶ Θεοδωρακόπουλο, ὁ.π., σ. 127-188 τοῦ ἰδίου. Τὰ σύγχρονα φιλοσοφικὰ ρεύματα, 1980, σ. 36 ἐξ., 45 ἐξ.: Α. Κελεσιδοῦ, Φιλοσοφικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς μας, ἐκδ. Γρηγόρη, 1990, σ. 81 ἐξ.: Ι. Μποχένσκι, Ἱστορία τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας (20ὸς αἰώνας), μετάφρ. Χρ. Μαλεβίτση, ἐκδ. Δωδώνη, 1975, σ. 220-237.

Τὸ κύριο ἐρώτημα τῆς φιλοσοφίας δὲν εἶναι πῶς λειτουργεῖ ὁ νοῦς μας, ποιά εἶναι ἡ σχέση τοῦ ἀπρόσωπου συνειδήτος μὲ τὸν κόσμο τῶν φαινομένων ἢ ποιοὶ εἶναι τὸ ἀπόλυτο “δέον”, ἀλλὰ ποιοὶ νόημα ἔχει ἡ συγκεκριμένη καὶ προσωπικὰ προσδιορισμένη “ὑπαρξή” μας καὶ ἕως ποιοὶ σημεῖο τοῦ ἀπέραντου βάρους καὶ σκοτόους τῆς μπορεῖ νὰ ρίξει κάποιον φῶς ἢ νόησή μας. “Ἵπαρξή” (Existenz) δὲν εἶναι ἡ φυσικὴ μου ὑπόσταση (Dasein) ἀλλὰ τὸ εἶναι μου ὡς ὑπερβατικῆς πράξης, ὡς πράξη ἐλευθερίας, μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ ὀλοκληρώσει τὸ εἶναι του, δηλαδὴ νὰ γίνεῖ ὁ ἑαυτός του καὶ νὰ αὐθυπερβαθεῖ τείνοντας πρὸς τὸ ἐπέκεινα. Ἡ ὑπαρξή δὲν εἶναι, ἀλλὰ γίνεται, καὶ εἶναι στραμμένη πρὸς τὸν μεταφυσικὸν ὀρίζοντα, πρὸς αὐτὸ ποῦ λογικὰ δὲν μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ, ποῦ ὁ Kant ὀνόμασε “πρᾶγμα καθ’ ἑαυτὸ” καὶ ὁ Jaspers ὀνομάζει “περιέχον” (Umgreifendes). Ἡ ὑπαρξή δὲν εἶναι γνώση ὀντολογικῆ (ὅπως στὸν Heidegger) ἀλλὰ ἐμπειρία. Ἡ ὑπαρξή βιώνεται μέσῳ τῶν “ὀριακῶν καταστάσεων”, ὅπως ὁ πόνος, ὁ θάνατος, ἡ ἐνοχλή, καὶ πραγματώνεται μέσῳ τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴν “ἐπικοινωνία”, μὲ τὴν ὁποία ξεπεριέται ἡ ὑπαρξιακὴ ἀπομόνωση, καὶ μὲ ἓνα ἄλλα πρὸς τὴν ὑπερβατικότητα. Χαρακτηριστικὸ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Jaspers εἶναι ὅτι διασπᾶ τὸ Ἐνθάδε τῆς ζωῆς καὶ προχωρεῖ πρὸς τὸ Ἐπέκεινα, ποῦ εἶναι (ὅπως στὸν Kierkegaard) ὁ Θεὸς καὶ ὄχι (ὅπως στὸν Heidegger) τὸ μηδέν. Ὁ Jaspers εἶναι, λοιπόν, ὁ ἀντίποδας τοῦ Rickert.

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ κλίμα διαμορφώθηκε ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Π. Κανελλόπουλου καὶ τοῦ Κ. Τσάτσου (καὶ βέβαια τοῦ Ἰ. Θεοδωρακόπουλου⁸). Ὁ Τσάτσος καὶ ὁ Θεοδωρακόπουλος ὑπῆρξαν μαθητὲς τοῦ Rickert καὶ ἀκολούθησαν τὴν διδασκαλία του. Ὁ Κανελλόπουλος ἀκολούθησε τὸ ἄλλο ρεῦμα. Κανένας τους ὅμως δὲν παρέμεινε πιστὸς ὀπαδός. Ὁ κανέννας διαμόρφωσε τὴν δική του φιλοσο-

8. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Θεοδωρακόπουλου βλ. τὶς μελέτες στὸν τόμο 21-22 (1991-92) τῆς ἐπετηρίδας “Φιλοσοφία” τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὸν τόμο “Δεσμὸς” (Αἰφιέρωμα στὸν Ἰ. Ν. Θεοδωρακόπουλο), 1975, καὶ στὸν τόμο “Ἀναφορά στὸν Ἰ. Ν. Θεοδωρακόπουλο” (Τετράδια “Εὐθύνης”, 18), 1983· ἐπίσης Κ. Δεσποτόπουλου, *Φήμη ἀπόντων*, ὁ.π., σ. 43 ἐέ: Ἰ Καλογεράκου. *Τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα καὶ τὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι στὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰ. Ν. Θεοδωρακόπουλου*, “Νεοελληνικὴ φιλοσοφία” (Ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ Ἐταιρεία), ἐπιμ. Κ. Βουδούρη, Ἑλληνικὰ Γράμματα, 2000, σ. 95 ἐέ: Θ. Γέροϋ, *Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία*, Μαλλιάρης-Παιδεία, 1990, σ. 253-267. Ἐξαιρεται καὶ ἡ ἐπίδραση τοῦ φιλοσοφικοῦ του συστήματος στὴν θεωρίαν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης· βλ. Γ. Μητσοπούλου, *Τὸ φιλοσοφικὸ σύστημα τοῦ Θεοδωρακόπουλου σὲ σχέση μὲ τὴν φιλοσοφία καὶ τὴν γενικὴ θεωρίαν τοῦ δικαίου*, “Φιλοσοφία”, ὁ.π., σ. 9-27.

φική και πνευματική προσωπικότητα, ανάλογα και με την δική του ιδιαίτερη ιδιοσυγκρασία. Ειδικότερα:

III. Αποκλίσεις

A. Ἡ ιδεοκρατία τοῦ Κ. Τσάτσου

1. Συστηματική φιλοσοφία. Ὁ Τσάτσος ὑπῆρξε συστηματικός φιλόσοφος, ὅπως ὁ δάσκαλός του Rickert, ἀλλὰ ὄχι ἀντι-μεταφυσικός, ὅπως ἐκεῖνος. Ὁ Τσάτσος χαρακτηρίζει τὸν ἑαυτό του “πλατωνίζοντα νεοκαντιανό”⁹. Ἀπὸ τὸν Rickert προσέλαβε τὸ “σύστημα φιλοσοφίας” του καὶ συγκεκριμένα τὴν μεθοδολογία τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν καὶ τὴν θεωρία τῶν ἀξιῶν¹⁰ καὶ τὴν σύνδεση τῆς μεθόδου τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν¹¹ μετὰ τὴν ἔννοια τῆς ἀξίας¹². Ἦδη δὲ ἀπὸ τὸν Kant, τὶς τρεῖς Κριτικές του¹³ καὶ ἰδίως τὸν ἡθικὸ νόμο¹⁴ καὶ τὴν γνωσιολογία του¹⁵, κατὰ τὸν τρόπο πού τὴν ἐρμηνεύει ὁ ἴδιος στὸ δοκίμιό του “Ἡ γνωσιολογία τοῦ Kant ὡς εἰσαγωγή στὴν ιδεοκρατία”¹⁶ καὶ ὅπως πρὸ προσωπικὰ τὴν ἀντιλαμβάνεται στὴν Πρώτη σειρὰ τῶν Διαλογισμῶν του¹⁷. Ὁ Πλάτων τοῦ ἐπέβαλε ὅμως τὴν μεταφυσική του¹⁸: τὴν θεωρία τῶν ἰδεῶν¹⁹,

9. Θεωρία τῆς τέχνης, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, 1981, Πρόλογος, σ. 7.

10. “Στὸν Ρίκερτ χρεωστῶ πολλά. Αὐτὸς μοῦ δίδαξε τὴν μεθοδολογία τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν καὶ τὴν θεωρία τῶν ἱστορικῶν ἀξιῶν”. Ἀποχαιρετισμός, ἐκδ. Ἀστρολάβος/Εὐθύνη, σ. 31.

11. Στὶς ἱστορικές ἐπιστῆμες ὁ Τσάτσος κατατάσσει καὶ τὶς δεοντολογικές, ἄρα καὶ τὴν νομικὴ ἐπιστήμη.

12. Γιὰ τὸ σύστημα τῶν ἀξιῶν βλ. Τσάτσος, Ἡ ἔννοια τοῦ θετικῆς δικαίου. Ἀφιέρωμα στὸν Ἀλ. Λιτζερόπουλο Β', 1985, σ. 539, 543 ἐέ.

13. “Αἱ πηγαὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας ἠντλήσα...εἶναι (καὶ) ὁ Kant τῶν τριῶν Κριτικῶν”. Τσάτσος, Ἐπίμετρον, εἰς “Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου” (1978) σ. 270.

14. Βλ. “Ἀφορισμοὶ καὶ διαλογισμοὶ” Γ'. 1969, σ. 14/15.

15. Ἀπὸ τὸν Kant πῆρα τὴν θεωρία τῆς γνώσεως, δέχθηκα τὰ ὅρια τῆς καὶ πέρα ἀπὸ αὐτὰ τὰ “αἰτήματά” τῆς Ἀποχαιρετισμός, ὅ.π., σ. 32. Βλ. καὶ “Ἀφορισμοὶ καὶ διαλογισμοὶ”, ὅ.π., σ. 14.

16. “Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν” Ε (1934) σ. 49 ἐέ.

17. Ἀφορισμοὶ καὶ διαλογισμοὶ Α', 1965, σ. 175 ἐέ.

18. “Ὁ Kant μοῦ ἐπέβαλε τὴν γνωσιολογία του, ὁ Πλάτων τὴν μεταφυσική του”. Ἀποχαιρετισμός, ὅ.π., σ. 31.

19. Βλ. Κ. Τσάτσου, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, Δίφρος, 1962,

ὅπως τὴν ἐρμήνευσε ὁ Natorp²⁰, καὶ εἰδικότερα τὸν δυϊσμό αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου, ποὺ συνδέονται μέσῳ τῆς μεθέξεως καὶ ἀποτελοῦν τὸν “μικτὸ” κόσμον τῆς πράξεως, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπέρβαση τοῦ λόγου, τὸ Ἐπέκεινα²¹. “φθάσαμε”, λέγει, (μαζί με τὸν Ἰ. Θεοδωρακόπουλο) “πέρα ἀπὸ τὸν νεοκαντιανισμό, ὁ ὁποῖος πράγματι σταματᾷ στὴν ἄκρη τοῦ βαράθρου. Καὶ δὲν κοιτάζει πέρα, τὴ Γῆ τῆς Ἐπαγγελίας. Ἐμεῖς πήγαμε πλέον θετικότεροι καὶ εἴπαμε: “Ἰπάρχει καὶ πέραν αὐτοῦ τὸ ἐπέκεινα τῆς οὐσίας”. Διότι αὐτὴ ἡ λέξις τοῦ Πλάτωνος μᾶς ἐπηρέασε”²². Στὶς ἐπιρροὲς αὐτὲς πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ Hegel, ὁ ὁποῖος τὸν “δίδαξε νὰ σκέπτεται διαλεκτικὰ τὴν πορεία τῆς ἱστορίας”²³. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ τὸ τολμηρὸ ἐγχείρημα τοῦ Τσάτσου νὰ συνδυάσει τὴν κατ’ ἀρχὴν ἀσυνάρμοστη Καντιανὴ ἰδέα, λόγῳ τοῦ ἀνιστορικοῦ χαρακτήρα της, μετὴν ἐγγελιανὴ διαλεκτικὴ²⁴.

Μὲ βάση αὐτὲς τὶς ἐπιρροὲς ὁ Τσάτσος δημιούργησε μία νέα ἐνιαία φιλοσοφικὴ θεωρία, ἡ ὁποία θὰ ἀποτελέσει τὴν ἀναγκαίαν γνωσιολογικὴν βάση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη δύο εἰδικότερων συστημάτων: τῆς φιλοσοφίας τῆς πράξεως ἀφ’ ἐνὸς καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς τέχνης ἀφ’ ἑτέρου.

2. Φιλοσοφία τοῦ δικαίου. Ἡ φιλοσοφία τῆς πράξεως ἔχει σὰν κέντρο τὴν φιλοσοφία τοῦ δικαίου. Τέσσερις εἶναι οἱ θέσεις ποὺ διέπουν τὸ σύστημα φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τοῦ Τσάτσου, κατὰ τὴν δική του περιγραφή²⁵.

σ. 101 ἐέ: ἐπ’ αὐτοῦ Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Κωνσταντῖνος Τσάτσος: Ἡ πλατωνικὴ θεωρία τῆς ἰδέας, “Νέα Ἔστια” (Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο), 1997, σ. 112 ἐέ: Δ. Λαμπρέλλη, Ὁ Πλάτων κατὰ τὸν Κ. Τσάτσο: Ἐνα μάθημα κοινωνικῆς φιλοσοφίας, Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐταιρεία, “Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία” (ἐπιμ. Κ. Βουδούρη), Ἑλληνικὰ Γράμματα, 2000, σ. 157-169.

20. P. Natorp, Ἡ περὶ ἰδεῶν θεωρία τοῦ Πλάτωνος (μετάφρ. Μιχ. Τσαμαδοῦ), 1929. “Εἰδικὰ στὸν Νάτορπ χρεωστῶ τῆ σωστή, κατὰ τὴν γνώμη μου, ἐρμηνεία τοῦ Πλάτωνος” Ἀποχαιρετισμός, ὅ.π., σ. 31.

21. Βλ. Κ. Μιχαηλίδη, Ὁ πλατωνισμὸς τοῦ Κ. Τσάτσου, “Νέα Ἔστια”, ὅ.π., σ. 192 ἐέ.

22. Ἡ μυστικὴ Συνέντευξη (Κ. Τσάτσου στὸν Κ. Τσιρόπουλο), Ἀθήνα 1997, σ. 27-28. Καὶ ἄλλου: “Ἀπὸ τὸν Πλάτωνα πήρα τὸν δυϊσμό, τὸν αἰσθητὸ καὶ νοητὸ κόσμον, καὶ τὸ ἀνοιγμὰ πρὸς πέραν τοῦ ἐπιστητοῦ”. Ἀποχαιρετισμός, σ. 32.

23. Ἀποχαιρετισμός, ὅ.π.

24. Βλ. Ι. Αραβαντινοῦ, Ὁ Τσάτσος, φιλόσοφος τῆς πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου, “Φιλοσοφία” 1989-90, σ. 38, 46-47.

25. Ἐπίμετρον (1978) εἰς “Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου”² (1978) σ. 261.

Τὴν πρώτη θέση, τὴν ὁποία ὁ Τσάτσος θεωρεῖ ἀφετηρία τῆς φιλοσοφίας του, ἀναπτύσσει στὸ βιβλίο του “Πολιτική (Θεωρία πολιτικῆς δεοντολογίας)”²⁶· αὐτὴ ἀναφέρεται στὸν σκοπὸ τῆς πολιτείας, ποῦ εἶναι ἡ πραγμάτωση τῆς ιδέας τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας²⁷, ποῦ ταυτίζεται μὲ τὴν ιδέα τοῦ δικαίου²⁸. Ἡ δεύτερη θέση ἀναπτύσσεται σὲ δύο μελέτες του γιὰ τὴν “ἔννοια τοῦ θετικοῦ δικαίου”²⁹, μὲ τίς ὁποῖες ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου θεμελιώνεται στὴν ιδέα τοῦ δικαίου. Τὴν τρίτη θέση καταλαμβάνει ἡ μελέτη του “Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου”³⁰, ὅπου ἐρευνᾶται ἡ συστηματικὴ δομὴ κάθε συστήματος θετικοῦ δικαίου καὶ προσδιορίζονται οἱ βασικοὶ τρόποι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τοῦτο πηγάζει. Τὴν τέταρτη θέση, ποῦ ἀποτελεῖ λογικὴ συνέπεια τῶν τριῶν προηγουμένων, πραγματεύεται στὸ κορυφαῖο ἔργο του “Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου”³¹. Ἐδῶ θεμελιώνεται ἡ τεολογικὴ μέθοδος ἐρμηνείας καὶ ἐφαρμογῆς τῶν κανόνων δικαίου κάθε κατηγορίας. Ὁ Τσάτσος, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν διάκριση αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου, ιδέας καὶ πραγματικότητος, καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν, δέχεται ὅτι πρωταρχικὴ πηγὴ τοῦ δικαίου εἶναι ἡ ιδέα τοῦ δικαίου. Ἡ ιδέα τοῦ δικαίου δὲν εἶναι μόνον μεθοδολογικὴ ἀρχή (λογικὸ αἴτημα, ἀναγκαία ὑπόθεση), ἀλλὰ καὶ πρακτικὴ, δεοντολογικὴ ἀρχή, γιατί ἀπευθυνόμενὴ στὰ ὑποκείμενα δικαίου πρέπει νὰ πραγματωθεῖ. Πραγμάτωση σημαίνει σύνδεση μὲ τὴν συγκεκριμένη πράξη, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ιδέα νὰ ἀποτελεῖ τὴν πηγὴν, τὸ κριτήριο τῆς πράξεως. Ἰδέα καὶ πράξη πρέπει νὰ συνδεθοῦν. Τοῦτο

Πρβλ. Ι. Αραβαντινοῦ, Ὁ Τσάτσος, φιλόσοφος τῆς πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου, “Φιλοσοφία” 19-20 (1989-1990) σ. 38 ἐέ.

26. Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, 2η ἔκδ. (1875).

27. Καὶ Τσάτσου, “Εἰσαγωγή στὴν ἐπιστήμη τοῦ δικαίου” I.1945.

28. Πρβλ. Δ. Κόρσου, Ἡ πολιτικὴ σκέψη τοῦ Κ. Τσάτσου, “Νέα Ἔστια” (Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο), 1997, σ. 36 ἐέ· Γ. Βλάχου, Ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ πολίτης, “Ἐκφραση τιμῆς στὸν Κ. Τσάτσο” (Τετράδια “Εὐθύνης” 16), 1982, σ. 57 ἐέ· Γ. Δασκαλάκη, Πολιτεία τῆς ἐλευθερίας (Σκέψεις γιὰ τὴν πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Κ. Τσάτσου), “Ἐκφραση τιμῆς”, ὅ.π., σ. 60 ἐέ· Στ. Θεοφάνιδου, Ἡ ἀξιοκρατούμενη πολιτικὴ δράση (“Ἐνα δοκίμιον γιὰ τὴν “ἰδεολογία” τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς), “Ἐκφραση τιμῆς”, ὅ.π., σ. 81 ἐέ· Θ. Γέρο, Ἡ ἐλληνικὴ παιδεία, Μαλλιάρης-Παῖδεία, 1990, σ. 279 ἐέ.

29. Der Begriff des positiven Rechts, 1928, καὶ “Ἡ ἔννοια τοῦ θετικοῦ δικαίου”, Ἀφιέρωμα στὸν Ἄλ. Λιτζερόπουλο Β' (1985), σ. 539 ἐέ.

30. Ἐκδ. Ἀντ. Ν. Σάκκουλα, 1993.

31. Ἐκδ. Ἀντ. Ν. Σάκκουλα, 2η ἔκδ. 1978.

ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν μέθοδο τῆς ἐξειδικεύσεως. Μέθοδος ἐξειδικεύσεως εἶναι ἡ κατασκευὴ ἐνὸς πυραμιδοειδοῦς τελολογικοῦ συστήματος, ποὺ κορυφὴ ἔχει τὴν ιδέα τοῦ δικαίου καὶ βάση τὴν συγκεκριμένη πράξη δικαίου· ἀπὸ τὸν γενικότατο κανόνα τῆς ιδέας συνάγουμε κλιμακωτὰ ὅλο καὶ εἰδικότερους κανόνες μέχρι τὸν εἰδικότατο κανόνα τῆς συγκεκριμένης πράξεως, ἐνῶ τὴν συγκεκριμένη πράξη ἐντάσσουμε πάλι κλιμακωτὰ σὲ ὅλο καὶ εὐρύτερους κύκλους κανόνων μέχρι τὸν γενικότατο κανόνα κάθε πράξεως ποὺ εἶναι ἡ ιδέα. Ἡ ἐξειδίκευση αὐτὴ γίνεται μὲ τὴν λογικὴ μορφή τοῦ συλλογισμοῦ. Ὁ συλλογισμὸς αὐτὸς ἔχει τελολογικὴ χαρακτῆρα· ὑπαγωγὴ μίᾳς πράξεως σὲ ἓναν κανόνα δικαίου δὲν εἶναι ἀπλῶς ὑπαγωγὴ εἴδους σὲ γένος ἀλλὰ καὶ μέσου πρὸς σκοπὸ ἢ γενικότερο σκοπὸ. Ἡ ὑπαγωγὴ δὲν εἶναι ἄρα τυπολογικὴ ἀλλὰ τελολογικὴ καὶ ἐπομένως πράξη ἐφαρμογῆς ὄχι τυπικῆς ἀλλὰ οὐσιαστικῆς δικαιοσύνης. Μὲ τὴν μέθοδο αὐτὴ εἶναι δυνατὸν νὰ συναχθοῦν εἰδικὸι κανόνες, μὲ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο, γιὰ κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, καθ' ὑπέρβαση τοῦ νομικοῦ φορμαλισμοῦ, στὸν ὅποιο θὰ μπορούσε νὰ μᾶς ὀδηγήσει τὸ κατηγορικὸ ἠθικὸ πρόσταγμα, ἀλλὰ καὶ χωρὶς κίνδυνο ἐπιστροφῆς στὸ ἀδιέξοδο τοῦ ἐμπειρισμοῦ (ποὺ ὁ Kant θέλησε νὰ ἀποφύγει μὲ τὸ κατηγορικὸ πρόσταγμα)³². Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Τσάτσου³³ εἶναι καταστατικῆς

32. Ὁ Τσάτσος διευρύνει τὸ πεδίο ἐφαρμογῆς τῆς μεθόδου αὐτῆς καὶ πέραν τοῦ δικαίου, στὸν χῶρο τῆς πράξεως ἐν γένει: “Ἡ τελολογία εἶναι μία μορφή σκέψεως ποὺ τὴ θεωρῶ ἀναγκαία γιὰ ὅλο τὸν κόσμον τῆς πράξης, ἀλλὰ ποὺ προσλαμβάνει τὴν ἐντελέστερη μορφή τῆς στὸ δίκαιο. Τὸ δίκαιο δομεῖται τελολογικὰ καὶ ἐρμηνεύεται τελολογικὰ. Ἡ κλιμακωτὴ δομὴ τῶν κανόνων δικαίου, ἡ κλιμακωτὴ δομὴ τῶν ὀργάνων τῆς πολιτείας, εἶναι ἐκφράσεις τῆς τελολογίας. Ἀποτελοῦν τὴν ἀναγκαία ἐξειδίκευση γιὰ νὰ συνδεθῇ τὸ ἀπόλυτο δέον τῆς πράξης μὲ τὴν ἀτομικὴ πράξη τοῦ καθενός” (Ἡ ἔννοια τοῦ θετικοῦ δικαίου. Ἀφιέρωμα στὸν Ἄλ. Λιτζερόπουλο, ὁ.π., σ. 558).

33. Στὸν χῶρο τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας ὁ Κ. Δεσποτόπουλος (Φήμη ἀπόντων, ὁ.π., σ. 65-66) ἐντάσσει καὶ τὰ ἐξῆς διδακτικοῦ προορισμοῦ βιβλία τοῦ Τσάτσου: Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων (Τεύχος Α', 1938· δευτέρη ἐκδόσή του συμπληρωμένη, τὸ 1962· ἐκδόσή του σὲ γαλλικὴ γλώσσα, 1971, καὶ σὲ ρουμανικὴ γλώσσα, 1979), Εἰσαγωγὴ στὴν ἐπιστήμη τοῦ δικαίου (1940· δευτέρη ἐκδόσή του, 1945). Ἐπίσης τὶς πραγματείες του, τὶς δημοσιευμένες στὸ Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν: “Τὸ ἔργον τοῦ Karl Larenz καὶ ὁ ἐγγελιανισμὸς ἐν τῷ δικαίῳ” (1930), “Τὸ ἔργον τοῦ Giorgio Del Vecchio” (1933), Ἡ κοινωνικὴ Φιλοσοφία τοῦ Kant” (1935) ὅπως καὶ τὶς ξενόγλωσσες πραγματείες του: “Filosofia dei valori e concetto dei diritto” (Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto, 1931), “Der juristische Pragmatismus in der Völkerrechtslehre”

σημασίας για τήν Γενική Θεωρία του Δικαίου και ἡ ἀπήχρησή του στήν δογματική θεωρία και τήν νομολογία ἤδη μεγάλη³⁴. Πρόσφατο παράδειγμα και τὸ περυσπούδαστο βιβλίον τοῦ Γεωργίου Μητσοπούλου “Θέματα γενικῆς θεωρίας και λογικῆς τοῦ δικαίου” (2005), ποῦ συνδέτει συστηματικά παλαιότερες ἀπόψεις του σὲ βασικά θέματα μεθοδολογίας τοῦ δικαίου.

3. Φιλοσοφία τῆς τέχνης. Στὴν ἴδια “πλατωνίζουσα νεοκαντιανή”³⁵ κατεύθυνση κινεῖται και ἡ φιλοσοφία τῆς τέχνης τοῦ Τσάτσου. Οἱ ἀρχές

(Zeitschrift fur öffentliches Recht, 1932), “Droit, Morale, Moeurs” (11e Annuaire de l’Institut de Philosophie du Droit, 1936), “Qu’ est-ce que la philosophie du droit” (Archives de Philosophie du Droit, 1962) και ἀκόμη ἄλλα μικρότερα κείμενά του, καθὼς τις ἀνακοινώσεις του στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν “Πλάτωνος Πολιτεία” (1966), “Ο Κάντ και τὸ διεθνὲς δίκαιον” (1974) ἢ ἄλλες ἀνακοινώσεις του σὲ διεθνή προπάντων συνέδρια, εἴτε συνεργασίες του σὲ ὁμαδικὰ ἔργα μὲ θέμα θεωρίας τοῦ Δικαίου, ὅπως και πολλές βιβλιοκρισίες του ἔργων φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου και, τέλος, τὰ ἔψιμα κείμενά του, “Εὐρωπαϊκὸν Πολιτεία” (Ἀφιέρωμα στὸν Ε. Π. Παπανοῦτσο, 1980), “Φιλοσοφία και πολιτική” (Ἀ’ Πανελλήνιο Συνέδριο Φιλοσοφίας, 1981), “Ἡ ἔννοια τοῦ θετικῦ δικαίου” (Ἀφιέρωμα στὸν Ἀλέξανδρο Γ. Λιτζερόπουλο, 1985).

34. Βλ. Γ. Μητσοπούλου, Κωνσταντῖνος Τσάτσος (Ἀναμνήσεις), “Φιλοσοφία” 19-20, σ. 9 ἐέ., 27 ἐέ.: τοῦ ἰδίου, Ἡ συμβολὴ τοῦ Κ. Τσάτσου στήν γενικὴ θεωρία τοῦ δικαίου και τήν νομολογία, Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τ. 72 (1997) τεύχ. Β’, σ. 13 ἐέ.: ἐπίσης Καρασῆ, Γενικὲς Ἀρχές τοῦ Ἀστικῦ δικαίου — Δικαιοπραξία I, 1996, ἀρ. Α 1 ἐέ., Α 20 ἐέ., Α 33 ἐέ., Β 115 ἐέ., Β 122 ἐέ., Β 139 ἐέ.: τοῦ ἰδίου, Μελέτες γενικῆς θεωρίας δικαίου και ἀστικῦ δικαίου I, 2002, σ. 317 ἐέ., 357 ἐέ., 435 ἐέ., 449 ἐέ. (485-486), 487 ἐέ. (488-493). Πρβλ. Κ. Δεσποτόπουλου. Πρόλογος, στήν β’ ἐκδ. τοῦ “Πρόβληματος τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου”, 1978*(ὁ ἴδιος ὁ Δεσποτόπουλος, ἀποκλίνοντας δημιουργικὰ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ διδασκάλου του Κ. Τσάτσου, ἀνέπτυξε δικό του πρωτότυπο σύστημα φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, στριζόζιμο στήν λεπτομερὴ και φωτεινὴ ἀνάλυση τῆς “πραξιολογίας” ὡς “παλίντροπης-δυνατοδεοντολογικῆς πρόβασής”): Π. Σοῦρλα, Δικαιικὸν σύστημα και τελολογικὴ μεθόδος. Σκέψεις γύρω ἀπὸ τὸ “Πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου” τοῦ Κ. Τσάτσου, ΝοΒ 26 (1978), σ. 1172 ἐέ.: Ἐμμ. Ροῦκουνα, Στοχασμοὶ τοῦ Κ. Τσάτσου σὲ τρία κείμενα γιὰ τὸ Διεθνὲς δίκαιο, “Νέα Ἔστια” (Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο), 1997, σ. 174 ἐέ. Κριτικὴ στὸ σύστημα δικαίου τοῦ Κ. Τσάτσου, ἀπὸ μαρξιστικὴ σκοπιὰ, ἀσκει ὁ Κ. Σταμάτης, Ὁ ἑλληνικὸς νομικὸς ἰδεαλισμὸς στὸ μεσοπόλεμο (Παρουσίαση και κριτικὴ τῶν θεωριῶν του), ἐκδ. Σάκκουλα, 1984 βλ. και Μ. Λαμπρίδη, Ἀντινομίες ἀκαδημαϊκοῦ λόγου (1962), εἰς τοῦ ἰδίου, Ἀντι-ἰδεολογικά, Ἔρασμος, 1982-Μ. Φουτοῦρη, Ἀντινομίες ἀκαδημαϊκοῦ λόγου, ἐφήμ. “Πανσπουδαστικὴ”, 1962 (Ἀφιέρωμα: ἀπὸ τὸ 1821 στὸ 1943) σ. 4-5- Γιὰ τὸν Τσάτσο ὡς πανεπιστημιακὸ διδάσκαλο βλ. Κ. Δεσποτόπουλου, Φήμη ἀπόντων, σ. 61 ἐέ.

35. Θεωρία τῆς τέχνης, ὅ.π., Πρόλογος.

πού διέπουν τήν φιλοσοφία τῆς τέχνης τοῦ Τσάτσου εἶναι οἱ ἐξῆς³⁶: 1) Ἡ καντιανή ἀρχή τῆς ἐναρμόνισης τῶν γνωστικῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς, τῆς φαντασίας ἀφ' ἑνός, πού συνδέτει τὸ πλῆθος καὶ τὴν ποικιλία τῶν αἰσθημάτων σὲ ἐνιαῖες ἐποπτείες, καὶ τῆς διάνοιας ἀφ' ἑτέρου, πού συνενώνει τις παραστάσεις μέσα στὴν ὑπέρτερη ἐνότητα τῆς ἔννοιας. Ἡ ἐναρμόνισή τους γίνεται ὄχι μὲ τὴν δέσμευσή τους ἀπὸ τις αὐστηρὲς ἀρχές τοῦ θεωρητικοῦ λόγου ἀλλὰ μέσα σὲ ἕνα ἐλεύθερο παιγνίδι³⁷. 2) Ἡ πλατωνικὴ ἀρχή τῆς μεδέξεως τοῦ αἰσθητοῦ μὲ τὴν ἰδέα. Μὲ τὴν μεδέξιν ἰδέας καὶ αἰσθητοῦ πραγματοποιεῖται ἡ ὑπέρβαση τῆς ἀντίθεσής τους. Τὸ ὠραῖο εἶναι ἕνας δρόμος πρὸς τὴν ἰδέα, πού παραμένει ἀφθαρτῆ. Εἶναι ἐκφράση τοῦ ἔρωτα τῆς ψυχῆς πρὸς ἐνωση τῆς ἰδέας μὲ κάποια ὕλη³⁸. 3) Ἡ ἐλληνικὴ ἀρχή τοῦ μέτρου, πού ἀντιπροσωπεύει κατ' ἀρχὴν τὸ κλασικό. Μέτρο εἶναι ἡ σωστὴ σύνθεσις τοῦ ἐλλόγου καὶ τοῦ ἀλόγου, τοῦ συγκεκριμένου καὶ τοῦ ἀφηρημένου, τῆς ὕλης καὶ τῆς ἰδέας. Ὑπερβολὴ τοῦ ἐλλόγου ὀδηγεῖ στὸν ρηχὸ διανοητικισμό, ὑπεροπλία τοῦ ἀλόγου ὀδηγεῖ στὸν ἀπόλυτο ὑποκειμενισμό³⁹. Καὶ 4) Ἡ ἀρχή τῆς αὐτονομίας τῆς τέχνης. Σκοπὸς τῆς τέχνης εἶναι ἡ αἰσθητικὴ συγκίνηση· νὰ ἐκφράσει νοήματα πού βρίσκονται πέρα ἀπὸ τὴν διάνοια, πέρα ἀπὸ τις ἐπιταγές τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ πέρα ἀπὸ τὴν πολιτεία καὶ τις ἐπιδιώξεις της. Ἡ τέχνη πραγματοποιεῖ τὴν δική της ἀξία, τὴν ἀξία τοῦ ὠραίου⁴⁰.

36. Βλ. Κ. Μιχαηλίδης, Ἡ θεωρία τῆς τέχνης τοῦ Κ. Τσάτσου (Μία ἀναφορὰ στὶς ἐρμηνευτικὲς τῆς ἀρχές), Ἐκφράση τιμῆς, ὅ.π., σ. 123 ἐέ. (= τοῦ ἰδίου, Οἰκείωση καὶ ἀλλοτρίωση, Ἀστὴρ, 1984, σ. 129 ἐέ.) ἀναλυτικότερα Δ. Ἀνδριόπουλου, Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς Αἰσθητικῆς καὶ φιλοσοφίας τῆς τέχνης, Δ. Παπαδήμας, 5η ἐκδ, Α', σ. 97 ἐέ.

37. Καλλιτεχνικὴ δημιουργία καὶ ἐλευθερία στὴν τέχνη, εἰς Δοκίμια αἰσθητικῆς καὶ παιδείας, Δίφρος, 1960, σ. 204, 206 ἐέ. (=Πρὶν ἀπὸ τὸ ξεκίνημα, Μελετήματα, ἐκδ. Ἀστέρως, 1989, σ. 173, 176 ἐέ.) Αἰσθητικὴ παιδεία τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, εἰς Δοκίμια, ὅ.π., σ. 13, 18 ἐέ.

38. Θεωρία τῆς τέχνης, ὅ.π., σ. 42-43.

39. Θεωρία τῆς τέχνης, ὅ.π., σ. 37 ἐέ. “Ἡ τέχνη εἶναι πάντα ἡ τέχνη τοῦ συγκεκριμένου, χωρὶς ὑπερβολή. Πέρα ἀπὸ ὀρισμένο μέτρο, τὸ ἀσαφὲς καὶ ἀπροσδιόριστο τὴν ἰσχυαίνουν καὶ τὴν ἐξανεμίζουν. Τὸ ἀπόλυτα συγκεκριμένο σκοτῶνει τὴν φαντασία, μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ συλλαμβάνεται κάθε ἔργο τέχνης· τὸ ἀπόλυτα ἀφηρημένο τὴν κοινοτοποιεῖ. Τὸ μέτρο μεταξύ αὐτῶν τῶν δύο ἄκρων, αὐτὸ πού τηρεῖται στὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενῶνα καὶ στοὺς πίνακες τοῦ Βἴαν Γκόγκ..., αὐτὸ ξεπεράσθηκε ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη εἰκαστικὴ τέχνη τοῦ καιροῦ μας... ἡ σύγχρονη τέχνη ἄφησε [τὴν φαντασία] ἐλεύθερη καὶ ἀρούδιμπτη νὰ περιπλανιέται τώρα στὸ κενό” Ἀφορισμοὶ καὶ διαλογισμοὶ Β', 1970, σ. 68.

40. Ἀφορισμοὶ καὶ διαλογισμοὶ Β', 1970, σ. 52-53, Ἔτσι καὶ Π. Κανελλόπουλος,

Τις ἀρχές αὐτές ὁ Τσάτσος ἐφαρμόζει σὲ ὅλες τις μορφές τέχνης. Εἰδικότερα στὴν ποίηση, μὲ βάση τις τρεῖς πρῶτες ἀρχές ἀνέπτυξε στὸν περίφημο Διάλογο μὲ τὸν Γ. Σεφέρη⁴¹ τὴν θεωρία τῆς ἔλλογης νοηματικῆς ἀλληλουχίας. Τις ἴδιες ἀρχές χρησιμοποιεῖ καὶ γιὰ τὴν ἐρμηνεία ποιητικῶν ἔργων, ὅπως τοῦ Κάλθου⁴², τοῦ Σολωμοῦ⁴³, τοῦ Παλαμά⁴⁴.

Οἱ ἀρχές αὐτές μὲ τις ὁποῖες ὁ Τσάτσος ἐρμηνεύει τὰ αἰσθητικὰ φαινόμενα, συνιστοῦν σύστημα φιλοσοφίας τῆς τέχνης, τὸ ἴδιο ἄρρηκτο ὅπως καὶ τὸ σύστημα φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Ἐμβλημα καὶ τῶν δύο συστημάτων εἶναι μία ἀκραιφνῆ καὶ ὑπερήφανη ιδεοκρατία.

4. **Κάποια ἐρωτήματα.** Ἀλλὰ ἔχει λεχθεῖ, μὲ διάφορους τρόπους, ὅτι ἡ ἀξία ἐνὸς μεγάλου συστηματικοῦ φιλοσόφου κρίνεται ἀπὸ τὸ πῶς καὶ πότε ξεφεύγει ἀπὸ τὸ σύστημά του. Γιατί, ποῖος μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι ὁ Λόγος ἔχει τὰ ὅριά του; Ἡ δύναμη καὶ ἡ ἀδυναμία μιᾶς κλειστῆς φιλοσοφίας —ἐν προκειμένῳ ιδεοκρατικῆς— εἶναι ὅτι ἀποθεώνει τὴν ιδέα. Ἀλλὰ ἡ ιδέα, ἡ ὑπέρτατη ἀρχή, εἶναι κάτι τὸ ἀπρόσωπο, κάτι ποῦ βρίσκεται ἔξω, πίσω καὶ πέρα ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη ἀνθρώπινη ὑπαρξή. Μήπως πίσω ἀπὸ ἀφηρημένα σχήματα καὶ γενικεύσεις ἀγνοεῖται ὁ ἄνθρωπος; Ἐὰν ἀπαντήσουμε, λίγο ἀργότερα, ἔμμεσα στὸ ἐρώτημα αὐτό. Πρὸς τὸ παρὸν θὰ ποῦμε ὅτι ὁ Π. Κανελλόπουλος δὲν ἀντιμετώπισε τὸ πρόβλημα αὐτό. Διότι αὐτὸς κινεῖται στὴν ἀντίπερα ὄχθη. Ἡ ἔκπτωση τοῦ ἀνθρώπου ὡς αὐτοδύναμου κέντρου τῆς ζωῆς, ὡς ἀτόμου μοναδικοῦ μέσα στὴν ἱστορία, μὲ τὴν δική του ἐλευθερία καὶ τὴν δική του εὐθύνη, ἐξηγεῖ τὴν ὀρμητικὴ ἀντίδραση ἐνάντια στὴν ιδεοκρατία (καὶ τὸν δετικισμό) τῆς φαινομενολογίας καὶ τοῦ ὑπαρξισμού, ποῦ ὀρθώθηκαν γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουν τὸ συγκεκριμένο καὶ τὸ προσωπικὸ στὴν ἀλήθεια καὶ τὸ κύρος τους.

Τέχνη καὶ πνευματικὴ ἐλευθερία, εἰς Τὰ Δοκίμια, ἐκδ. Ἐταιρείας Φίλων Π. Κανελλόπουλου, Α', σ. 82 ἐέ. καὶ ἐπ' αὐτοῦ Ἀνδριόπουλου, Ἱστορία, ὁ.π., σ. 128 ἐέ.

41. Βλ. Γ. Σεφέρη - Κ. Τσάτσου, Ἔνας διάλογος γιὰ τὴν ποίηση (ἐπιμέλεια Λ. Κούσουλα), Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, 1979.

42. Βλ. Αἰσθητικὰ μελετήματα, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, 1977, σ. 7 ἐέ.

43. Ὁ.π., σ. 48 ἐέ.

44. Ὁ.π., σ. 177-253· Παλαμάς, 2η ἐκδ., Ἰκαρος, 1949 (βλ. Θ. Ξύδη, Ὁ "Παλαμάς" τοῦ Κ. Τσάτσου, "Ἐκφραση τιμῆς", ὁ.π., σ. 128 ἐέ.).

Β. Ὁ ὑπαρξισμὸς τοῦ Π. Κανελλόπουλου

Ὁ Κανελλόπουλος ἀνήκει ἀκριβῶς στὸ ἀντίθετο αὐτὸ ρεύμα. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο διαμόρφωσε τὸ δικό του δημιουργικὸ ἔργο σὲ τρεῖς τομεῖς: τὴν κοινωνιολογία, τὴν ἱστορία καὶ τὴν μεταφυσική.

1. Κοινωνιολογία. Γιὰ τὶς τάσεις ποὺ διαμόρφωσαν πρῶτα τὸ κοινωνιολογικὸ του ἔργο γράφει ὁ ἴδιος: “Παρὰ τὴν ὠφέλιμη ἐπίδραση, ποὺ εἶχα δεχθεῖ ἀπὸ τὸν Rickert, ... στὴν ἐπιστημονικὴ σταδιοδρομία μου δὲν ἀκολούθησα τὸν δρόμο ... ποὺ εἶχε χαράξει ὁ νεοκαντιανισμὸς”⁴⁵. Ἀπὸ τὸν Rickert μὲ ἐπηρέασε μόνον τὸ ἔργο του “Τὰ ὄρια τοῦ φυσικοεπιστημονικοῦ σχηματισμοῦ ἐννοιῶν”, ποὺ μὲ “διευκόλυνε νὰ συλλάβω τὴ διάκριση τῶν μεθόδων —μόνο τῶν μεθόδων, ὄχι τῶν ἀντικειμένων— τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν. Τὸ σύστημα τῆς φιλοσοφίας του, ὅπως καὶ κάθε φιλοσοφικὸ σύστημα, μὲ ἀφῆκε σχεδὸν ἀδιάφορο. Ἡ θεωρία τῶν “ἀξιῶν” ... δὲν μὲ ἐπηρέασε ὡς κοινωνιολόγο καθόλου, ὅπως δὲν ἐπηρέασε οὔτε τὸν Max Weber, οὔτε τὸν Georg Simmel, οὔτε τὸν Alfred Weber. Ἀκόμα καὶ στὰ προβλήματα τῆς μεθοδολογίας τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν, δὲν στάθηκα στὸν Rickert. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Max Weber, ἔκαμα ἀπὸ τὸ 1929 τὴν προσπάθεια νὰ θεμελιώσω τὴν κοινωνιολογία ἐπάνω στὴ “γενικευτικὴ” μέθοδο (ποὺ ὁ Rickert τὴν εἶχε περιορίσει στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες) καὶ διέκρινα τοὺς “νοηματικούς συνδέσμους” ἀπὸ τοὺς “αιτιώδεις συνδέσμους” (“Sinnzusammenhänge” καὶ “Kausalzusammenhänge”). Καὶ υἱοθέτησα, ἀπὸ τότε, τὴ βασικὴ διάκριση, ποὺ εἶχε καθιερώσει ὁ Wilhelm Dilthey, ἀνάμεσα στὴν “ἐξηγητικὴ μέθοδο” (“Erklären”) καὶ τὴ μέθοδο τοῦ “κατανοεῖν” (“Verstehen”), ποὺ... εἶχε υἱοθετήσει ὁ Karl Jaspers καὶ σ’ αὐτὴν ἀκόμα τὴν Ψυχοπαθολογία. Προχώρησα μάλιστα ἀπὸ τότε ἀκόμα πιὸ πέρα. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Georg Simmel, διέκρινα τὰ νοήματα, ποὺ ἐκδηλώνονται στὶς πράξεις τῶν ἀνθρώπων, στὴν ἱστορία γενικὰ τῆς ἀνθρωπότητας, σὲ δύο κατηγορίες, στὰ νοήματα ἐκεῖνα ποὺ μποροῦν νὰ “γενικευθοῦν”, δηλαδὴ νὰ ἀναχθοῦν σὲ “τύπους” ἢ σὲ “κανόνες”, καὶ στὰ ἀπολύτως ἀτομικά, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ συλληφθοῦν λογικὰ καὶ νὰ ὑπαχθοῦν σὲ τύπους ἀνθρώπινων ἐνεργειῶν ἢ σὲ ἱστορικοὺς “νόμους” πιθανῶν ἐπαναλήψεων”⁴⁶. Ὁ Κανελλόπουλος προσθέτει καὶ τὴν ἐπίδρα-

45. “Heidelberg. Ὁ χρυσὸς κρίκος...”, ἔ.π., σ. 127.

46. Ὁ.π., σ. 125-126.

ση που δέχθηκε από τον άμεσο δάσκαλό του, τον Alfred Weber, ο οποίος τον έκανε να δει ότι στην ιστορία της ανθρωπότητας δρα και η ελευθερία, αλλά δρα και η αναγκαιότητα, όχι άλλη σφαίρα (ή σφαίρα της Kultur) διέπεται περισσότερο από την ελευθερία, και άλλη σφαίρα (ή σφαίρα της Zivilisation), διέπεται περισσότερο από την αναγκαιότητα⁴⁷. Ολόκληρο το κοινωνιολογικό έργο του Κανελλόπουλου —πολύ εκτενές για τα όχτώ χρόνια θητείας του στην Κοινωνιολογία⁴⁸— βρίσκεται έξω από το κλίμα της νοησιαρχίας και του έπιστημονικού

47. Κανελλόπουλος, *ό.π.*, σ. 128.

48. Π. Κανελλόπουλου, *Άπαντα κοινωνιολογικά*, 5 τόμοι, έκδ. Έταιρείας Φίλων Π. Κανελλόπουλου (έπιμ. Μ. Μελετόπουλου), Γιαλλελής, 1992-1996. Βλ. Κ. Δεσποτόπουλου, Π. Κανελλόπουλος, εις “Μνήμη Π. Κανελλόπουλου, Όμιλίες-Μελέτες-Κείμενα”, Γιαλλελής, 1988, σ. 49-50 (= Φήμη άπόντων, σ. 20-22): Γ. Καβάδια, “Ο Π. Κανελλόπουλος και η Κοινωνιολογία, “Νέα Έστία” (Άφιέρωμα στον Π. Κανελλόπουλο), 1996, σ. 233 έέ: Αίκ. Χριστοφίλοπούλου, “Η νεοελληνική κοινωνία κατά τον Π. Κανελλόπουλο, “Νέα Έστία”, *ό.π.*, σ. 89 έέ: Π. Γέμπτου, *Φιλοσοφία, έπιστήμη και τέχνη* στο έργο του Π. Κανελλόπουλου, εις “Η επέτειος των έκατό χρόνων από την γέννηση του Π. Κανελλόπουλου (έκδήλωση στο Παν/μιο Άθηνών, 13 Ιουνίου 2002), Έταιρεία Φίλων Π. Κανελλόπουλου, 2002, σ. 7 έέ: Γ. Μποζώνη, Π. Κανελλόπουλος: Σχεδιάσμα πνευματικής όδοπορίας, “Νέα Έστία”, *ό.π.*, σ. 168 έέ: Φ. Νικολόπουλου, “Η έπιστημολογική κριτική του Π. Κανελλόπουλου για την έννοια της ιστορικοκοινωνικής νομοτέλειας της μαρξιστικής θεωρίας, εις “Νεοελληνική Φιλοσοφία”, έκδ. Έλληνικής Φιλοσοφικής Έταιρείας (έπιμ. Κ. Βουδούρη), Έλληνικά Γράμματα, 2000, σ. 207 έέ: Κύρση, *Κοινωνιολογική σκέψη και έκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον έλληνικό μεσοπόλεμο, Νήσος*, 1996, σ. 188-214. Η άπήχηση της Κοινωνιολογίας του Κανελλόπουλου ήταν τεράστια. Ο Κ. Δεσποτόπουλος “Μνήμη...”, σ. 47 (= Φήμη άπόντων, σ. 18) διατηρεί την ανάμνηση από το πρώτο του μάθημα στο Πανεπιστήμιο: «Όταν βγαίναμε από το μάθημα είχε αλλάξει για μās η πνευματική ατμόσφαιρα της Σχολής. ...Το μάθημα εκείνο μās είχε δέλξει πολλαπλά. Μās είχε φανεί σύνθετο κάτω: έπιστήμη αλλά και ποίηση, και όχι κλειστή έπιστήμη, αλλά μεγάλη προς τα μεγάλα ανθρώπινα προβλήματα, και με υποστήριγμα φιλοσοφικό”. Και ό Howard Becker γράφει για τον χαρακτήρα και την άξια της συμβολής του Κανελλόπουλου στην Κοινωνιολογία: “Η Κοινωνιολογία του Κανελλόπουλου είναι άκέραια ένωμένη με την έπιστημολογία και την μεταφυσική του. Είναι πρώτιστα κοινωνικός φιλόσοφος και σέ δεύτερη μοίρα αναλυτικοεμπειρικός κοινωνιολόγος. Αυτό δέν είναι όμως καθόλου μειωτικό της άξίας του κοινωνικοφιλοσοφικού έργου του, έργου ύψηλης ποιότητας και ζωτικής σημασίας” (Howard Becker and Harry Elmer Barnes, *Social Thought from Lore to Science*, 1961³, vol. III, σ. 1098). Κριτική (άπό μαρξιστική σκοπιά) κοινωνιολογικών άπόψεων του Κανελλόπουλου άσκοϋν όί Θ. Παπακωνσταντίνου, Αί

ορθολογισμού. Δεν είναι τυχαίο ότι την ίδια εποχή έκανε γνωστή στην Ελλάδα, με μεταφράσεις και άλλα κείμενα δημοσιευμένα στο “Αρχεῖον Φιλοσοφίας”, την υπαρξιακή φιλοσοφία του Jaspers⁴⁹.

2. **Ἱστορία.** Ἄν τὸ κοινωνιολογικὸ ἔργο τοῦ Κανελλόπουλου εἶναι ἐντυπωσιακό, τὸ ἱστορικὸ του ἔργο εἶναι μνημειῶδες (11 τόμοι “Ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος”, 1966-1984, 1989⁵⁰. “Γεννήθῃρα στὸ 1402”, 1957⁵¹.

παραποιήσεις τοῦ μαρξισμού ἐν Ἑλλάδι, ἐκδ. Γκοβόστη, 1931· Στ. Τσεκούρας, Οἱ κοινωνιολογικὲς ἀπόψεις τοῦ Π. Κανελλόπουλου, “Σύγχρονα θέματα” ἔτος Γ', τεύχ. 15 (1961).

49. Ὁ κύκλος τοῦ Ἀρχείου —ὅπως λέει ὁ ἴδιος ὁ Κανελλόπουλος, ὁ.π., σ. 129— ἦταν ἡθικὰ καὶ ὄχι φιλοσοφικὰ “ὀμοσύσις”. Σκοπὸς τοῦ περιοδικοῦ δὲν ἦταν —ὅπως θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου— ἡ διάδοση μιᾶς ὀρισμένης “ἰδεολογίας”, τοῦ “Νεοκαντιανισμοῦ”, ἀλλὰ ἡ διδασκαλία τῆς ἐλευθέρης καὶ κριτικῆς λειτουργίας τοῦ πνεύματος. Ἄλλωστε ὁ Νεοκαντιανισμὸς, ὅπως διδάχθηκε ἀπὸ τὸν Τσάτσο (καὶ τὸν Θεοδωρακόπουλο), δὲν ἦταν “ἰδεολογία” μὲ τὴν μαρξιστικὴ ἔννοια τοῦ “ἐποικοδομήματος” (Überbau) ἀλλὰ φιλοσοφικὴ θεωρία, τὴν ὁποία ἄλλωστε ὁ Τσάτσος (καὶ ὁ Θεοδωρακόπουλος) ὄλοένα καὶ περισσότερο ὑπερέβαινε μέσῳ τοῦ Πλάτωνος (ὁ Θεοδωρακόπουλος μάλιστα καὶ πέραν τοῦ Πλάτωνος μέσῳ τοῦ Πλωτίνου καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας). Ὁ Τσάτσος (Αἰφορισμοὶ καὶ διαλογισμοὶ Γ', 1969, σ. 12) λέει: “Ὁ χαρακτηρισμὸς μας (ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου) ὡς νεοκαντιανῶν δὲν ἦταν μίᾳ ἀπλή τοποθέτησή μας σὲ μίᾳ κατηγορία φιλοσόφων ἦταν καὶ ἓνας ἐπιστημονικὸς, πολιτικὸς καὶ ἠθικὸς στιγματισμὸς”.

50. Βλ. Κ. Δεσποτόπουλου, εἰς “Μνήμη...”, ὁ.π., σ. 53 ἐέ: Γ. Χατζίνη, Π. Κανελλόπουλος (Θεωρία καὶ πράξη), εἰς “Ἑλληνικὰ κείμενα”, ἐκδ. Κ.Μ., χ. γρ., σ. 105-109· Π. Μαστροδημήτρη, Ἡ “ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος” ὄργανο παιδείας καὶ δημιουργικὸ ὑπόδειγμα στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, “Νέα Ἑστία” (Ἀφιέρωμα στὸν Π. Κανελλόπουλο), 1986, Α 1283 ἐέ: Π. Χάρη, “Ἐνα πνευματικὸ γεγονός (Ἡ Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος) τοῦ Π. Κανελλόπουλου”, “Νέα Ἑστία”, ὁ.π., σ. 1287 ἐέ: Κ. Δεδόπουλου, Π. Κανελλόπουλος, εἰς “Οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ὄραματα”, Ἀστὴρ, 1965, σ. 448 ἐέ: Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, “Ἡ ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καὶ ἡ φιλοσοφικὴ τῆς δεμελίωση, εἰς “Μνήμη...”, ὁ.π., σ. 67 ἐέ: Μ. Μαρκάκη, Ἡ ἐλευθερία στὴν Ἱστορία τοῦ πνεύματος τοῦ Π. Κανελλόπουλου, “Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐπιθεώρηση” 6 (1989) σ. 172-176· Ν. Ἀθανασιάδης, Σκέψεις γύρω ἀπὸ τὸ ἔργο “Ἡ ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος” τοῦ Π. Κανελλόπουλου, εἰς “Θέσεις γιὰ τὸν Π. Κανελλόπουλο” (Τετράδια “Εὐθύνης”, 17), 1982, σ. 96 ἐέ: Στ. Ἀρτεμιάκη, Π. Κανελλόπουλος (Συνομιλίαι καὶ Μελετήματα), Ἑστία, 1979, σ. 121-138.

51. Βλ. Κ. Δεσποτόπουλου, Δοκίμια καὶ λόγοι, Ἑστία, 1983, σ. 65-70· Θ. Παπαθανασόπουλου. Ἡ ἱστορία ὡς βίωμα (Ὁ Π. Κανελλόπουλος μέσα ἀπὸ τὸ βιβλίον του

“Από τὸν Μαραθῶνα στὴν Πύδνα κι ὡς τὴν καταστροφή τῆς Κορίνθου (490-146 π.Χ.)”, 1963⁵². Γιὰ τὸν Κανελλόπουλο, ἐν ἀρχῇ ἦν ὅχι ὁ Λόγος —ὁ ὀρθὸς λόγος— ἀλλὰ ἡ Ἱστορία. Ὁ Κανελλόπουλος δὲν εἶναι, ὅπως ὁ Τσάτσος, λογικὸς νοῦς ἀλλὰ ἱστορικὸς νοῦς, ἱστορικὴ συνείδηση⁵³. Ὁ χαρακτηρισμὸς ὅμως αὐτὸς —ὅπως ὀρθὰ παρατηρεῖ ὁ Χρῆστος Μαλεβίτσης⁵⁴— δὲν λέει πολλὰ πράγματα, ἂν μὲ τὴν ἐκφράση “ἱστορικὴ συνείδηση” ἐννοήσουμε τὸν Κανελλόπουλο ὡς ἱστορικό, ὅπως φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ εἶναι. Θὰ τὸν λέγαμε ἱστορικό, ἂν ἔδετε τὸν ἑαυτό του ἐκτὸς τῆς ἱστορίας, καὶ ἀπὸ τὸ ἀρχιμήδειο σημεῖο τοῦ ἱστορικοῦ τὴν ἔκρινε. Ἀλλὰ ἐδῶ ἀκριβῶς ἐγκρίεται ἡ εἰδοποιὸς διαφορά. Ὁ Κανελλόπουλος μετέχει στὴν ἱστορία, ζεῖ μὲ τὰ πρόσωπα τοῦ πνεύματος, συνομιλεῖ μαζί τους, φέρνει τίς ἀντιρρήσεις του, βεβαιώνεται μὲ τὴν δική τους βοήθεια γιὰ τὴν οὐσία τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του. Μάλιστα στὸ “Γεννήθηκα στὸ 1402” ὁμιλεῖ καὶ στὸ πρῶτο πρόσωπο μετέχει ὁ ἴδιος ὡς μὴ ἱστορικὸ πρόσωπο ἄμεσα στὰ ἱστορικὰ καὶ πνευματικὰ γεγονότα. Καὶ αὐτὸ εἶναι ποῦ καθιστᾷ τὴν ἱστορία γοητευτικὴ καὶ τὸν λόγο του γοητευτικό. Δὲν ἐρμηνεύει τὴν ἱστορία νοησιαρχικά, μὲ βάση προκαθορισμένα φιλοσοφικὰ κριτήρια, καὶ ἀρνείται τὴν ὑπαγωγή τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι σὲ γενικὰ σχήματα καὶ ἀμετάφραστες προϋποθέσεις⁵⁵. Δὲν “ἐξηγεῖ” τὰ πνευματικὰ φαινόμενα, ἀλλὰ τὰ “κατανοεῖ”, περιγράφοντάς τα ὡς αὐθεντικὰ καὶ μὴ ἀναγώγιμες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πνεύματος. Ζωὴ καὶ πνεῦμα εἶναι ἀξεχώριστα, αἰσθητὰ καὶ νοητὰ δὲν διακρίνονται⁵⁶. Ἐφαρμόζει

“Γεννήθηκα στὸ 1402”), “Νέα Ἑστία” (Ἀφιέρωμα στὸν Π. Κανελλόπουλο), 1996, σ. 111 ἐέ: Κ. Δεδοπούλου, ὅ.π., σ. 465 ἐέ: Στ. Ἀρτεμάκη, ὅ.π., σ. 151 ἐέ: Θ. Βερέμη, Π. Κανελλόπουλος, Μία πολύπλευρη προσωπικότητα, εἰς “Ἡ ἐπέτειος...”, ὅ.π., σ. 24-25.

52. Βλ. Κ. Δεσποτόπουλου, Δοκίμια καὶ λόγοι, ὅ.π., σ. 49-64 τοῦ ἴδιου, εἰς “Μνήμη...”, ὅ.π., σ. 61-63 (= Μνήμη ἀπόντων, σ. 33-35).

53. Βλ. Ε. Μόσχου, Π. Κανελλόπουλος, τὸ πάθος τῆς ἱστορίας, εἰς “Ὁράματα καὶ θεωρήσεις (Λογοτεχνικὰ δοκίμια)”, ἐκδ. Πιτσιλός, 1995, σ. 156 ἐέ.

54. Ἡ ἔσχατη μέριμνα τοῦ Π. Κανελλόπουλου (Τὸ βιβλίον του “Τὸ τέλος τοῦ Ζαρατούστρα”, ὀριακὴ πνευματικὴ παρακαταθήκη του), εἰς “Ὁ νεοελληνικὸς λόγος”, Ἄρμος, 1997, σ. 257, 258.

55. Πρὸβλ. γενικὰ Ν. Ἰντζεσίλογλου, Τὸ ἱστορικὸ αἴτημα γιὰ “ἀνοικτὸ” τρόπο σκέψης, Ἀφιέρωμα στὸν Λ. Κοτσίρη, 2004, σ. 393-428.

56. Τ. Πεντζεπούλου-Βαλαλά, Ἡ “ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος” καὶ ἡ φιλοσοφικὴ τῆς θεμελίωσης, εἰς “Μνήμη Π. Κανελλόπουλου”, ὅ.π., σ. 67, 87.

ακριβώς την μέθοδο του “κατανοεῖν” του Dilthey⁵⁷, την ὁποία εἶχε ἀποδεχθεῖ γιὰ τὴν Κοινωνιολογία του. “Κατανοῶ” ἓνα ἔργο τέχνης σημαίνει ὅτι τὸ συλλαμβάνω στὴν ἀτομικότητά του, καὶ ὄχι ὅταν τὸ χαρακτηρίζω π.χ. ὡς “μπαρόκ”, “κλασικό”, “ἐξπρεσιονιστικό”. “Λέγοντας” —λέγει ὁ ἴδιος⁵⁸— “ὅτι τοῦτο εἶναι μανιερισμὸς” ἢ ἐκεῖνο εἶναι “μπαρόκ”, δὲν λέμε πολλὰ πράγματα γιὰ τὴν οὐσία του καὶ δὲν λέμε σχεδὸν τίποτε γιὰ τὴν ἀτομικότητά του. Καὶ κάθε ἔργο τέχνης ἔχει... ἀτομικότητα, εἶναι κάτι τὸ ἰδιαίτερο, κάτι λίγο ἢ πολὺ... ἀνεπανάληπτο”. “Κατανοῶ” ἓνα πνευματικὸ ἔργο σημαίνει ἀκόμα ὅτι, συλλαμβάνοντάς το ὡς ἀτομικότητα τὸ ζῶ· τὸ βιώνω ὡς παρόν. Καὶ ὁ Κανελλόπουλος βιώνει τὸ κάθε τί, τὸ παρελθόν, ὡς συνεχῆ παρόν⁵⁹. Ἀποκαλυπτικὸς εἶναι ὁ Πρόλογος τῶν πρώτων ἐκδόσεων τῆς “Ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος” (1941 καὶ 1947): “Στὴν μοναξιά ... εἶδα ἐμπρὸς μου τὴν πιὸ μεγάλη καὶ τὴν πιὸ σταθερὴ κοινωνία ποὺ ὑπάρχει στὸν κόσμο, τὴν κοινωνία τῶν πνευμάτων. Δὲν τὴν εἶδα μόνο· τὴν ἔζησα καὶ τὴν ἔκαμα δική μου· ἔκαμα δικές μου τίς φαινομενικὰ ὀξύτερες ἀντιθέσεις της, καὶ τὸ ἀμάρτημά μου εἶναι ὅτι τ’ ἀγάπησα ὅλα, δηλαδὴ κ’ ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα τῆς κοινωνίας τῶν πνευμάτων, ποὺ μοιάζουν σὰ νὰ ζοῦν ἀσυμφιλίωτα. Μὲ τοὺς κλασικοὺς ἀγάπησα τὸ φῶς μὲ τοὺς ρομαντικοὺς τὴ νύχτα. Μὲ τοὺς λογικοὺς ἀγάπησα τὴν ὀρθογώνια σκέψη, μὲ τοὺς μυστικοὺς τὴν ἀδῆλη ἀλήθεια. Δὲν ὑπάρχει τίποτα ποὺ ν’ ἀγαπήθηκε πολὺ, καὶ ποὺ νὰ μὴν τ’ ἀγάπησα κ’ ἐγώ. Μονάχα αὐτὸ μοῦ ἔδωσε τὸ δικαίωμα (ἢ ἔστω τὴν σφαιερὴ ἐντύπωση πῶς ἔχω τὸ δικαίωμα) νὰ μιλήσω γιὰ ὅλα”. Ἀλλὰ πέραν αὐτοῦ ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο, ποὺ διαφωτίζει τὴν “κατανόηση” ἐνὸς ἔργου τοῦ πνεύματος: “Πιστεύω”, λέει ὁ ἴδιος⁶⁰, “ὅτι στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος δὲν ἀνήκει μόνον τὸ ἔργο ἐνὸς ποιητῆ ἢ καλλιτέχνη. Στὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος ἀνήκει καὶ ὁ προσωπικὸς πόνος, ἀνήκουν τὸ ἰδιότυπο φῶς, οἱ ἰδιότυπες σκιές τοῦ προσώπου του, ἀνήκουν καὶ τὰ προσωπικά του βήματα καὶ βιώματα ... Δὲν εἶναι σωστὸ νὰ ἀπομονώνει κανεὶς τὸ ἔργο ἐνὸς ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν βίον του, ὅπως δὲν μπορεῖ νὰ ἀπομονώσει τὴν διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Βίον καὶ τὴν Σταύρωσή Του”. Γι’ αὐτὸ καὶ ὁ Κανελλόπουλος ἔχει ἐκτεταμένες ἀναφορὲς στὴν βιογραφία κάποιων σημαντικῶν

57. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, ὁ.π., σ. 67, 85· πρβλ. Π. Μαστροδημήτρη, ὁ.π., σ. 1283 ἐέ.

58. Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος I, σ. 295/296.

59. Γ. Μποζώνης, ὁ.π., σ. 174.

60. Βλ. Στ. Ἀρτεμιάκη, ὁ.π., σ. 126.

ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος. Πρόκειται γιὰ μίαν μέθοδο, ποὺ εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴν “ἀντιβιογραφικὴ” μέθοδο, ποὺ εἰσήγαγε ὁ νεοκαντιανὸς Windelband μὲ τὴν “Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας” τοῦ⁶¹ καὶ τὴν ὁποία ἀκολούθησε ὁ Τσάτσος στὴν ἐρμηνεὶα λογοτεχνικῶν ἔργων, π.χ. στὸν “Παλαμᾶ” τοῦ⁶². Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ ἔργου εἶναι ἡ συνειδήση τῆς ἐνότητας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ κύρια πηγὴ ἔχει τὸν ἐλληνοχριστιανικὸ πολιτισμὸ, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐνότητας τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ πηγὴ του ἔχει τὸν ἀρχαῖο καὶ τὸν βυζαντινὸ πολιτισμὸ, τοῦ ὁποίου τὴν σημασία ἀναγνώρισε καὶ ἀπέδωσε στὴν γ’ ἐκδόση τῆς “Ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος”⁶³.

3. Μεταφυσική. Ἀλλὰ ὁ Κανελλόπουλος πέρα ἀπὸ τὴν ἱστορία κάνει καὶ κάτι ἄλλο. Μᾶς παίρνει ἀπὸ τὸ χέρι καὶ μᾶς ὀδηγεῖ στὴν κορυφὴ τῆς κοσμικῆς ξαγρύπνιας, ἐκεῖ ὅπου ἡ ἱστορία μένει ἀνενεργὸς καὶ ἀμετουσίωτη: στὴν αἰωνιότητα. Εἶναι ὁ ὑπότιτλος τοῦ πιὸ ἐξομολογητικοῦ τοῦ βιβλίου: “Ὁ Χριστια-

61. Ὁ Κανελλόπουλος —ὅπως λέει ὁ ἴδιος (Heidelberg, Ὁ χρυσὸς κρίκος, ὁ.π., σ. 51)— ἀκολούθησε τὸν “σωστὸ δρόμο ποὺ θρῖσκεται στὴ μέση, στὴν ἀποφυγὴ καὶ τῶν δύο ὑπερβολῶν”. Ἔτσι ἀποφεύγεται ὁ κίνδυνος καὶ τοῦ ἀπρόσωπου δογματισμοῦ καὶ τοῦ διαλυτικοῦ ὑποκειμενισμοῦ.

62. Ὁ Τσάτσος δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ παλαμικά προβλήματα παρὰ “καθόσον ἀνήκουν”, καθὼς λέγει, “στὴ σφαῖρα τοῦ πνεύματος”. Τὸ φθαρτό, τὸ στιγμιαῖο, τὸ ἰδιωτικὸ προσωπικὸ, ποὺ δὲν ἔχει τὴ γενικὴ σημασία τοῦ πνεύματος, εἶναι ἀνάξια γιὰ τὸν Τσάτσο. Ἡ καθημερινὴ ζωὴ τοῦ Παλαμᾶ δὲν τὸν ἐνδιαφέρει. Κι αὐτὴ ἡ βιογραφία του δὲν θὰ τὸν ἀπασχολήσῃ. Οὔτε κὰν σὰν “ἱστορικὸ φαινόμενο” δὲν θέλει νὰ μελετήσῃ τὸν ποιητὴ”. Δ. Κ. Α. Π. Ε. Τ. Α. Ν. Κ. Η. Ἡ νεοελληνικὴ συνειδήση καὶ ὁ “Παλαμᾶς” τοῦ Κ. Τσάτσου, “Ἐκφράση τιμῆς στὸν Κ. Τσάτσο” (Τετράδια “Εὐθύνης” 16), 1982, σ. 208, 212. Τοῦτο εἶναι ἐκφράση τῆς γενικότερης ἀντιλήψεώς του, ποὺ προτάσσει τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὴν ζωὴ, τὰ διανοήματα ἀπὸ τὰ βιώματα, τὸ μόνιμο καὶ τὸ πρόσκαιρο, τὸ αἰώνιο ἀπὸ τὸ φθαρτό: “Οἱ ἄνθρωποι καταλαβαίνουν τὰ ὑποκειμενικὰ καὶ τὰ θαυμάζουν. Ἀντιπαθεῖν τὸ ἀντικειμενικόν... Ἐγὼ ποὺ προσπάθησα πάντα γράφοντας νὰ κρύβω τὰ ὑποκειμενικά μου καὶ νὰ δείχνω τὸ ἀντικειμενικόν, ἐκεῖνο ποὺ ὑπάρχει γιὰ ὅλους...” (Θεωρία τῆς τέχνης, ὁ.π., σ. 98).

63. Βλ. Α. Μ. Π. Ε. Ν. Α. Η., Ὁ Ἱ. Θεοδωρακόπουλος καὶ ὁ Π. Κανελλόπουλος γιὰ τὸ Βυζάντιο, “Λακωνικά” (1902-2002), Ἐπετειακὴ ἐκδόση τῶν 100 χρόνων τοῦ Συνδέσμου τῶν ἐν Ἀττικῇ Λακεδαιμονίων, 2003, σ. 285-302· Σ. Τ. Π. Α. Π. Α. Φ. Ε. Μ. Ε. Λ. Η., Τὸ Βυζάντιο στὴ σκέψη καὶ τὸ ἔργο τοῦ Π. Κανελλόπουλου, “Νέα Ἔστια” (Ἀφιέρωμα στὸν Π. Κανελλόπουλο), 1996, σ. 35 ἐέ: ἀλλὰ καὶ Δ. Κ. Ι. Τ. Σ. Ι. Η., Ἡ εὐρωπαϊκὴ σκέψη τοῦ Π. Κανελλόπουλου, “Νέα Ἔστια”, ὁ.π., σ. 142, 150 ἐέ.

νισμός και η εποχή μας (Από την Ιστορία στην Αιωνιότητα)”, 1953⁶⁴. Κανένα βιβλίο δεν είναι τόσο δικό του όσο αυτό. Ο Ίησους, η σταύρωση, ο θάνατος, το άγνωστο, ο πόνος, η πίστη, είναι τα θέματα του βιβλίου αυτού. Για πρώτη φορά μετράω την εποχή μου με μέτρα τόσο μεγάλα... ασύλληπτα. Πώς τόλμησα... να το κάνω. Ήταν ένα αυτονόητο χρέος μου. Με τί να μετρούσα τη ζωή, αν δεν τη μετρούσα με το θάνατο; Με τί να μετρούσα τον άνθρωπο, αν δεν τον μετρούσα με τον Ίησους; Με τί να μετρούσα τη γνώση και τα γνωστά, αν δεν τα μετρούσα με το άγνωστο και με την πίστη;”⁶⁵. Ο Κανελλόπουλος έχει ήδη περάσει στην μεταφυσική, την μεταφυσική με την θρησκευτική της διάσταση, που ισοδυναμεί με μία υπέρτατη έσωτερική ελευθερία που δεν υπόκειται σε ορθολογική έπαλήθευση ή διάψευση. Στόν χώρο αυτό θα μπει με το επόμενο βιβλίο του “Μεταφυσικής προλεγόμενα (Ο άνθρωπος — ο κόσμος — ο Θεός)”, 1956, και με τρόπο έντελως προσωπικό⁶⁶. “Ερωτήματα και υπαινιγμοί”, “τά στοιχειά του κόσμου”, “ο άνθρωπος και τα στοιχειά του κόσμου”, “η τύχη και το θαύμα”, “ο φυσικός κόσμος και το άπειρο”, “χρόνος και αιωνιότητα”, “το πνεύμα και το μηδέν”, “ο Θεός”, “η αλήθεια” είναι τα θέματα του βιβλίου. Είναι θέματα που η επιστημονική έρευνα δεν μπορεί να τα πλησιάσει. Δεν μπορούμε όμως να τα πραγματευθούμε,

64. Βλ. Κ. Δεσποτόπουλου, εις “Μνήμη...”, σ. 44, 57 έέ. (= Φήμη άπόντων, σ. 28-30)· Γ. Ζηζιούλα, Τά “έρχόμενα” και ο “έρχόμενος” (Η συνταρακτική επικαιρότητα του βιβλίου του Π. Κανελλόπουλου, “Ο Χριστιανισμός και η εποχή μας”, Νέα Έστία (Αφιέρωμα στον Π. Κανελλόπουλο, 1996, σ. 63 έέ: του ίδιου, “Ο φιλόσοφος “θεολόγος” Π. Κανελλόπουλος, έφημ. “Ελεύθερος τύπος” (“Ορθοδοξία και Έλληνισμός”), 30.11.2003 (σ. 4)· Γ. Χατζίνη, έ.π., σ. 113-117· Δεδόπουλου, έ.π., σ. 457 έέ.

65. Ο Χριστιανισμός και η εποχή μας, 1953, Πρόλογος δ’.

66. Βλ. Κ. Δεσποτόπουλου, εις “Μνήμη...”, σ. 59-60 (= Φήμη άπόντων, σ. 31-33)· Ε. Πατατή, Τά “Μεταφυσικής προλεγόμενα” του Π. Κανελλόπουλου, “Φιλοσοφία” τ. 13-14 (1983-1984) σ. 39-78 και τ. 15-16 (1985-1986) σ. 30-107· του ίδιου, Π. Κανελλόπουλου, “Μεταφυσικής προλεγόμενα”, Θέσεις για τον Π. Κανελλόπουλο (Τετράδια “Ευθύνης”, 17), 1982, σ. 136 έέ: Γ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, “Ο φιλοσοφικός στοχασμός του Π. Κανελλόπουλου, “Νέα Έστία” (Αφιέρωμα στον Π. Κανελλόπουλο), 1996, σ. 57 έέ. Α. Κελεσιδου, “Ο δρόμος προς τη Δαμασκό (Π. Κανελλόπουλου, “Μεταφυσικής προλεγόμενα)”, “Νέα Έστία”, έ.π., σ. 178 έέ: Μ. Μαρκάκη, “Η έννοια του τυχαίου και η μεταφυσική του Π. Κανελλόπουλου, “Φιλοσοφία” τ. 17-18 (1987-1988) σ. 467· Β. Σταθάκη, Οί μεταφυσικές θέσεις του Π. Κανελλόπουλου, “Νέα Έστία”, έ.π., σ. 188 έέ: Κ. Λαδόπουλου, Π. Κανελλόπουλος, εις “Οί άνθρωποι και τά δράματα”, Άστήρ, 1962, σ. 448, 461-463.

χωρίς να προϋποθέσουμε την “έπιστήμη”, πρὸ πάντων τὴν φυσικὴ ἐπιστήμη. Ἡ μεταφυσικὴ ἀρχίζει ἐκεῖ ὅπου σταματᾷ ἡ φυσικὴ. Ἡ μεταφυσικὴ ἀλήθεια δὲν εἶναι φανερὴ. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ὅμως τὴν ἰκανότητα διανοίξεως καὶ πέραν τῆς λογικῆς, μὲ ἄλλες δυνάμεις τῆς ψυχῆς, ὅπως μὲ τὴν διαίσθηση. Ἀνώτερη φιλοσοφικὴ λειτουργία τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ ὑπόψια, πού ὅμως γιὰ νὰ νομιμοποιηθεῖ πρέπει νὰ ἀντέχει στὴν λογικὴ τοῦ *advocatus diaboli*. Οἱ φιλοσοφικὲς ὑποψίες, πού εἶναι σημαντικότερες ἀπὸ τὶς ἀπαντήσεις πού προκαλοῦν, ὁδηγοῦν στὴν συνάντηση τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴν θεολογία. Μιλώντας γιὰ τὸν Θεὸ ξεπερνᾶμε καὶ αὐτὲς τὶς δυνατότητες τῆς φιλοσοφικῆς ὑπόψιας. Ἐδῶ ἡ φιλοσοφία συναντᾶται μὲ τὴν “ἀποφατικὴ θεολογία” καὶ τοὺς βιωματικούς μυστικούς τῆς Δύσεως: Τὸν Μάιστερ Ἐκχαρτ, τὸν Ἄγγελο Συνέσιο, τὸν Ἰάκωβο Μπαίμε, καὶ μὲ πνεύματα πού δὲν ἀνήκουν στὸν χριστιανισμὸ τῆς κοινότητος (τῆς ἐκκλησίας) ἀλλὰ στὸν χριστιανισμὸ τῆς μοναξιάς, ὅπως τὸν Νοβάλις, τὸν Ρίλκε, τὸν Κιρκεγκάαρτ, τὴν Σιμόν Βέιλ. Ἡ ὑποστασιακὴ φιλοσοφία τοῦ Κανελλόπουλου εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ὑποστασιακὴ φιλοσοφία τοῦ Jaspers καὶ πρωτότυπη μέσα στὸ ὅλο ρεῦμα τοῦ ὑπαρξισμού.

4. Διαπιστώσεις καὶ περαιτέρω ἐρωτήματα. Τὸ συμπέρασμα, ὕστερα ἀπὸ ὅλα τὰ ἐκτεθέντα, εἶναι ὅτι Τσάτσος καὶ Κανελλόπουλος ἀνήκουν σὲ διαφορετικούς φιλοσοφικούς χώρους. Ὁ Κανελλόπουλος δὲν εἶναι συστηματικὸς φιλόσοφος, οὔτε κὰν καντιανός (γιὰ τὴν ἠθικὴ αὐτονομία τοῦ Kant λέγει μάλιστα ὅτι εἶναι ἓνας “καμουφλαρισμένος ὕλισμός”⁶⁷)· εἶναι μὲν μεταφυσικός, ὅπως ὁ Τσάτσος, ἀλλὰ ὄχι πλατωνικός, ὅπως ἐκεῖνος. Ἰδεοκράτης ὁ ἓνας, ὑπαρξιακὸς φιλόσοφος ὁ ἄλλος. Οἱ χώροι εἶναι ἀσύμπτωτοι. Στὴν φιλοσοφία τοῦ δικαίου ἀφ’ ἑνὸς καὶ στὴν Κοινωνιολογία ἀφ’ ἑτέρου ζήτημα συμπτώσεως δὲν τίθεται, λόγῳ ἀντικειμένου. Ἄλλωστε στὴν φιλοσοφία τοῦ δικαίου ἡ συμβολὴ τοῦ Τσάτσου εἶναι καταλυτικὴ· δίκαιο χωρὶς σύστημα δὲν εἶναι νοητό, καὶ σύστημα δικαίου χωρὶς τελολογία ἀδιανόητο. Τὸ ἴδιο πειστικὴ στὴν Κοινωνιολογία εἶναι ἡ ἐρημνευτικὴ μέθοδος τοῦ “κατανοεῖν” τοῦ Κανελλόπουλου.

Κάποιες σχέψεις γεννῶνται μόνον στὸ περιθώριο τῆς φιλοσοφίας τῆς τέχνης τοῦ Τσάτσου. Αὐτὴ —ὅπως καὶ ἡ ὅλη του φιλοσοφία— εἶναι λογικὰ ἄτρωτη καὶ θεμελιώνεται κυρίως στὸν καντιανὸ λογισμό. Στὴν φιλοσοφία αὐτὴ στηρίζεται καὶ ἡ θεωρία του γιὰ τὴν “ἔλλογη νοηματικὴ ἀλληλουχία”: γιὰ νὰ λειτουργή-

67. Μεταφυσικῆς προλεγόμενα, σ. 87.

σει αισθητικά ένα ποίημα είναι απαραίτητο να έχει νοηματική αλληλουχία: ένα κατανοητό σχήμα έλλογων νοημάτων. Ωστόσο, υπάρχει και ένα άλλο είδος ποιήσεως, που αντιστοιχεί σε μία άλλη λειτουργία “κατανοήσεως”— όχι την διανοητική, που εκφράζεται με οριζόντιο και φωτεινό λόγο, αλλά μία γνωστική λειτουργία, που συναιρεί μέσα της και τις σκιερές πλευρές του όντος, και τις αποτιμάει με ένα νόημα όχι λογικό, αλλά αισθητικό. “Κάθε εξήγηση ποιήματος”, λέει ο Σεφέρης, “μου φαίνεται εξωφρενική... χρειάζεται αυτή για ν’ ακούσουμε τὰ ποιήματα”⁶⁸. Είναι η ποίηση που μάς βάζει σε υποψίες για τὸ τί συμβαίνει πέρα από τις κοφτές γραμμές των προβολέων τῆς λογικῆς. Είναι η “ἀγγελική και μαύρη μέρα” του Σεφέρη: είναι η “νυχτερινή ἡμέρα” του Πλάτωνος⁶⁹. Ο Κανελλόπουλος θὰ μπορούσε ἴσως ἐδῶ, ὅχι ὡς αισθητικός φιλόσοφος (τέτοιος δὲν ἦταν) ἀλλὰ ὡς αισθαντικός ἄνθρωπος και ποιητής, νὰ μιλήσει —κατ’ ἀντιστοιχία πρὸς τις “φιλοσοφικές υποψίες” τῆς “Μεταφυσικῆς” του— για “αισθητικές υποψίες”, που εἶναι ἀληθινότερες ἀπὸ τις βεβαιότητες⁷⁰. Ο Κανελλόπουλος θὰ προχωρούσε πέρα ἀπὸ τὴν “ἔλλογη” και σὲ μία “ἄλογη” νοηματικὴ αλληλουχία, θὰ προχωρούσε πέρα ἀπὸ τὸ κλασικὸ και δὲν θὰ καταδικάζε ὅ,τι δὲν εκφράζεται με οριζόντιο λόγο και με τὴν εὐκλείδεια λογικὴ τῶν φωτεινῶν ἐπιφανειῶν. Ο Κανελλόπουλος δὲν ἦταν κλασικὸ ἀλλὰ ρομαντικὸ πνεῦμα.

IV. Συγκλίσεις - Κλασικὸ και ρομαντικὸ

Τὸ κλασικὸ και τὸ ρομαντικὸ δὲν εἶναι μόνο αισθητικὲς κατηγορίες⁷¹, ἀλλὰ και τάσεις τοῦ πνεύματος και τῆς ζωῆς ἀντίρροπες⁷². Ὡς τάσεις τοῦ πνεύματος

68. Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές*, ἐκδ. Φέξη, σ. 366.

69. Πολιτεία 521c. Για τὰ ἀνωτέρω βλ. Χρ. Μαλεβίτση, Ὁ σκοτεινὸς λόγος, εἰς “Προοπτικές”, Δωδώνη, 1972, σ. 123 ἐέ., 128, 129.

70. *Μεταφυσικῆς προλεγόμενα*, σ. 240.

71. Για τὸ κλασικὸ και ρομαντικὸ ὡς αισθητικὲς κατηγορίες στὸ ἔργο τοῦ Τσάτσου βλ. *Ανδριόπουλου*, ὁ.π., σ. 510 ἐέ.

72. Βλ. Κανελλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος* I, σ. 20 ἐέ.: Τσάτσου, *Ἑλληνικὴ πορεία*, 2η ἐκδ., “Ἔστια”, σ. 38 ἐέ., 43 ἐέ.: τοῦ ἰδίου, *Αισθητικὰ μελετήματα*, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, 1977, σ. 102 ἐέ., και ἄλλου τοῦ ἰδίου, *Θεωρία τῆς τέχνης*, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, 1981, σ. 32 ἐέ., και ἄλλου Κ. Βουρβέρη, *Κλαστικὴ παιδεία και ἔννοια τοῦ κλασικοῦ*, “Ἑλληνικὴ ἀνθρωπιστικὴ ἔταιρεία”, 1965· Γ. Καραγιάννη, *Δοκίμια φιλοσοφίας*, 1994, σ. 89 ἐέ., 337 ἐέ.: Σ. Α. Σαϊντ-Μπέθ, *Τί εἶναι ἓνας κλασικὸς*

ἐκδηλώνονται πέρα από τὴν τέχνη καὶ στὴν φιλοσοφία. Ὡς τάσεις τῆς ζωῆς φανερώνονται σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, καὶ στὴν πολιτικὴν πράξη. Κλασικὸ εἶναι τὸ ἔλλογο· ρομαντικὸ εἶναι τὸ ἄλογο στοιχεῖο. Κύρια πηγὴ τοῦ κλασικοῦ εἶναι τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πνεῦμα· τοῦ ρομαντικοῦ εἶναι ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη⁷³.

Τσάτσος καὶ Κανελλόπουλος εἶναι ἀντίθετες φύσεις. Στὸν Τσάτσο ὑπερέχει τὸ κλασικὸ στοιχεῖο· στὸν Κανελλόπουλο τὸ ρομαντικὸ. Ἐν τούτοις, κάπου τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συγκλίνουν. Συγκλίνουν σὲ τρία ἐπίπεδα: στὸ ἐπίπεδο τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, στὴν ποίηση καὶ στὴν πολιτικὴν πράξη.

Α. Στὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ

Στὸ ἐπίπεδο τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ ἡ σύγκλιση ἐκδηλώνεται στὸ μέγα θέμα τῆς σχέσεως Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ. Καὶ οἱ δύο διανοητὲς συμφωνοῦν ὅτι ἡ διασταύρωση Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ ὁδήγησε στὴν σύνδεση τοῦ ἔλλογου νοήματος τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος μετὰ τὸ ἄλογο στοιχεῖο τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης. Ἀλλὰ στὸν καθένα ἀπὸ αὐτοὺς ἡ σύνδεση αὐτὴ νοεῖται διαφορετικὰ. Στὸν Τσάτσο μέσα ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τῶν “Διαλόγων σὲ μοναστήρι”, στὸν Κανελλόπουλο μέσα ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τῶν “Πέντε Ἀθηναϊκῶν διαλόγων”.

Οἱ “Διάλογοι σὲ μοναστήρι” (1980) ἔχουν τὴν δομὴ ἀλλὰ καὶ τὴν σκέψη πλατωνικῶν διαλόγων⁷⁴. Καλύπτουν εὐρὸ φάσμα θεμάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ πρόβλημα τῆς σύνδεσης ἑλληνικοῦ καὶ χριστιανικοῦ πνεύματος. Στὸν τέταρτο διάλογο, ὁ Τσάτσος, μετὰ τὰ λόγια τοῦ Χάρρερ (ἐνὸς προσώπου τοῦ “Διαλόγων”) λέγει, ὅτι ἡ νέα θρησκεία συγχώνευσε δύο ἀνεπαγώγιμα μεγέθη, τὸν

(μετάφρ. Ἀλ. Σινιόσουλου), “Ἀστρολάβος/Εὐδύνη”, 1994· Isaiah Berlin, Οἱ ρίζες τοῦ ρομαντισμοῦ (μετάφρ. Γ. Παπαδημητρίου), Scripta, 2000.

73. Βλ. Τσάτσου, ὁ.π., σ. 67/68.

74. Βλ. Κανελλόπουλου, Heidelberg. Ὁ χρυσὸς κρίκος ὁ.π., σ. 156, 158 ἐέ: Πρεβέλακη, Οἱ “Διάλογοι σὲ μοναστήρι” τοῦ Κ. Τσάτσου, “Ἐκφράση τιμῆς στὸν Κ. Τσάτσο”, ὁ.π., σ. 22-56· Κ. Τσιρόπουλου, Δρομολόγιο — Ὁ Κ. Τσάτσος ἄνθρωπος τοῦ καιροῦ μας, “Ἐκφράση τιμῆς στὸν Κ. Τσάτσο”, ὁ.π., σ. 172, 184-185· Ζὰν Γκιττόν, “Διάλογοι σὲ μοναστήρι”, “Ἐκφράση τιμῆς στὸν Κ. Τσάτσο”, ὁ.π., σ. 196 ἐέ: Κ. Σαρδέλη, Ὁ Κ. Τσάτσος καὶ ἡ ἐποχὴ μας, “Νέα Ἑστία” (Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο), 1997, σ. 72, 75 ἐέ: Α. Κελεσιδου, Κ. Τσάτσου, Διάλογοι σὲ μοναστήρι, “Νέα Ἑστία”, ὁ.π., σ. 122 ἐέ: Κ. Ἀσημακοπούλου, Ὁ Κ. Τσάτσος πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ θεάτρου, “Νέα Ἑστία”, ὁ.π., σ. 145 ἐέ: Β. Σταθάκη, Μεταφυσικοὶ προβληματισμοὶ Κ. Τσάτσου, “Νέα Ἑστία”, ὁ.π., σ. 152 ἐέ.

Λόγο και τήν Ἀγάπη. Ἡ σύνδεση αὐτὴ ἐγινε μὲ μύθους καὶ σύμβολα. Καὶ ὡς τέτοιο σύμβολο ὁ Χάρρερ (δηλ. ὁ Τσάτσος⁷⁵) ἐννοεῖ τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως. Τὸ “Σύμβολο τῆς Πίστεως εἶναι καρπὸς τῆς ἐλληνικῆς σκέψης ποὺ εἶχε πιά σπάσει τὸ αὐστηρὸ περιτείχισμα τοῦ Λόγου καὶ ἀναζητοῦσε, ἐπέκεινα τῆς οὐσίας, τὸ πλωτινικὸ “Ἐν, τὸν ἕνα Θεό”. Εἶναι ὀλοφάνερη ἢ πλατωνικὴ καὶ πλωτινικὴ ἐπίδραση. Τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως νοεῖται ὡς τὸ σύμβολο ποὺ πραγματοποιεῖ τὴν μέθεξι αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ⁷⁶.

Ἐντελῶς διαφοροετικὴ εἶναι ἡ ἄποψη τῶν “Πέντε ἀθηναϊκῶν διαλόγων” (1956). Θέμα τῶν “Διαλόγων” αὐτῶν εἶναι ἡ βαθμιαία, μέσα σὲ πέντε αἰῶνες, συνάντηση, διασταύρωση καὶ συμφιλίωση τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ⁷⁷. Ἐδῶ ἡ συμφιλίωση δὲν ἐπιχειρεῖται νὰ ἐξηγηθεῖ λογικά. Γιὰ τὸν Κανελλόπουλο ὁ Θεὸς δὲν εἶναι τὸ “ἐπέκεινα τῆς οὐσίας πλωτινικὸ “Ἐν”, ἀλλὰ κάτι πέραν τοῦ νοητοῦ, τὸ Ἀπόλυτο. Καὶ τὸ Ἀπόλυτο δὲν συλλαμβάνεται μὲ τὸν νοῦ, ἀλλὰ βιώνεται. Ἡ σύνδεση Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ δὲν ἐγινε στὸ ἐπίπεδο τῆς γνώσεως ἀλλὰ στὸ ἐπίπεδο τοῦ βιώματος⁷⁸, ὡς ζωντανὸς διάλογος μεταξὺ τοῦ Δίωνος καὶ τοῦ Διοτίμου, τῶν δύο ἐκτὸς χρόνου προσώπων τῶν “Διαλόγων” (τὰ ἄλλα πρόσωπα εἶναι ὑπαρκτὰ ἱστορικὰ πρόσωπα: Ἀδριανός, Ἰουλιανός ὁ Παραβάτης, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, Βασίλειος ὁ Μέγας). Ὁ Δίων θέλει νὰ κρατηθεῖ μακριὰ ἀπὸ τὸν Χριστιανισμὸ γιὰ νὰ μὴ χάσει τὴν Ἑλλάδα, καὶ ὁ Διότιμος τραβᾷ πρὸς τὸν Χριστιανισμὸ διασώζοντας καὶ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ στὸ τέλος συμφωνοῦν καὶ οἱ δύο στὴν τελικὴ ρήση, ποὺ συνοψίζει καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου: “Θὰ μείνουμε μαζί ὡς Ἕλληνες” καὶ ὁ Ἰησοῦς μεθ’ ἡμῶν καὶ ἐν ἡμῖν”.

Ἀλλὰ ριζικὰ ἀντίθετη εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Κανελλόπουλου γιὰ τὴν ἐννοια τῆς

75. Ὁ Τσάτσος ταυτίζεται μὲ ὅλα τὰ πρόσωπα τῶν “Διαλόγων”, γιὰτι σὲ αὐτὰ βρίσκουν τὴν ἐκφράσή τους ὅλες, οἱ πιὸ ἀντίθετες πτυχὲς καὶ φάσεις τοῦ πνεύματός του. Κανελλόπουλος, Heidelberg. Ὁ χυρὸς κρίκος, ὅ.π., σ. 159.

76. Πρβλ. Πρεβελάκη, ὅ.π., σ. 30/31.

77. Βλ. Κανελλόπουλου, “Πέντε ἀθηναϊκοὶ διάλογοι”, εἰς “Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα σαράντα πέντε ἐτῶν (1935-1980)”, Ἐγνατία, σ. 327-331 τοῦ ἰδίου, Οἱ Ἕλληνες καὶ τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα, εἰς “Δοκίμια” Α', 122, 127-129. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς τοῦ Π. Κανελλόπουλου, “Νέα Ἔσθια”, 1996, σ. 57 ἐέ. Κ. Δεδεπούλου, Π. Κανελλόπουλος, εἰς “Οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ὄραματα”, ὅ.π., σ. 448, 463 ἐέ. Αρτεμάκη, ὅ.π., σ. 141 ἐέ.

78. Πρβλ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, ὅ.π., σ. 59.

χριστιανικής αγάπης. Ὁ Τσάτσος ἐννοεῖ τὴν ἀγάπη καντιανὰ μὲ τὸ κατηγόρημα τῆς γενικότητος⁷⁹: “δὲν ἀγαπᾶς ἕναν ἄνθρωπο, ἀγαπᾶς τὴν ἀνθρωπότητα”⁸⁰. Ὁ Κανελλόπουλος λέει: “Ποιὸς εἶναι ὁ πλησίον μου;... Ὁ καθένας εἶναι πλησίον μου. Γιὰ νὰ γίνω ὅμως ἱκανὸς νὰ θεωρήσω καὶ τὸν ἀνώνυμο πλησίον μου, πρέπει νὰ αἰσθάνομαι πλησίον μου καὶ τὸν ὄρατὸ καὶ τὸν ἀπτὸ, τοὺς οἰκείους μου ἢ τοὺς φίλους. Δὲν πρέπει νὰ σταματήσω στὸ σημεῖο αὐτό· ἀλλὰ πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ ξεκινήσω ἀπ’ αὐτό. Κι ἀφοῦ ξεκινήσω ἀπὸ τὸ σημεῖο τοῦτο, πρέπει ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὄρατὸ καὶ τὸν γνωστὸ, νὰ αἰσθανθῶ πλησίον μου καὶ τὸν ἄγνωστο. Ὁ πόνος καὶ ὁ θάνατος τοῦ ἄγνωστου πρέπει νὰ εἶναι κι αὐτός, πόνος καὶ θάνατος δικός μου. Δὲν ξέρω ἂν μπορῶ, ὡς ἄνθρωπος, νὰ φθάσω ὡς ἐκεῖ. Ξέρω, ὅμως, ὅτι πρέπει νὰ τὸ ἐπιδιώξω”⁸¹. Ὁ Νίτσε (στὸν “Ζαρατούστρα”), ἀντιλέγοντας στὸν Ἰησοῦ —συνεχίζει ὁ Κανελλόπουλος⁸²— λέει ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀγαπᾶμε τὸν πλησίον μας, ἀλλὰ τὸν πιὸ ἀπομακρυσμένο. Γι’ αὐτὸ καὶ ὁ Κανελλόπουλος στὸ συνταρακτικὸ ἔργο του “Τὸ τέλος τοῦ Ζαρατούστρα” ἀποφάσισε νὰ κατεβάσει τὸν Ζαρατούστρα —τὸν προπομπὸ τῆς ἰδεολογίας ποὺ βύθισε τὴν Εὐρώπη στὸ πένθος— ἀπὸ τὸ βουνὸ στὴν πεδιάδα τῆς ἱστορίας, γιὰ νὰ διδάξει τὰ ἀντίθετα ἀπὸ ὅσα διδάξε ὁ Νίτσε⁸³. “Ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν οἰκεῖο ἢ τὸν φίλο μου πρέπει νὰ εἶναι μιὰ ἀσκηση γιὰ τὴν ἀγάπη μου πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα... Ὁ Ἰησοῦς... εἶδε στὸ πρόσωπο τῶν μαθητῶν του ὅλους τοὺς ἄγνωστους”⁸⁴.

79. Κελεσιδου, ὅ.π., σ. 124.

80. Διάλογοι σὲ μοναστήρι, σ. 43· ὁμοίως καὶ σ. 51 (“ἡ ἀγάπη δὲν εἶναι ἕλξη πρὸς ἕναν, ἔστω καὶ νοητὸ, σύνδεσμο καὶ ποτὲ δὲν στρέφεται πρὸς ἕνα συγκεκριμένο κάθε φορὰ πρόσωπο”) πρὸβλ. καὶ Ἀφορισμοὶ καὶ διαλογισμοὶ Β', σ. 221, 234-235, 237 (“σπουδαιότερη εἶναι ἡ ἀγάπη, ὅχι πρὸς τοὺς συνανθρώπους τοὺς ἴδιους, ἀλλὰ πρὸς τὸ Θεό, ὁ συνεχής ἀγώνας γιὰ τὴν ὀλοένα καὶ καθαρώτερη ἐνατένισή του, γιὰ τὸ πλησίαμά του”).

81. Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐποχὴ μας, 1953, σ. 223, 224/225.

82. Ὁ.π., σ. 223.

83. Τὸ “Τέλος τοῦ Ζαρατούστρα” ἐκδόθηκε τὸ ἴδιο ἔτος (1956) ποὺ ἐκδόθηκαν οἱ “Πέντε ἀθρηναῖκοι διάλογοι”. Βλ. Χρ. Μαλεβίτση, Σχόλια στὸ “Τέλος τοῦ Ζαρατούστρα” τοῦ Π. Κανελλόπουλου, “Νέα Ἑστία” (Ἀφιέρωμα στὸν Π. Κανελλόπουλο), 1996, σ. 68 ἐέ· τοῦ ἰδίου, Ἡ ἔσχατη μέριμνα τοῦ Π. Κανελλόπουλου (Τὸ βιβλίο του “Τὸ τέλος τοῦ Ζαρατούστρα”, ὀριακὴ πνευματικὴ παρακαταθήκη του), εἰς “Ὁ νεοελληνικὸς λόγος”, Ἀριός, 1997, σ. 255 ἐέ· Ζ. Μαμαλάκη, Π. Κανελλόπουλος, “Τὸ τέλος τοῦ Ζαρατούστρα”, ὁ ἀγώνας γιὰ τὸν ἀνθρωπισμὸ, “Νέα Ἑστία”, ὅ.π., σ. 128 ἐέ.

84. Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐποχὴ μας, σ. 225. Εἶναι μιὰ ἐρμηνεῖα τῆς χριστιανικῆς

Β. Στήν ποίηση

Ίδιότυπη σύγκλιση κλασικοῦ καὶ ρομαντικοῦ ὑπάρχει καὶ στὴν ποίηση. Τσάτσος καὶ Κανελλόπουλος εἶναι καὶ ποιητές⁸⁵. Ἀλλὰ στὴν ποίησή του ὁ καθένας ἐκδηλώνει —παραδόξως— μίᾳ ἀντίρροπῃ τάσῃ. Ὁ Κανελλόπουλος, παρὰ τὸν ρομαντισμό του, γράφει στίχους ὅπου ὑπερέχει τὸ ἔλλογο, τὸ πλαστικὸ, στοιχεῖο. Τοῦτο εἶναι ἐκδηλὸ καὶ στὶς τρεῖς ποιητικὲς συλλογές του, ἰδίως στὸν

ἀγάπης πὺλ προσεγγίζει, ἂν δὲν ταυτίζεται ἤδη, μὲ τὴν Ὀρθόδοξῃ πατερικῇ ἐρμηνεῖα τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου ὡς προσωπικῆς ἀγαπητικῆς σχέσεως βλ. Ἰω. Ζηζιούλα, Ἀπὸ τὸ προσωπεῖον εἰς τὸ πρόσωπον (Ἡ συμβολὴ τῆς πατερικῆς θεολογίας εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ προσώπου), εἰς Ἴδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν, “Ἡ ἰδιοπροσωπία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, 1983, Β, σ. 295 ἐέ: τοῦ ἰδίου, Ἡ συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ χριστιανικὴ σκέψη, εἰς “Ἡ Συνασὸς τῆς Καππαδοκίας” (ἐκδ. Σωματείου “Νέα Συνασὸς”), 1985, σ. 23 ἐέ.

85. Βλ. ἀφ’ ἐνὸς Κ. Τσάτσου, *Τὰ ποιήματα, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων*, 1973 (ὁ Κ. Δεσποτόπουλος, “Νέα Ἑστία”, Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο, 1987, σ. 1391, *χαρακτηρίζει τὸν Τσάτσο “αἰσθαντικὸ φιλόσοφο καὶ φιλοσοφημένο ποιητὴ”*). Καὶ ἀφ’ ἑτέρου Π. Κανελλόπουλου, *Ρυθμοὶ στὰ κύματα*, 1920· *Ἄπλοι φθόγγοι*, 1939 (μὲ τὸ ψευδώνυμο Αἴμος Αὐρήλιος)· *Ὁ κύκλος τῶν συνέπτων*, 1946· *Πικροδάφνες*, 1955. Πρβλ. Κανελλόπουλου, Heidelberg. Ὁ χρυσὸς κρίκος, ὅ.π., σ. 137-152· Χρ. Μαλεβίτσι, *Ἐπιμνημόσυνος λόγος στὸν Κ. Τσάτσο*, “Νέα Ἑστία” (Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο), 1987, σ. 1391 ἐέ. (= “Ὁ νεοελληνικὸς λόγος”, Ἀρμός 1997, σ. 267 ἐέ.) Π. Πάσχου, *Ἐνας φιλόσοφος ποιητῆς, “Νέα Ἑστία”* (Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο), 1997, σ. 45 ἐέ: Κ. Δεσποτόπουλου, *Φήμη ἀπόντων*, σ. 66-67, 69· Δ. Κωστίδης, *Διέξοδοι καὶ ἐκφυγές, “Νέα Ἑστία”*, ὅ.π., σ. 160 ἐέ: Ε. Μόσχου, *Τὸ μάθημα τοῦ καθηγητῆ, “Νέα Ἑστία”*, ὅ.π., σ. 163 ἐέ: Κ. Τσιρόπουλου, *Δρομολόγιο*, ὅ.π., σ. 173-174· Ε. Πλατῆ, *Ἡ ποίηση τοῦ Π. Κανελλόπουλου*, εἰς “Κριτικὸι προβληματισμοὶ” Γ, *Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων*, 1995, σ. 33-125· τοῦ ἰδίου, *Ἡ ποίηση τοῦ Π. Κανελλόπουλου, “Μνήμη Π. Κανελλόπουλου”*, Γιαλλελῆς, 1988, σ. 110-124· Δ. Κεράμπαλη, *Καιρὸς καὶ χρόνος στὴν ποίηση τοῦ Π. Κανελλόπουλου, “Μνήμη...”*, ὅ.π., σ. 210 ἐέ: τοῦ ἰδίου, *Ἡ πρώτη ποιητικὴ συλλογὴ τοῦ Π. Κανελλόπουλου, “Νέα Ἑστία”*, τεύχ. 1447 (15 Ὀκτ. 1987) σ. 1356-1358· Π. Μαρινάκη, *Ἡ Πάτρα στὰ κείμενα τοῦ Π. Κανελλόπουλου, “Μνήμη...”*, σ. 215, 229 ἐέ: Κ. Μητσάκη, *Ἡ ποίηση τοῦ Π. Κανελλόπουλου, “Θέσεις γιὰ τὸν Π. Κανελλόπουλο”* (Τετράδια “Εὐθύνης”, 17), 1982, σ. 85 ἐέ: Τ. Αἰβανασιάδης, *Ὁ τεχνίτης τοῦ λόγου καὶ ἡ ἔσωτερικὴ κατατομὴ του, “Νέα Ἑστία”* (Ἀφιέρωμα στὸν Π. Κανελλόπουλο), 1996, σ. 33-34· Ἀλ. Ἀργυρίου, *Μαρτυρία μιᾶς νεανικῆς ἀνάγνωσης, “Νέα Ἑστία”*, ὅ.π., σ. 159 ἐέ: Ε. Μόσχου, *Ὁ Π. Κανελλόπουλος ὡς λογοτέχνης, “Νέα Ἑστία”*, ὅ.π., σ. 275 ἐέ: Ρ. Κακλαμανάκη, *Μιά γεύση ἀπὸ τίς “Πικροδάφνες” τοῦ Π. Κανελλόπουλου, “Νέα Ἑστία”*, ὅ.π., σ. 283 ἐέ.

“Κύκλο τῶν σονέττων” (1946). Ὁ Τσάτσος, παρά τὸ κλασικὸ τοῦ πνεύμα, γράφει ποίηση σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ὑπαρξιακῆ⁸⁶. Κλασικὸ καὶ ρομαντικὸ στοιχεῖο παλεύουν ἐδῶ μέσα του καὶ τὸ ἓνα προσπαθεῖ νὰ υπερνικήσει τὸ ἄλλο. Ὁ Κανελλόπουλος, ὕστερα ἀπὸ τὴν τελευταία του συλλογὴ “Πικροδάφνες” τὸ 1955, ἐσιώπησε ἴσως γιατί δὲν μπορούσε ἢ δὲν ἤθελε νὰ περιορίσει τὴν ρομαντικὴ του ροπή σὲ μία καθαρὴ καὶ πειδαρχημένη κοίτη. Τὸ ρομαντικὸ πνεῦμα ἐπερίσχυσε. Ὁ Τσάτσος, ἀντίθετα, δὲν σταμάτησε ποτὲ νὰ γράφει στίχους, ἴσως γιατί ἤθελε νὰ δώσει διέξοδο στὴν ὑπαρξιακὴ του ἀγωνία πού ποτὲ δὲν εἰρήνευσε. Ἀπλῶς ὁ καντιανὸς λογισμὸς μὲ τὴν σιδερόφρακτὴ ἀποδεικτικὴ του τὴν εἶχε θέσει —ὅπως λέει ὁ Μαλεβίτσης⁸⁷— σὲ ἀναστολή. Ἐδῶ ὁ ποιητὴς προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὸν φιλόσοφο, θρῖσκεται σὲ κρυφὴ ἀντιμαχία μαζί του: ὁ Πλάτων τοῦ “Λόγου” μὲ τὸν Πλάτωνα τῆς “Ἑβδομῆς Ἐπιστολῆς”, ὁ Kant μὲ τὸν Kierkegaard⁸⁸. Ὁ Τσάτσος ὡς ποιητὴς δὲν καταφέρνει νὰ κρύψει τὰ βιώματά του· τὰ διανοήματα ὑποχωροῦν. Τοῦτο μπορεῖ νὰ πάσχει λογικῶς, ἀλλὰ ἀνασταίνει ποιητικῶς. Ὁ ἄνθρωπος ζεῖ μόνον ποιητικά, λέει ὁ Hölderlin, μολοντί ἐταῖρος τοῦ δεινοῦ Hegel⁸⁹. Καὶ ὁ Τσάτσος, μολοντί ἐταῖρος τοῦ Kant, θὰ καταφέρει νὰ γράψει στίχους πού θυμίζουν ἀκόμα καὶ Rilke:

Ἐσύ, Κύριέ μου, ξέρεις
 τί ὠραία πού κινῶ τὸ δεξιὸ χέρι μου
 στὴ μοναξιά μου·
 Ἐσύ, Κύριέ μου, ξέρεις
 τί μουσικὲς μορφὲς διαγράφω
 μὲ τὸ δείκτη μου
 στὴν ἐρημιά μου·
 Ἐσύ, Κύριέ μου, ξέρεις
 πῶς νυχτοήμερα πασχίζω μὲ τὸ τέλειο
 πού δὲν θὰ δῆ κανένας
 παρὰ ἐσὺ μοναχά⁹⁰.

86. Πρβλ. Κανελλόπουλου, Heidelberg, Ὁ χρυσὸς κρίκος, σ. 141.

87. Μαλεβίτσης, ὁ.π.

88. Κανελλόπουλος, ὁ.π., σ. 153.

89. Μαλεβίτσης, ὁ.π.

90. Τὰ ποιήματα, σ. 70-71.

Αλλά οί διανοητές μας είναι και λαμπροί λογοτέχνες, ποιητές του πεζού λόγου. Το ύφος είναι όμως και εδώ ομόλογο της σκέψης και της φύσης του. “Le style c’ est l’ homme, λέει ο Button. Το ύφος του Τσάτσου είναι δωρικό διανοητικό⁹¹, ο λόγος του πλαστικός και όχι μουσικός, ορατός και όχι άπλα άκουστικός, λόγος γλυπτός, άψογα σμιλεμένος⁹². Ο ίδιος λέει: “Πρόθεσή μου ήταν ένα στοιχείο λιτότητας, σχεδόν γυμνότητας να χαρακτηρίσει τον αυστηρά από τη διάνοια έλεγχομένο λόγο. Με την ευθύγραμμη πορεία του ο λόγος αυτός δεν έχει τη γοητεία της ελκυστικής ανάπτυξης και των παρεκβάσεων. Τον χαρακτηρίζει κάποιος δογματισμός, άκαμψία, άκόμη και σκληρότητα. Τέτοιος όμως είναι ο στοχασμός μου και αντίστοιχος έπρεπε να είναι και ο λόγος μου”⁹³. Αντιθέτως, ο λόγος του Κανελλόπουλου είναι μουσικός, παλλόμενος, σαγηνευτικός, κομψός, με άρμονικές μεταπτώσεις του ρυθμού και με κυματίζουσα σκέψη, λόγος ευφράδης, ρεύμα ενός μαινάνδρου, που το ανακόπτουν παφλασμοί από παύλες και παρενθέσεις⁹⁴. Τουτό γιατί —όπως λέγει ο Τσάτσος— “ο Κανελλόπουλος γράφει σαν να μιλάει”⁹⁵. Έχει το ύφος του προφορικού λόγου. Και όπως ο προφορικός λόγος έτσι και ο γραπτός λόγος του Κανελλόπουλου δεν υφίστατο διορθώσεις. Στόν κάθε λόγο του έθετε την πρώτη και την τελευταία σφραγίδα.

Γ. Στήν πολιτική πράξη

Αλλά Κανελλόπουλος και Τσάτσος συμβάδισαν για μεγάλα χρονικά διαστήματα και στην πολιτική. Κανένας άλλος δεν είχε απλώσει τόσο πλατιά τις φτερουγες του, σαν βασιλικός αετός, και στόν χώρο της θεωρίας και στόν χώρο της πράξεως, όσο ο Κανελλόπουλος, λέει γι’ αυτόν ο Τσάτσος⁹⁶. Αλλά το ίδιο

91. Σ. Καργάκος, “Ο Κ. Τσάτσος και η ελληνική γλώσσα, “Νέα Έστία” (Αφιέρωμα στόν Κ. Τσάτσο), 1997, σ. 150.

92. Καργάκος, *ό.π.*, σ. 151.

93. Αφορισμοί και διαλογισμοί Γ, σ. 17.

94. Τ. Αθανασιάδης, “Ο τεχνίτης του λόγου και η έσωτερική κατατομή του, “Νέα Έστία” (Αφιέρωμα στόν Π. Κανελλόπουλο), 1996, σ. 33.

95. Τσάτσος, Π. Κανελλόπουλος, εις “Θέσεις για τόν Π. Κανελλόπουλο”, *ό.π.*, σ. 13.

96. Τσάτσος, “Υστατο χαίρε, εις “Μνήμη...”, *ό.π.*, σ. 19. Για τόν Κανελλόπουλο ως πολιτικό βλ. *άφ’* ενός τις άφηγήσεις του ίδιου (μεταξύ άλλων: Ημερολόγιο, 31 Μαρτίου-4 Ιανουαρίου 1945, Κέδρος, 1977· Τά χρόνια του μεγάλου πολέμου, 1939-1944/1964· Τά Δοκίμια,

ισχύει, σχεδόν έξ ἴσου, και για τὸν Τσάτσου⁹⁷. Στὴν πολιτικὴ εἰσήλθαν ὁμως ὡς ἀντίθετες φύσεις. Ὁ Τσάτσου —λέει ὁ Κανελλόπουλος— “δὲν εἶχε τὴν πολιτικὴ στὸ αἷμα του. Τὴν εἶχε ὁμως...στὸ πνεῦμα του. Δὲν τὸν τραβοῦσε στὴν πολιτικὴ ἢ φύση του...τὸν ὠθῆσε στὴν πολιτικὴ...μόνο τὸ αἰσθημα τοῦ καθήκοντος, τὸ

τόμοι Β' καὶ Δ': Ἱστορικὰ καὶ πολιτικὰ δοκίμια, ἀντιστοίχως, 2002· Ἱστορικὰ δοκίμια: Α' Πῶς ἐφθάσαμε στὴν 21 Ἀπριλίου 1967, καὶ Β' 1940-1944: Ἐθνικὴ Ἀντίσταση, 1975 “Ἐστία” 1997· Ἡ ζωὴ μου, Ἀφήγηση στὴν Νινέτα Κοντράου-Ρασσιᾶ, Γιαλλελλῆς, 1985) καὶ ἀφ' ἑτέρου τὶς ἀξιολογήσεις τρίτων π.χ. Β. Μπεκίρη, Ὁ πολιτικὸς Π. Κανελλόπουλος, “Νέα Σύννορα”—Α. Α. Λιβάνη, 1999· Γ. Παλλῆ, Π. Κανελλόπουλος— Ὁ γενναῖος πνευματικὸς ἀνδρῶπος, πατριώτης καὶ πολιτικὸς, “Νέα Ἐστία” (Ἀφιέρωμα στὸν Π. Κανελλόπουλο), 1996, σ. 16 ἐέ: Ἰ. Πεσμαζόγλου, Π. Κανελλόπουλος, “Νέα Ἐστία”, ὅ.π., σ. 23 ἐέ: Κ. Δεσποτόπουλου, Π. Κανελλόπουλος, “Νέα Ἐστία”, ὅ.π., σ. 40 ἐέ: C. M. Woodhouse, Π. Κανελλόπουλος— Ὁ λόγιος, ὁ πολιτικὸς ἡγέτης, ὁ φίλος, “Νέα Ἐστία”, ὅ.π., σ. 48 ἐέ: Αἰκατ. Χριστοφίλοπουλου, Π. Κανελλόπουλος-Προσωπικὲς ἀναμνήσεις καὶ ἀξιολόγηση, “Νέα Ἐστία”, ὅ.π., σ. 53 ἐέ: Ε. Μόσχου, Ἡμερολόγιο καὶ Ἀπομνημονεύματα καὶ τὸ “Ἡμερολόγιο” τοῦ Π. Κανελλόπουλου, “Νέα Ἐστία”, ὅ.π., σ. 117 ἐέ: Κ. Καλλιᾶ, Σύντομη σκιαγραφία τοῦ Π. Κανελλόπουλου, “Νέα Ἐστία”, ὅ.π., σ. 138 ἐέ: Ὁρ. Βιδάλη, Π. Κανελλόπουλος-Πρόμαχος τῆς Ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἑλλήνων, “Νέα Ἐστία”, ὅ.π., σ. 202 ἐέ: Δ. Κωνσταντινίδου, Ἡ Μακεδονία στὴ ζωὴ καὶ στὸ ἔργο τοῦ Π. Κανελλόπουλου, “Νέα Ἐστία”, ὅ.π., σ. 206 ἐέ: Εὐφ. Σουλογιάννη, Ὁ Π. Κανελλόπουλος καὶ οἱ Ἑλληνες τῆς Αἰγύπτου, “Νέα Ἐστία”, ὅ.π., σ. 219 ἐέ: Π. Μαρινάκη, Π. Κανελλόπουλος-Τὸ πάθος γιὰ ἐνότητα, “Νέα Ἐστία”, ὅ.π., σ. 226 ἐέ: Σ. Σπέντζα, Ὁ Π. Κανελλόπουλος στὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ πολιτικὴ, “Νέα Ἐστία”, ὅ.π., σ. 246 ἐέ: Μ. Μενεγάκη-Κιντῆ, Ἡ προσφορά τοῦ Π. Κανελλόπουλου στὸν πολιτισμὸ-Μιὰ προσέγγιση, “Νέα Ἐστία”, ὅ.π., σ. 265 ἐέ: Ἡλία Ἡλιοῦ, Π. Κανελλόπουλος, ὁ πολιτικὸς, ὁ συγγραφέας, ὁ ἀνδρῶπος, “Θέσεις γιὰ τὸν Π. Κανελλόπουλο” (Τετράδια “Εὐθύνης” 17), 1982, σ. 15 ἐέ: Ἰ. Πεσμαζόγλου, Π. Κανελλόπουλος, “Θέσεις...”, ὅ.π., σ. 23 ἐέ: Γ. Δασκαλάκη, Ἡ νέα πολιτικὴ ἡθικὴ καὶ τὸ σύγχρονο κράτος, “Θέσεις...”, ὅ.π., σ. 35 ἐέ: Α. Κύρκου, Π. Κανελλόπουλος, “Θέσεις”, ὅ.π., σ. 74 ἐέ: Μ. Μαράφειτση, Ὁ Π. Κανελλόπουλος καὶ ἡ Χριστιανικὴ διάσταση τοῦ Ἑλληνα ἡγέτη, “Θέσεις...”, ὅ.π., σ. 111 ἐέ: Κ. Μιχαηλίδη, Π. Κανελλόπουλος, ὁ στοχαστὴς τῆς ἱστορικῆς δράσεως συνειδήσεως, “Θέσεις...”, ὅ.π., σ. 119 ἐέ: Θ. Ξύδη, Ἡ πολιτικὴ παρουσία τοῦ Π. Κανελλόπουλου, “Θέσεις...”, ὅ.π., σ. 123 ἐέ: Π. Φωτιάς, Ὁ Π. Κανελλόπουλος καὶ ὁ ἀναλλοίωτος πυρήνας ζωῆς, “Θέσεις...”, ὅ.π., σ. 151 ἐέ: Ντ. Κατσόγιανου, Π. Κανελλόπουλος, ὁ ἐνωτικὸς, “Θέσεις...”, ὅ.π., σ. 175 ἐέ: Μ. Μελετόπουλου, “Νέα Κοινωνιολογία” (Ἀφιέρωμα στὸν Π. Κανελλόπουλο), Χειμῶνας 1988-89, τευχ. 4, σ. 59 ἐέ: ἐπίσης Γιούλα Ζώνα, Ἡ ζωὴ μὲ τὸν Πρόεδρο (Κοντὰ στὸν Π. Κανελλόπουλο), Γιαλλελλῆς, 2001.

97. Τὴν εἰκόνα τοῦ Τσάτσου ὡς πολιτικὸ ἀποδίδουν πέρα ἀπὸ τὰ δικά του ἔργα (μεταξὺ

“θέον”, πού τόσο ευγλωττα τὸ δίδαξε ὡς φιλόσοφος. Γι’ αὐτὸν ἦταν, λοιπόν, ἡ θυσία μεγαλύτερη ἀπὸ ὅ,τι ἦταν γιὰ μένα”⁹⁸. Ὅπως στὸν θεωρητικὸ βίο, ἔτσι καὶ στὸν πολιτικὸ στίβο ὁ Τσάτσος ἀκολούθησε μία στάση σύμφωνη μὲ τὸ κλασικὸ πνεῦμα τοῦ εὐθύγραμμη, χωρὶς μεγάλους κλυδωνισμοὺς καὶ ἐξάρσεις, δλύμπια. Πρῶτόπυ τοῦ ἦταν ὁ Goethe ὄχι μόνο στὸ πνεῦμα ἀλλὰ καὶ στὴν πολιτικὴ. Καὶ κατέλαβε —ὅπως τοῦ ἀξιζε— τὸ ἀνώτατο ἀξίωμα τῆς Πολιτείας, τοῦ Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, γιὰ νὰ ἐνσαρκώσει στὸ πρόσωπό του τὸ πλατωνικὸ ἰδεῶδες τοῦ “φιλοσόφου βασιλέως”⁹⁹. Τὸν Κανελλόπουλο ὠδήγησε στὴν πολιτικὴ ὄχι μόνο τὸ πνεῦμα ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ ψυχὴ του, ἡ ὑπαρξιακὴ του ὑπόσταση, πού ὅμως ἦταν στὸ βάθος τραγικὴ. Ὁ Κανελλόπουλος βιώνει τὸ δράμα τῆς ἱστορίας ὄχι μόνο ὡς παρελθὸν μέσῳ τῶν προσώπων πού ἰχνογραφεῖ καὶ ἐξιστορεῖ τὴν μοίρα τους, ἀλλὰ καὶ ὡς παρὸν στὸ δικό του πρόσωπο πού συμμετέχει διαρκῶς καὶ μὲ ὅλο του τὸ εἶναι ἄμεσα στὰ γεγονότα. Ὡς πολιτικὸς δὲν εἶναι ἐραστής τοῦ ἐφικτοῦ, ἀλλὰ κυνηγὸς τοῦ ἀπομαχρυσμένου ἰδανικοῦ, τοῦ ἀνέφικτου. Ὡς

ἄλλων: Ἑλληνικὴ πορεία, 2η ἐκδ.— Ὁμιλίεσ Α΄ — Δ, 1975-1980· Δημοκρατία καὶ Εὐρώπη, 1982· Ὁ σύγχρονος κόσμος, 1988· Προεδρικά κείμενα, 1990) καὶ οἱ μελέτες π.χ. τῶν Δ. Κόρσου, ὅ.π. (σημ. 28)· Γ. Βλάχου, ὅ.π. (σημ. 28)· Γ. Δασκαλάκη, ὅ.π. (σημ. 28)· Στ. Θεοφανίδη, ὅ.π. (σημ. 28)· Θ. Γέρου, ὅ.π. (σημ. 28)· Ἰ. Πεσμαζόγλου, Κ. Τσάτσος, ἡ πνευματικὴ δημιουργία στὴν πορεία πρὸς τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσὴ, “Νέα Ἑστία” (Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο), 1997, σ. 16 ἐέ· Γ. Α. Μαγκάκη, Μία ἱστορικὴ ὁμιλία-πράξη τοῦ Κ. Τσάτσου, “Νέα Ἑστία”, ὅ.π., σ. 21-22· Κ. Τσιρόπουλου, Ἡ ἀνησυχία τοῦ Κ. Τσάτσου, “Νέα Ἑστία”, ὅ.π., σ. 33 ἐέ· Ἀντ. Δροσόπουλου, Δυὸ ἀνδύπατοι γιὰ τοὺς Ἑλληνας καὶ τοὺς πολιτικούς τους, “Νέα Ἑστία”, ὅ.π., σ. 139 ἐέ· Μ. Καραβία, Ὁ Πρόεδρος μὲ τὸ οἰκεῖο πρόσωπο, “Νέα Ἑστία”, ὅ.π., σ. 170 ἐέ· Π. Φωτέα, Ὁ Θεσμικὸς Τσάτσος, “Νέα Ἑστία”, ὅ.π., σ. 87· τοῦ ἰδίου, Ἡ εἰκόνα τῆς Ἑλλάδος στὸ ἐξωτερικὸ διὰ λόγου Κ. Τσάτσου, “Ἐκφράση τιμῆς...”, ὅ.π., σ. 144 ἐέ· Κ. Καλλία, Ὁ πατριώτης καὶ ὁ πολιτικὸς Κ. Τσάτσος, “Νέα Ἑστία”, ὅ.π., σ. 180 ἐέ· Σ. Σπέντζας, Ἡ κοινωνικὴ εὐαισθησία καὶ ὁ ἀνθρωπισμὸς τοῦ Κ. Τσάτσου στὴν πράξη, “Νέα Ἑστία”, ὅ.π., σ. 211 ἐέ· Δ. Μιχαλόπουλου, Ἡ συμμετοχὴ τῶν Φιλελευθέρων στὴν ἴδρυση τῆς ΕΡΕ καὶ ἡ προσωπικὴ συμβολὴ τοῦ Κ. Τσάτσου, “Ἐκφράση τιμῆς...”, ὅ.π., σ. 150 ἐέ· πρὸβλ. καὶ τὸ ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο (10 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του) τῆς ἐφημ. “Ἡ Καθημερινή” (“Ἐπτὰ ἡμέρες”), 19 Ὀκτωβρίου 1997.

98. Κανελλόπουλος, Heidelberg, Ὁ χρυσὸς κρίκος, ὅ.π., σ. 134-135.

99. Πολιτεία 473 D. Γιὰ τὴν πολιτικὴ φρόνηση τῶν ἀρχόντων κατὰ Πλάτωνα βλ. Κ. Δεσποτόπουλου, Πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος, εἰς Μελετήματα πολιτικῆς φιλοσοφίας, ἐκδ. Παπαζήση, 1975, σ. 11, 23 ἐέ.

κυνηγός του ανέφικτου, πέρασε μέσα από την ζωή του τραγικού, χωρίς να μπορέσει να αποφύγει τις φλόγες του. Γνωρίζει καλά τον Jaspers, τον φιλόσοφο της υπαρξιακής αγωνίας, που δίδαξε ότι ο άνθρωπος ολοκληρώνει τον εαυτό του μόνο στην “άποτυχία” (“Scheitern”), με άλλα λόγια ότι πατάει τελικά στο έδαφος, ή μάλλον τσακίζεται επάνω του, ναυαγώντας¹⁰⁰. Δύο φορές πρωθυπουργός, σε ώρες κρίσιμες της ιστορίας του τόπου (τόν Νοέμβριο 1945 και τόν Άπριλιο 1967) δὲν μπόρεσε παρά μόνο λίγες ημέρες να αγωνισθεί, ἀπὸ τὴν θέση αὐτή, γιὰ ἐκεῖνο πὸν ὑπῆρξε ὁ σταθερὸς στόχος τῆς πολιτικῆς του: ἡ ἐθνικὴ ἐνότητα καὶ ἡ κοινωνικὴ συμφιλίωση. Ὁ ἴδιος, στὸ βιβλίο του “Τὰ χρόνια τοῦ μεγάλου πολέμου (1939-1944)”¹⁰¹, ἀναφέρεται στὴν διαίσθηση πὸν εἶχε γι’ αὐτὸν ἡ ἀγγλὶδα συγγραφέας Rosamond Lehmann, ὅταν σὲ μία γνωριμία τους στὸ Λονδίνο τὸ 1943 τὸν ἀντίκρουσε καὶ τὸν ἄκουσε, ὅτι ἡ μοῖρα δὲν θὰ τοῦ ἦταν εὐνοϊκὴ. Καὶ τὸ ἔγραψε τὴν ἐπόμενη μέρα στὸν ἀδελφὸ τῆς ποιητῆ, κριτικὸ καὶ ἐκδότη John Lehmann. Ὁ Κανελλόπουλος παραδέτει τίς “ὑπερβολικὰ κολακευτικῆς”, ὅπως λέει, “ἀλλὰ καὶ σκοτεινὲς στὸ βαρὺ τους νόημα” φράσεις: “Κατακτῆθηκα ἀπὸ τὸν Κανελλόπουλο. Ἐχει κανεῖς τὸ αἴσθημα, ὅταν βλέπει ἓνα τέτοιο πρόσωπο κάτω ἀπὸ τὴν σκιά τοῦ φωτοστεφάνου τῆς μοῖρας ὅτι ἓνας τόσο λαμπερὸς ἄνθρωπος ὁδηγεῖται μοιραῖα πρὸς τὴν σύγχυση. Προσεύχομαι νὰ μὴν συμβεῖ”. Ἡ διαίσθηση τῆς ἔξοχης Rosamond Lehmann ἐπαληθεύθηκε καὶ μάλιστα —λέει ὁ Κανελλόπουλος— “ὄχι μόνον σχετικὰ μετὰ τὴν εἰδικὴν περίστασιν τῆς ὥρας ἐκείνης” (ὕποχρεώθηκε νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ Ἀντιπρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως καὶ Ὑπουργὸς Ἐθνικῆς Ἀμύνης τῆς ἐξόριστης Κυβερνήσεως τοῦ Καΐρου ἐξ αἰτίας ἀνταρσίας στὶς ἐλληνικὲς ταξιαρχίαις τῆς Μέσης Ἀνατολῆς) “ἀλλὰ καὶ γενικότερα”.

V. Συναγωγές

Ἰδεοκρατία καὶ υπαρξισμός, κλασικὸ καὶ ρομαντικὸ πνεῦμα, κρατοῦν τὸν Τσάτσο καὶ τὸν Κανελλόπουλο μακριὰ τὸν ἓναν ἀπὸ τὸν ἄλλον, σχεδὸν παντοῦ: στὴν φιλοσοφία γενικὰ, τὴν ποίηση, τὴν πολιτικὴ. Ἀλλὰ τότε τί ἦταν ἐκεῖνο πὸν τοὺς ἔνωσε, πὸν συνιστοῦσε —ὅπως λέει ὁ Κανελλόπουλος— τὸν “χρυσὸ κρίκο τοῦ πνευματικοῦ τους δεσμοῦ”; Μπορεῖ νὰ τοὺς παρομοιάσει κανεῖς μετὰ τίς

100. Πρὸβλ. Κανελλόπουλος, ὁ.π., σ. 58.

101. 1964, σ. 73.

διπλές εκείνες κεφαλές των “Ερμών”, πού, ενώ είναι συνυφασμένες μεταξύ τους, κοιτάζουν προς αντίθετες πλευρές; Είναι μία παρομοίωση του Victor Ehrenberg για τον Περικλή και τον Σοφοκλή, που αναφέρει ο Κανελλόπουλος στις “Επιστολές στους Προγόνους μου”¹⁰². Μπορεί να ισχύει το ίδιο και για τους δύο διανοητές μας; Τί είναι εκείνο που συνιστά τον “κρίκο του δεσμού τους”; Δύο πράγματα: Πρώτον, η συνειδητήση ότι οι αντίθετες ροπές που ο καθένας εκφράζει δεν είναι ασυμφιλίωτες, αλλά στο βάθος συγκλίνουν μεταξύ τους σε μια υπέρτερη ενότητα, που εκφράζει την κοσμολογική (πυθαγόρεια και προσωκρατική) αρχή της “άρμονίας των αντιθέτων”, μιας παλίντροπης άρμονίας, όπως του τόξου και της λύρας¹⁰³. Η άρμονία αυτή δεν είναι φανερή αλλά αφανής (“άρμονία αφανής φανερώς κρείττων”¹⁰⁴) και εκδηλώνεται στον καθένα διαφορετικά. Ο Κανελλόπουλος, παρ’ ότι ρομαντική φύση, βιώνει και τις κατακτήσεις του κλασικού πνεύματος. Ο Τσάτσος, παρά την προσήλωσή του στην αφήρημένη ιδέα, βιώνει την κρυφή αντιμαχία με την προσωπική του ύπαρξη. Και ο δεύτερος λόγος που συνιστά τον “κρίκο του δεσμού τους” είναι η συνειδητήση της παιδαγωγικής αποστολής τους, του χρέους τους: Να εγείρουν τις συνειδήσεις πρώτιστα από την αδιαφορία και τον μηδενισμό. Η πνευματική αδιαφορία είναι η μεγαλύτερη τραγωδία του συγχρόνου ανθρώπου, η όποια, ενώ παίζεται, δεν την παρατηρεί κανείς. Ο μηδενισμός, που με τόση ακρίβεια είχε προφητεύσει ο Νίτσε, είναι ένα μεγάλο κύμα που έχει κατακλύσει τον αιώνα μας, φέρνοντας στην επιφάνεια την ωμή δύναμη και βία. Οι άλλες είναι πλέον κοσμογονικές: κοσμογονικές πρέπει να είναι και οι επαγγελίες της σωτηρίας. Οι Κανελλόπουλος και Τσάτσος δεν θέλουν να διδάξουν νέες αλήθειες. “Όχι, καλοί μου φίλοι”, λέει ο νέος Ζαρατούστρας του Κανελλοπούλου, “δεν υπάρχουν νέες αξίες που για χάρη τους να πρέπει να χρεμιστούν τα πάντα... Το μόνο που έχουμε το δικαίωμα να ελπίζουμε είναι τούτο: να ρθούν άνθρωποι νέοι που θα ξαναζήσουν τις παλιές αξίες, τις ίδιες που δεν τις προσέχουμε και πού, αντί να τις ζούμε κάθε στιγμή σ’ αδιάματα, τις προσπερνάμε αδιαφορώντας”¹⁰⁵. Οι αξίες αυτές δεν είναι άλλες από εκείνες που αποτελούν την σύνδεση των αντιθέτων την σύνδεση του κλασικού με το ρομαντικό πνεύ-

102. Με πρόλογο Κ. Δεσποτόπουλου, εκδ. Λιβάνη, 1990, σ. 118.

103. Ηράκλειτος, Απόσπ. 51: “οὐ ξυνιάσιν ὅμως διαφερόμενον ἐσωτῆ ξυμφέρεται παλίντονος ἄρμονίη ὅκωσπερ τόξου καὶ λύρης”.

104. Ηράκλειτος, Απόσπ. 54.

105. Το τέλος του Ζαρατούστρα, 1956, σ. 135-136.

μα και ἐν τέλει τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ τὸν Χριστιανισμό, ποῦ ἐκβάλλει στὸ πνεῦμα τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης ποῦ συναιρεῖ ὅλα τὰ ἀντίθετα καὶ τὰ ὑπερβαίνει. Αὐτὴ εἶναι ἡ κατεύθυνση, πρὸς τὴν ὁποία βάδισαν ἀπὸ διαφορετικοὺς δρόμους οἱ δύο ἄνδρες (καὶ ἐπίσης, μαζί μὲ αὐτούς, καὶ ὁ Θεοδωρακόπουλος). Δὲν θέλησαν νὰ παρασύρουν συνειδήσεις στὸν δρόμο τους. “Ἀκόμα καὶ στὸ ὄρομο τῆς ἀλήθειας δὲν πρέπει νὰ παρασύρεσαι, πρέπει νὰ βαδίζεις μόνος σου”, λέει ὁ Κανελλόπουλος¹⁰⁶. Οὔτε θέλησαν νὰ εἶναι ὁδηγοὶ τῶν ἄλλων. Θέλησαν —ὅπως λέει πάλι ὁ ἴδιος— νὰ εἶναι ἓνα ἀπλὸ παράδειγμα. Γι’ αὐτὸ καὶ ὑπῆρξαν ὄχι μόνον μεγάλοι φιλόσοφοι, ποιητὲς καὶ πολιτικοί, ἀλλὰ καὶ μεγάλοι παιδαγωγοί. Καὶ «τὸ ἔργο τῶν μεγάλων παιδαγωγῶν, ὅπως καὶ τῶν μεγάλων φιλοσόφων καὶ στοχαστῶν, κρατᾶ ὄχι πενήντα ἢ ἑκατὸ χρόνια”· εἶναι διαρκές. Ὅπως διαρκῆς —πέρα ἀπὸ τὰ σχετικὰ κριτήρια τῆς ἐγκόσμιας ζωῆς— εἶναι καὶ ἡ πνευματικὴ ἀξία τοῦ δεσμοῦ τους —ἐνὸς δεσμοῦ ποῦ συνενώνει δύο διαφορετικὰ πνευματικὰ ρεύματα καὶ καθιστᾶ τὴν σύνθεσή τους στοιχεῖο τοῦ νεώτερου πολιτισμοῦ μας. Κανελλόπουλος καὶ Τσάτσος ἀνήκουν στὴν παράδοση τῶν Διδασκάλων τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

106. Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐποχὴ μας, Πρόλογος ι.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2005

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Χρήστου Π. Μπαλόγλου, 'Η τεχνολογία στην αρχαία ελληνική γεωργία*,
υπό του Ακαδημαϊκού κ. Κωνσταντίνου Δρακάτου

Ἡ ἀνακοίνωση αὐτὴ ἀναφέρεται σὲ τμῆμα εὐρύτερης μελέτης μὲ τίτλο «Οἰκονομία καὶ τεχνολογία στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα», ἡ σύνταξη τῆς ὁποίας προ-ἤλθε ἀπὸ σχετικὴ πρόταση περὶ ἐπιχορηγήσεώς της, ποὺ ὑπέβαλε στὶς 15-7-2003 στὸ Γραφεῖο Οἰκονομικῶν Μελετῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἡ ἐταιρεία RAYCAP A.E. Ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν δέχθηκε νὰ περιλάβει τὸ πρὸς μελέτην ἀντικείμενο στὸ ἐρευνητικὸ τῆς πρόγραμμα. Ἡ διεξαγωγὴ τῆς ἔρευνας - ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ περατωθεῖ μέσα σὲ ἓνα ἔτος - ἀνετέθη στὸν κ. Χρῆστο Μπαλόγλου. Πολύτιμη βοήθεια στὴ χάραξη τῶν κατευθύνσεων τῆς ἔρευνας παρέσχε ὁ Ακαδημαϊκὸς κ. Μιχαὴλ Σακελλαρίου, στὸν ὁποῖο ἐκφρά-ζονται εὐχαριστίες.

Σημειωτέον ὅτι ὁ κ. Μπαλόγλου εἶναι Διδάκτωρ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φρανκφούρτης καὶ ἔχει δημοσιεύσει πολλὰ μονογρα-φίαι καὶ ἀρθρὰ σὲ θέματα οἰκονομικῆς ἱστορίας καὶ ἱστορίας τῆς οἰκονομικῆς σκέψεως, τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικόν. Τοῦ ἔχουν ἀπονεμηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τρία βραβεῖα γιὰ προκηρυχθεῖσες ἀνέκδοτες μελέτες. Ἐπίσης, τὸ 2002 συνέταξε, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία μου, τὴ μελέτη «Οἱ Ἀρχαῖοι Ἑλ-ληνες γιὰ τοὺς οἰκονομικοὺς κινδύνους καὶ τὴν κάλυψή τους», ἡ ὁποία ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Γραφεῖο Οἰκονομικῶν Μελετῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὴ σειρὰ «Με-λέτες» μὲ τὸν ἀριθ. 2.

* CHRISTOS BALOGLU, *Technology in Ancient Greek Agriculture*.

Ἡ σημερινή ἀνακοίνωση ἀφορᾷ στήν ἀξιολόγηση τῶν τεχνολογικῶν ἐπιδόσεων τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων στή γεωργία, οἱ ὁποῖες κατανέμονται σέ δύο μεῖζονες κατηγορίες, πού εἶναι οἱ καινοτομίες καί τὰ μεγάλα τεχνικά ἔργα ὑποδομῆς. Ὅμως, δέν ἐξετάζονται μόνο τὰ τεχνολογικά ἐπιτεύγματα καθεαυτά, ἀλλά καί οἱ συνθήκες ὑπὸ τίς ὁποῖες δημιουργήθηκαν οἱ ἀντίστοιχες ἀνάγκες, ἡ εὐρηματικότητα μέ τήν ὁποία οἱ Ἀρχαῖοι Ἑλληνες μπόρεσαν νά καλύψουν τίς ἀνάγκες αὐτές, καθὼς καί ἡ ἐπίδραση πού ἄσκησε στήν οἰκονομία ἡ εἰσαγωγή τῶν νέων τεχνολογιῶν στή γεωργία.

*
* *

Στήν ἀρχή περιγράφεται ἡ θέση τῆς γεωργίας στήν ἀρχαία ἑλληνική οἰκονομία. Ἀπό τόν Ξενοφῶντα χαρακτηρίζεται «κρατίστη ἐπιστήμη, ἀφ' ἧς τὰ ἐπιτήδεια ἀνδρωποὶ πορίζονται»¹. Ἡ γεωργία, μαζί μέ τήν πολεμική τέχνη, ἀναγνωρίζονται ὡς οἱ σημαντικότερες περιοχῆς ἀπασχολήσεως τῶν πολιτῶν στήν ἑλληνική ἀρχαιότητα. Ἀλλά οἱ Ἑλληνες δέν ἀσχολήθηκαν μόνο μέ τήν ἡθικὴ ὑπόσταση τῆς γεωργίας, ἡ ὁποία πάντοτε θρῃσκοτάταν στήν κορυφή τῆς κλίμακας τῶν ἀξιῶν. Ἡ οἰκονομικὴ αὐτὴ δραστηριότητα διακρινόταν σαφῶς ἀπὸ τίς ἄλλες καί ὡς πρὸς τεχνικῆς φύσεως προβλήματα, πού ἀφοροῦν στήν καλλιέργεια τῶν ἀγρῶν.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει στὰ *Πολιτικά* δύο συγγραφεῖς, τὸν Χαρητίδην τὸν Πάριο καί τὸν Ἀπολλόδωρο τὸν Λήμνιο, οἱ ὁποῖοι ἔγραψαν «περὶ γεωργίας καὶ ψιλῆς καὶ πεφυτευμένης»². Ὁ Ρωμαῖος πραιτορας καὶ τιμητῆς Marcus Terentius Varro (116-27 π.Χ.), συγγραφέας πραγματείας γεωργοοικονομικοῦ περιεχομένου, ἀπαριθμεῖ τοὺς Ἑλληνες συγγραφεῖς πού συνέταξαν μελέτες τεχνικῆς φύσεως γιὰ τὴ γεωργία³. Στὰ ὀνόματα πού παραθέτει ὁ Varro περιλαμβάνεται καί ὁ προσωκρατικὸς Δημόκριτος, ὁ Ἀβδηρίτης, ὁποῖος συνέγραψε ἔργο μέ τίτλο *Περὶ γεωργίας ἢ Γεωμετρικόν*. Τὸ ἔργο δέν ἔχει σωθεῖ. Ὅμως, μέ βάση τὸν τίτλο του καί, κυρίως, τὰ γραφόμενα τοῦ Columella, ὁ ὁποῖος διέσωσε δύο ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου⁴, μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι δὲν περιέγραφε μέ λεπτομέρειες τοὺς

1. Ξενοφῶντος, *Οἰκονομικός* VI 8.
2. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* A 11, 1258 b38 - 1259a22.
3. Varro, *Rerum rusticarum* I i 8.
4. Columella, *De re rustica* III 12,5.

τρόπους καλλιέργειας τών φυτῶν καί δά ἔδιδε συμβουλές γιά τήν παραγωγικότερη χρησιμοποίηση διαφόρων φυτῶν καί ζώων.

Συνήδως, οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς, τῶν ὁποίων τά ἔργα διαδέτουμε, δέν ἀφιερώνουν ἐκτενεῖς ἀναφορές σέ τεχνικῆς φύσεως θέματα καί αὐτό δυσχεραίνει τή διερεύνηση τῶν τεχνολογικῶν συνθηκῶν τῆς παραγωγῆς. Πάντως, ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο σέ ὅσους μελετοῦν τή σταδιακὴ ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπινου βίου ἀπὸ τὸν πρωτόγονο καί ἄγριο στὸν πολιτισμένο, ὅτι ἡ γεωργία ἀποτελεῖ τήν ὀλοκλήρωση τῆς διαδικασίας αὐτῆς καί, ἔτσι, ἀναδεικνύεται σέ γνώρισμα τοῦ πολιτισμένου βίου. Εἰδικότερα, στή γεωργικὴ πολιτεία τῶν Νόμων τοῦ Πλάτωνος γίνεται μνεία τῆς νομοθεσίας τῆς σχετικῆς μὲ τούς «ἐπιστάτας ὀργάνων»⁵. Τά ὄργανα αὐτά συνιστοῦν, οὐσιαστικά, τή γεωργικὴ τεχνολογία ποῦ εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν πραγματοποίηση τῆς παραγωγῆς.

Κάποιες ἀναφορές στή γεωργικὴ τεχνολογία ὑπάρχουν τόσο στὰ *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* τοῦ Ἡσιόδου ὅσο καί στὸν *Οἰκονομικὸ* τοῦ Ξενοφῶντος. Καί ὁ μὲν Ἡσιόδος δίδει πληροφορίες γιά τήν κατασκευὴ τοῦ ἀρότρου καί τήν ἄροση⁶, περιγράφει τὰ μέρη τοῦ ἀρότρου καί προτρέπει τούς γεωργούς νά ἔχουν στὸν *Οἶκο* τους δύο ἄροτρα⁷. Ὅμως, οἱ πληροφορίες ποῦ παραθέτει ὁ Ξενοφῶν στὸν *Οἰκονομικὸ* γιά τή γεωργικὴ τεχνικὴ εἶναι ὀλίγες καί ἀναφέρονται στὸν τρόπο καλλιέργειας καί στὰ εἶδη ποῦ πρέπει νά καλλιεργοῦνται ἀνάλογα μὲ τήν ἐποχὴ, στήν καλλιέργεια τοῦ σίτου καί τῆς κριθῆς⁸, στὸ ὄργωμα τῆς γῆς τὴν ἀνοιξή⁹, στὸ ἀλώνισμα¹⁰, στὸ δενδροφύτευμα¹¹ καί στὸ φύτευμα κλήματος¹². Ἀπὸ τίς πληροφορίες αὐτές τοῦ Ξενοφῶντος προκύπτει ὅτι καί κατὰ τήν ἐποχὴ του τὰ ἐργαλεῖα ἐξακολουθοῦσαν νά εἶναι ὑποτυπώδη, τὸ ἄροτρο παρέμενε ξύλινο χωρὶς μεταλλικὸ ὑνί, ποῦ δέν σκάβει βαθιὰ στὸ γῶμα καί τὸ ζεύγος, πολὺ πρωτόγονο, δέν περιελάμβαν-

5. Πλάτωνος, *Νόμοι* Η 842d 8-10.

6. *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 427-447.

7. *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 432-433.

8. *Οἰκονομικός* XVI 9.

9. *Οἰκονομικός* XVI 10-15.

10. *Οἰκονομικός* XVIII.

11. *Οἰκονομικός* XIX.

12. *Οἰκονομικός* XIX 10-15.

νε περισσότερα από δύο ζώα. Έπομένως, ή χρησιμοποιούμενη τότε εργασία ήταν μάλλον χειρωνακτική.

Η γεωργική τέχνη υπήρξε αποτέλεσμα μαθητείας, αλλά και παραδόσεως αιώνων, γι' αυτό και ο Ίσχυμαχος τή χαρακτηρίζει «πασῶν εὐμαδεστάτην».¹³ Ο γεωργός του 4ου αιώνα π.Χ. μπορεί να μὴ διέφερε ἀπὸ τὸν γεωργὸ τοῦ Ὀμήρου ἢ τοῦ Ἡσιόδου, ὅμως στὰ μεγάλα κτήματα, ὅπως αὐτὰ τοῦ Ίσχυμάχου καὶ τοῦ Φαινίππου υπήρχε καταμερισμὸς τῶν ἐργασιῶν μεταξύ τῶν ἐργαζομένων, ἐλευθέρων ἢ δούλων. Τὸ ἀγρόκτημα τοῦ Φαινίππου εἶχε ἕκταση «πλέον ἢ σταδίων τετρακόκτα»¹⁴, διέδετε δύο ἀλώνια, ἐκτάσεως τὸ καθένα περίπου ἑνὸς πλέθρου¹⁵ καὶ παρῆγε ξυλεία, οἶνο καὶ κριθή. Εὐλόγως, λοιπόν, ἔγινε πλούσιος ὁ Φαινίππος, ἀφοῦ μπορούσε νὰ παράγει περισσότερο ἀπὸ χιλίους μεδίμνους σίτο καὶ περισσότερο ἀπὸ ὀκτακοσίους μετρητὲς οἶνο¹⁶. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ Φαινίππος εἶχε ὀργανώσει τὴν παραγωγὴ του κατὰ τρόπο ὀρθολογικὸ καὶ τεχνικῶς ἄριστο.

*
* *

Ὁ Ἐκαταῖος ὁ Ἀβδηρίτης, πού ἐπισκέφθηκε τὴν Αἴγυπτο κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πτολεμαίου Α' τοῦ Λάγου ἢ Σωτῆρος, συνέγραψε ἔργο μὲ τίτλο Αἴγυπτιακά, τοῦ ὁποῖου ἀποσπάσματα ἔχει διασώσει ὁ Διόδωρος Σικελιώτης. Ἀπὸ τὸ ἔργο προκύπτει ὅτι ἡ μετάδοση τῶν γνώσεων κατὰ τὴν παραγωγικὴ διαδικασία ἀπὸ τὸν πατέρα στὰ παιδιά ἀποτελεῖ τὴν ποιοτικὴ ὑπεροχὴ τῶν ἐργαζομένων στὴν αἰγυπτιακὴ κοινωνία ἔναντι τῶν ἐργαζομένων σὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη. Ἀπόρροια τοῦ ἐσωτερικοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων στὸν πρωτογενῆ τομέα τῆς οἰκονομίας εἶναι ἡ ἐφεύρεση νέων μεθόδων καὶ διαδικασιῶν πού συμβάλλουν στὴν αὐξηση τοῦ παραγομένου προϊόντος. «Τὸ πιὸ καταπληκτικὸ εἶναι», ἐπισημαίνει ὁ Διόδωρος, «ὅτι μὲ τὴν ἀσυνήθιστη ἀφοσίωση στὴ δουλειά τους οἱ ὀρνιθοτρόφοι καὶ χηνοβοσκοί, πέραν ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἀναπαραγωγὴ τῶν ἐν λόγω ζώων, πού εἶναι γνωστὴ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἐπενόησαν δική τους μέθοδο καὶ παράγουν

13. Οἰκονομικός XXI 1.

14. Δημοσθένους, Πρὸς Φαινίππον 5.

15. Δημοσθένους, Πρὸς Φαινίππον 6.

16. Δημοσθένους, Πρὸς Φαινίππον 20.

ἀμέτρητο πλήθος πουλερικών (διὰ τῆς ἰδίας φιλοτεχνίας ἀμύθητον πλήθος ὀρνέων ἀθροίζουσιν)»¹⁷.

Αναγνωρίζεται ὅτι ἡ εἰσαγωγή ἐνὸς τέτοιου τρόπου παραγωγῆς ὀδηγεῖ στὴν αὔξησίν της. Καὶ ἀμέσως παρακάτω περιγράφεται ἡ νέα τεχνική: «Διότι δὲν βάζουν τὰ πουλιά νὰ ἐπώασουν τὰ μικρά, ἀλλὰ ἔχουν δικό τους τρόπο, ποὺ χρειάζεται γνώση καὶ τεχνική καὶ δὲν ὑπολείπεται ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἐπώαση»¹⁸. Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ τοῦ Ἑκαταίου στὴν ἀνάπτυξη τῶν δεξιότητων τῶν ἐργαζομένων, μὲ συνέπεια τὴν εἰσαγωγή καινοτομιῶν στὴν παραγωγικὴ διαδικασία, εἶναι πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὴν ἀξιολόγησή της ἐλληνικῆς οικονομικῆς σκέψεως. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἑκαταῖος, περιγράφοντας τὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς νεώτερης καὶ τελειότερης μεθόδου παραγωγῆς, ἱκανοποιεῖ τὸν ὀρισμὸ τοῦ J. A. Schumpeter, ἀλλὰ καὶ τῆς σύγχρονης νομοθεσίας (Ν. 1514/1985, ἄρθρ. 2), περὶ καινοτομιῶν.

Αναφορὰ στὴν ἐπιβράβευση τοῦ καινοτόμου πνεύματος τῶν γεωργῶν γίνεται καὶ σὲ ἔργα τῆς γραμματείας τῶν Κλασικῶν καὶ Ἑλληνιστικῶν Χρόνων. Στὸν διάλογο *Τέρων* μεταξὺ τοῦ ποιητῆ Σιμωνίδη καὶ τοῦ τυράννου τῶν Συρακουσῶν Τέρωνα ἐπισημαίνεται ὅτι οἱ γεωργοί, οἱ ὅποιοι θὰ καλλιεργήσουν «κάλλιστα τὴν γῆν» καὶ θὰ βελτιώσουν τὴν τεχνικὴν παραγωγῆς ἢ θὰ βελτιώσουν τὸν τρόπο καλλιέργειας, θὰ ἀποκτήσουν «ἄθλα»¹⁹. Ὁ Ξενοφῶν θὰ ἐξάρει, ἐπίσης, τὴ θέσπιση βραβείων ἀπὸ τὸν βασιλέα τῶν Περσῶν Κύρο σὲ ἐκείνους ποὺ θὰ εἰσηγηθοῦν νέες μεθόδους παραγωγῆς²⁰, συνδέοντας ἔτσι τὴν παροχὴ βραβείων μὲ τὴν εἰσαγωγή καινοτομιῶν στὴν παραγωγικὴ διαδικασία.

Χαρακτηριστικὰ εἶναι καὶ τὰ ἰσχύοντα στὴν κοινωνία τῆς «Παγχαίας», ἐνὸς νησιοῦ κοντὰ στὴν ἰνδικὴν ἄκτῆ, ποὺ περιγράφει ὁ Εὐήμερος ὁ Μεσσήνιος στὸ ἔργο τοῦ *Τερά Ἀναγραφῆ*. Ἐκεῖ οἱ ἱερεῖς ἀπονέμουν τὴ δικαιοσύνη, ἐποπτεύουν καὶ ἐλέγχουν τὴν πολιτικὴ καὶ οικονομικὴ ζωὴ, ρυθμίζοντας τὸν τρόπο παραγωγῆς καὶ διανομῆς τῶν ἀγαθῶν. Στὸ πλαίσιο τῶν ἀρμοδιοτήτων αὐτῶν προσφέρουν βραβεῖα ἢ ἐπιδόματα σὲ ἐκείνους τοὺς γεωργούς, οἱ ὅποιοι, εἰσάγοντας καινοτομίες ἢ νέες μεθόδους παραγωγῆς, κατορθώνουν νὰ παραγάγουν βελ-

17. Διόδωρος Σικελιώτης I 73,4-5.

18. Διόδωρος Σικελιώτης I 73,5.

19. Ξενοφώντας, *Τέρων* IX 7.

20. Ξενοφώντας, *Κύρου Παιδεία* Η' 8-10, Η II 26.

τιωμένη ποιότητα αγαθών: «Και ὅποιος γεωργὸς κριθεῖ ὅτι ἔκαμε τὴν ἀποδοτικότερη καλλιέργεια (...ὅστις ἂν αὐτῶν δοκῆ μάλιστα γεωργηθέναι), λαμβάνει κατ' ἐξάιρεση τιμητικὴ μερίδα κατὰ τὴ διανομὴ τῶν καρπῶν (λαμβάνει γέρας ἐξάιρετον) με ἀπόφαση τῶν ἱερέων [...] με σκοπὸ νὰ ἀποτελέσει αὐτὸ κίνητρο γιὰ τοὺς ἄλλους (προτροπῆς ἕνεκα τῶν ἄλλων)»²¹. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ τοῦ Διοδώρου γιὰ τὴν «Παγχαία» εἶναι οὐσιώδους σημασίας, διότι εἰσάγει τὸν θεσμό τῶν κινήτρων στὴν παραγωγικὴ διαδικασία, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ συμβάλει σημαντικὰ στὴ βελτίωση τῆς ποιότητας τῶν προϊόντων.

*
* *

Ἡ τεχνολογία ποὺ εἶναι συνυφασμένη με τὰ μεγάλα τεχνικὰ ἔργα στὴ γεωργία ἐμφανίζεται στοὺς μύθους ὡς ἰσότιμη με τίς ἄλλες ἀνθρώπινες καὶ θεϊκὲς δημιουργίες. Ὅρισμένοι ἄθλοι ποὺ συνδέονται με τὸ ὄνομα τοῦ Ἡρακλέους - ὁ καθαρισμὸς τῶν σταύλων τοῦ Αὐγείου, ἡ Λερναία Ἵδρα, ὁ Λέων τῆς Νεμέας, οἱ Στυμφαλίδες Ὅρνιθες - ἀπηγοῦν τὴν πιθανότητα ἐκτελέσεως τεχνικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἄμεσα εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα στὴ γεωργία καί, συνεπῶς, στὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν διαβιώσεως τῶν κατοίκων. Εἶναι δὲ ἐμφανὴς ἡ σύνδεση τῆς τεχνολογίας με τὴν οἰκονομία, ἀφοῦ τὰ ἔργα ποὺ ἐκτελοῦνται δημιουργοῦν θετικὲς ἐξωτερικὲς οἰκονομίες στὴν παραγωγή τῆς περιοχῆς τους.

Ὡς ὑψηλοῦ ἐπιπέδου τεχνικὸ ἔργο ἀναγνωρίζεται ἡ ἀποξήρανση τῆς Κωπαΐδας, ποὺ συνδέεται με τὴν προσπάθεια τοῦ «μεταλλευτοῦ» Κράτητος τοῦ Χαλκιδέως, τεχνικοῦ συμβούλου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ὁ Κράτης ἐπεχείρησε νὰ σκάψει μιὰ ἀποστραγγιστικὴ τάφρο στὴ μέση τῆς πλημμυρισμένης περιοχῆς, νὰ καθαρῆσει τίς καταβύθρες καὶ νὰ διανοῖξει μιὰ ὑπόγεια σήραγγα στὴν προέκταση τῶν καταβυθρῶν στὸν ἀνατολικὸ μυχθὸ τῆς λίμνης. Ἡ τεχνικὴ ποὺ ἐφήρμοσε ὁ Κράτης -καὶ περιγράφει ὁ ἴδιος σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο- εἶναι συνεπῆς με τὸ ἀποξήραντικὸ πρόγραμμα τῶν ἀρχαίων. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ μεθοδολογία αὐτὴ τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων χρησιμοποιήθηκε καὶ στὶς προσπάθειες ποὺ ἀνελήφθησαν μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους καὶ ἰδιαίτερώς κατὰ τὴν Ὀθωνικὴ περίοδο. Ἡ ἀποξήρανση τῆς Κωπαΐδας, ποὺ πραγματοποιή-

21. Διοδώρος Σικελιώτης V 45,4.

δηκε τὸ 1953, ἔδειξε τὴ σημασία τοῦ μεγάλου αὐτοῦ τεχνικοῦ ἔργου ὄχι μόνο γιὰ τὴν τοπικὴ γεωργία καὶ οἰκονομία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐθνικὴ οἰκονομία.

Ἐνα ἄλλο ἐξίσου σημαντικὸ ἔργο μὲ ἄμεσες συνέπειες γιὰ τὴ γεωργία καὶ τὴν οἰκονομία γενικότερα εἶναι ἡ ἀποξήρανση τῆς λίμνης τῶν Πτεχῶν. Ἡ λίμνη αὐτὴ φαίνεται νὰ ἀντιστοιχεῖ στὴ Λίμνη Δύστου, ἡ ὁποία περιοδικῶς ἐμφανίζεται καὶ στίς ἡμέρες μας. Ἡ ἀποξήρανση ἔγινε σὲ μίᾳ τοποθεσίᾳ ποῦ βρίσκεται ἀνάμεσα στοὺς δήμους Ἑρέτριας, Στεῖρων καὶ Ζαράκων. Τὸ ἔργο ὀφείλεται στὸν Μεγαρέα ἀρχιτέκτονα Χαιρεφάνη. Ἡ σχετικὴ σύμβαση, ποῦ πιθανολογεῖται ὅτι συνήφθη τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ., περιέχεται σὲ σχετικὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία φυλάσσεται ἀπὸ τὸ 1862 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ἡ σύμβαση καθόριζε, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι τὸ ἔργο θὰ ἐχρηματοδοτεῖτο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἀνάδοχο, ὁ ὁποῖος θὰ μπορούσε νὰ ἐκμεταλλεύεται τὶς καλλιεργούμενες καὶ ἀποξηρανθεῖσες ἐκτάσεις γιὰ μίᾳ δεκαετία: «Καρπιῖσθαι τὴν γῆν δέκα ἔτη». Μετὰ τὸ πέρασ τῆς δεκαετίας τὸ ἔργο θὰ παραδοθεῖ στὸν ἰδιοκτήτη, δηλαδὴ στοὺς κατοίκους τῶν δήμων. Τὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς συμβάσεως ἔχει ιδιαίτερη σημασία, διότι ὅπως παρητήρησε ὁ Καθηγητὴς κ. Θ. Τάσιος, πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο τεχνικὸ ἔργο τοῦ συγχρόνου τύπου “Build Operate and Transfer” (B.O.T.).

*
* *

Εἰδικὴ ἀναφορὰ γίνεται στὰ ἀρδευτικὰ καὶ ἀποξηραντικὰ ἔργα ποῦ ἐξετέλεσαν οἱ Πτολεμαῖοι τῆς Αἰγύπτου. Τὰ ἔργα αὐτὰ συνδέονται μὲ τὶς πλημμύρες τοῦ Νεῖλου. Εἶναι γνωστὸ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς δυναστείας τῶν Πτολεμαίων εἶχε δημιουργηθεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ Δέλτα τοῦ Νεῖλου σύστημα διωρύγων καὶ καναλιῶν, στὸ ὁποῖο διαπιστώνεται ἡ ὑπαρξὴ τεχνικῶν ἀρδεύσεως καὶ «διαχειρίσεως ὑδάτων». Οἱ Πτολεμαῖοι ἐπεξέτειναν, ἐβελτίωσαν, συντήρησαν καὶ ἐτελειοποίησαν τὸ δίκτυο αὐτό. Κατέβαλαν μεγάλη προσπάθεια γιὰ τὴν ἀποξήρανση τῶν ἐλῶν καὶ τὴν ἐπέκταση τῆς καλλιεργούμενης γῆς, ποῦ συνεπαγόταν μεγάλης κλίμακας ἀρδευτικὰ ἔργα. Παραλλήλως, ἐχρηματοδότησαν τὴν εἰσαγωγὴ καινοτομιῶν διαφόρων ἀντλητικῶν μηχανισμῶν. Ἔτσι, μὲ τὰ ἐκτεταμένα ἀρδευτικὰ ἔργα μπόρεσαν νὰ προσθέσουν μεγάλες ἐκτάσεις καλλιεργήσιμης γῆς στὴν περιοχὴ τοῦ Fayum.

Τὰ ἀποξήραντικὰ καὶ ἐγγειοβελτιωτικὰ ἔργα τῶν Πτολεμαίων ὑπῆρξαν ἀποτελεσμα μεθοδικῶν προσπαθειῶν μὲ συγκεκριμένους στόχους, σχεδιασμὸ ἐργασίας καὶ, κυρίως, μὲ μίᾳ νομοθεσίᾳ ποῦ ἐπέτρεπε στὸ κράτος νὰ ἐπεμβαίνει καὶ νὰ

παρέχει κίνητρα για έφευρέσεις. Έγινε έκτεταμένη φύτευση δένδρων σε περιοχές, όπου ήταν απαραίτητα για να μετριάξεται η ταχύτητα των ανέμων. Τα δένδρα μεγάλωναν πρώτα σε φυτώρια και κατόπιν μεταφύτευονταν σε συγκεκριμένες περιοχές, που είχαν προεπιλεγεί. Οί κήποι του Fayum και το Δέλτα δημιουργήθηκαν με τη διαδικασία αυτή και διότι υπήρχε σταθερή και συνεχής άρδευση.

«Η θαυμαστή επέκταση των άρδευτικών έργων της έλληνοιστιικής περιόδου», σημειώνει ο Forbes,²² «οφείλεται στη γενικευμένη χρήση εξαίρετων σιδηρών έργαλειών, γεγονός που ίσοδυναμούσε περίπου με μιá επανάσταση». Από τα πιο δημοφιλή όργανα στο Δέλτα ήταν το κηλώνιο, ο άτέρμων κοχλίας (ύδροβίδα) του Αρχιμήδους, ή άντλία του Κτησιβίου, ο τροχός του Φίλωνος, ή άλυσιδωτή άντλία (μάγγανο) του Φίλωνος, ή άντλητική μηχανή με γρανάζια και ο νερόμυλος, ο οποίος απέτελεσε τον πρώτο μηχανισμό που δεν κινείται με τη δύναμη του ανθρώπου ή υποζυγίων. Η κατασκευαστική δραστηριότητα στον Νείλο της Έλληνοιστιικής Έποχής αποτελεί ένα αξιοσημείωτο τεχνολογικό επίτευγμα που προηγούμενό του δεν γνώρισε ή Αρχαιότητα - με μοναδική ίσως εξαίρεση τη μεταλλουργία του Λαυρίου- και το οποίο άσκησε ποικίλες ευνοϊκές επιδράσεις στην οικονομία της Αιγύπτου.

*
* *

Μολονότι οί σχετικές πηγές είναι περιορισμένες, από τη μελέτη αυτή παρέχονται ένδειξεις ότι οί Αρχαίοι Έλληνες ένωρίς άνεγνώρισαν τη συμβολή της τεχνολογίας στη βελτίωση της γεωργικής παραγωγής. Ταχύτερη ήταν ή πρόοδος στα μεγάλα κτήματα, όπου έτυχε έφαρμογής ο καταμερισμός της έργασίας. Παράλληλως, ή καθιέρωση κινήτρων οδήγησε στην εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών, που άσκησαν ευνοϊκή επίδραση στην ποσότητα και την ποιότητα του γεωργικού προϊόντος. Ίδιαιτέρως πρέπει να έξαρθει το γεγονός ότι για την εισαγωγή τέτοιων κινήτρων μερίμνησε ή ίδια ή πολιτεία. Πιο έντυπωσιακά είναι τα τεχνολογικά έπιτεύγματα υπό μορφή μεγάλων τεχνικών έργων ύποδομής (ιδίως άποξηραντικών, άρδευτικών), τα όποια πληθύνονται κατά την Έλληνοιστιική Έποχή.

Οί διαπιστώσεις αυτές βασίσθηκαν σε προγενέστερες μελέτες, αλλά και στην αναδίφηση κειμένων, που έπεχείρησε ο ίδιος ο κ. Μπαλόγλου. Αξιολογών-

22. J. R. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, vol. II. Leiden: Brill, 1965, σ. 31.

τας τὰ εὐρήματα αὐτά, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι παρέχουν τὴ δυνατότητα ἐξετάσεως τῆς ἀντιστοιχίας ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ ρόλου τῆς τεχνολογίας στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ οἰκονομία καὶ ἐκείνου ποὺ διαμορφώθηκε στὸ πλαίσιο τῆς νεώτερης θεωρίας καὶ πρακτικῆς.

SUMMARY

Technology in Ancient Greek Agriculture

This communication refers to a section of a broader study entitled *Economy and Technology in Ancient Greece*. This communication refers to the evaluation of the technological achievements of Ancient Greeks in agriculture, which can be divided into two categories: The innovations and the great infrastructure works. The effect of the introduction of new technologies in agriculture on the economy is also examined. Agriculture has been regarded, along with the art of war, as the most significant occupation of the citizens in Classical Antiquity.

In their surviving works the Greek authors have not included extensive references to matters of technical nature and this does not facilitate the scrutiny of the technological conditions in agriculture. In *Politics* Aristotle mentions two authors, Charetides of Paros and Apollodorus of Lemnos who wrote on technical issues concerning agriculture (Aristotle, *Politics* I 11, 1258 b38-1259 a22). The Roman censor Marcus Terentius Varro enumerates the Greek authors who wrote treatises on agriculture (Varro, *Rerum rusticarum* I i 8). Limited information concerning agricultural technology is provided by Hesiod's, *Works and Days* and Xenophon's *Oeconomicus*.

What needs to be stressed above all, however, is the connection between the motives and the production, question also posed by authors such as Xenophon in *Classical Times* (Xenophon, *Hieron*) and Euhemerus in Hellenistic Period (Euhemerus, *Hiera Anagraphe*). The introduction of innovation in the production process has been pointed out by Hecataeus, as Diodorus Siculus describes. Hecataeus describes the application of a new and more effective method of production which results in the increase of production. The devel-

opment of the skills of the works leads to the introduction of an innovation as Hecataeus mentions.

Technology is also closely connected to the great works in agriculture and appears in Mythology. Great works, as the draining of the Copais Lake, of Ptechon Lake and the use of technical infrastructure works in Nile in the Ptolemaic Period are also analysed.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 20^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2005

ΒΑΘΥΣΗΜΑΝΤΕΣ ΡΗΣΕΙΣ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ
ΓΙΑ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΟΡΟΥΣ ΤΟΥ ΚΥΡΟΥΣ ΤΗΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Από την Ήφεσο της Ιωνίας και από την Ήλέα της Ιταλίας έρχεται ή φωνή της ελληνικής φιλοσοφίας και, υπέρ το χάσμα των ενδιάμεσων αιώνων, διακηνύει τα όρια της προόδου της επιστήμης και τους όρους του κύρους των επιτευξέων της.

Ο Ηράκλειτος γνωματεύει : «Ψυχῆς πείρατα ἰὼν οὐκ ἂν ἐξεύροιο πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδόν· οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει».

Η αυστηρή αυτή ρήση του Ήφέσιου φιλοσόφου, έρμηγνευμένη ευρύτατα, δηλαδή ώστε να ισχύει όχι μόνο για τα «ψυχῆς πείρατα» -ήρακλείτεια εἶναι ἄλλωστε και ἡ ρήση «φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ»-, προφυλάσσει τους επιστήμονες από την αὐταπάτη για δυνατότητα πρὸς παντογνωσία. Η σοφή αυτή παραίνεση πρὸς ἐπίγνωση τῶν ὁρίων τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας δὲν πρέπει να υποτιμᾶται όχι μόνο από τους ψυχολόγους, και ιδιαίτερα τους ειδικούς τῆς ψυχολογίας του θάδους, τους οἰονεῖ κατονομαζόμενους στην ήρακλείτεια ρήση, ἀλλὰ και από τους ἄλλους διάσημους στην ἐποχή μας ἐπιστήμονες, υπερέφανους για τις ἀνακαλύψεις τους εἴτε θεωρίες τους, με θέμα τὸν κόσμον ἢ τὸν ἄνθρωπον.

Σχετικά, προπάντων, με τις φερόμενες στις ἡμέρες μας θριαμβευτικῆς ἐπιτυχίας τῆς ἔρευνας τῶν λειτουργῶν τῆς βιολογίας, ἐνόμισα χρέος μου πρὶν ἀπὸ ἔτος να ἐπιστημάνω τὰ ἐξῆς: Μὲ τὰ γονίδια και τὰ παρόμοια δὲν ἐξηγεῖται ἀκέραια ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου και δὲν βεβαιώνεται ἡ ἀξία του. Ἔργο τῆς διάνοιας τοῦ ἀνθρώπου εἶναι και ἡ θεωρία τῶν γονιδίων. Αὐτὸς ἀποτελεῖ προϋπόθεση γι' αὐτήν, δὲν προσφέρεται ἄρα για ὀλική νοητικὴ σύλληψή του ἀπὸ αὐτήν. Ὅ,τι και

ἂν ἡ θεωρία τῶν γονιδίων ἀποκαλύπτει ἀπὸ τῆ σύστασῃ τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὸ εἶναι μερικὰ μόνο σημαντικὸ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν οὐσία του καὶ τὴν ἀξία του, καὶ προπάντων δὲν ἐξηγεῖ τὴν πηγὴ τῆς ἰδικῆς τῆς δημιουργίας καὶ τοῦ κύρους τῆς, δὲν ἐξηγεῖ δηλαδὴ, πῶς ὁ ἀνθρώπος ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ ἐπιτελεῖ τὴν ἀνακάλυψι τῶν γονιδίων ἢ καὶ νὰ παρέχει κύρος στὴν περὶ αὐτῶν θεωρία. Ὅσο καὶ ἂν προόδευσε ἡ βιολογία, ἡ ρίζα τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου μένει ἀσύλληπτη ἀπὸ τὶς ἐπιτεύξεις τῆς. Ὁ ἀνθρώπος ὑπερβαίνει ἀπείρως τὴ θεωρία τῶν γονιδίων, ἀφοῦ αὐτὸς εἶναι ὁ δημιουργὸς τῆς καὶ ὁ χορηγὸς τοῦ κύρους τῆς. Ἡ οὐσία καὶ ἡ ἀξία τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐνέχουν τὸ μυστηριακὸ ἄδυτο καὶ τὴν εὐδαιμονικὴ χάρι τοῦ θαύματος¹.

Προσομοιάζει σὲ ἰκανὸ βαθμὸ πρὸς τὴν ἡρακλείτεια ρῆσιν γιὰ τὰ ὅρια τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ ἐνέχει καὶ ὑπερβασία τῆς, ἡ ρῆσιν τοῦ πολυεπιστήμονος φιλοσόφου τῶν Ἀδδῆρων Δημοκρίτου: «έτεῖ δὲ οὐδὲν ἴδμεν ἐν βυθῷ γὰρ ἡ ἀλήθεια» (100). Ἡ φράση «ἐν βυθῷ γὰρ ἡ ἀλήθεια» ἀπηχεῖ ἐντονα τὴν ἡρακλείτεια φράση «οὔτω βαθὺν λόγον ἔχει».

Ἐξ ἄλλου, ἡ φράση «έτεῖ δὲ οὐδὲν ἴδμεν», καθὼς καὶ οἱ παραλλαγές τῆς «γιγνώσκεις τε χρῆ, φησίν, ἀνθρωπον τῷδε τῷ κανόνι ὅτι έτεῖς ἀπήλλακται», «έτεῖ οἶον, ἕκαστον γινώσκεις ἐν ἀπόρῳ ἐστίν», καὶ προπάντων «έτεῖ οὐδὲν ἴσμεν περὶ οὐδενός» (104), ἢ καὶ ἡ ἐπιδοκιμασμένη ἀναξαγόρεια γνώμη «ὄψις τῶν ἀδῆλων τὰ φαινόμενα» (10) –δηλωτικῆς τῆς γνώμης τοῦ Δημοκρίτου γιὰ κάθε γνώση, δηλαδὴ ὅχι τυχόν μόνο γιὰ τὴν «διὰ τῶν αἰσθήσεων σκοπίην», ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν «διὰ τῆς διανοίας γνησίην», ὅπως φέρεται νὰ διακρίνει ὁ ἴδιος (113)– σὰν νὰ προμηνύει τὴ γνώμη τοῦ γερμανοῦ φιλοσόφου Kant γιὰ τὸ Ding an Sich ὡς μὴ δεκτικὸ νὰ γνωσθεῖ ἀπὸ τὴ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου· μάλιστα ἡ φράση «ἀλλ' ἐπιρυσμὴ ἐκάστοισιν ἡ δόξις» σὰν νὰ προδηλώνει τὴν κατὰ Kant γνωσιακὴ λειτουργία τῆς διανοίας, τὴν καὶ οἰοεῖ διακηρυγμένη μὲ τὴν ἐμβληματικὴ φράση του «Der Verstand ist der Gesetzgeber der Natur».

Ὁ Παρμενίδης ἐπισημαίνει: «τὰ δοκοῦντα χρῆν δοκίμως εἶναι διὰ παντός πάντα περῶντα».

Ἡ δυσερμήνευτῃ² αὐτὴ ρῆσιν τοῦ Ἑλεάτη φιλοσόφου θεσπίζει τοὺς ὅρους τοῦ κύρους τῆς ἐπιστήμης.

1. Βλ. περιοδικὸ «Εὐθύνη» (Ἰανουάριος 2005).

2. Ὁ Remi Brague, στὸ μελέτημά του *La vraisemblance du faux: Parménide* fr. 1. 31-32

Δὲν ἀγνοοῦσε ὁ Παρμενίδης τὴ ρήση τοῦ Ξενοφάνους «δόκος δ' ἐπὶ πᾶσι τέτυκται»· κατόρθωσε ὅμως τὴν ὑπέρβασή της μὲ τρόπο ἀπόλυτο· ἐξ ἄλλου, μὲ τὴν ὑπέρβασή της ἐπιτέλεσε καὶ τὴν ὀριοθεσία τῆς ἰσχύος της, ἐνῶ ἐπὶ πλέον καὶ τὴν συμπλήρωσε πρόσφορα, μὲ τὴ ρήση ἀκριβῶς «τὰ δοκοῦντα χρῆτ' δοκίμως εἶναι διὰ παντὸς πάντα περῶντα», χορηγῶ κριτηρίου ὀρθότητος ἢ μὴ τῶν ἐπιτεύξεων τῆς ἐπιστήμης.

Πρώτιστα, θεμελιώσε ὁ Παρμενίδης τὴ γνώση ἀπόλυτα, ὅχι ὅμως τὴν οἰαδήποτε γνώση ἀναφέρεται συνολικὰ στὶς γνωσιακὲς ἐπιτεύξεις («χρεῶ δέ σε πάντα πυθέσθαι»), ἀλλὰ διακρίνει «ἤμὲν Ἀληθείης εὐκυκλέος ἀτρεμεῖς ἦτορ, ἦδὲ βροτῶν δόξας³, ταῖς οὐκ ἔνι πίστις ἀληθείης» (I, 28-30).

Μὲ τὸν στίχο «ἤμὲν Ἀληθείης εὐκυκλέος ἀτρεμεῖς ἦτορ» ἐκφράζεται ὅ,τι ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀπόλυτα θεμελιωμένη γνώση, τὴ μόνη κάτοχο τῆς ἀδιάσειστης καρδιάς τῆς ἀκέραιης Ἀλήθειας. (Μεταφράζομε ἀδιάσειστη καρδιά τὸ «ἀτρεμεῖς ἦτορ», ἀκέραιης τὸ ἐπίθετο «εὐκυκλέος», καθὼς σημαίνει τὴν κλειστὴ αὐτάρκεια, ὅπως τοῦ ἀριστοῦ σχήματος κύκλος.

Καὶ τονίζεται γιὰ τὴν ἀπόλυτα θεμελιωμένη γνώση, ὅτι δὲν ὑπάρχει διίχως ἀντικείμενο ἀπόλυτο, δηλαδὴ αὐτόθετο κατὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα καὶ ἀνεκτόπιστο. Αὐτὸ σημαίνεται μὲ τὴ συγκατάφαση τοῦ ὄντος καὶ τοῦ νοεῖν («ταυτὸν δ' ἐστὶ νοεῖν τε καὶ οὐνεκὲν ἐστὶ νόημα», 8.34) ὡς ἀδήριτης ἀλληλουχίας («οὐ γὰρ ἄνευ τοῦ ὄντος, ἐν ᾧ πεφασισμένον ἐστίν, εὐρήσεις τὸ νοεῖν», 8.35-36).

Ἡ ἀναπόδραστη παραδοχὴ τῆς ἀδήριτης αὐτῆς ἀλληλουχίας τοῦ νοεῖν καὶ τοῦ ὄντος ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴ τοῦ γνήσιου φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, καθὼς ἀπόλυτα καὶ ταυτόθετα θεμελιώνουν τὴ νοησιολογία καὶ τὴν ὄντολογία. Καὶ ἰδοὺ πῶς ἀποδεικνύεται ἀναπόδραστη: Ὅποια τυχὸν ἄρνηση τῆς νοήσεως αὐ-

γράφει τὰ ἐξῆς: Ἔως τὸ 1970 περίπου «οἱ ἐρμηνεῖες τῶν δύο αὐτῶν στίχων οἱ πιὸ διαφορετικὲς φαίνονταν νὰ εἶναι παραδέξιμες, τουλάχιστον κατ' ἀρχήν. Αὐτὸ νομίζομε δὲν ἰσχύει πιά. Τὰ ἐπιχειρήματα ἦλθαν, μᾶς φαίνεται καὶ ἀκύρωσαν τὰ μὲν τὰ δέ, ὥστε νὰ ἀποκλείονται ὅλες οἱ δυνατότητες ἐρμηνείας». Βλ. στὸ συλλογικὸ ἔργο *Etude sur Parménide* (sous la direction de Pierre Aubenque), II, 1987 σελ. 44 κ. ἐπ.).

3. Ἡ δυαδικὴ αὐτὴ γνωσιοθεωρία μὲ τὴν ἀντιπαράθεση «Ἀληθείης» πρὸς «δόξας», ἀπέτελεσε ἀφετηρία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς γνωσιοθεωρίας τοῦ Πλάτωνος. Βλ. καὶ Δεσποτοπούλου, «Φιλοσοφίας Ἐγκώμιον» (2000, ἐκδ. Ἑλληνικὰ Γράμματα), σελ. 35-38, «Φιλοσοφία καὶ Διαλεκτικὴ» (1990, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη), σελ. 21,74. «Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος (1997, ἐκδ. Ακαδημίας Ἀθηνῶν), σελ. 25, 60-61.

τοαναιρεϊται. Ἡ ἄρνηση τῆς νοήσεως εἶναι πράξις νοήσεως καὶ αὐτή, ἄρα ἐπιβεβαίωση τῆς νοήσεως. Ὁ ἄνθρωπος ἀδυνατεῖ νὰ ἐκφύγει ἀπὸ τὴν νόησιν, μὲ τὴν ἴδια τὴν νόησιν⁴. Ἐξ ἄλλου, ἡ νόησις δὲ παρέμενε ἀδύνατη χωρὶς νὰ ὑπάρχει κάτι πρὸς νόησιν, δίχως δηλαδὴ τὸ εἶναι τοῦ πρὸς νόησιν αὐτοῦ. Νοεῖν ἄρα καὶ ὄν συνιστοῦν ἀδήριτη ἀλληλουχία, πρωτόθετη καὶ θεμελιωτική τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ.

Μὲ τὸν στίχο «ἠδὲ βροτῶν δόξας, ταῖς οὐκ ἐνὶ πίστις ἀληθῆς» προβάλλεται καὶ χαρακτηρίζεται κάθε ἄλλη ἀνθρώπινη γνώσις πλὴν τῆς καθαρὰ φιλοσοφικῆς, ὥστε καὶ ὅποια γνώσις ἀποτελεῖ τὴν λεγόμενη ἐπιστήμη. (Παρόμοια κάπως γνώμη φέρεται νὰ ἐκφράζει καὶ ὁ Ἡράκλειτος, ἀλλὰ ὄχι μὲ τὸ νηφάλιο ὕφος τοῦ Παρμενίδου: «Ἡράκλειτος παίδων ἀδύρματα νενόμικεν ἀνθρώπων δοξάσματα», 70). Ἡ τρισένδοξη, λοιπόν, στὴν ἐποχὴ μας ἐπιστήμη ἀποτελεῖται κατὰ Παρμενίδην ἀπὸ «βροτῶν δόξας, ταῖς οὐκ ἐνὶ πίστις ἀληθῆς», δηλαδὴ ἀπὸ γνώσεις δίχως καίρια καὶ ἀκέραιη καὶ ἀδιάσειστη ἀλήθεια. Μάλιστα ὁ μειωτικὸς αὐτὸς χαρακτηρισμὸς ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴν περὶ κόσμου θεωρίαν τοῦ ἴδιου τοῦ Παρμενίδου, ὅπως ρητὰ δηλώνει ὁ ἴδιος μὲ τὴν εἰσαγωγικὴν στὴν ἐκδεσὴ τῆς φράση: «δόξας δ' ἀπὸ τοῦδε βροτείας μάνθανε κόσμον ἐμὸν ἐπέων ἀπατηλὸν ἀκούων» (8.51-52) ἐνῶ τὴν ἀμέσως πρὶν ὀλοκληρωμένη ἐκδεση τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας του χαρακτηρίζει «πιστὸν λόγον ἠδὲ νόημα ἀμφὶς ἀληθείης» (8.50-51). Ἀξίζει νὰ προσεξομε τὴν ἀντίθεση τῶν ἐκφράσεων: γιὰ τὴν ἐπιστήμη «κόσμον ἐπέων ἀπατηλόν», γιὰ τὴν φιλοσοφίαν «πιστὸν λόγον» γιὰ τὴν ἐπιστήμη «δόξας βροτείας», γιὰ τὴν φιλοσοφίαν «νόημα ἀμφὶς ἀληθείης».

Παρὰ ταῦτα ὅμως συμβαίνει καὶ νὰ καταξιώνεται κάπως στὸ ἴδιο ἔργο τοῦ Παρμενίδου ἡ ἀπὸ «δόξας βροτείας» ἀποτελούμενη γνώσις, ὅπως εἶναι καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ περὶ κόσμου θεωρία του καθὼς ἐπισημαίνεται γι' αὐτήν, ὅτι ἀποτελεῖ «διάκοσμον ἐοικότα» (8.60), ἢ καὶ ὅτι κατοχυρώνει τὸν ἀποχό τῆς πρὸς ἄλλη τυχὸν «βροτῶν γνώμη» (8.61) παρουσιάζονται μάλιστα ὡς ἀντικείμενά της ὅλα τὰ χωροχρονικά: ὅσα γεννήθησαν, ὑπάρχουν τώρα καὶ μέλλουν νὰ τελευτήσουν ὕστερ' ἀπὸ τὴν πλήρη ἀνάπτυξή τους («οὕτω τοι κατὰ δόξαν ἔφυ τάδε καὶ νῦν ἔασι/ καὶ μετέπειτ' ἀπὸ τοῦδε τελευτήσουσι τραφέντα», 19.1-2), δηλαδὴ τὸ σύνολο τῶν ἀντικειμένων τῶν λεγόμενων στὴν ἐποχὴ μας θετικῶν ἐπιστημῶν, πλὴν τῶν καθαρῶν μαθηματικῶν.

Ἡ καταξίωση ὅμως γενικὰ τῶν ἀπὸ «δόξας βροτείας» ἀποτελουμένων γνώ-

4. Βλ. Δεσποτοπούλου, «Μελετήματα Φιλοσοφίας» (1978, ἐκδ. Παπαζήση), σελ. 41.

σεων επιτελείται από τον Παρμενίδη, με δέσπιση και βαρύτατου ὄρου γι' αὐτήν: Ἰδοὺ λοιπόν, τί σημαίνει γιὰ τὴ γνωσιολογία καὶ ἰδιαίτερα τὴν ἐπιστημολογία ἡ ρῆσις «τὰ δοκοῦντα χρῆν δοκίμως εἶναι διὰ παντὸς πάντα περῶντα», ὅπως ὀρθὰ τὴν ἐρμήνευσα με Ἀνακοίνωσή μου⁵ ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ βῆμα στὶς 9 Μαρτίου 1989: εἰσάγει ὄρον, ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴν ἰσχὺ τῶν συστατικῶν τῆς ἐπιστήμης θεωρημάτων ἐκφρασμένων με τὴ λέξη «δοκοῦντα» καθὼς ἀπαιτεῖ («χρῆν») νὰ προσφέρονται γιὰ ἔγκυρη ἐξήγησις κάθε ἀντίστοιχὸν τους χωροχρονικοῦ φαινομένου («πάντα») σὲ ὅποια συνάρτησή του («διὰ παντός»).

Ἐντυπωσιάζει κάπως ἡ ἐκφραστικὴ μερικὴ σύμπτωση με τὴ ρῆσις τοῦ Ἡρακλείτου «εἶναι γὰρ ἔν τὸ σοφὸν ἐπίστασθαι γνώμην, ὅτε ἐκυβέρνησε πάντα διὰ πάντων» (41). Δὲν εἶναι ἀμελητέα ἡ ἀντιστοιχία τῶν ἐκφράσεων: «διὰ παντὸς πάντα περῶντα» τοῦ Παρμενίδου, «ἐκυβέρνησε πάντα διὰ πάντων» τοῦ Ἡρακλείτου. Ἡ ἐπίσης ρῆσις τοῦ Ἡρακλείτου «δοκέοντα γὰρ ὁ δοκιμώτατος γινώσκει, φυλάσσει» (28) μοιάζει σὰν νὰ προϋποθέτει καὶ νὰ συμπληρώνει τὴν ἄλλη, καθὼς προβάλλει τὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο τοῦ «ἐπίστασθαι» («ὁ δοκιμώτατος») καὶ τὸ λειτούργημά του νὰ «γινώσκει» καὶ νὰ «φυλάσσει» ὅσα εἶναι «δοκέοντα», ἐννοημένα ὡς ἔγκυρα πρὸς «πάντα διὰ πάντων», ὅπως τὰ «δοκοῦντα» κατὰ Παρμενίδη.

Χωρὶς νὰ γνωρίζει μᾶλλον τὴ δυσερμήνευτη παρμενίδεια ρῆσις, τὴ δέσπιστική του ἔσαι ὄρου γιὰ τὴν ἰσχὺ τῶν συστατικῶν τῆς ἐπιστήμης θεωρημάτων, ὁ γάλλος φιλόσοφος Pascal στὸν δέκατο ἑβδόμο αἰῶνα μ.Χ., διακήρυξε, ὅτι μία ὑπόθεσις ἐπιστημονικὴ δὲν κατοχυρώνεται ὀριστικά, ὅσα φαινόμενα καὶ ἂν τὴν ἐπαληθεύουν, ἐνῶ διαψεύδεται ὀριστικά, ἔστω καὶ ἂν ἓνα μόνον φαινόμενο βρῖσκεται σὲ ἀντίθεσις πρὸς αὐτήν. Ἡ σημαντικώτατη αὐτὴ ἐπιστημολογικὴ γνώμη τοῦ Pascal ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὴν παρμενίδεια, ἣ καὶ τὴν ἐκφράζει πιὸ ἔντονα με τὴν ἀντίστροφη κάπως διατύπωσή της προπάντων.

Οἱ θαυσῆμαντες αὐτὲς ρῆσεις τῶν προσωκρατικῶν ἀγνοοῦνται κατὰ κανόνα ἢ ἔστω παραμελοῦνται ἀπὸ τοὺς ἐπιστημολόγους, καθὼς προπάντων ἔχουν ἐπικαλυφθεῖ κάπως ἀπὸ τὴν ἐπιστημολογία τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους.

5. Δημοσιευμένη στὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας, καθὼς καὶ στὸ βιβλίον μου «Φιλοσοφία καὶ Διαλεκτική», σελ. 62-77.

Ἐμεῖς ὅμως ἔχομε χρέος νὰ μὴ παραγνωρίζομε τὴ θεμελιωτικὴ τῆς φιλοσοφίας πνευματικὴ δημιουργία τῶν θρυλικῶν αὐτῶν ἡρώων τῆς «γιγαντομαχίας περὶ τῆς οὐσίας», ἀδικημένων ἄλλωστε μὲ τὴν ἄστοχην ὀνομασία προσωκρατικοί, μᾶλλον ἀρνητικὴ τῆς αὐτοτέλειας ἢ καὶ τῆς αὐταξίας τους.

Ἀμέριστος πρέπει νὰ εἶναι ὁ σεβασμὸς πρὸς τοὺς κορυφαίους αὐτοὺς ἐκπροσώπους τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος, γόνους τοῦ ἀνατολικοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ Ἑλληνισμοῦ, Ἡράκλειτο καὶ Παρμενίδῃ, ἢ καὶ πρὸς τὸν γόνον τοῦ θόρειου Ἑλληνισμοῦ, Δημόκριτο. Ἐκφραση ἀμέριστου πρὸς αὐτοὺς σεβασμοῦ εἶναι καὶ ἡ σημερινὴ Ἀνακοίνωση.

Κυρίες, Κύριοι, Ἀκαδημαῖκοί, Ἑρρωσθε καὶ Χαίρετε.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 3^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2005

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Ὁ Κάντ συναντᾷ τὸν Πλάτωνα, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Εὐ. Μουτσοπούλου*.

1. *Εἰσαγωγικά.* Αναγνώστης κακός, καθὸ μεγαλοφύης, τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ Kant ἐπωφελήθη τῆς ἐπαφῆς του πρὸς τὸν Σταγειρίτην γιὰ νὰ διατυπώσει μιὰν θεωρία περὶ κατηγοριῶν, ἡ ὁποία κατέστησε αὐτοὺς τούς, κατ' ἐκείνον, ὄντολογικῆς τάξεως χαρακτηρισμούς, χαρακτηρισμούς τάξεως κυριολεκτικῶς ἐπιστημολογικῆς, σύμφωνα πρὸς τὴν «κοπερνίκειον ἐπανάσταση» τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος προσεπάθησε νὰ πραγματοποιήσει. Οἱ σχέσεις τοῦ Kant πρὸς τὸν Πλάτωνα φαίνεται νὰ ὑπῆρξαν λιγώτερο συστηματικῆς, ὅθεν κ' ἡ ἐκ μέρους του ἀποδοχὴ ὠρισμένων στερεοτύπων, ἤδη διαμορφωμένων στὴν ἐποχὴ του, ὡς πρὸς τὸν Ἀθηναῖο φιλόσοφο. Ἐξ ἄλλου, οἱ δρόμοι τῶν δύο στοχαστῶν δὲν διασταυρώθηκαν περισσότερο ἀπὸ τριάντα περίπου φορές, ἂν κανεὶς ἐμπιστευθῆ τὸ ἴδιο τὸ καντιανὸ ἔργο: ἐκ τῶν πραγμάτων, ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ἀποδεικνύεται ἐπαρκῆς καὶ ἀνεπαρκῆς συγχρόνως! Εἰς ὅ,τι ἀκολουθεῖ θὰ γίνῃ λόγος περὶ τῶν ἀμέσων, ἂν καὶ κατεσπαρμένων, ἀναφορῶν τοῦ Kant εἰς τὸν Πλάτωνα καὶ περὶ τῶν πληροφοριῶν ποὺ αὐτὲς δυνατὸν νὰ παράσχουν ὡς πρὸς τὴν ἐκ μέρους του «ὑποδοχὴν» τοῦ πλατωνισμοῦ, ὅπως αὐτὸς εἶχε καταστῆ ἀντιληπτός, σύμφωνα πρὸς τὴν

* E. MOUTSOPOULOS, *Kant à la recherche de Platon*.

1. Δὲν πρόκειται περὶ ἀναφορῶν συστηματικῶν καὶ οὐσιαστικῶν εἰς τὸν Πλάτωνα, ὅπως ἐκείνες τοῦ Bergson λ.χ. (πβ. E. MOUTSOPOULOS, *La critique du platonisme chez Bergson*, 5η ἐκδ., Paris, I.P.R. - Vrin, 1997), ἀλλὰ περὶ συμπληρωματικῶν περιστασιακῶν θεωρήσεων ποῦ, ἐπὶ πλέον, ἀποβλέπουν εἰς τὴν στήριξη, θετικῶς ἢ καὶ ἀρνητικῶς, τῆς καντιανῆς ἐπιχειρηματολογίας (πβ. κατωτ. καὶ σημ. 31).

φιλοσοφική παράδοση, εκ μέρους ενός πνεύματος που εσφράγισε την φιλοσοφική διανόηση της εποχής του, όσο και την μετ' αυτό φιλοσοφία, κατά τρόπον άπαράκαμπτο. Προκειμένου να καταστή όπωσούν μεθοδικώτερη, ή έρευνα θά διεξαχθί σέ τρείς χρόνους ήτοι, διαδοχικώς, στίς περιοχές τής γνώσεως, τής πράξεως, ήθικής ή άγωγικής, και τής τελικότητας².

2. Ός πρós τήν γνώση, άυτονόητον είναι πώς, στήν προκειμένη περίπτωση, οί άναφορές περιέχονται, κυρίως, όχι όμως κι άποκλειστικώς, στήν Κριτική του καθαρου λόγου. Ό Kant άποδίδει στον τομέα αυτόν τήν μερίδα του λέοντος του φιλοσοφικου του ενδιαφέροντος. Οίκοθεν νοείται ότι, όπως οί περισσότεροι των συγχρόνων του, ό ίδιος επικεντρώνει τήν προσοχή του στήν πλατωνική περι ιδεών θεωρία, νοσημένη ως τον πυρήνα του πλατωνισμού, παραβλέποντας τον οντολογικόν σκεπτικισμό του Πλάτωνος, περι του όποιου μαρτυρούν οί λεγόμενοι «μεταφυσικοί» διάλογοι που, από του Παρμενίδου κ' έξής, υποδηλώνουν μιάν «κρίση» στήν διανόηση του διδασκάλου, άπηχοσαν προφανώς μιάν αντίδραση στήν άριστοτελική κριτική κατά τής θεωρίας εκείνης³. Για τον Kant, ή θεωρία αυτή είναι άληθινή περιπλάνηση μέσα στον κενό χώρο τής διανοίας: οίονει γοητευμένος από τήν άπόδειξη τής δυνάμεώς του, ό λόγος αφήνεται να οδηγηθί πρós επέκτασιν τής φοράς του περιφρονώντας κάθε όριο, όπως τό περιστέρι που, κατά τήν ελεύθερη πτήση του, διασχίζοντας τον άέρα του όποιου νοιώθει τήν αντίσταση, νομίζει πως θά τά καταφέρει καλύτερα μέσα στον κενό χώρο. Παρομοίως ό Πλάτων έγκαταλείπει τον αισθητό κόσμο, καθ' όσον εκείνος θέτει στήν διάνοιαν όρια ύπερβολικώς στενά, και περιπλανάται κι αυτός εκείθεν, εντός χώρου κενου, επί των πτερύγων των ιδεών τής καθαρής διανοίας, δίχως ν' αντιλαμβάνεται πως οί προσπάθειές του δεν του προσπορίζουν κάποιαν όδόν, άφού ό ίδιος σπερείται οίουδήποτε στηρίγματος. Άλλωστε, κ' ή συνήθης μοίρα του ανθρώπινου λόγου, σε κάθε περίπτωση καθαρής θεωρήσεως, συνίσταται στήν ολοκλήρωση του οικοδομήματος πριν άκόμη εκείνος ενδιαφερθί για τήν

2. Όλες οί παραπομπές στα έργα του Kant γίνονται εδώ σύμφωνα πρós τήν έκδοση του Wilhelm Weischedel, Immanuel KANT, *Werkausgabe*, 12 τόμ., Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1977 (άνατύπ. τής άρχικής έκδ., Wiesbaden, Insel, 1960). Όλες παραπέμπουν στους τόμους (μ' άριθμούς λατινικους) και στίς σελίδες (μ' άριθμούς άραβικους), και συμπληρώνονται, αν χρειασθί, από παραπομπές σε γαλλικές μεταφράσεις, όπως τό άπαιτούσε ή άρχική έκδοχή του παρόντος κεμένου, στήν γαλλική.

3. Πό. P.-M. Schuhl, *L'œuvre de Platon*, Paris, Hachette, 1954, σσ. 117 κ.έξ.

στερεότητα των θεμελιών⁴. Πρόκειται περί κριτικής ὅλως αὐστηρᾶς, κ' ἐπὶ πλέον ὀξείας, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Πλάτων τῶν «μεταφυσικῶν» λεγομένων διαλόγων θὰ ἔτεινεν ἐνδεχομένως προσεκτικὸν εὐήκοον οὖς.

Φιλόσοφος «ὑπέροχος», ὁ Πλάτων, διὰ τοῦ ὄρου «ιδέα», θὰ πρέπει νὰ ἐννοῦσε, κατὰ τὸν Kant, ὅχι μονάχα ὅ,τι δὲν προσφέρεται ἀπὸ τὴν αἰσθήσεις, ἀλλὰ κι ὅ,τι εἶναι ἄσχετο πρὸς τὴν ἐμπειρία. «Οἱ ιδέες γι' αὐτὸν εἶναι τὰ ἴδια τὰ πρότυπα τῶν πραγμάτων κι ὅχι μονάχα τὰ κλειδιά ἐν ὧν ἐνδεχομένων ἐμπειριῶν, ὅπως εἶναι οἱ κατηγορίες» τοῦ Ἀριστοτέλους⁵: προκύπτουν ἀπὸ τὸν ὑπέρτατον λόγο, πλήν, ἔνεκα τῆς ἐπισκοπίσεώς των, ὁ ἄνθρωπος δὲν διαθέτει παρὰ τὴν δυνατότητα ν' ἀναμνησθῇ αὐτῶν⁶ διὰ τῆς δυσχεροῦς ὁδοῦ τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Kant ἀρνεῖται νὰ προβῇ στὴν ἔρευνα τῆς κατὰ τὸν Πλάτωνα βαθύτερης σημασίας τοῦ ὄρου «ιδέα», ἱκανοποιούμενος μὲ τὸ νὰ σημειώσῃ πὼς ἓνας συγγραφέας γνωρίζει βέλτιον παντὸς ἄλλου τὴν σημασία πού ἀποδίδει σὲ μίαν ἐννοιαν⁷: ὡστόσο σημειώνει πὼς, κατὰ τὸν Πλάτωνα, ὁ ἀνθρώπινος λόγος εἶναι ἱκανὸς νὰ ὑπερβαίνει τὴν ἐμπειρία προκειμένου νὰ συλλάβῃ ἀκόμη καὶ τὴν μαθηματικὴν ιδέαν⁸, καὶ πὼς οἱ ιδέες γενικῶς προσφέρονται κατ' ἐξοχὴν χάριν προσδιορισμοῦ πρακτικῶν ἐνοιῶν, ὅπως τῆς ἀρετῆς, τῆς ἐλευθερίας κτλ., νοουμένων ὡς ἀξιών⁹. Ὡς τὸ χαρακτηριστικώτερο δεῖγμα τῆς ἀντιλήψεως αὐτῆς θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ ὄνειρῶδης πλατωνικὴ πολιτεία, παρ' ὅλας τὴν ἀντιφάσεις τῆς¹⁰. Εἶναι προφανὲς ὅτι, στὸ σημεῖον αὐτό, ὁ Kant διέπεται ἀπὸ ἀπροκάλυπτον προκατάληψιν. Ἡ προκατάληψις αὐτὴ ἀφορᾷ συγκεκριμένως εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι, κατ' αὐτὸν, προέχει νὰ ληφθῶν ἐξ ἀρχῆς ὑπ' ὧν τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας πρὶν αὐτὰ παρακαμφθῶν, προκειμένου νὰ καταστῇ ἐφικτὴ ἡ σύλληψις τῆς ἐσώτερης ἀξίας τοῦ καθαρῶν λόγου, ἐνῶ ὁ Πλάτων θέτει ἐξ ἀρχῆς ἐκποδῶν κάθε ἀναφορὰν εἰς τὸ αἰσθητὸν, παραμένοντας ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ νοητά. Τοῦτο βέβαια συνιστᾷ ὑπερβολήν:

4. Π6. Κριτ. τοῦ καθαρῶν λόγου, Εἰσαγ., τ. III, σσ. 50-51.

5. Π6. αὐτόθι, Ὑπερβατικολογικὴ διαλεκτικὴ, βιβλίον πρῶτον, τμήμα πρῶτον, «Περὶ τῶν ἰδεῶν ἐν γένει», τ. III, σ. 322. Π6. κατωτ., καὶ σημ. 34.

6. Π6. κατωτ., καὶ σημ. 23.

7. Π6. Κριτ. τοῦ καθ. λόγου, τ. III, σ. 322.

8. Π6. αὐτόθι καὶ τὴν σημ.

9. Π6. αὐτόθι, σσ. 322-323.

10. Π6. Κριτ. τοῦ καθ. Λόγου, τ. III, σσ. 323-324. Ἀκολουθῶντας μίαν πρακτικὴν πολὺ διαδεδομένην στὴν ἐποχὴ του, ὁ Kant κατατάσσει τὴν πλατωνικὴν Πολιτεία μεταξύ τῶν οὐτοπικῶν. Π6. Ἡ σύρραξις τῶν λειτουργικῶν, τ. XI, σ. 366 καὶ τὴν ὑποσημ.

πράγματι, ακόμη κι ο Πλάτων τῶν διαλόγων τῆς ὠριμότητος δὲν περιφρονεῖ τὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων. Ἀπόδειξιν τούτου συνιστᾷ ὁ λόγος τῆς Διοτίμας εἰς τὸ *Συμπόσιον*¹¹, κατὰ τὸν ὅποιον τὸ αἰσθητὸν κάλλος εἶναι προϋπόθεση γιὰ τὴν μέχρι τῆς ιδέας τοῦ καλοῦ ἀνύψωσιν, ἀνεξαρτήτως τῆς ἀνικανότητος ὠρισμένων συνειδησεων νὰ προσφέρωνται σὲ παρόμοιαν διαδικασίαν¹². Ἄλλωστε, ὁ Πλάτων ἐπανειλημμένως ἀναφέρεται σὲ δύο κατηγορίες ἀνδρῶπων: στοὺς «κομφύους» ἢ «ἐμφρονας»¹⁴, δηλαδὴ στοὺς σοφοὺς (ἢ φιλοσόφους) οἱ ὅποιοι γνωρίζουν νὰ ἐπωφελοῦνται τῶν αἰσθημάτων τους προκειμένου νὰ προσεγγίσουν τὴν ὑπέρτατην πραγματικότητα· καὶ στοὺς ἄλλους, τοὺς «ιδιώτας», ἀνίκανους πρὸς τοῦτο. Ὅπως δὴποτε, ὁ Kant δὲν φαίνεται νὰ προσέχει αὐτὲς τὶς ἐκλεπτύνσεις, περιοριζόμενος ἀπλῶς, ἀφ' ἑνός, εἰς τὸ ν' ἀντιτάξει πρὸς τὴν πλατωνικὴν ἀντίληψιν ἐκείνην τοῦ Ἐπικούρου¹⁵, κι ἀφ' ἑτέρου, εἰς τὸ νὰ σημειώσει πῶς ὁ Πλάτων ἀποκαλεῖ τὸν Ζήνωννα, τὸν λεπτὸν αὐτὸν Ἐλεάτην διαλεκτικόν, ἀπροκαλύπτως «σοφιστὴν»¹⁶.

Ὡς πρὸς τὴν ιδέα, ἡ ὁποία, κατ' αὐτόν, διαμορφώνεται μ' ἀφορμὴν ἐπαναλαμβανόμενες ἐμπειρίες, ὁ Kant θεβαιώνει πῶς αὐτὴ εἶναι γιὰ τὸν Πλάτωνα ἓνα πρῶτον δεδομένον καὶ πῶς ὅ,τι ὀνομάζομε ιδεῶδες εἶναι γι' αὐτόν μιὰ ιδέα τῆς θείας διανοίας, ἓνα μοναδικὸ ἀντικείμενο συλλαμβανόμενον ἀπ'αὐτὴν, ἢ τελειότης πάσης δυνατῆς οὐσίας καὶ τὸ ἀρχικὸν αἴτιον παντὸς εἰδωλικοῦ ἀντιγράφου στὴν περιοχὴ τῶν φαινομένων¹⁷. Μὲ τὸν ὅρον «ἀρχικὸν αἴτιον» ὁ Kant ἐννοεῖ ἀναμφιβόλως ὅ,τι ὁ Πλάτων ὀνομάζει «παράδειγμα»¹⁸. Παριστάμεθα μάρτυρες

11. Π6. *Συμπ.*, 210 a-b. Π6. E. MOUTSOPOULOS, De la perception à la contemplation du beau dans le *Banquet* de Platon, *Φιλοσοφία*, 35, 2005, σσ. 64-71.

12. Π6. *Ἰππ. μείζ.*, 287 d-e.

14. Π6. *Τίμ.*, 80 b.

15. Π6. *Κριτ. τοῦ καθ. λόγου*, «Ἵπερβατικολογικὴ διαλεκτικὴ», βιβλίον πρῶτον, τμήμα δεύτερον: «Περὶ τοῦ συμφέροντος τοῦ λόγου», τ. III, σ. 447 καὶ τὴν ὑπόσημ. Π6. κατωτ., καὶ σσμ. 19.

16. Π6. *αὐτόδι*, «Κριτικὴ κρίσις», τ. IV, σ. 468.

17. Π6. *αὐτόδι*, «Ἵπερβατικολογικὴ διαλεκτικὴ», βιβλίον II, κεφ. 3.: «Τὸ ιδεῶδες τοῦ καθαρῶς λόγου», τμήμα α': «Περὶ τοῦ ιδεῶδους ἐν γένει», I. IV, σ. 513. Ὁ Kant ἔχει ἤδη θέσει τὸ πρόβλημα θεβαιώνοντας πῶς ὅ,τι ὁ Πλάτων ὀνομάζει ιδέα ἰσοδυναμεῖ, στὴν πραγματικότητά, πρὸς τὴν νεώτερον ἐννοία τοῦ ιδεῶδους (ὅπως εἶναι ἡ ιδέα τῆς ιδεῶδους πολιτείας). Π6. Περὶ τῆς μορφῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου (διδασκ. διατρ., 1770), τμήμα II, 9 ἐν τελεί, τόμ. V, σ. 40. π6. *αὐτόδι*, τμ. V, § 25, ἐν τελεί, τόμ. V, σ. 88. Π6. *Περὶ τινος σημαντικοῦ τόνου στὴν φιλοσοφία*, τ. VI, σ. 380 καὶ τὴν ὑπόσημ.

κάποιας εὐθείας ἀντιπαραθέσεως μιᾶς στάσεως ἀποφασιστικῶς ἐπαγωγικῆς πρὸς μιὰν στάση καταφανῶς παραγωγικῆν. Ὁ Kant ἐπιλέγει ἀνοικτὰ τὴν πρώτην, ἐνῶ ἀλλαγῶ ἐπανέρχεται ἐπὶ τῆς ἀντιθέσεως μεταξύ Πλάτωνος καὶ Ἐπικούρου, νοουμένων ὡς κατ' ἐξοχὴν ἐκπροσώπων, ἀντιστοίχως, τῶν αἰσθησιοκρατικῶν καὶ τῶν νοσοκρατικῶν ἀντιλήψεων: σύμφωνα πρὸς τις πρῶτες, μονάχα τ' ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων εἶναι ἀληθινά, ἐνῶ κάθε τί ἄλλο δὲν εἶναι παρὰ παραίσθησις· σύμφωνα πρὸς τις δεύτερες, εἰς τις αἰσθήσεις ὑπάρχει ἀπλῶς φαινομενικότης, καὶ μονάχα ὁ λόγος εἶναι σὲ θέση νὰ γνωρίσει τὸ ἀληθές¹⁹. Εἶν' εὐχάριστον ὅτι ὁ Kant δὲν φτάνει μέχρι τοῦ νὰ κατηγορήσει τὸν Πλάτωνα ἐπὶ ἰδεαλισμῶ, ὅπως ἔπραξαν πολλοὶ τῶν συγχρόνων του χωροῦντες κατ' ἀναχρονισμόν²⁰. Δυσχερῶς ὅμως τὸν παρακολοῦθεϊ κανεὶς ὅταν βεβαιώνει πὼς ὁ πλατωνισμὸς ὁδηγεῖ κατ' εὐθείαν εἰς τὸν μυστικισμόν²¹. Πάλιν ἐδῶ ὁ Kant υἱοθετεῖ μιὰν παλιὰ προκατάληψη. Πράγματι, δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀρνηθῆ κανεὶς ὅτι μιὰ συγκεκριμένη θεώρηση τοῦ νεοπλατωνισμοῦ ἐπιστημαίνεται στὴν ἀρχὴ τῶν χριστιανικῶν, ἀραβικῶν καὶ ἰουδαϊκῶν μεσαιωνικῶν μυστικισμῶν²², ἀλλ' ἀπὸ τοῦ σημείου αὐτοῦ μέχρι τοῦ νὰ διατείνεται πὼς οἱ στάσεις αὐτὲς ἀνάγονται εὐθέως εἰς τὸν Πλάτωνα διαπιστώνεται διαφορὰ ἐγγιζούσα τὴν συκοφαντίαν²³. Στὴν

18. Π6. Πολιτείας Ε', 472 c-e, 592 b Παρμεν., 132 d Νόμ. Θ', 854 c.

19. Π6. ἀνωτ., καὶ σημ. 15. Π6. Κριτ. τοῦ καθ. λόγου, «Θεωρία περὶ τῆς ὑπερβατικολογικῆς μεθόδου», «Ἱστορία τοῦ καθαροῦ λόγου», τόμ. IV, σ. 711. Π6. κατωτ., καὶ σημ. 32.

20. Π6. Ε. ΜΟΓΤΣΟΠΟΛΟΥ, Ὁ Πλάτων, ἰδεαλιστὴς ἢ ρεαλιστὴς; Πρακτικὰ τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν, 76, 2001/1, σσ.72-86. Π6. ὡστόσον ΚΑΝΤ, Προλεγόμενα, «Προσδήκη», τ. V, σ. 254, ὑποσημ., ὅπου, προκειμένου, περὶ ἰδεαλισμοῦ, τ' ὄνομα τοῦ Πλάτωνος ἀναφέρεται πρῶτον μεταξύ ἄλλων. Π6. Περί τίνος σημαντικοῦ τόνου, τόμ. VI, σσ. 396-397, ὑποσημ., ἐν τέλει, ὅπου ὁ Kant «συμπονεῖ» τὸν Πλάτωνα («armer Plato») ποῦ ἀπέβη ἀντικείμενον ἀκαταλήψιας ἐκ μέρους τῶν νεωτέρων στοχαστῶν, ἰδίᾳ τῆς, «ἐποχῆς... ὅπου τὸ ὕψιστον... συνίσταται εἰς τὸ νὰ παρορῶμεν ὅ,τι δὲν εὑρίσκεται πρὸ τῶν ποδῶν μας».

21. Π6. Κριτ. τοῦ καθ. λόγου, «Θεωρία περὶ τῆς ὑπερβατικολογικῆς μεθόδου», «Ἱστορία τοῦ καθαροῦ λόγου», τ. IV, σ. 711.

22. Ὁ Kant χωρεῖ σ' ὀρθὴν ἐπισήμανσιν περὶ τοῦ νεοπλατωνισμοῦ ὡς φιλοσοφίας, δίχως ὡστόσο νὰ περιπλανηθῆ ἐντὸς τοῦ πεδίου αὐτοῦ, σὲ μιὰ μακρὰν ὑποσημείωσιν. Π6. Περί τίνος σημαντικοῦ τόνου, τ. VI, σσ. 389-391.

23. Ἀλλαγῶ, πάντως, Ἐπὶ τῆς ἀνακαλύψεως μιᾶς μεθόδου πρὸς ἀνάβασιν μέχρι τοῦ ἀδιανοήτου, τ. V, σ.334, ὑποσημ., ὁ Kant ἀναλαμβάνει τὴν ὑπεράσπιση τοῦ Πλάτωνος ἐναντίον μερικῶν συγχρόνων του, ὀνομάζοντάς τον, ὅπως καὶ τὸν Leibniz, «κλασσικόν» φιλοσοφικὸν συγγραφέα. Ἐξ ἄλλου, ὁ ἴδιος φέρει πλησίον ἀλλήλων τοὺς δύο φιλοσόφους ὑποστηρίζοντας ὅτι

Ίδια τάξη διανοημάτων, και προκειμένου περι «θεοφανείας», ο Kant αποδίδει έσφαλμένως εις την πλατωνικήν «ιδεάν» την σημασίαν του ειδώλου²⁴.

Ο Πλάτων κατηγορείται από τον Kant επί δογματισμῶ (μέ την έπιστημολογικήν θεβαίως σημασίαν του ὄρου, καθώς άλλωστε κι ο Αριστοτέλης, ο Leibniz κι Wolf), αν φυσικά, ληφθῆ υπ' ὄψιν τὸ κριτήριον του λόγου²⁵, ενῶ, ἐξ άλλου, θεωρείται ἐκ μέρους του, ὡς ὁ κατ' ἐξοχήν εκπρόσωπος τῆς (ἀρχαίας) Ακαδημίας²⁶, ὁ ὁποῖος ἐξήγησεν, ἀπὸ τὴν πλευρά του, τὴν δυνατότητα μιᾶς συνθετικῆς γνώσεως a priori²⁷. Κατὰ τὸν Kant, ὁ Πλάτων ἐπαρτήρησε πὼς ἡ ἀνθρώπινη διάνοια διατελεῖ προσανατολισμένη κατὰ τρόπον τέτοιον, ὥστε νὰ ικανοποιεῖ τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀπλῆς ἐξετάσεως, και μάλιστα περισσότερον ἀπ' ὅσον ἡ ἴδια αὐτὴ διάνοια ικανοποιεῖ ὡς ἐκ τῆς ὠφελείας πὺ προκύπτει ἀπὸ παρόμοιαν ἐξέταση²⁸. Τέλος, εις τὸ πλαίσιο τῆς ἐκ μέρους του διακρίσεως μεταξύ τῆς «φιλοσοφίας», και του «φιλοσοφεῖν», συγκεκριμένως μεταξύ του ἀυθεντικῶς φιλοσοφεῖν και του προφασίζεσθαι φιλοσοφεῖν, ὁ Kant ἀναφέρεται σ' ὅσους, κατ' αὐτόν, ἐπιδίδονται στήν δεύτερη αὐτὴν δραστηριότητα, ἀπὸ του Μάρκου Αὐρηλίου μέχρι του Rousseau. Μοναρχικοὶ ἐκ ζηλοτυπίας (aus Neid), ὄλοι τους ἀναβιδάζουν ἐπὶ του θρόνου τὸν Πλάτωνα και τὸν Αριστοτέλη²⁹. Γενικῶς ἡ κατὰ

ἀμφοτέροι ἔχουν τὴν γνώμη πὼς ἀρχικῶς, πρέπει νὰ ὑπῆρξεν ἓνα εἶδος ἐνοράσεως τῶν οὐσιῶν οἱ ὁποῖες, ἐν συνεχείᾳ, ἐπεσκιάσθησαν στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα. Πβ. Ἐπὶ τινος ἀνακαλύψεως. Δυνατότης συνθετικῶν κρίσεων a priori, τ. V, σ. 370. Πβ. ἀνωτ., και σημ. 6. Τὸ αὐτὸ, κατὰ τὸν Kant, λεκτέον και περι τῶν μαθηματικῶν ιδεῶν, προσφιλῶν εις τὸν Πλάτωνα ὅσον και εις τὸν Πυθαγόραν. Πβ. *Περὶ τινος σημαντικῶ τόνου*, τ. VI., σ. 381. Πβ. *Πρόσδος...*, «Γενικὸν καθήκον τῆς κριτικῆς» τ. VII, σ. 665.

24. Η ἀληθῆς σημασία του ὄρου «εἶδωλον» ἔχει ἀποκατασταθῆ ἀπὸ τὸν Ernst Cassirer, *Das Problem des Schönen in der Kunst in Platons Dialogen, Vorträge der Bibl. Warburg*, Leipzig-Berlin, 1923, I (Leipzig, 1924).

25. Πβ. *Πρόσδος*, Πρώτον χειρόγραφον, «Εἰσαγωγή, περίληψις μιᾶς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας», τ. VI, σ. 455.

26. Πβ. αὐτόδι, ὅπου γίνεται λόγος περι τριῶν (νέων) Ακαδημιῶν, ἀντιστοίχως διευδυνδισῶν ὑπὸ του Σπενσίππου, του Ἀρκεσιλάου και του Καρνεάδου, ἐκ τῶν ὁποῖων οἱ δύο πρῶτες εἶχαν προσανατολισθῆ πρὸς τὸν σκεπτικισμόν. Πβ. αὐτόδι, τ. VI, σ. 453. Μαθητῆς του Σωκράτους, ὁ Πλάτων εὐρήκε στὸ πρόσωπο του Αριστοτέλους, ἓναν μαθητὴ στὸ πεδίο τῆς στοχαστικῆς (spekulative) φιλοσοφίας.

27. Πβ. *Περὶ τινος σημαντικῶ τόνου*, τ. VI, σ. 387.

28. Πβ. *Λογική*, «Εἰσαγωγή, Λογικὴ τελειότης ὡς πρὸς τὴν ποσότητα», τ. VI, σ. 467.

29. Πβ. *Περὶ τινος σημαντικῶ τόνου*, τ. VI, σ. 383. Ὁ Kant ἀντιστρατεύεται πρὸς τὸν

της στοχαστικής φιλοσοφίας κριτική του Kant, από άποψιν επιστημολογική³⁰, αναφέρεται κυρίως εις τόν Πλάτωνα νοούμενον ως τόν πλέον εξέχοντα εκπρόσωπόν της³¹.

3. Ως πρὸς τὴν πράξιν, τὰ κυριώτερα ἐξ ὧσων ἀφοροῦν εἰς τὴν γενικὴν στάση τοῦ Kant ἔναντι τοῦ Πλάτωνος ἔχουν ἤδη ἐκτεθεῖ σ' ὅ,τι προηγήται. Εἶναι δυνατόν νὰ συμπληρωθοῦν οὐσιαστικῶς μ' ὅσα ἀναφέρονται σ' αὐτὸν εἰς τὴν Κριτικὴν τοῦ πρακτικοῦ λόγου, καθὼς καὶ σ' ἄλλα ἐλάσσονα ἔργα. Γενικῶς, ὁ Kant μέμφεται τὸν Πλάτωνα ὡς πρὸς τὸ ὅτι ἐκεῖνος δέχεται πῶς οἱ ἡθικὲς ἀρχές, ὅπως (καθ' ὅσον ἀφορᾶ στὸν καθαρὸ λόγον), ὡς πρὸς τὸ ὅτι οἱ ἰδέες, εἶναι ἐμμενεῖς: «Μέσω αὐτῶν τῶν παρατηρήσεών <μου>, ὁ ἀναγνώστης τῆς κριτικῆς τοῦ καθαρῶν θεωρητικοῦ λόγου θὰ διαπιστώσει, μὲ τρόπον ὅλως πειστικόν, πόσον ἀναγκαία εἶταν ἡ κοπιώδης αὐτῆ παραγωγὴ τῶν κατηγοριῶν, καὶ πόσο χρήσιμη γιὰ τὴν θεολογίαν ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἡθικὴν. Μόνον ἔτσι, ἄλλωστε, εἶναι ἐφικτόν, ἂν τις τοποθετήσωμεν ἐντὸς τῆς καθαρῆς διανοίας, νὰ ἐκληφθοῦν, ὅπως θὰ ἤθελεν ὁ Πλάτων, ὡς ἐμφυτεῖς, ὥστε ἐπ' αὐτῶν νὰ θεμελιωθοῦν ἀξιώσεις ὑπερβατικὲς ὡς πρὸς πολλὰς θεωρίας τοῦ ὑπεραισθητοῦ, μὲ τῶν ὁποίων ὅμως τὴν βοήθειαν ἡ θεολογία ἀποβαίνει ἓνα μαγικὸ φανάρι ὅλως φανταστικῶν συλλήψεων. Ἄν τις ἐκλάβωμεν ὡς δεδομένες, τότε ἀποφύγομε, μαζὶ μὲ τὸν Ἐπίκουρο νὰ περιορίσωμε τὴν χρῆσιν τοῦ μερικοῦ (allen und jeden Gebrauch), καὶ μάλιστα, ἀπὸ ἀποψη πρακτικῆν, ἀπλῶς καὶ μόνον ἐπὶ αἰσθητῶν ἀντικειμένων καὶ ἀρχῶν καθοριστικῶν»³³. Πρόκειται περὶ μιᾶς αὐστηρᾶς ἐφαρμογῆς τῆς ἐπιστημολογικῆς θεωρίας τοῦ Kant ἐπὶ τῆς ἡθικῆς του θεωρίας, εἰς βάρος, βέβαια, τοῦ Πλάτωνος, ὅπως καὶ θ' ἀνέμενε κανεὶς. Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα ὁ Kant ἐπανέρχεται ἐπὶ τῆς ἡδὴ διατυπωθεύσης³⁴ ἐκ μέρους τοῦ ἀντιθέσεως μεταξύ Πλάτωνος

Rousseau ἐπὶ πλείστον πεδίων. Πβ. E. MOUTSOPOULOS, L'homme, méchant par nature: Kant contre Rousseau, *L'année 1793. Kant sur la politique et la religion*, Paris, Vrin, 1995, σσ. 195-197.

30. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις.

31. Γιὰ τὸν ἴδιον ἀκριβῶς λόγον ἢ κατὰ τῆς παραδοσιακῆς φιλοσοφίας (συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ καντισμοῦ) κριτικὴ τοῦ Bergson ἀπευδύναται οὐσιαστικῶς πρὸς τὸν Πλάτωνα. Πβ. E. MOUTSOPOULOS, *La critique du platonisme chez Bergson* (πβ. ἄνωτ., καὶ σημ. 1).

33. Πβ. *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου*, «Διαλεκτικὴ», « Διεύρυνσις τοῦ καθαρῶν λόγου », τ. VII, σ. 275.

34. Πβ. ἄνωτ., καὶ σημ. 5.

κι Ἀριστοτέλους, τὴν φορὰν αὐτὴν ὡς πρὸς τὴν πλατωνικὴν ἐμφυτοκρατίαν ἢ ὁποία συγκρίνεται πρὸς τὸν δῆθεν ἐμπειρισμὸν τοῦ Σταγειρίτου: «Ὁ Ἀριστοτέλης κι ὁ Πλάτων δὲν διαφέρουν ἀλλήλων εἰμὴ ὡς πρὸς τὴν προέλευση τῶν ἡθικῶν μας ἐννοιῶν»³⁵.

Γιὰ τὴν καντιανὴν ἡθικὴν ὑπάρχει, ὡστόσο, μιὰ περιοχὴ ὅπου ὁ Πλάτων, οὕτως εἶπειν, δικαιώνεται: «Ἀφοῦ οἱ καθοριστικὲς ἀρχὲς τῆς βουλῆσεως, ἐξαιρουμένου μονάχα τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ νόμου (reinen praktischen Vernunftgesetze, ἤτοι τοῦ ἡθικοῦ νόμου), εἶναι ὅλες ὁμοῦ ἐμπειρικὲς καί, συνεπῶς, ὑπάγονται ὑπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς εὐδαιμονίας, πρέπει ὅλες νὰ διαχωριστοῦν ἀπὸ τὴν ὑπέρτατην ἡθικὴν ἀρχὴν κι οὐδέποτε νὰ ἐνσωματωθοῦν σ'αὐτὴν ὡς εἰς προϋπόθεσιν, καθόσον αὐτὸ θὰ ἰσοδυναμοῦσε πρὸς ἀθέτησιν κάδε ἡθικῆς ἀξίας, ὅπως ἀκριβῶς κ' ἡ μεῖξις ἐμπειρικῶν στοιχείων θ' ἀφαιροῦσεν ἀπὸ τις γεωμετρικὲς ἀρχὲς κάδε μαθηματικὴν προφάνειαν³⁶, ὅ,τι δηλαδὴ (κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ Πλάτωνος) συνιστᾷ τὸ βέλτιστον εἰς τὰ μαθηματικὰ κι ὅ,τι μάλιστα ὑπερβαίνει τὴν χρησιμότητά τους»³⁷. Ἀντιθέτως, γιὰ τὸν Kant, ἀναφερόμενον εἰς τὸν Πλάτωνα, τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα παραμένει ἀνοικτὸν εἰς τὴν μαιευτικὴν, ὅταν αὐτὴ ἀσχεῖται ἀπὸ πρόσωπον ὄριμον, ὑποτιθέμενον σοφόν³⁸.

4. Ὡς πρὸς τὴν τελικότητα, τείνει αὐτομάτως νὰ προβληθῇ ἡ καντιανὴ αἰσθητικὴ θεωρία, ἰδιαίτερα ἡ ἄποψη περὶ τοῦ ὠραίου ὡς «τελικότητος ἄνευ τέλους» (δηλαδὴ σκοποῦ)³⁹. Ὡστόσο ὁ Kant ἀναφέρεται στὸν Πλάτωνα, ἀποκλειστικῶς καθ' ὅσον ἀφορᾷ στὴν τελεολογικὴ κρίση. Στὸ μοναδικὸ χωρίο τῆς Κριτικῆς τῆς κρίσεως, τὸ ὁποῖον ἀποβλέπει στὴν πλατωνικὴ διανόηση,

35. *Ἐπὶ τῆς παιδαγωγικῆς*, «Περὶ τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς», τ. XII, σ. 737.

36. Πιθανὴ ἀναφορὰ στὸν πλατωνικὸν *Μένωνα*, 81 e - 84 a.

37. Π6. *Κριτ. τοῦ πρ. λόγου*, «Κριτικὴ ἐξέταση τῆς Ἀναλυτικῆς», τ. VII, σ. 218.

38. Π6. *Ἐπὶ τῆς παιδαγωγικῆς*, «Περὶ τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς», τ. XII, σ. 737.

39. Π6. *Κριτ. τῆς κρίσεως*, 17. Π6. E. MOUTSOPOULOS, *Forme et subjectivité dans l'esthétique kantienne*, β' ἔκδ. Paris, I.P.R.- Vrin, 1997, κεφ. «De la forme comme manifestation d'une finalité», σσ. 121-154.

Τὸ μοναδικὸ σημεῖον ὅπου, στὴν καντιανὴν αἰσθητικὴν, γίνεται λόγος περὶ Πλάτωνος, παραπέμπει στὸ *Συμπόσιον*, καὶ μάλιστα στὸ χωρίον ὅπου ὁ κεκλημένος ὑποτίθεται πῶς εὐχαριστεῖ τὸν ἀμφιτρώνα, ἀναφερόμενος στὴν εὐχαρίστηση ὅχι μονάχα τῆς συμμετοχῆς του στὰ γεύματα ποῦ ἐκεῖνος παραθέτει, ἀλλὰ καὶ τῆς μνήμης τῶν (*Ἀνθρωπολογία*, «*Διδακτικὴ*», «Περὶ τῆς ἰκανότητος τοῦ ἐπιθυμεῖν», τ. XII, σ. 617 καὶ ὑποσημ., ἐν τέλει).

γίνεται λόγος περί τῆς σπουδαιότητος τὴν ὁποίαν ὁ Πλάτων ἀποδίδει σ' ἓνα εἶδος προδιατεταγμένης ἁρμονίας σχετικῆς πρὸς τὸ καθ' ἑστώως τῶν κοσμικῶν πραγματικοτήτων· μιᾶς ἁρμονίας ποιότητος οἰοῦναι μουσικῆς⁴⁰, διότι ὁ ἴδιος νὰ λησμονήσῃ νὰ μνημονεύσῃ, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, τῆς τάξεως τὴν ὁποίαν, ὁ ἀναξαγόρειος Νοῦς ἐπιβάλλει⁴¹ (οἱ μνεῖες τοῦ Ἀναξαγόρου, στὸ ὄλον ἔργον τοῦ Kant, δὲν ὑπερβαίνουν συνολικῶς τις τρεῖς⁴²). Ἐξ ἄλλου, ὁ Kant ὑπογραμμίζει τὸν θαυμασμό τοῦ Πλάτωνος γιὰ τις ιδιότητες ὠρισμένων γεωμετρικῶν σχημάτων, ὅπως ὁ κύκλος, ιδιότητες ποὺ μαρτυροῦν περὶ τοῦ προσφόρου καὶ τοῦ χρησίμου (Zweckmäßigkeit)⁴³ αὐτῶν, συνεπῶς καὶ τῆς ἀνταποκρίσεώς των πρὸς τὴν τελικότητά τους⁴⁴. Εἶν' αὐτονόητον πὼς ἡ τελεολογία τοῦ πλατωνικοῦ *Τιμαίου* εἶναι τάξεως ὅλως διαφορετικῆς ὡς πρὸς ἐκείνην ποὺ ὁ Kant ἀναγνωρίζει στὴν φύση τοῦ πραγματικοῦ⁴⁵.

5. Ἐκτιμήσεις. Ἐξ ὅσων προηγουῦνται καθίσταται φανερὸ πὼς ὁ κύριος λόγος ἀντιθέσεως τοῦ Kant πρὸς τὸν Πλάτωνα τοποθετεῖται στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρίας περὶ τῶν ἰδεῶν. Ὅτι προπάντων προσελκύει τὴν καντιανὴ κριτικὴ στοὺς τομεῖς τόσο τῆς ἐπιστημολογίας ὅσο καὶ τῆς ἠθικῆς εἶναι ἡ πλατωνικὴ ἐμφυτοκρατία. Στὸν τομέα τῆς προβληματικῆς τῆς τελικότητος οἱ διάνοιές τους μᾶλλον ἢ ἤττον συγκλίνουν, παρὰ τὸ ὅτι οἱ δυὸ στοχαστὲς ἀναχωροῦν ἀπὸ σημεῖα διαφορετικά: γιὰ τὸν Πλάτωνα, χρειάζεται νὰ ἐξαχθοῦν, διὰ παραγωγῆς, οἱ ἔσχατες συνέπειες μιᾶς θεολογίας ποὺ ὁδηγεῖ σὲ μίαν τελεολογία. Γιὰ τὸν Kant, ἀντιθέτως, εἶν' εὐ-

40. Π6. λ.χ. *Τιμαίον*, 35 c καὶ ἐξ. Π6. E. MOUTSOPOULOS, *La musique dans l'œuvre de Platon*, 6, ἔκδ. Paris, P.U.F., 1989, σσ., 367.

41. 33, Π6. Tor Artor, *La critique d'Anaxagore chez Moréri et Bayle, Annales de la Fac. des Lettres et Sc. Hum. d'Aix*, 33, 1959, σσ.149-153.

42. Π6. *Κριτ. τῆς κρίσεως*, «Αναλυτικὴ τῆς τελεολογικῆς κρίσεως», τ. X, σ. 309.

43. Π6. *Περὶ τινος σημαντικοῦ τόνου*, τ. VI, σ.379. Π6. G. TONELLI, *Von den Verschiedenen Bedeutungen des Wortes Zweckmäßigkeit in der «Kritik der Urteilskraft»*, *Kantstudien*, 44/2, 1957-1958, σσ. 154-156.

44. Π6. *Τὸ τέλος ὄλων τῶν πραγμάτων*, τ. XI, σ. 180, καὶ τὴν ὑπόσημ. Π6. Eva SACHS, *Die fünf platonischen Körper. Zur Geschichte der Mathematik und der Elementelehre Platons und der Pythagoreer*, Berlin, Werdmann, 1917, σσ. 25 κ. ἐξ. Π6. P. - M. SCHUHL, *Imagination et science des cristaux ou platonisme et minéralogie*, *Journal de Psychologie*, 1949/1, σσ. 27-34.

45. Π6. *Τὸ τέλος ὄλων τῶν πραγμάτων*, τ. XI, σσ. 27-34. Π6. ὠστόσον ΠΛΑΤ., *Κρατ.*, 387 e-388 c.

κταῖον ν' ἀκολουθηθῆ ὁδὸς ἀντίθετη. Τοῦτο δὲν ἐμποδίζει τὴν διαπίστωσιν ἐνὸς τυχαίου σημείου συναντήσεώς των. Ἐκεῖθεν ἤμωv ὁ καθένας των ἀκολουθεῖ τὸν προσωπικό του δρόμο. Εἶταν φυσικὸν ὁ Kant νὰ καταφερθῆ κατὰ τοῦ Πλάτωνος, ἀφοῦ ἡ κριτικὴ του κατὰ τοῦ Leibniz καὶ τοῦ Wolf τὸν ὠθοῦσε μοιραῖα στὸ νὰ τὸν συνδέσει πρὸς ἐκείνους. Πρὸς τοῦτο ἔπρεπεν ἀναγκαστικὰ νὰ προσβάλλει τὴν κατὰ παράδοσιν ἀντιπροσωπευτικώτερη πλευρὰ τοῦ πλατωνισμοῦ, δηλαδὴ τὴν θεωρία περὶ τῶν ἰδεῶν, παραβλέποντας ἄλλες διαστάσεις του πρὸς τὶς ὁποῖες δὲν δείχνει νὰ εἶταν τόσο κατηγορηματικῶς ἀντίθετος. Τελικῶς, καὶ μ' ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ποὺ ἐπισημάνθησαν καθ' ὁδόν, ἐξαιρέσεις οἱ ὁποῖες ἀνοικτὰ ἀποδεικνύουν κακοπιστίαν, ἡ καντιανὴ κριτικὴ τοῦ πλατωνισμοῦ παραμένει, στὸ σύνολόν της, ἐντεῦθεν τῶν ὁρίων τῆς εὐπρεπειᾶς ἀναγνωρίζει κανεὶς ἀκριβῶς. Εἰς αὐτήν, τὴν αὐτοπεποιθῆσιν ἢ ὁποῖα προβάλλει πίσω ἀπὸ τὴν φαινομενικὴν αἰώρησιν τῆς, παρὰ ταῦτα, στέρους διανοήσεως τοῦ φιλοσόφου τῆς Καινιζβέργης.

R É S U M É

Kant à la recherche de Platon

La cause principale qui oppose Kant à Platon se situe au niveau de la théorie des idées. C'est l'innéisme platonicien qui attire surtout la critique kantienne, tant sur le plan épistémologique que sur le plan de la morale. Sur le plan de la problématique de la finalité, leurs pensées convergent plus ou moins, à cela près que les deux penseurs partent de points différents: pour Platon, il s'agit de déduire les conséquences ultimes d'une théologie qui débouche sur une téléologie; Kant, pour sa part, semble suivre une démarche inverse. Il n'empêche que leur point de rencontre fortuite est bien attesté, mais à partir, de là chacun suit son propre chemin. Il était normal que Kant s'en prît à Platon dès lors que sa critique contre Leibniz et Wolff le portait immanquablement à l'associer à eux. Pour ce faire, force lui était de s'attaquer à l'aspect du platonisme traditionnellement le plus représentatif, à savoir la théorie des idées, en en négligeant d'autres sur lesquels il n'eût pas été aussi catégoriquement opposé. Tout compte fait, à quelques exceptions près signalées au cours de cette étude et où il est fait preuve ouvertement d'une mauvaise foi, la critique kantienne du platonisme demeure, dans l'ensemble, en-deçà des bornes de la décence. On y décèle justement la certitude de soi qui pointe derrière le flottement apparent de la pensée solide du philosophe de Königsberg.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2005

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ
ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΖΟΛΩΤΑ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΖΟΛΩΤΑ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΡΑΚΑΤΟΥ

Ο Ξενοφών Ζολώτας επί τρία τέταρτα του αιώνα κατηύγασε το έλληνο-οικονομικό σπερέωμα και πολλαπλώς συνετέλεσε στην προαγωγή της οικονομικής επιστήμης, της ελληνικής οικονομίας και της ευημερίας του ελληνικού λαού. Τή στιγμή αυτή αισθάνομαι μεγάλη συγκίνηση, ή όποια δικαιολογείται όχι μόνο από τή βαθιά εκτίμηση που τρέφω στην προσωπικότητα του άνδρος για τή μεγάλη προσφορά του στην ανάπτυξη της νεώτερης Ελλάδος, αλλά και από τή συναισθηματική φόρτιση που με διακατέχει, λόγω της στενής επαφής και της συνεχούς επικοινωνίας που είχα μαζί του για έξηνα περίπου έτη, στην αρχή ως φοιτητής του, κατόπιν ως συνεργάτης του στην Τράπεζα της Ελλάδος και μεταγενεστέρως ως συνάδελφός του Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και μέλος της Ακαδημίας Αθηνών.

Στά στενά περιθώρια χρόνου που διαθέτω να προσπαθήσω να κατευθύνω τήν ανάλυσή μου σε ό,τι άμέσως ή έμμέσως έχει σχέση με τή συμβολή του Ξενοφώντος Ζολώτα στην αναπτυξιακή πορεία της ελληνικής οικονομίας, σκιαγραφώντας τις διαστάσεις ενός τεράστιου έργου ζωής. Πρέπει, έξαρχης, να επισημάνω ότι πολύ σπάνια μία προσωπικότητα, μη πολιτική, επηρέασε σε τόσο μεγάλο βαθμό τή διαμόρφωση της κυβερνητικής οικονομικής πολιτικής, όσο ή προσωπικότητα του Ξενοφώντος Ζολώτα, ιδίως κατά τήν πολύ κρίσιμη περίοδο

πού ακολουθήσε το τέλος του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Για να αναλυθεί ή δράση αυτή πρέπει να εξετασθεί το επιστημονικό του υπόβαθρο και, ακολουθώντας, να φωτισθεί ή επιστημονική του σταδιοδρομία ως προς δύο κριτήρια: Πρώτον, την οικονομική θεωρία στην οποία στηρίχθηκε και, δεύτερον, την οικονομική πολιτική που προέτεινε κυρίως ως υπεύθυνος της Διοικήσεως της Τραπέζης της Ελλάδος. Φυσικά, μία τέτοια αξιολόγηση θα στηριχθεί σε σχετική επισκόπηση του έκτεταμένου συγγραφικού του έργου.

* * *

Ο Ξενοφών Ζολώτας άρχισε τις σπουδές του στα οικονομικά και νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και τις συνέχισε στα οικονομικά σε μεγάλα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Στα πανεπιστήμια αυτά απέκτησε υγιείς βάσεις από τους μεγάλους νεοκλασικούς της εποχής, τόσο στην οικονομική θεωρία όσο και στην εφαρμοσμένη οικονομική, στις οποίες στηρίχθηκε ή μετέπειτα επιτυχής οικονομολογική σταδιοδρομία του. Το 1925 ανακηρύχθηκε Διδάκτωρ των Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου της Λειψίας, με τη διδακτορική του διατριβή «Η Ελλάς εις το στάδιον της έκβιομηχανίσεως» (1926), με την οποία έδειξε, από πολύ ένωρίς, τον σωστό τρόπο αντιμετώπισεως του αναπτυξιακού προβλήματος. Ένω, δηλαδή, μέχρι τότε ως κύριος παράγων της βιομηχανικής και οικονομικής αναπτύξεως έθεωρείτο ή εξέυρεση κεφαλαίων, στην έργασία αυτή υπεστηρίχθη ότι χρειάζεται και ένας άλλος παράγων, που είναι ή τεχνική κατάρτιση, για να καταστεί εύχερης ή μεταφύτευση νεώτερης τεχνολογίας.

Ο Ξενοφών Ζολώτας το 1928 εξέλέγη, σε ήλικία μόλις 24 ετών, Καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στο νεοϊδρυθέν τότε Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, όπου παρέμεινε επί τρία έτη. Πρέπει να σημειωθεί ότι ή έναρξη της πανεπιστημιακής του σταδιοδρομίας συνέπεσε με την τετραετία 1928-1932 του Έλευθερίου Βενιζέλου. Ο Έλευθέριος Βενιζέλος διείδε τις δυνατότητες που είχε ο Ξενοφών Ζολώτας να βοηθήσει στον δημόσιο βίο και του πρότεινε να αναλάβει τη Γενική Γραμματεία του Άνωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου, που ιδρύθηκε για τη μελέτη των προβλημάτων και τον προγραμματισμό της αναπτύξεως της ελληνικής οικονομίας. Όμως, ο Ξενοφών Ζολώτας άρνήθηκε την πρόταση για τον λόγο ότι έπρεπε να συνεχίσει το πανεπιστημιακό του έργο και περιορίσθηκε στη συμμετοχή του στο Άνώτατο Οικονομικό Συμβούλιο ως Μέλος.

Ακολουθώντας, το 1931 εξέλέγη Καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στο οποίο παρέμεινε μέχρι της απομακρύνσεώς του από

τή δικτατορία τὸ 1968, ἀνακηρυχθεὶς μεταγενεστέρως Ἐπίτιμος Καθηγητής. Σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα ἐδίδαξε γενεές Ἑλληνίδων καὶ Ἑλλήνων - σὲ 30.000 τοὺς ὑπολογίζει ὁ ἴδιος - ὄχι μόνον τὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ καὶ ἥθος. Ἐπεδίωξε στενὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς φοιτητές, οἱ ὅποιοι αἰσθάνονταν ὅτι δὲν περιορίζονταν σὲ ξερὴ παράδοση μαθημάτων, ἀλλὰ τοὺς προσέφερε ζωντανὴ διδασκαλία, πού συνοδεύονταν μὲ ἀγάπη καὶ στοργὴ πρὸς αὐτούς. Ἔταμε νέες κατευθύνσεις στὸν τρόπο διδασκαλίας τῶν οἰκονομικῶν μαθημάτων καὶ ἔδωσε μεγαλύτερο βάθος καὶ ἔκταση στὸ περιεχόμενό τους, μεταλαμπαδεύοντας τὶς ἀρχές πού ἐκκολάπτονταν στὶς δυτικὲς οἰκονομίες, ἀλλὰ καὶ προσαρμόζοντάς τες στὶς ἑλληνικὲς ἰδιομορφίες.

Δείγμα τῶν προσπαθειῶν τοῦ αὐτῶν ἀποτελεῖ τὸ σύγγραμμά του «Θεωρητικὴ οἰκονομικὴ» (1942), τὸ πρῶτο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰωάννη Σούτσου, τὸ ὁποῖο θὰ καταστεῖ ἡ κλασικὴ διδακτικὴ πραγματεία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας γιὰ δεκαετίες στὴν Ἑλλάδα. Τὸ ἔργο αὐτό, πού βασίζεται στὶς νεώτερες ἐξελίξεις τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας, διακρίνεται γιὰ τὴ βαδύτητα τῆς διεισδύσεως στὰ προβλήματα καὶ περιέχει πολλὲς πρωτότυπες ἀπόψεις καὶ κρίσεις. Ἡ ἐνότητα γραμμῆς καὶ ἡ ἀλληλουχία πού χαρακτηρίζουν τὴν ἀνάπτυξη τῶν θεμάτων, παρὰ τὴν εὐρύτητα τοῦ ἐξεταζόμενου πεδίου, καταδεικνύουν τὴ συνθετικὴ ἱκανότητα τοῦ συγγραφέα καὶ μαρτυροῦν ἀξιοσημεῖωτη πληρότητα σκέψεως, ἡ δὲ σαφήνεια καὶ μεθοδικότητα τῆς ἀναλύσεως διακρίνουν τὸν πεπειραμένο διδάσκαλο.

Τὸ ἐγχειρίδιο αὐτὸ συνοδεύθηκε ἀπὸ ἀναλύσεις ἐπὶ μέρους θεωρητικῶν θεμάτων, πού ἀναφέρονταν στὶς νεώτερες τάσεις, τὴν κρίση τῆς Θεωρητικῆς Οἰκονομικῆς, τὶς οἰκονομικὲς διακυμάνσεις καὶ τὴ μεταμόρφωση τῆς κεφαλαιοκρατίας. Ἰδιαιτέρη μνεῖα πρέπει νὰ γίνεῖ τῆς μονογραφίας μὲ τίτλο «Δημιουργικὸς σοσιαλισμὸς» (1944), στὴν ὁποία ὁ Ξενοφῶν Ζολώτας ἔδωσε τὸ ἰδεολογικὸ ἐποικοδόμημα τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας πού ἐδίδασκε. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀνάγκη ὑπάρξεως οἰκονομικῆς ἐλευθερίας, παραλλήλως πρὸς τὴν πολιτικὴ ἐλευθερία, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ τὸ μέγιστο παραγωγικὸ ἀποτέλεσμα. Ἀλλὰ πρὸς πληρέστερη ἱκανοποίηση τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν καὶ, ἐπομένως, προώθηση τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας, ἀπαιτεῖται ἡ ταυτόχρονη πραγματοποίηση τῆς μέγιστης παραγωγικότητος καὶ τῆς δικαιοτέρους κατανομῆς τοῦ εἰσοδήματος.

Στὴν περίοδο ἀποκλειστικῆς πανεπιστημιακῆς ἀπασχολήσεώς του ὁ Ξενοφῶν Ζολώτας συμπλήρωσε τὴν ἐπιστημονικὴ προπαρασκευή του, πού ἦταν ἀναγκαία γιὰ τὴν ἐπιτυχεῖ ἀντιμετώπιση τῶν μεγάλων εὐδυνῶν, τὶς ὁποῖες ἐπρόκειτο μελλοντικῶς νὰ ἀναλάβει. Ἔτσι, ἀμέσως μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν σπουδῶν

του συγκέντρωσε τὸ ἐνδιαφέρον του στὰ νομισματικά προβλήματα τῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ στὶς διεθνεῖς τους διαστάσεις, χωρὶς, βέβαια, αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἔπαυσε ποτὲ νὰ ἔχει ἐστραμμένο τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ πρὸς τὶς ἄλλες κατηγορίες προβλημάτων τῆς οἰκονομίας. Τελικῶς, ὁ ἐπιστημονικὸς προσανατολισμὸς του προσδιορίσθηκε ἀπὸ τὴν τοποθέτησή του στὴν Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, στὴν ἀρχὴ ὡς Συνδιοικητὴς τῆς γιὰ βραχὺ χρονικὸ διάστημα ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ ἀργότερα ὡς Διοικητὴς τῆς κατὰ τὶς περιόδους 1955-1967 καὶ 1974-1981.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ἀναγνωρίζοντας τὴν ἀξία τοῦ ἐπιστημονικοῦ του ἔργου, τὸν ἐξέλεξε τὸ 1952 τακτικὸ μέλος τῆς, ἰδιότητα τὴν ὁποία ἐπὶ μισὸν αἰῶνα ἐτίμησε παντοιοτρόπως. Τὸ συγγραφικὸ ἔργο του, καθὼς καὶ ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ του σὲ διεθνεῖς διασκέψεις καὶ ὄργανα, γρήγορα ἔτυχαν παγκόσμια ἀναγνωρίσεως, καὶ συνετέλεσαν στὸ νὰ γίνῃ μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν «Γεσσάρων Σοφῶν», ποῦ ἀνέλαβε τὸ 1960 τὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ Ὄργανισμοῦ Ἑυρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Συνεργασίας, ὁ ὁποῖος μετονομάσθηκε σὲ Ὄργανισμὸ Οἰκονομικῆς Συνεργασίας καὶ Ἀναπτύξεως.

Ὁ Ξενοφῶν Ζολώτας ἀπὸ πολὺ ἔνωρις ἀπέκτησε πλήρη γνώση, ἐσχημάτισε σαφῆ ἀντίληψη καὶ πείσθηκε γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀρχῆς ποῦ θὰ χρησιμοποιοῦσε ἐφεξῆς ἀπαρεγκλίτως, ἡ ὁποία ἐνσωματωνόταν στὸν θεμελιώδη στόχο τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως μὲ σχετικὴ νομισματικὴ σταθερότητα. Πίστευε, δηλαδὴ, ὅτι ὑπάρχει σχέση ἀλληλεξαρτήσεως μεταξύ νομισματικῆς σταθερότητας καὶ μακροχρόνιας οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Χωρὶς νομισματικὴ σταθερότητα θεωροῦσε ὅτι ἦταν ἀδύνατη ἡ διατήρηση τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως μακροχρονίως. Ἀλλὰ καὶ ἀντιστρόφως, χωρὶς οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη θεωροῦσε ὅτι ἦταν μὴ πραγματοποιήσιμη ἡ νομισματικὴ σταθερότητα σὲ μόνιμη βάση.

Ὁ στόχος αὐτὸς προσδιορίζει τὸν χῶρο στὸν ὁποῖο συγκεντρώθηκαν οἱ ἐπιστημονικὲς προσπάθειες τοῦ Ξενοφῶντος Ζολώτα μετὰ τὸν δεῦτερο παγκόσμιον πόλεμο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διαμορφωθοῦν ὀρισμένοι χαρακτηριστικοὶ ἄξονες ἐρευνητικοῦ ἔργου. Στὴν ἀρχή, οἱ ἄξονες ἦταν δύο: Ἡ νομισματικὴ σταθερότητα καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, στοὺς ὁποίους πολὺ ἀργότερα θὰ προστεθεῖ καὶ τρίτος. Ἡ σχετικὴ θεματολογία περιελάμβανε μεγάλη ποικιλία ἀντικειμένων, ποῦ βρισκόνταν, πάντως, σὲ ἀμεση σχέση μὲ τὴν ἀσκούμενη οἰκονομικὴ καὶ νομισματικὴ πολιτικὴ. Ἔτσι, ἡ συγγραφικὴ παραγωγή του προέκυψε ὄχι ἀπλῶς ὡς ἀκαδημαϊκὴ ἐνασχόληση, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ἀντιμετωπίσεως τῶν συγκεκριμένων προβλημάτων τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας. Γι' αὐτό, κατὰ τὴν κρίση καὶ ἀξιολόγησή τῶν ἐργασιῶν τοῦ Ξενοφῶντος Ζολώτα πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπόψη ἡ

οικονομική συγκυρία. Ός προς τήν ἀπήχρηση τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ἀρκεῖ νά ἀναφερθεῖ ὅτι μεγάλο μέρος του μεταφράσθηκε σέ μία τουλάχιστον ξένη γλώσσα καί 5 μονογραφίες ἐκδόθηκαν ἀπό μεγάλους ἐκδοτικούς οἴκους τοῦ ἐξωτερικοῦ. Σημειωτέον ὅτι ἀπό τὸ σύνολο τῶν 85 δημοσιευμένων ἐργασιῶν, 10 ἀφοροῦν στήν οικονομική θεωρία καί ἱκανοποιοῦν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, διδακτικούς σκοπούς, ἀπὸ δὲ τίς λοιπές, 46 ἀφοροῦν σέ νομισματικά-πιστωτικά καί 29 σέ ἀναπτυξιακά θέματα.

Οἱ ἐργασίες τοῦ Ξενοφῶντος Ζολώτα, πού ἀνήκουν στὸν ἄξονα τῶν νομισματικῶν-πιστωτικῶν θεμάτων, θά μπορούσαν νά ταξινομηθοῦν σέ δύο κατηγορίες: Ἡ μία περιλαμβάνει ἀναλύσεις καί προτάσεις πολιτικῆς πρὸς ἀποκατάσταση τῆς νομισματικῆς σταθερότητας στήν Ἑλλάδα σέ μία περίοδο πού ἀρχίζε ἀπὸ τὰ πολεμικά γεγονότα καί τίς ἀνωμαλίες τῆς δεκαετίας τοῦ 1940.

Σχετικά μὲ τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ πρέπει ἰδιαίτερώς νά μνημονευθεῖ ὅτι ἡ Κυβέρνηση Ἀπελευθέρωσης τὸν ἐκάλεσε νά ἀναλάβει ὡς Συνδιοικητῆς τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν Καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί Ἀκαδημαϊκὸ Κυριάκο Βαρθαρέσο, τὸ ἔργο τῆς ἀντιμετώπισης τοῦ καλπάζοντος πληθωρισμοῦ, πού ἐμάστιζε τὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία. Ἡ θητεία του διήρκεσε μόλις ἕξι μῆνες, πού ἦταν, ἐν τούτοις, ἀρκετοὶ γιὰ νά εἰσηγηθεῖ τὴν ἀναγκαία νομισματικὴ μεταρρύθμιση, δηλαδὴ τὰ μέτρα πού ἔπρεπε νά ληφθοῦν γιὰ νά σταθεροποιηθεῖ μία οἰκονομία πού ἐξήρχετο κατεστραμμένη ἀπὸ τὸν πόλεμο καί τὴν κατοχή. Οἱ προτάσεις του ἀπετέλεσαν, ἕκτοτε, βασικὸ ὁδηγὸ γιὰ τὴν ἐφαρμοστέα πολιτικὴ, ἡ ὁποία, ὅμως, γιὰ λόγους πού ἔχουν σχέση μὲ τίς ἐσωτερικὲς πολεμικὲς περιπέτειες, δὲν κατέστη δυνατὸ νά ἀποδώσει μέχρι τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1950. Ἀλλὰ καί ἀργότερα, ὡς Διοικητῆς τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸ 1955, ὁ Ξενοφῶν Ζολώτας ἀντιμετώπισε ἐπιτυχῶς, μὲ ἄμεσες παρεμβάσεις καί λεπτοὺς χειρισμούς, τὰ σοβαρὰ νομισματικά καί πιστωτικά προβλήματα, πού ἐξακολουθοῦσαν νά ὑπάρχουν καί νά ἀποτελοῦν ἐμπόδιο στήν οικονομικὴ ἀνάπτυξη.

Σημειωτέον ὅτι ὁ τρόπος ἀντιμετώπισης τοῦ ὅλου προβλήματος τοῦ πληθωρισμοῦ συνοψίζεται στὴ μελέτη «Νομισματικὴ σταθερότης καί οικονομικὴ ἀνάπτυξις» (1958), ἡ ὁποία καί ἐγκαινίασε (Ἀριθ. 1) τὴ σειρά Ἀρχεῖον Μελετῶν καί Ὀμιλιῶν τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος. Στὴ μελέτη αὐτὴ διατυπώνονται οὐσιώδεις παρατηρήσεις γιὰ τὸ βραχυχρόνιο πρόβλημα (πιστωτικὴ, δημοσιονομικὴ καί εἰσοδηματικὴ πολιτικὴ), ἀλλὰ καί γιὰ τὸ μακροχρόνιο πρόβλημα τῆς νομισματικῆς σταθερότητας, μὲ προσδιορισμὸ τοῦ ρόλου τοῦ κράτους, τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας καί τῶν τραπεζῶν.

Ἡ ἄλλη κατηγορία νομισματικῶν θεμάτων περιλαμβάνει ἀναλύσεις, πού

είχαν ως στόχο την αναμόρφωση και ισχυροποίηση του διεθνούς νομισματικού συστήματος. Εμπεριστατωμένη εξέταση των διεθνών δραστηριοτήτων και των σχετικών έργασιών, στις οποίες περιέχονται οι συγκεκριμένες προτάσεις που έκαμε κατά καιρούς ο Ξενοφών Ζολώτας προς επίλυση των νομισματικών προβλημάτων, περιέχεται στην όμιλία του Προέδρου της Ακαδημίας Αθηνών κ. Ρούκουνα, που θα αναγνωσθεί εν συνεχεία από τον Ακαδημαϊκό κ. Απόστολο Γεωργιάδη.

Ός προς την κριτική που διατυπώθηκε από όρισμένους πλευρές για την αυστηρότητα με την οποία ο Ξενοφών Ζολώτας επεδίωξε να επιτευχθεί και, ακόλουθως, να διατηρηθεί ή σχετική σταθερότητα των τιμών, μέχρι την πετρελαϊκή κρίση στις αρχές της δεκαετίας του 1970, πρέπει να παρατηρηθεί ότι μια τέτοια εκ μέρους του αντιμετώπιση δικαιολογείται πλήρως, αφ' ενός από το ότι η αποκλιμάκωση του πληθωρισμού ήταν αναγκαία συνθήκη κάθε αναπτυξιακής προσπάθειας και αφ' ετέρου από την αίσθηση του κινδύνου ανατροπής που ήταν φυσικό να υπάρχει ύστερα από μία μακρά περίοδο καλπάζοντος πληθωρισμού. Άλλωστε, μπορεί οι πληθωριστικές πιέσεις στο επίπεδο των τιμών να είχαν σχεδόν εξουδετερωθεί σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, μετά την υποτίμηση του 1953, όμως οι πληθωριστικές εκδηλώσεις στο ισοζύγιο πληρωμών εξακολουθούσαν να είναι έντονες και, επομένως, σωστά οι σχετικοί χειρισμοί της νομισματικής πολιτικής ήταν προσεκτικοί.

* * *

Οι έπιστημονικές εργασίες του Ξενοφώντος Ζολώτα, που ανήκουν στον αναπτυξιακό άξονα, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αρχίζουν από τη διδακτορική του διατριβή, ή οποία, όπως είπαμε, αναφερόταν στην εκβιομηχάνιση της οικονομίας. Πράγματι, στη μελέτη αυτή βρίσκονται οι ρίζες των θέσεων του που διατυπώθηκαν πολύ αργότερα για το αναπτυξιακό πρόβλημα, δεδομένου ότι, εν τω μεταξύ, φυσικό ήταν να προέχει ή αποκατάσταση της μακροοικονομικής ισορροπίας. Έτσι, στις αρχές της δεκαετίας του 1950, δηλαδή μετά τη φάση της ανασυγκροτήσεως, είχαν δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις για να προσδιορισθούν οι κατευθύνσεις που έπρεπε να ακολουθήσει έφεξης ή ελληνική οικονομία. Το έναυσμα για μία τέτοια εξέταση προήλθε από την ειδική έκθεση που υπέβαλε στην κυβέρνηση το 1952 ο Καθηγητής Κυριάκος Βαρβαρέσος.

Από τη συγκεκριμένη κριτική που άσκησε ο Ξενοφών Ζολώτας στην Έκθεση Βαρβαρέσου και ή οποία περιέχεται στο άρθρο του «Η Έκθεση του κ. Βαρβαρέσου και ή οικονομική ανάπτυξις» (1952), που δημοσιεύθηκε στην Έπι-

θεώρηση Οικονομικών και Πολιτικών Έπιστημών, προκύπτει ότι συντάσσεται με την άποψη ότι η Ελλάδα έχει μεγάλες δυνατότητες για ευρύτερη βιομηχανική ανάπτυξη και, μέσω αυτής, για αύξηση της αναλογίας των απασχολούμενων στη βιομηχανία και σε άλλες μη γεωργικές εργασίες. Συνιστά, δηλαδή, να τεθεί ως θεμελιώδης μακροχρόνιος αντικειμενικός σκοπός η μετατροπή της Ελλάδος από κυρίως αγροτική χώρα σε χώρα περισσότερο εκβιομηχανισμένη, που χρησιμοποιεί νεώτερες μεθόδους τόσο στη γεωργία όσο και στη βιομηχανία. Πάντως, σημασία έχει το ότι οι κατευθύνσεις αυτές αναπτυξιακής στρατηγικής ακολουθήθηκαν από όλα τα προγράμματα που καταρτίσθηκαν τότε και προσδιόρισαν την πορεία της οικονομίας κατά την επόμενη δεκαπενταετία.

Έκτός από τις γενικές αυτές θέσεις - αλλά και στο πλαίσιό τους - ο Ξενοφών Ζολώτας κατήρτισε σειρά ολόκληρη εργασιών για κρίσιμα θέματα της οικονομίας. Ειδικότερα, επεξεργάσθηκε σε χωριστές έρευνες μέτρα πολιτικής για την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα, της βιομηχανίας, της ενέργειας και της περιφέρειας. Ως ιδιαίτερης σημασίας αναπτυξιακό παράγοντα έθεωρησε την εκπαίδευση και μάλιστα την τεχνική. Ασχολήθηκε, επίσης, με το πρόβλημα της μεταναστεύσεως, το οποίο, με τη μορφή της έκροης εργατικού δυναμικού σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης, είχε πολλαπλές επιπτώσεις από δημογραφικής, αλλά και οικονομικής πλευράς.

* * *

Με τους δύο άξονες έρευνών που εξετάσαμε μέχρι τώρα καλύπτεται ένας χώρος που, κατά βάση, αντιστοιχεί, από πλευράς οικονομικής πράξεως, στην επίτευξη νομισματικής σταθερότητας και ενός ικανοποιητικού ρυθμού ανάπτυξεως. Έν τούτοις, ο Ξενοφών Ζολώτας, χάρη στην κοινωνική ευαισθησία που τον διέκρινε, δεν άργησε να διαπιστώσει τις αδυναμίες του τελευταίου. Αυτό συνετέλεσε στη συμπλήρωση των δύο άξόνων μελετών με ένα τρίτο, στον οποίο υπάγεται το έργο «Οικονομική μεγέθυνσις και φθίνουσα κοινωνική ευημερία» (1981).

Στο έργο αυτό άμφισβητείται η άρχη κατά την οποία η αύξηση του Ακαθάριστου Έγχώριου Προϊόντος οδηγεί αυτόμάτως στην κοινωνική ευημερία, που σημαίνει ότι η κοινωνία της αφθονίας δεν είναι, στην πραγματικότητα, παρά μία κοινωνία υπερακαταναλώσεως. Έπομένως, η συνέχιση της οικονομικής μεγέθυνσεως χωρίς ποιοτικές προδιαγραφές επιφέρει όχι μόνο ταχύτερη εξάντληση των φυσικών πόρων, αλλά και γενική υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος, άλλοτριώση του ατόμου και απότομη άνοδο του κοινωνικού κόστους.

* * *

Σε μία εποχή κατά την οποία το ποσοτικό στοιχείο δεν είχε ακόμη αρχίσει να κατακτά την οικονομική επιστήμη, ο Ξενοφών Ζολώτας όχι μόνο χρησιμοποίησε τα υπάρχοντα πρωτογενή δεδομένα κατά κόρον, αλλά και ανεγνώριζε την ανάγκη εφαρμογής σε αυτά των στατιστικών μεθόδων. Εν τούτοις, δεν πρέπει να νομισθεί ότι η χρήση στατιστικών στοιχείων μπορούσε να τον οδηγήσει σε άνεδαφικά συμπεράσματα, διότι οι πληροφορίες που προέρχονταν από τα στοιχεία αυτά τελούσαν συνεχώς υπό τον απόλυτο έλεγχο των θεωρητικών του γνώσεων, αλλά και ενός, εν πολλοίς αλάνθαστου, διαισθητικού κριτηρίου που διέθετε για τις περιπτώσεις που ήταν περιπεπλεγμένες ή συνέβαινε να χαρακτηρίζονται από ύψηλου βαθμού αβεβαιότητα. Γενικότερα, όμως, είχε την ικανότητα να προβλέπει τις οικονομικές εξελίξεις και να υποδεικνύει εγκαίρως τα κατάλληλα μέτρα για την αποτροπή των κινδύνων.

Τα αποτελέσματα των έρευνών του Ξενοφώντος Ζολώτα και οι προτάσεις που στηρίζονται σε αυτά περιείχαν τρόπους ριζικής και αποτελεσματικής αντιμετώπισης των αντίστοιχων προβλημάτων. Όπως ήδη είπαμε, πεποίθησή του ήταν πάντοτε ότι τα οικονομικά προβλήματα πρέπει να εξετάζονται υπό το πρίσμα της μεγιστοποίησης του εθνικού προϊόντος και της άριστοποίησης της κατανομής του, με βάση τη νομισματική σταθερότητα. Είχε τη γνώμη ότι η δυσία ενός τέτοιου στόχου στον βωμό δογματικών ιδεολογιών πρέπει να αποφεύγεται, διότι, τελικά, αποβαίνει εις βάρος της κοινωνίας, δεδομένου ότι κοινωνική δικαιοσύνη με κατερχόμενο εισόδημα είναι φενάκη.

Ο Ξενοφών Ζολώτας είχε την τύχη να συνυπάρξει, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, με ένα πολιτικό ήγέτη, τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, ο οποίος δέχθηκε τις εισηγήσεις του τόσο για τη σταθεροποίηση της οικονομίας όσο και για τις κατευθύνσεις προς τις οποίες έπρεπε να στραφούν οι αναπτυξιακές προσπάθειες που κατεβλήθησαν τότε στο πλαίσιο των σχετικών προγραμμάτων. Ως αποτέλεσμα της εφαρμογής της πολιτικής αυτής, στην περίοδο 1955-1972 ο μέσος ρυθμός της οικονομικής ανάπτυξης (όπως εκφράζεται από το Άκαθάριστο Έγχωριο Προϊόν) ήταν 7%, των επενδύσεων 11% και του πληθωρισμού 2%, ή δε κατά κεφαλήν έγχωρια ιδιωτική κατανάλωση (σε σταθερές τιμές) υπερδιπλασιάσθηκε. Έτσι, δά μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στην περίοδο αυτή συμπυκνώθηκε η μεγαλύτερη πρόοδος που σημειώθηκε στη νεώτερη ελληνική οικονομική ιστορία.

Υπήρξαν, όμως, και περιπτώσεις κατά τις οποίες οι σωστές εισηγήσεις του Ξενοφώντος Ζολώτα δεν αξιοποιήθηκαν, όπως συνέβη το 1990, όταν δεν κατέ-

στη δυνατό να εφαρμοσθεί η «Έκθεση για τη σταθεροποίηση και ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας», που καταρτίσθηκε από την Έπιτροπή Άγγελοπούλου κατόπιν έντολης του Ξενοφώντος Ζολώτα υπό την ιδιότητα του Πρωθυπουργού της τρίτης, στη νεώτερη ελληνική πολιτική ιστορία, οικονομικής κυβερνήσεως. Πάντως, το έργο του Ξενοφώντος Ζολώτα, ανεξάρτητα από τον βαθμό εφαρμογής του, δεν χωρεί αμφιβολία ότι είναι τόσο περιεκτικό, σαφές και έκτεταμένο, ώστε όχι μόνο συνέβαλε στη διαμόρφωση της σύγχρονης οικονομικής σκέψεως στην Ελλάδα, αλλά η έμβέλειά του ξεπέρασε τα όρια της χώρας.

* * *

Η καταγραφή της δράσεως και η αποτίμηση της προσφοράς του Ξενοφώντος Ζολώτα στην ελληνική οικονομική επιστήμη, ειδικότερα, δά ἦταν ἑλλιπείς, ἀν δὲν γινόταν ἀναφορὰ στὶς προγραμματισμένες καὶ ἐπίμονες προσπάθειές του γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ στὴ χώρα μας τὸ κατάλληλο ἐπιστημονικὸ δυναμικὸ, ποὺ δά ἀνελάμβανε νὰ φέρει εἰς πέρας τὸ ἀναπτυξιακὸ ἔργο. Ἡ ριζικὴ ἀναδιοργάνωση καὶ διεύρυνση, ἀπὸ ἀπόψεως ἀρμοδιότητων, τῆς Διευθύνσεως Οἰκονομικῶν Μελετῶν στὴν Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος τὸ 1955, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐφαρμογὴ πολλῶν ἐκπαιδευτικῶν, ἐπιμορφωτικῶν καὶ ἐρευνητικῶν προγραμμάτων, συνετέλεσαν στὴν ἀνάδειξη ὑψηλῆς στάθμης νέων οἰκονομολόγων, οἱ ὅποιοι ἀργότερα ἔγιναν Ὑπουργοί, Διοικητὲς Τραπεζῶν καὶ Ὅργανισμῶν καὶ Πανεπιστημιακοὶ Καθηγητὲς. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ προσπάθεια τοῦ Ξενοφώντος Ζολώτα δὲν περιορίσθηκε στὴ λήψη ὀργανωτικῶν μέτρων. Ἀσχολήθηκε ὁ ἴδιος μὲ τὴν κατάρτιση τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, ἐπιβλέπωντας ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὴν ἐφαρμογὴ τῶν σχετικῶν προγραμμάτων, καὶ ὄχι μόνον προσδιόρισε τὴν κατεύθυνση καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν σπουδῶν, ἀλλὰ καὶ - τὸ σημαντικότερον - ἐνεφύσησε τὴν ἀφοσίωση, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐνθουσιασμό, ποὺ ἀπαιτεῖται νὰ συνυπάρχουν γιὰ νὰ τελεσφορήσει ἓνα τέτοιο ἐγχεῖρημα.

Μία ἄλλη κατεύθυνση πρὸς τὴν ὁποία, ἀπὸ πολὺ ἔνωρίς, ἐστράφη ὁ Ξενοφῶν Ζολώτας γιὰ νὰ στηρίξει τοὺς νέους οἰκονομολόγους στὴν ἐπιστημονικὴ τους ἀνέλιξη, ἦταν ἡ δημιουργία ἐνὸς βήματος παρουσιάσεως τῶν ἐρευνῶν τους καὶ προαγωγῆς τῆς ἐπιστημονικῆς συζητήσεως γενικότερα. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό, προέβη ἤδη ἀπὸ τὸ 1932 στὴν ἐκδόσιν τοῦ τριμηνιαίου ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ «Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῆς καὶ Δημοσίας Οἰκονομικῆς», τὸ ὁποῖο ἐξέδιδε ἀνελλιπῶς μέχρι τὴν Κατοχὴν καί, μεταπολεμικῶς, μέχρι τὸ 1967 ὑπὸ τὸν νέον τίτλον «Ἐπιθεώρησις Οἰκονομικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν».

Κυρίες και Κύριοι,

Ο Ξενοφών Ζολώτας υπήρξε μία μεγάλη φυσιογνωμία και ένας εκ των πλέον επιφανών Έλλήνων της εποχής του, που ως υπέρτατο σκοπό δράσεως είχε πάντοτε την προαγωγή της οικονομικής επιστήμης και την εφαρμογή των πορισμάτων της προς προώθηση της ευτυχίας του ελληνικού λαού, για την οποία το ενδιαφέρον του δεν περιοριζόταν σε ποσοτικές επιτεύξεις, αλλά είχε και ποιοτικές διαστάσεις. Ο σκοπός αυτός κατηύδυνε όλες τις σκέψεις και αποφάσεις του. Έτσι, η οικονομική επιστήμη στην Ελλάδα αναβαπτίσθηκε και με νέες δυνάμεις και σύγχρονες αντιλήψεις μπόρεσε να εκτελέσει την αποστολή της. Αλλά και ο άδλος της μεταπολεμικής αναπτύξεως της οικονομίας φέρει και αυτός τη δική του σφραγίδα. Υπήρξε θεμέλιος λίθος του ευρωπαϊκού προσανατολισμού της χώρας και εργάσθηκε με όλες του τις δυνάμεις προς την κατεύθυνση αυτή. Όμως, δεν προσέφερε μόνο πολύτιμες υπηρεσίες σε μια πολύ κρίσιμη περίοδο, αλλά και ένα πρότυπο οικονομολόγου - δημόσιου άνδρα, που χαρακτηριζόταν από κοινωνική ευαισθησία, αγωνιστικότητα και μαζί μετριοπάθεια, αξιοπρέπεια και υψηλό αίσθημα ευθύνης.

Θα κλείσω τη σύντομη αυτή αξιολόγηση του έργου του Ξενοφώντος Ζολώτα με τους χαρακτηρισμούς που χρησιμοποιήθηκαν κατά την εισοδή του στην Ακαδημία Αθηνών το 1952: Και η μὲν Εισηγητική Έκθεση, που καταρτίσθηκε τότε προς κρίση της υποψηφιότητάς του, διαλαμβάνει ότι «ο Ζολώτας κατέστη και είναι όχι μόνον ο πρωτοπόρος των οικονομικών επιστημών παρ' ἡμῖν και αναμφισβήτητος επιστημονική αὐθεντία, παρ' ἧς ἐπιζητοῦσιν ἐπικουρίαν πᾶσαι αἱ κυβερνήσεις, ἀλλὰ και διεθνῆς ἐπιστημονική φυσιογνωμία». Αλλά και κατά την επίσημη υποδοχή του στην Ακαδημία Αθηνών ο Ακαδημαϊκός Κωνσταντῖνος Τριανταφύλλοπουλος ολοκληρώνει την προσφώνησή του στον νέο Ακαδημαϊκό, λέγοντας: «Δὲν πρόκειται νὰ ἐπαναπαυθῆτε εἰς τὰς ἀκαδημαϊκὰς δάφνας. Δὲν εἶναι προωρισμένοι πρὸς ἀνάπαυσιν, τὴν ὁποίαν ἄλλως γνωρίζομεν ὅτι δὲν τὴν ἀγαπᾶτε. Εἴσθε ἀεικίνητος και ταχύς και σὰς ἀναμένομεν διὰ νὰ λάβετε πρωτοβουλίαν εἰς τὴν θεώρησιν τῶν τῶσων ζωτικῶν προβλημάτων τοῦ κλάδου σας, τῶν συνδεομένων μετὴν προκοπὴν τῆς πατρίδος μας». Και ὄντως, κατὰ τὸν μισὸν αἰῶνα ποὺ ἀκολούθησε, ὁ Ξενοφών Ζολώτας ἀνταποκρίθηκε πλήρως στὶς προσδοκίαις τῶν συναδελφῶν του Ακαδημαϊκῶν και ἀναδείχθηκε ἄξιος τῆς

έλληνικής οικονομικής επιστήμης και της πατρίδας. Γι' αυτό η μνήμη της προσωπικότητάς του θα μείνει φωτεινό παράδειγμα για τους επιγενομένους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Βαρβαρέσος, Κ., «Έκθεσις ἐπὶ τοῦ Οἰκονομικοῦ Προβλήματος τῆς Ἑλλάδος (Πρόλογος: Πεσμαζόγλου 1., Εἰσαγωγή: Κωστής Κ.), Ἀθήνα, Σαββάλας, 2002.
2. Βενέζης, Η., «Χρονικὸν τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος», Ἀθήναι, 1955.
3. Γιαννακόπουλος, Ν., «Ξενοφῶν Ε. Ζολώτας (1904-2004)», ΣΠΟΓΔΑΙ, Τόμος 55. Τεύχος 1α, (2005).
4. Δραγασάκης, Γ., «Ἕνα ἄγνωστο ἔργο τοῦ Ε. Ζολώτα, συνηγορία ὑπὲρ τῶν κοινωνικῶν κινήματων», Αὐγή, 28 Ἰουνίου 2004.
5. Δρακάτος, Κ., «Κρισιμοὶ ἀναπτυξιακοὶ προβληματισμοὶ στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1950», Ὁμιλία πτῆ Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 22.10.2002.
6. Δρακάτος, Κ., «Ὁ μεγάλος κύκλος τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας, 1945-1995», Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα, 1997.
7. Ἐπιτροπὴ Ἀγγελόπουλου, «Ἐκθεση γιὰ τὴ σταθεροποίηση καὶ ἀνάπτυξη τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας». Ἐκδοση ΕΤΒΑ, Ἀθήνα, Ἀπρίλιος 1990.
8. Ζολώτας, Ε., «Νομισματικὲς καὶ Οἰκονομικὲς μελέτες, 1945-1996», Τόμοι Α' καὶ Β', Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα, 1997.
9. Ἴδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλῆς - Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, «Κωνσταντίνος Καραμανλῆς, Ἀρχεῖο, Γεγονότα καὶ Κείμενα», Τόμοι 12, 1992.
10. Λυκογιάννης Α. (ἐπιμ.), «Κερδῶα Ἀθηνᾶ - Χρονικὸ τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, 1928-2003», Ἐκδόσεις Ποταμός, 2004.
11. Μίρκος, Γ., «Τὸ δόγμα Truman καὶ τὸ σχέδιο Marshall στὴν Ἑλλάδα», Ἐκδοτικὸς Ὀργανισμὸς Λιβάνη, Ἀθήνα, 2004.
12. Προσθευτικὴ Ἑρωπαϊκὴ Σκέψη, «Ξενοφῶν Ζολώτας - Ἐπιλογή κειμένων ἀπὸ τὸ ἔργο του», Εἰσαγωγή - Ἐπιμέλεια: Βάσος Π. Μαδιόπουλος, Δημοσιογραφικὸς Ὀργανισμὸς Λαμπράκη, 1996.
13. Σταθάκης, Γ., «Τὸ Δόγμα Τρούμαν καὶ τὸ Σχέδιο Μάρσαλ», Βιβλίοναμα, Ἀθήνα, 2004.
14. Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, «Ξενοφῶν Ζολώτας, Ἐκδήλωση μνήμης καὶ τιμῆς, 25 Φεβρουαρίου 2005», Ἀθήνα, 2005.
15. Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, «Τὰ πρῶτα πενήντα χρόνια τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, 1928-1978», Ἀθήνα, 1978.
16. Ψαλιδόπουλος, Μ., «Ἡ κρίση τοῦ 1929 καὶ οἱ Ἑλληνες οἰκονομολόγοι», Ἴδρυμα Ἑρευνας καὶ Παιδείας Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα, 1997.

ΟΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ
ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΖΟΛΩΤΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΕΜΜΑΝΟΥΪΛ ΡΟΥΚΟΥΝΑ

Όσοι ασχολούνται με τη διεθνή ζωή γνωρίζουν ότι οι θεσμοί που ιδρύθηκαν στο Bretton Woods το 1944 και στην Χαβάνα το 1947 δεν παρουσίαζαν την συνοχή άλλων διεθνών οργανισμών και, πλήν εξαιρέσεων, δεν είχαν κανονιστική δεσμευτική δύναμη επί των κρατών που μετείχαν σε αυτά. Ακόμη και σήμερα, το διεθνές νομισματικό σύστημα, εάν αποτελεί σύστημα, είναι χαλαρό, βασίζεται στην ανταλλαγή απόψεων και τη διαπραγμάτευση, και μόνο κατ'εξαιρεση συγκροτείται σε ειδικές διαδικασίες για την αντιμετώπιση νομισματικών κρίσεων. Πάντως, οι περιφερειακές ρυθμίσεις στον ανεπτυγμένο κόσμο και ιδίως στην Ευρώπη έχουν κερδίσει έδαφος και με την πάροδο του χρόνου ακολουθήσαν ένοποιητική πορεία.

Ο καθηγητής Ζολώτας ήταν αντιπρόσωπος της Ελλάδος στις ιδρυτικές Συνελεύσεις της Διεθνούς Τραπεζής Ανασυγκροτήσεως, του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου καθώς και στη Διάσκεψη για το διεθνές εμπόριο, από την οποία προήλθε η Γενική Συμφωνία Δασμών και Έμπορίου (ή GATT). Επέτυχε μάλιστα να εκλεγεί Έλληνα κατά την πρώτη εκλογή των Αίρετών Εκτελεστικών διευθυντών της Διεθνούς Τραπεζής. Έκτοτε, επί δεκαετίες μετείχε των εργασιών του Ταμείου και της Τραπεζής καθώς και της Οικονομικής Επιτροπής των Ηνωμένων Έθνων. Σημειώνω δέ, επειδή έτυχε να έχω ζήσει αυτήν την πραγματικότητα, ότι τόσο στα Ηνωμένα Έθνη όσο και στους άλλους οργανισμούς, οι αντιπρόσωποι των κρατών μελών αντιμετώπιζαν πάντοτε με δέος τους Founding Fathers, τους ιδρυτές, και όσα αυτοί έλεγαν συνεζητούντο έκτενως. Στην αναφορά των διεθνών δραστηριοτήτων του καθηγητού Ζολώτα σημειώνομε επίσης την συμμετοχή του στην 4μελή Ομάδα Σοφών που εξέπληξε το σχέδιο για την μετάβαση από τον Ευρωπαϊκό Οργανισμό Αναπτύξεως στον σημερινό Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Αναπτύξεως.

Πέρα των συναντήσεων σε διεθνή όργανα, όπως το Συμβούλιο Κυβερνητών

του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, του οποίου επανειλημμένως διετέλεσε και πρόεδρος, και των δημοσιευμάτων του σε έγκυρα περιοδικά του κλάδου και σε έφημερίδες διεθνούς έμβελείας, ο Ξενοφών Ζολώτας ευτύχησε να απευθύνεται στα πρόσωπα που έχαρασαν την διεθνή νομισματική πολιτική στη χώρα τους, περιλαμβανομένων εκείνων οι οποίοι διά τής έθνικης τους πολιτικής επηρέαζαν ολόκληρη την ανθρωπότητα.

Άλληλογραφεί με τους τότε κυριωτέρους παράγοντες τής διεθνούς νομισματικής κοινότητας, ιδίως με τους G.W. Miller, Πρόεδρο του Federal Reserve Board και τον ύπουργό οικονομικών των Ήνωμένων Πολιτειών W. Michael Blumenthal. Συζητεί με τους O. A. Altman, T. Balogh, E. M. Bernstein, A. Hart, P. Jacobsson, H. Johnson, N. Kaldor, R. V. Roosa, J. Rueff, J. Tinbergen, J. Tobin, R. Triffin, και δέν περιορίζεται στο να αναλύει τὰ προβλήματα, που και αυτό είναι σημαντικό. Παντού και πάντοτε προτείνει. Αυτό αποτελεί έντυπωμα στοιχείο τής ανήσυχης προσωπικότητάς του.

Ο Ξενοφών Ζολώτας παρακολούθησε τήν ίδρυση και τή δύσκολη πορεία των άρμοδιών διεθνών οργανισμών με κριτική ματιά και με τή διάθεση να συμβάλει στην καλύτερευση των ήρων λειτουργίας τους. Στις άλλεπάλληλες παρεμβάσεις του στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο κινείται εξέλικτικά. Όλες οι παρεμβάσεις αυτές έχουν τρία βασικά χαρακτηριστικά. Είναι διατυπωμένες με σαφήνεια, περιέχουν συγκεκριμένες προτάσεις και όρίζουν τις διαδικασίες που θά έπιτρέψουν τήν πραγματοποίηση των προτεινομένων. Οι σχεδιασμοί του χαρακτηρίζονται από πληρότητα, αλλά και ρεαλισμό, άφου στα διεθνή νομισματικά ζητήματα δέν χωρούν ρομαντικές ένατενίσεις, ούτε συναισθηματικές παρεκβάσεις.

Έπίσης, συνεχώς υπογραμμίζει πώς όσα προτείνει δέν άπαιτούν βασικές τροποποιήσεις του συστήματος, αλλά μόνον κινήσεις προσαρμογής σε νέες ανάγκες. Δέν θέλει να θεωρείται επαναστάτης, αλλά έπιδιορθωτής, γιατί γνωρίζει ότι οι μεταβολές στον ευαίσθητο τομέα των νομισματικών σχέσεων άπαιτούν χρόνο και βαθμιαία συναίνεση.

Μία από τις προτάσεις του άφορούσε στη διεύρυνση των άρμοδιοτήτων του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, ώστε να αντιμετωπίσει άποτελεσματικά τὰ προβλήματα τής διεθνούς ρευστότητας.

Το σχέδιο αναφερόταν στην ισχύ και τή σταθερότητα των νομισμάτων εκείνων, τὰ όποια χρησιμοποιούνται διεθνώς ως συναλλαγματικά άποθέματα, και τόνιζε τήν ανάγκη δημιουργίας έπιπροσθέτων μέσων εξασφάλισης έναντι δια-

ταραχών που προκύπτουν από τις διαφορές της ακολουθούμενης, ιδίως εκ μέρους των μεγαλύτερων εμπορικών χωρών, πολιτικής. Ίσπεδείκνυε ότι τα οικονομικώς ισχυρότερα κράτη θα πρέπει να προσαρμόζουν τις πολιτικές τους με γνώμονα, όχι μόνο τις επιδιώξεις εσωτερικής ανάπτυξεως και σταθερότητας, αλλά και τις ανάγκες εϋρυθμής λειτουργίας του διεθνούς νομισματικού συστήματος.

Στόν τομέα αυτόν, η ενισχυμένη διαδικασία συμβουλευτικών διαβουλεύσεων θα αποτελούσε κίνητρο για την ροή κεφαλαίων αναπτύξεως από τα «πλεονασματικά» κράτη προς τις ολιγώτερο ανεπτυγμένες περιοχές του κόσμου για την επίτευξη μακροχρόνιας διεθνούς νομισματικής ισορροπίας. Ζητούσε λοιπόν «έναρμονισμένη πολιτική» των κυριωτέρων εμπορικών κρατών έναντι άλλήλων και έναντι των υπολοίπων χωρών: Έπισταμένως άναζητούσε τρόπους, ώστε η προσοχή του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου να στραφεί προς τα προβλήματα, τα όποια δημιουργούσαν οι μονίμως πλεονασματικές χώρες.

Σκοπός του σχεδίου εκείνου ήταν να ενισχυθεί η διεθνής ρευστότης με διαδικασίες «πολυμερών άμφιδρομήσεων ροής των διεθνών διαθεσίμων με συνέπεια την αύξηση της ταχύτητας κυκλοφορίας των, ώστε να μη παραμένουν άδρανή τα άποδέματα των μονίμως πλεονασματικών χωρών». Οί συμψηφισμοί μέσω του Ταμείου θα δημιουργούσαν κάποια συμμετρία μεταξύ των διαφρωτικών δυνάμεων, οι όποίες έπιδροϋν τόσο έπί των έλλειμματικών, όσο και έπί των πλεονασματικών χωρών, και μετέχουν της ευθύνης για την άποκατάσταση της διεθνούς νομισματικής ισορροπίας. Τόν άπασχόλησε επανειλημμένως και εύλόγως η δέση του δολλαρίου ως θεμελιώδους παράγοντος του συστήματος.

Ήταν επίσης παγκοσμίως γνωστή η συστηματική, ήδη προ του πολέμου, ένασχόλησή του με τις ιδιομορφίες και τα προβλήματα του κανόνος συναλλάγματος χρυσού. Είχε μάλιστα δημοσιεύσει δύο σχετικά συγγράμματα στο Παρίσι, τα όποια έτυχαν εύρειας άποδοχής από την έπιστήμη, και η έγκαθίδρυση μετά το 1944 νέας διεθνούς νομισματικής τάξεως, του επέτρεπε να αναζητήσει συμπληρωματικές, έναλλακτικές αλλά πάντως περισσότερο άποτελεσματικές λύσεις για τα προβλήματα αυτά, σε συνδυασμό μάλιστα προς την διεδνή λειτουργία του δολλαρίου και την μετά το 1973 κατάσταση, για την όποια έχρησιμοποίησε τον όρο «άναρχία».

Έπρότεινε λοιπόν ένα σύστημα πολυνομισματικό, κατά το όποιο:

Πρώτον, οι άποθεματικές χώρες θα έπρεπε να σχηματίσουν έπαρκή άποδέματα εκ των κυριωτέρων μετατρεψίμων νομισμάτων διά της δημιουργίας βραχυπροδέσμων καταδέσεων στις κυριώτερες χώρες μετατρεψίμων νομισμάτων.

Αυτές οι καταθέσεις δά αποτελούσαν τήν πρώτη γραμμή άμύνης τών αποδεματικών νομισμάτων καθώς και όργανο πολιτικής έπεμβάσεως στην διεθνή άγορά συναλλάγματος.

Δεύτερον, οι χώρες μετατρεψίμων νομισμάτων δά έπρεπε να παράσχουν έγγυήση ρήτρας χρυσού για όλες τις καταθέσεις που γίνονται σε δικά τους νομίσματα σε ξένες κεντρικές τράπεζες και θησαυροφυλάκια.

Τρίτον, οι μεγάλες έμπορικές χώρες έκαλούντο να καθιερώσουν διαφορετικά έπιτόκια και διαφορετική φορολογική μεταχείριση για τις βραχυπρόθεσμες καταθέσεις ξένων νομισματικών άρχων, αλλά ακόμη και ιδιωτών.

Έτόνιζε ότι ο πολυνομισματικός διεθνής κανόνας, ένισχυόμενος και από έσωτερικές διαρθρωτικές πολιτικές και ύγιη διεθνή συνεργασία, δά απήλλασσε τόν χρυσό τών αποδεματικών χωρών από τις έπιδρομές κερδοσκοπών και δά ένίσχυε τήν διεθνή νομισματική ρευστότητα. Σε κάθε περίπτωση ή φροντίδα του ήταν να υποδείξει τρόπους συστηματικής και έπαρκους ροής κεφαλαίων ανάπτυξεως από τις άνεπτυγμένες στις άναπτυσσόμενες χώρες. Δέν περιοριζόταν λοιπόν στους πρωταγωνιστές τής διεθνούς νομισματικής τάξεως, αλλά επέμενε στην ανάγκη έντάξεως τής διεθνούς ρευστότητος στην προβληματική τής παγκόσμιας ανάπτυξεως.

Μία άλλη πρόταση, ή οποία είχε ως άφορμή τήν κρίση του πετρελαίου του 1973 και τήν ανακύκλωση τών λεγομένων πετροδολλαρίων, συνδεόταν προς τήν έξασφάλιση έγγυήσεων του δανεισμού μέσω τών ιδιωτικών τραπεζών. Ο καθηγητής Ζολώτας κατέστρωσε πλήρες σχέδιο για τήν ίδρυση ένός Ταμείου, τó όποιο όνόμασε International Loan Insurance Fund. Ύπό τήν αίγίδα τής Διεθνούς Τραπέζης, τó Ταμείο αυτό δά μπορούσε να λειτουργεί ως πυροσθέστης σε περίπτωση νομισματικών δυσχερειών τών όφειλετών τών δανείων, δυσχερειών που δά κινδύνευαν να έχουν άλυσιδωτές συνέπειες και να όδηγήσουν σε μείζονα νομισματική κρίση.

Ειδικώτερη φροντίδα επέδειξε για τά άναπτυσσόμενα κράτη. Στις δεκαετίες τής δράσης του συστηματικώς ύποστήριζε τήν ανάγκη ίδρύσεως διεθνών όργανων έγγυήσεως τής ροής δανείων προς τούς άναπτυσσομένους, άλλου Ταμείου για τήν Οικονομική Άνάπτυξη, καθώς και Παγκοσμίου Σχεδίου Πιστώσεων για τή στήριξη τών Έξαγωγών τών πτωχότερων κρατών.

Πολλές από τις προτάσεις του καθηγητού Ζολώτα έκτιμώνται ότι όδηγησαν σε άναδιαρθρώσεις του διεθνούς νομισματικού συστήματος, όπως τά Conditional Stand-By Arrangements του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, ή

παρεμβολή Έπιτροπής των δανειστριών χωρών στις έγκρίσεις δανεισμού, και άλλες προσαρμογές λειτουργίας του Ταμείου που πραγματοποιήθηκαν χωρίς τυμπανοκρουσίες και χωρίς άναταραχή.

Μερικές προτάσεις του θεωρούνται σήμερα δεδομένες αλλά ή αξία τους συνίσταται στο ότι, όταν προσβλήθησαν, ήταν πρωτοποριακές.

Ως προς την ευρωπαϊκή νομισματική πολιτική, τον άπασχόλησε, μεταξύ άλλων, συστηματικά τὸ ζήτημα τῆς λειτουργίας Ευρωπαϊκοῦ Νομισματικοῦ Ταμείου, οί σχέσεις με τὸ δολλάριο και σὲ κάθε περίπτωση ὑπογράμμισε τὴν ἀνάγκη δημιουργίας ἐνὸς κεντρικοῦ νομισματικοῦ ὄργανου γιὰ τὴν Εὐρώπη.

Όταν κατὰ τὴ διαδικασία ἐντάξεως στὴν Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομικὴ Κοινότητα ἡ Ἑλλάς προσπαθοῦσε νὰ ἀπεμπλακεῖ ἀπὸ τις ὑποψηφιότητες τῆς Ἰσπανίας και τῆς Πορτογαλίας (και ὡς γνωστὸν τὸ ἐπέτυχε γενομένη τὸ 10 μέλος τῆς ΕΟΚ τὸ 1981), ὁ Ζολώτας ἀπαντοῦσε σὲ διάφορες αἰτιάσεις ξένων γιὰ τὴν κατάσταση τῆς οἰκονομίας και τῆς κοινωνίας μας, και ἐδημοσίευσε ἕνα ἀναλυτικὸ ὑπόμνημα κατὰ κλάδους τῆς οἰκονομίας ἐντάσσοντας τὴν ὑποψηφιότητα τῆς χώρας σὲ εὐρύτερο πολιτικὸ πλαίσιο περὶ τοῦ τί προσφέρει ἡ Ἑλλάς στὴν ΕΟΚ. Ἐπίστευε στὶς ικανότητες τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας. Με αὐτοπεποίθηση και αἰσιοδοξία προσέβλεπε, ὅπως ἀρκετοὶ ἄλλοι ὑπεύθυνοι παράγοντες τότε, τὸ 1978, στὴ γενικὴ κινήτοπιση τῶν Ἑλλήνων, συλλογικῶς και ἀτομικῶς, γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς οἰκονομίας και τῆς διοικήσεως (δημοσίας και ἰδιωτικῆς) πρὸς τὴν πραγμάτωση τῆς Ευρωπαϊκῆς Ἐνοποιήσεως. Ἰπ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα μετέσχε τὸ 1986 στὴν ὑπὸ τοὺς Giscard d'Estaing και Helmut Schmitt Ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν Νομισματικὴ Ἐνωση τῆς Εὐρώπης.

Όλα ὅσα ἔγραφε ἀνεδείκνυαν φαντασία και πρωτοτυπία, ἀλλὰ και ἐπιστημονικὴ ἐντιμότητα με ἐκτενῆ ἀναφορὰ στὸ τί ἔλεγαν ὅσο δὲν ἀποδέχονταν τις ἀπόψεις του.

Τελειώνω με μία φράση ἀπὸ τὸ πόρισμα τῆς Εἰσηγητικῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἐκλογή του στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν: «(Ὁ Ξενοφῶν Ζολώτας) μόνος ἀνοίγεται ἀφόβως και πλέει ἀνέτως εἰς τὰ πολυκύμαντα πελάγη τῆς ἐπιστήμης».

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 29^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2005

«ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ, Η ΠΙΟ ΙΕΡΗ».
ΑΝΟΔΟΣ, ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. ΛΑΜΠΡΟΥ Ε. ΚΟΤΣΙΡΗ

1. Από την ιστορία και τη σημασία της πνευματικής ιδιοκτησίας.

Ἡ περιήγηση σ' ἓνα ξεχωριστό χώρο τοῦ πολιτισμοῦ ἀρχίζει κάπως ἔτσι:
Παρίσι 1777 ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου τοῦ Βασιλέα: Ὁ ἀνιψιὸς τοῦ Fenelon εἶχε δημοσιεύσει τὰ ἀδημοσίευτα ἔργα τοῦ θείου του, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ τὸν «Τηλέμαχο» καὶ εἶχε ἐκχωρήσει τὰ δικαιώματα σὲ ἐκδότη. Οἱ κληρονόμοι τοῦ Fenelon ἀποκοτῶν προνόμιο¹ καὶ ἐκχωροῦν τὰ δικαιώματα δημοσίευσης σὲ ἄλλο ἐκδότη. Ὁ συνήγορος τῶν κληρονόμων χαρακτηρίζει τὴν πνευματικὴ ιδιοκτησία «ὡς τὴν πιὸ ἱερή». Τὸ Συμβούλιο τοὺς δικαιώνει. Ὁ πρῶτος ἐκδότης δὲν εἶχε τὴ συναινέσή τους γιὰ τὴν ἐκδοση τῶν ἔργων. Τὸν ἴδιο χρόνο ὁ Beaumarchais, ὁ πλουσιότερος τῶν δραματουργῶν, ζητάει ἀπὸ τὴν Comédie Française ἀπόδοση λογαριασμοῦ μετὰ τὴν 32ῃ παράσταση τοῦ «Κουρέα τῆς Σεβίλλης». Ἡ δικαστικὴ διένεξη εἶναι σκληρὴ. Ὁ Beaumarchais συγκεντρώνει τοὺς δημιουργοὺς σὲ ἀντίσταση. Ὁ Δούκας de Duras τοῦ ἀναθέτει νὰ συντάξει σχέδιο νόμου γιὰ τὴν προστασία τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας. Ὁ Beaumarchais, ὁ Sedain καὶ οἱ

1. Σὲ σχέση μετὰ «προνόμια» ὡς ἀποκλειστικὰ δικαιώματα βλ. J. Kohler, *Kunstwerkrecht* (Enke) 1908, σ. 1 ἔπ. καὶ γιὰ τὸν σκοπὸ τοῦ νομοθέτη τὸ προνόμιο νὰ προστατεύει ὄχι τὸ ἔργο ἀλλὰ τὴ «βιομηχανικὴ παροχή» βλ. R. Fernay, *Grandeur, misère et contradiction du droit d'auteur*, RIDA 109 (1981) σ. 139 ἔπ., 141.

ακαδημαϊκοί Saurain και Marmontel έτοιμάζουν σχέδιο που στις 13-1-1791 γίνεται δεκτό από τή γαλλική Έθνοσυνέλευση και στις 19-1-1791 επικυρώνεται από τον Λουδοβίκο XVI: ο πρώτος νόμος για τήν προστασία των δημιουργών και των δικαιωμάτων τους με Προοίμιο «Η πιο ιερή, ή πιο απρόσβλητη και ή πιο προσωπική από όλες τις ιδιοκτησίες είναι τὸ έργο, προϊόν τής σκέψης του συγγραφέα»².

Σε κάποια άλλα χρονικά σημεία: ο Kafka πεθαίνοντας ζητάει από τον φίλο του Brod να κάψει τὰ έργα του, ή Winifred Wagner ζητάει πρόσβαση στα ήμερολόγια τής Cosima Wagner, ή Françoise Sagan κατηγορείται ότι έκλεψε τήν ιδέα μύθου άλλου συγγραφέα, ή Leni Riefenstahl αξιώνει πνευματικά δικαιώματα πάνω στο έργο «Ο Θρίαμβος τής Θέλησης». Αϊώνες πριν, στην Ίρλανδία, ο βασιλιάς Ντέρμοστ δικαίωσε τον τυφλό ιερέα Abbot Finian, του οποίου τὸ έργο «Βιβλίο Ψαλμών», ένας μοναχός, ονόματι Columba, είχε στα κλεφτά αντιγράψει και εμφάνισε σαν δικό του. Τον Μάιο του 1784, ο Mozart έγραφε στον πατέρα του «Έστειλα σήμερα με τήν ταχυδρομική άμαξα τή συμφωνία που έγραψα στο Linz για τον Κόμη Thun, μαζί με τέσσερα κοντσέρτα και παρακαλώ να αντιγράψουν στο σπίτι μου, επειδή τους αντιγραφείς στο Σάλτσμπουργκ δέν τους έμπιστεύομαι όπως και εκείνους και τής Βιέννης – γνωρίζω σίγουρα ότι ο Hofstetter αντίγραψε δύο φορές τή μουσική του Haydn. Να μείνουν στο δωμάτιό μου και να αντιγράψουν παρουσία μου»³.

Χωρος λοιπόν πολύκροτος, συναρπαστικός, γεμάτος πρωτοурγία, τέχνη, δημιουργικότητα ήπου συγγραφείς, ζωγράφοι, ποιητές, καλλιτέχνες, εκδότες, κινούνται σε μία περιοχή μεταξύ δικαίου και αισθητικής⁴, συνδυασμός διθύραμβος για τήν ανθρώπινη σκέψη. Ίσως και ένας πάμπτωχος δά μονολογούσε «Αν κάτι μένει που μου ανήκει, είναι να σκέφτομαι ή,τι μπορώ και, αν μπορώ, να τὸ

2. Βλ. ιστορικά P. Recht, Le Droit d' Auteur, une nouvelle forme de propriété. Histoire et théorie, 1969 (Librairie Generale), σ. 26 έπ.

3. R. Kreile, Technischer Fortschritt und Urheberrecht, Festschrift für G. Roeber, 10.12.1981, 1982, σ. 245 έπ. 246.

4. Βλ. νεότερες μελέτες M. Καρασή, Δίκαιο και Αισθητική, Προλεγόμενα σε μία «Αισθητική του Δικαίου», Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, Τεύχος τρίτον, 2004, σ. 5 έπ., E. Μουστάζα, Τὸ έργο τέχνης ως κείμενο προς έξερεύνηση νομικών ιδεών, στο Σύμμεικτα Γεωργίου Κουμάντου (Αντ. Σάκκουλα) 2004, σ. 805 έπ.

άποτυπώσω όπου νά 'ναι, ίσως πίσω από το πακέτο του τελευταίου τσιγάρου της ζωής μου».

Σήμερα ή πνευματική ιδιοκτησία καταλαμβάνει τον πυρήνα της πολιτιστικής ζωής, την πολιτιστική παραγωγή, όπως κυρίως έργα λογοτεχνικά, επιστημονικά, αρχιτεκτονικά, μουσικά, εικαστικά, της τέχνης του χορού, του κινηματογράφου, της φωτογραφίας, δημιουργούς και δικαιούχους συγγενικών δικαιωμάτων. Η περιοχή της χαρακτηρίζεται από βαθιές διαρθρωτικές αλλαγές και ένταση. Η βιομηχανία του θεάματος και ακροάματος, ή πολυμορφία των μεθόδων παραγωγής, πολλαπλασιασμού και εκμετάλλευσης των έργων, ή νέα τεχνολογία διάδοσης των πολιτιστικών προϊόντων, ή, βάσει της άρχης «προσφορά και ζήτηση», τάση μεταμόρφωσης του έργου σε «εμπόρευμα» και του δημιουργού σε «παραγωγό», ή αναπτυχθείσα και συνεχώς τεχνικά εξελισσόμενη πειρατεία πολιτιστικών προϊόντων και ή αντίστοιχη άμυντική συλλογική συσπείρωση των δημιουργών, το ενδιαφέρον των κρατών, ανεπτυγμένων ή αναπτυσσόμενων και των διεθνών οργανισμών καθώς και των ιδεολογικών συστημάτων για ελεύθερη ή ελεγχόμενη διακίνηση των ιδεών, δөн αφήνουν αμφιβολίες για την πραγματική σημασία της πνευματικής ιδιοκτησίας και της προστασίας της⁵:

α) διότι συμβιβάζει τὰ συμφέροντα των δημιουργών, που παράγουν τὸ ἔργο, με τὰ συμφέροντα τῆς «πολιτιστικῆς οἰκονομίας» που τὰ διαδίδει, καὶ τὰ συμφέροντα τῆς ὀλότητας που τὰ χρησιμοποιεῖ:

β) διότι χρησιμοποιεῖται ὡς μηχανισμὸς γιὰ ταξινόμηση τῆς πολιτιστικῆς ζωῆς καὶ ἐπιλογή τρόπων εἰσόδου των πολιτιστικῶν προϊόντων στὸ χῶρο των συναλλαγῶν⁶:

γ) διότι χρησιμοποιεῖται ἀπὸ διάφορα οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ συστήματα γιὰ διαμόρφωση τῆς ροῆς καὶ ἐλέγχου τῆς πληροφόρησης καὶ των πολιτιστικῶν προϊόντων, ὡς μέρος τῆς στρατηγικῆς τους, καὶ γιὰ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀνάπτυξη:

δ) διότι εἶναι πηγὴ εἰσοδήματος γιὰ δικαιούχους καὶ παράνομου εισοδήματος γιὰ μὴ ἔντιμους μεταπράτες τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος.

5. Βλ. Α. Κοτσέρη, Δίκαιο Πνευματικῆς Ἰδιοκτησίας, 4η ἐκδ. (Ἐκδόσεις Σάκκουλα) 2005, ἀρ. 2-3 σ. 2, 3.

6. Βλ. E. Ploman – L.C. Hamilton, Copyright Intellectual property in the information age, 1980 (Routledge), σ. 24.

2. Η ὄντολογική αὐθυπαρξία τοῦ ἔργου

Ἐπίκεντρο τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας τὸ ἔργο, πρωτότυπο μορφοποιημένο ἀνθρώπινο πνεῦμα, μὲ ὄντολογική αὐθυπαρξία ἀπὸ τὸ ὕλικό του ὑπόστρωμα, ἀνεξάρτητα ἀν αὐτὸ εἶναι χαρτί, φωνή, κίνηση· μιὰ σύνδεση περιεχομένου καὶ μορφῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης⁷ στήριξε μεταφυσικά, τὴν αὐθυπαρξία τοῦ ἔργου στὴν ἔννοια τῆς «οὐσίας». Οὐσία εἶναι πρῶτον, ἡ αἰσθητὴ οὐσία, ἡ ὕλη (τὸ μάρμαρο). Οὐσία, δεύτερο, εἶναι καὶ ἡ μορφή, δηλαδή ὅ,τι συνιστᾷ ιδιαίτερη πραγματικότητα ξεχωριστὴ ἀπὸ τὴν ὕλη (ἡ ἀνθρώπινη ἀπεικόνιση στὸ μάρμαρο). Οὐσία, τρίτο, εἶναι καὶ ἡ σύνδεση τῶν δύο, ὕλης καὶ μορφῆς, σύνδεση ποῦ ἔχει ξεχωριστὴ ἀτομικὴ ὑπαρξί (τὸ ἀγάλμα). Γιὰ νὰ φτάσει κανεὶς στὴν τρίτη αὐτὴ ὄντολογικὴ βαθμίδα τῆς σύνδεσης τῆς ὕλης καὶ τῆς μορφῆς ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ὕλη. Μὲ τὴ μορφοποίησή ἡ ὕλη ἀπὸ «δυνάμει» πρότερο γίνεται «ἐνεργεία» ὕλη⁸. Ἡ νέα μορφοποιημένη ὕλη, τὸ νέο εἶδος, κλείνει ἔτσι μέσα του τὴν πρωταρχικὴ ὕλη, τὴ μορφή καὶ τὴ σύνδεση ποῦ ἀποτελεῖ τὴν «τελευταία ὕλη», τὸ αὐτοτελές, τὴ νέα πραγματικότητα⁹. Αὐτὴ ἡ ἀπορρόφηση τῆς πρωταρχικῆς ὕλης, τοῦ ὕλικοῦ ὑποστρώματος ἀπὸ τὴν τελευταία ὕλη, τὴ σύνδεση, δικαιολογεῖ τὴν αὐθυπαρξία τοῦ νέου εἶδους, π.χ. τοῦ ἀγάλματος, τοῦ ζωγραφικοῦ πίνακα. Ἡ τέχνη, κατὰ τὸν Σταγειρίτη δημιουργεῖ τὴν ἀπὸ τὴν ὕλη «ἀπελευθερωμένη ἔννοια τοῦ ἔργου»¹⁰.

Ὁ ἄνθρωπος ζεῖ σ' ἓνα φυσικὸ κόσμο, σ' ἓνα περιβάλλον ὕλικό, ἐνώματα διαμορφωμένο, μὲ ἐπιφάνειες, χρώματα καὶ κίνηση ἀλλὰ καὶ σ' ἓνα ἀνθρώπινο περιβάλλον πλημμυρισμένο ἀπὸ καταστάσεις καὶ πράξεις. Αὐτὸς ὁ κόσμος τὸν προκαλεῖ, τὸν ἐρεθίζει νὰ μιλήσει, συγχρόνως ὅμως τὸν πνίγει μὲ τὴ χάωδη πληθωρικότητα τῶν ἐντυπώσεων ποῦ τοῦ δημιουργεῖ.

Αὐτὲς τὶς ἐντυπώσεις ὁ ἄνθρωπος θέλει νὰ τις συμμαζέψει, νὰ τις κατατάξει, νὰ φτιάξει ἀφαιρετικὰ ἔννοιες, νὰ τις ὀνομάσει καὶ ἔπειτα θέλει νὰ τις

7. Ἀριστοτέλους, *Μετὰ τὰ φυσικά*, Η' 1042^a 28-34 καὶ 1043^a 32-34.

8. Ἀριστοτέλους, *Μετὰ τὰ φυσικά*, Θ' 1050^a 16-17.

9. Βλ. *Fr. Krause, Maske und Ahnenfigur: Das Motiv der Hülle und das Prinzip der Form*, στὸ *Mühlmann/Müller, Kulturanthropologie (Krepenteuer-Witsch) 1966*, σ. 218 ἐπ. «ἡ μορφή γίνεται ταυτόσημη μὲ τὴν οὐσία ὡς μανθῶας, φορέας τῆς ὀντότητας», σ. 221.

10. Ἀριστοτέλης, *Περὶ ζῶων μορίων*, I, 1^a 31 «ἡ δὲ τέχνη λόγος τοῦ ἔργου ὃ ἄνευ τῆς ὕλης ἐστίν».

εκφράσει, να τις δείξει στον άλλο¹¹, γιατί έτσι μόνο θα τις κάνει ορατές. Γι' αυτό χρησιμοποιεί εκφραστικά μέσα, σύμβολα, τη λέξη, τη γλώσσα, τον τόνο, τη μουσική τονική ακολουθία, την εικόνα, το σχήμα, την κίνηση, τη μιμητική. Η έντύπωση όπως και η έκφραση είναι στοιχεία που παίζουν μέσα στον άνθρωπο, στην υποκειμενικότητά του. Για να φτάσει ο δημιουργός στην υπέρβαση του χώρου της υποκειμενικότητάς του, της ατομικής του περιπέτειας, χρησιμοποιεί έτσι σύμβολα που δεν συγκινούν μόνον με αφηρημένες ιδέες που αποκαλύπτουν το νόημα που κλείνουν, αλλά με τη μορφή τους, τη «φόρμα» τους, που εκφράζει κατά όρισμένο τρόπο αυτό το νόημα και το κάνει να ενεργεί πάνω στους άλλους λυτρωτικά. Γι' αυτό δικαιολογείται ο περίφημος στοχασμός του Σολωμού¹² ότι το δύσκολο στο δημιουργό δεν βρίσκεται «εις το να δείξει φαντασία και πάθος, αλλά εις το να υποτάξει τα δύο αυτά πράγματα, με καιρό και με κόπο στο νόημα της τέχνης». Και η υποταγή αυτή συντελείται με την κατάκτηση της μορφής. Το πνευματικό έργο – λόγου ή τέχνης – είναι ένότητα περιεχομένου και μορφής, σύνδεση δυνάμεων οργανική, αφού η μορφή οργανώνει το περιεχόμενο συνδέοντας τα στοιχεία του σε ένα σύνολο¹³. Η αποκάλυψη τώρα του νοήματος, η αισθητική εμπύωση και λήψη της αισθητικής εμπειρίας του έργου δεν φτάνει σε μας διαδοχικά από τη μορφή του ή το περιεχόμενό του, αλλά σαν άμεσα οργανωμένη μορφή. Τουτό σημαίνει ότι το έργο ως όλο έχει δικές του ιδιότητες, ξεχωριστές από τις ιδιότητες που έχουν τα στοιχεία του (ή πρόταση, ή νότα, ή κίνηση, το χρώμα, το υλικό του), και ότι ποσοτικά ή αξία του δεν ισούται με την αξία των μερών του. Πρόκειται για μία «μη προσθετική σύνδεση»¹⁴.

3. Αναφορά στις απαρχές της πνευματικής δημιουργίας

Η εξήγηση για την προέλευση¹⁵ της πνευματικής δημιουργίας συνδέεται με την εξήγηση για την πρωταρχή της τέχνης, αφού αυτή εκφράζει το πρωταρχικό

11. Βλ. J. Dewey, *Kunst als Erfahrung* (Suhrkamp), 1934 (μετάφ. Chr. Velten), 1998, σ. 125, το έργο τέχνης ως σύνδεσμος του καλλιτέχνη με το κοινό.

12. Αναφερόμενος από E. Παπανούτσο, *Αισθητική*, 1976, σ. 250.

13. Βλ. Παπανούτσο, *ό.π.* σ. 66 έπ. 70-71.

14. Βλ. για την «ολότητα» ως κεντρική ιδέα του στροκτουραλισμού της Gestalt, J. Piaget, *Στροκτουραλισμός*, 1968 (μετάφ. Θ. Παπαδέλλη), εκδ. Καστανιώτη, 1972, σ. 68, 72.

15. Πλάτων, *Πολιτεία*, Γ', 602B (είναι παιδιάν τινα).

ἐργαλεῖο¹⁶ καὶ τὸν πρῶτο στοχασμό, τὴν ἀρχικὴ ἀπεικόνιση καὶ τὴν ἀπομίμηση τῆς φωνῆς τῶν ζώων ἢ τῶν ἤχων τῆς φύσης¹⁷.

Ὁ Πλάτων, χωρὶς νὰ ἐξηγήσει τὴν προέλευση τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, τὴν ἀπέδωσε σὲ ἓνα κόσμο μυστηριακό, στὴν ἔμπνευση, στὴ θεϊκὴ τρέλα¹⁸, σὰν ἡ τέχνη νὰ εἶναι ὁ ἀπόλυτος τύπος τοῦ ἱρασιοναλισμοῦ. Τὴν ἀποστρέφεται θεωρώντας τὴ «μίμηση» ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν Πολιτεία, ἀφοῦ ὁ μιμητὴς ἀπέχει τρεῖς βαθμίδες ἀπὸ τὸ πρότυπο (τὴν ἰδέα τοῦ πράγματος, τὸ καθολικὸ αὐτὸ καθεαυτὸ καὶ τὸ συγκεκριμένο πράγμα)¹⁹.

Ἡ τέχνη ἔτσι ἀπομυθοποιεῖται, δὲν εἶναι παρὰ ἓνα παιχνίδι²⁰ καὶ ὄχι σοβαρὴ ἐνασχόληση. Ἡ τέχνη ὡς μίμηση περνάει στὸν Ἀριστοτέλη²¹. Ὁ δημιουργὸς παριστάνει τὰ πράγματα εἴτε ὅπως ἦταν ἢ εἶναι, εἴτε ὅπως τὰ λέγουν ἢ τὰ πιστεύουν εἴτε ὅπως πρέπει νὰ εἶναι²². Στὸ δημιουργήμα ὅμως ἐνυπάρχει καὶ ὁ «σκοπὸς» γιὰ τὸν ὁποῖο δημιουργεῖται, τὸ ἀριστοτελικὸ αἶτιο, τὸ «οὐ ἔνεκα»²³. Σκοπὸς γιὰ αὐτὸν εἶναι ὑψηλότερος, ἡ μὲν ὄψη τοῦ πνεύματος, ὁ ἀγνισμὸς τῆς ψυχῆς, ἡ κάθαρση καὶ ἡ εὐχάριστη ἀπασχόληση²⁴.

Στὸν Τίμαιο τοῦ Πλάτωνα, ἓνα ὄν, ἐπονομαζόμενον θεὸς ἢ δημιουργὸς ἢ πατέρας, οἰκοδομεῖ τὸν κόσμον προσπαθώντας νὰ κάνει κάποιον, χωρὶς τάξη, ἄμορφο ὕλικό, νὰ συμμορφωθεῖ πρὸς ἓνα ἀκριβὲς καὶ ἐμπεριστατωμένο σχέδιο. Αὐτὸς ὁ θεός, σὰν νὰ ἦταν μηχανικός, «πείδει» τὸ ὕλικό νὰ παράγει τὸ «ἄριστο καὶ τε-

16. Γιὰ τὴν ἀρχαιολογία τῆς συμμετρίας στὰ πρωτόγονα ἐργαλεῖα βλ. Th. Wynn, Symmetry and the evolution of the modular linguistic mind στὸ Evolution and the Human mind (ed. P. Carruthers and A. Chamberlain (Cambridge University Press) 2003, σ. 113 ἐπ.

17. Βλ. γενικὰ Α. Κοτσέρη, Πρὸς ἀπροσωποποίηση τοῦ ἔργου πνευματικῆς ιδιοκτησίας, Ἐπιστ. Ἐπετ. Δ.Σ.Θ. ἀρμ. 6, 1985, σ. 75 ἐπ.

18. Πλάτων, Ἴων, 533-525.

19. Πλάτων, Πολιτεία, Γ' 595-C, 597, E.

20. Κατὰ τὸν B. C. Groce, The Aesthetic as the Science of Expression and of Linguistic in general (Cambridge University Press) 1992, σ. 147 τὸ ἐρώτημα ποῦ τίθεται δὲν εἶναι ἡ προέλευση ἀλλὰ ἡ «ἱστορία» τῆς τέχνης.

21. Ἀριστοτέλης, Περὶ Ποιητικῆς 1447^a, 16-17.

22. Περὶ Ποιητικῆς 1460b, 9-12.

23. Ἀριστοτέλης, Ἠθικὰ Εὐδῆμεια, Β, 1219^a, 13, καὶ περὶ τοῦ «αἰτίου». Μετὰ τὰ φυσικά, Δ' 1013^a, 27 (2).

24. Ἀριστοτέλης, Πολιτικά Θ' 7, 1341b 43-46, Περὶ Ποιητικῆς 1448b, 16, Ρητορικὴ τέχνη 1371b, 5-10.

λειότερο αντίγραφο» του σχεδίου. Όσο μεγαλύτερη είναι η ομοιότητα ανάμεσα στο σχέδιο και το αντίγραφο, τόσο μεγαλύτερο θα είναι το επίτευγμα του δημιουργού.

Η άποψη αυτή επανεμφανίστηκε κατά την Αναγέννηση. Για τον Λεονάρντο ντα Βίντσι «ή πιό αξιόπεινη ζωγραφιά είναι εκείνη που έχει τη μεγαλύτερη ομοιότητα με το πράγμα το οποίο εκείνη αποδίδει και το λέω αυτό για να αντικρούσω τους ζωγράφους που θέλουν να βελτιώσουν τα πράγματα της φύσης». Ο Λέον Μπατίστα Άλμπέρτι μετατρέπει τη ζωγραφική σε παραγωγή ακριβών αντιγράφων από τομές οπτικών πυραμίδων²⁵. Ο Σοπενχάουερ, κάνοντας αντιπαράθεση μεταξύ Άριστοτέλη και Πλάτωνα: Στόν πρώτο βλέπει τη γνώση σαν αξία για την επιστήμη και την πρακτική ζωή. Στο δεύτερο τη θέαση που αφαιρείται από την αρχή του λόγου, που δεν έχει αξία παρά μόνο για την τέχνη. Η πρώτη άριστοτελική γνώση μοιάζει με μία βίαη θύελλα που περνά χωρίς να γνωρίζουμε ούτε την αρχή της ούτε το σκοπό της που λυγίζει, ανατρέπει, ξεριζώνει όλα στο δρόμο της, ενώ η δεύτερη είναι η ειρηνική ήλιαχτιδα που τρυπάει τα σκοτάδια και άφηφά τη βία της θύελλας.

Το έργο τέχνης δεν είναι παρά ένα μέσο προσωριζόμενο να διευκολύνει τη γνώση της ιδέας, γνώση που συνιστά την αισθητική ήδονή. Ο καλλιτέχνης δεν αναπαράγει στο έργο την πραγματικότητα αλλά την καθαρή ιδέα: τη διακρίνει από την πραγματικότητα, άμελει όλα τα ένδεχόμενα που θα μπορούσαν να τη συσκοτίσουν. Ο, κατά τον Σοπενχάουερ, καλλιτέχνης «μάς δανείζει τα μάτια του για να κοιτάξουμε τον κόσμο»²⁶. Η τέχνη αναπαράγει τις αιώνιες ιδέες που συνέλαθε με το μέσο της θέασης όλων των φαινομένων του.

Ο Nietzsche, στη Γέννηση της Τραγωδίας, αν και στηρίζεται στον Schopenhauer, ξεφεύγει από την άπαισιοδοξία, στο όνομα του Διούσου. Ο κόσμος της φύσης είναι λαθεμένος, σκληρός, αντιφατικός, παραπλανητικός, χωρίς νόημα. Η ζωή αξίζει και γίνεται ανθρωπίνη, μέσω της τέχνης, στην ευρύτερη έννοια της ανθρωπίνης δύναμης για δημιουργία τάξης μέσα στην άταξία. Η τέχνη

25. Περί αυτών βλ. Π. Φεγγαμπεντ, Άποχαιρετισμός στον Λόγο (μετάφ. Π. Μπουρλάκη, έπιμ. Στ. Βιρβιδάκη), σ. 170-171 σε σχέση με τη δημιουργικότητα.

26. A. Schopenhauer, Ό κόσμος σαν βούληση και σαν παράσταση, 1818 (μετάφ. Α. Βαγενά, έπιμ. Κ. Μετρινού), Έκδ. Αύγουστιδη, 1818, σ. 245.

είναι ή αισιόδοξη μορφή τής ζωής, ή μεγάλη εναλλακτική στην άρνηση και την παραιτήση²⁷.

Ο Παρμενίδης όμως, αν και θεωρούσε καθήκον τής επιστημονικής γνώσης να περιγράφει την πραγματικότητα, που υποδηλώνει μίμηση στον χώρο τής επιστήμης, ωστόσο προσέδετε ότι ή πραγματικότητα είναι κρυμμένη πίσω από άπατηλά φαινόμενα και ότι χρειάζεται θεϊκή υποστήριξη για να τή φέρουμε στο προσκήνιο²⁸.

Αυτή τή σύνδεση τής αισθητικής συνείδησης και τής καθημερινής εμπειρίας επαναφέρει ο John Dewey με τὸ ἔργο του «Ἡ Τέχνη ὡς Ἐμπειρία»²⁹. Ὅταν ἀποσυνδέει κανείς ἕνα ἔργο τέχνης ἀπὸ τοὺς ὅρους τής ὑπαρξῆς του και ἀκόμα ἀπὸ τις ἐπενέργειές του στὴν ἐμπειρία, χτίζει τότε ἕνα τοῖχο γύρω του, πὸ ἀπαγορεύει τὴν ἀναγνώριση τής γενικῆς σημασίας του για τὴ θεωρία τής Αἰσθητικῆς. Ἡ τέχνη παραπέμπεται σὲ ἕνα ἰδιαίτερο χωρὸ ὅπου ἀπομακρύνεται ἀπὸ κάθε μέσο και σκοπὸ πὸ οἱ ἀνθρώπινες προσπάθειες, τάσεις και κατακτήσεις ἐκφράζουν. Ὅποιος ἐπιχειρεῖ λοιπὸν νὰ γράψει για τὴ φιλοσοφία τής τέχνης πρέπει νὰ ἀποκαταστήσει πρῶτα τὴ συνέχεια μεταξύ τῶν ἔργων, ὡς ἐκλεπτυσμένων και βαθυστόχαστων μορφῶν τής ἐμπειρίας με τὰ καθημερινὰ συμβαίνοντα, τις καθημερινῆς δράσεις και τὰ πάθη, πὸ συνδέτουν τὴν ἀνθρώπινη ἐμπειρία. «Οἱ κορυφές, γράφει, τῶν βουνῶν δὲν κινοῦνται ἐλεύθερες, οὔτε ἀπλὰ στηρίζονται στὴ γῆ. Εἶναι ἡ γῆ σὲ μία ἀντιληπτὴ μορφή ἐμφάνισής της»³⁰.

Κανείς δὲν ἀμφισβήτησε ποτὲ τὸ ἀνυπέρβλητο τοῦ Παρμενῶνα ὡς ἔργου τέχνης. Ἐὰν κανείς ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ αισθητικὴ ἀπόλαυση βλέποντάς τον, ἀνατρέχει στοὺς ἀνθρώπους και τις τόσες ἀνάγκες τους, πὸ ἀπαι-

27. Βλ. M. Nussbaum, *The Transfigurations of intoxication*, Nietzsche, Schopenhauer and Dionysos, στὸ ἔργο S. Kemal, I. Gaskell, D. Conway, ed. (Camb.Un.P.), Nietzsche, Philosophy and Arts, 1998, σ. 36 ἐπ., 56.

28. Φεγγέραμπεντ, ὅ.π. σ. 173. Ὁ Αἰνστάιν θεωροῦσε τις θεωρίες και τις ἔννοιες «πλασματικὰ κατασκευάσματα», ἐλεύθερες δημιουργίες τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, πὸ μόνο ἡ διαίσθηση, βασισμένη στὴ συμπαθητικὴ κατανόηση τής ἐμπειρίας, μπορεῖ νὰ ἔχει πρόσβαση σ' αὐτές, ὅ.π. σ. 175.

29. J. Dewey, *Kunst als Erfahrung* (Suhkamp), 1934 (μετ. Chr. Velten), 1η ἐκδ. 1988, 2η 1998.

30. Dewey, ὅ.π. σ. 9.

τουσαν αυτό το άριστούργημα και σ' αυτό να βρουν εκπλήρωση³¹. Η κατανόηση της Αισθητικής³² στις κύριες μορφές της απαιτεί είσοδο στα κύρια στοιχεία της, στα συμβαίνοντα και στις σκηές που το μάτι και το αυτί του ανθρώπου κατευθύνεται, ξυπνούν το ενδιαφέρον του, ενώ βλέπει και ακούει. Δεν υπάρχει απαθής θεατής. Αυτό που έγραψε ο Coleridge για τον αναγνώστη ενός ποιήματος ισχύει για κάθε πνευματική δραστηριότητα: «Ο αναγνώστης πρέπει να έλκεται όχι μόνον ή κυρίως από τη μηχανιστική παρόρμηση της περιέργειας, ούτε από την άτελείωτη επιθυμία να φτάσει στην τελική λύση, αλλά από την απόλαυση του ιδίου του ταξιδιού». Έτσι, ο χορός και η παντομίμα, οι άπαρχές της θεατρικής τέχνης αποτελούσαν μέρος δρασκευτικών τελετών. Η τέχνη της μουσικής ξεκίνησε από το κτύπημα στο τραβηγμένο δέρμα των ζώων και το φύσημα στο κέρας. Οι άνθρωποι των σπηλαίων ζωγράφιζαν την εμπειρία τους με τα ζώα που ήταν άμεσα δεμένα με τη ζωή τους. Κτίσματα που παριστούν την κατοικία των θεών όπου φυλάγονταν εκείνα τα έργαλεία και τα μέσα που θα φέρνανε σε επικοινωνία τους ανθρώπους με τους θεούς. Αυτά ήταν όχι στοιχεία μουσείων αλλά συστατικά της ζωής σε μία οργανωμένη κοινωνία³³.

Δεν είναι λοιπόν αξιοπερίεργο ότι οι αρχαίοι Αθηναίοι αναφερόμενοι στην τέχνη, την θεωρούσαν πράξη αναπαγωγής ή μίμησης. Η σημασία αυτής της αντίληψης βρίσκεται στη σύνδεση της τέχνης με την καθημερινή ζωή. Η τέχνη δεν μπορούσε να είναι έξω από τη ζωή. Η αρχή αυτή δεν σήμαινε ότι η τέχνη ήταν πιστή αναπαγωγή των αντικειμένων, αλλά ότι αντανακλούσε ιδέες και συναισθήματα που ήταν δεμένα με τους δεσμούς της κοινωνικής ζωής. Γι' αυτό ο Πλάτων ζητούσε λογοκρισία για τους ποιητές, τους δραματουργούς και τους μουσικούς³⁴. Ο ισχυρισμός του βέβαια ότι μία μεταβολή του δωρικού σε λυδι-

31. Dewey, *ό.π.* σ. 10-11.

32. Για τον Dewey, άφετηρία του Αισθητικού είναι ή φύση, μητέρα και χώρος ζωής των ανθρώπων, *ό.π.* σ. 38. Αναφέρεται στα λόγια του καλλιτέχνη W.H. Hudson, «Όταν δεν μπορώ να δω το φρέσκο χορτάρι που φυτρώνει και όταν δεν μπορώ να ακούω ούτε τις φωνές των πουλιών ούτε τους ήχους των άγρων, τότε έχω την αίσθηση ότι δεν είμαι σωστά ζωντανός» και «όταν ακούω τους ανθρώπους να λένε ότι δεν βρίσκουν τη ζωή ήμορφη ή αρκετά ενδιαφέρουσα για να την έρωτευθούν ή θά έβλεπαν το τέλος της άπαθειας, τότε θά 'θελα να πω ότι αυτοί δεν έχουν ποτέ ζήσει σωστά» Dewey, *ό.π.* σ. 38-39.

33. Βλ. Dewey, *ό.π.* σ. 13.

34. Βλ. Dewey, *ό.π.* σ. 14.

κό μουσικό τόνο διὰ ἣταν ὁ ἀσφαλῆς πρόδρομος γιὰ τὴν πτώση τῆς κοινωνίας φαίνεται ὑπερβολικός. Τὴν ἐποχὴ ὅμως ἐκείνη κανένas σύγχρονos δὲν διὰ ἀμφισβήτητουσε ὅτι ἡ μουσικὴ ἦταν συστατικὸ ὁλοκλήρωσης τοῦ πνεύματος καὶ τῶν κοινωνικῶν δεσμῶν. Ἡ σκέψη «ἡ τέχνη γιὰ τὴν τέχνη» ἐκείνη τὴν ἐποχὴ διὰ ἦταν ἀδιανόητη.

Ὁ ἀνθρώπινος στοχασμὸς ἐρευνώντας βαθύτερα, ἂν ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία εἶναι ἐνοραματικὸ ἀποτέλεσμα ἐκδήλωσης τοῦ ἀσυνειδήτου ἢ συνειδησιακῆ λειτουργία, προχώρησε στὴ βαθύτερη ἐννοια τοῦ ἀνθρώπου³⁵. Ἀπὸ τὴν ταῦτισὴ τῆς μὲ τὸ παιχνίδι, ὡς στοιχειῶδες φαινόμενο τῆς ζωῆς καὶ τῆ χαρὰ πὺ τὸ παιχνίδι δίνει, ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία μεταπήδησε σὲ τρόπο διαφυγῆς καὶ διέξοδο τῶν ψυχικῶν καὶ σωματικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐξηγήθηκε σὰν ἐνσυναίσθηση καὶ ἐμβίωση ψυχικῶν ἐνεργειῶν καὶ καταστάσεων καὶ συγκινησιακὸ βύθισμα στὸν ἐξωτερικὸ χῶρο, ἔτσι ὥστε ἡ μορφή τοῦ ἔργου νὰ γίνεται ἐκφραση τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς. Ἀπὸ ἐκεῖ ἡ ἐξήγηση τῆς πρωταρχῆς τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ἀκολούθησε τὰ σύγχρονα ἀχνάρια τῆς φροϋδικῆς ψυχανάλυσης (τῆς ἐννοιας τῆς «μετάδεσης»)³⁶, ὥστε νὰ ἀναγνωρισθεῖ σὰν ὑποκατάστατο τοῦ ὄνειρου στὴν πραγματικότητα, ἱκανοποίηση τῶν πράγματι ἀνικανοποίητων πόθων μὲ τὸ ὄπλο τῆς φαντασίας. «Ἵπάρχει ἓνας δρόμος ἐπιστροφῆς πὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴ φαντασία στὴν πραγματικότητα, εἶναι ἡ τέχνη», γράφει ὁ Freud³⁷.

Ὁ Allan Bloom, στὸ ἔργο του *Closing of the American Mind*, γράφει: «Ἡ τέχνη δὲν εἶναι μίμηση τῆς φύσης ἀλλὰ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὴ φύση»³⁸.

Ὁ ἀνθρώπος πὺ μπορεῖ νὰ γεννάει ὁράματα ἐνὸς κόσμου καὶ ιδεῶν γιὰ νὰ ζήσει, εἶναι ἓνα μυστηριῶδες δαιμονικὸ ὄν. Αὐτὸς πὺ παίρνει ἓνα χάος ἐντυπώ-

35. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἔργου στὰ πλαίσια τῆς φιλοσοφίας καὶ τίς διατυπωθεῖσες θεωρίες ὅπως «παραδοσιακῆς» (φορμαλισμός, νεοκριτικὴ) «ψυχολογικῆς» (Nietzsche, Freud), «ψυχοκοινωνικῆς» (σχέση μὲ κοινωνικοὺς δεσμούς), «κοινωνικοῖστορικῆς» (νεοῖστορισμός, πολιτιστικὴ κριτικὴ, μαρξισμός), «ἠθικῆς» (Πλάτων, Τολστόϊ), «ἀποδομητικῆς» (Derrida) κάθε σημείο εἶναι πολὺσημο κατ' ἀποκλεισμὸ μιᾶς πλήρους καὶ τελικῆς σημασίας, βλ. *Al Paskow, The Paradoxes of Art. A phenomenological Investigation* (Cambr. Univ. Press) 2004, σ. 204 ἐπ.

36. S. Freud, *The interpretation of dreams*, 1980, Great Books τ. 54, σ. 135 ἐπ. F, σ. 168.

37. S. Freud, *General Introduction to Psychoanalysis*, Μέρος II, 6 καὶ III, 23 "there is in fact a path from phantasy back again to reality and that is art".

38. A. Bloom, *The Closing of the American Mind* (Simon & Schuster N.Y.) 1987, σ. 181.

σεων και επιθυμιών, ένα πράγμα αμφισβητούμενης ενότητας και δίνει σ' αυτό τάξη και ενότητα³⁹.

Η ένταξη όμως της καλλιτεχνικής δημιουργίας στην περιοχή του ψυχισμού, της ενόρασης και του μυστικισμού θα έφτανε έτσι στην αποξένωσή της από τη νόηση (γνώση), σαν η πνευματική δημιουργία να μην επιτελείται μέσα από νοησιαρχικές λειτουργίες.

Αν οι άπαρχές της τέχνης μπορούν εύλογα ν' αποδοθούν στο όνειρο, την εμπνευση, τη διαδικασία του όραν, δηλαδή την έποπτική αντίληψη⁴⁰ και τη φαντασία⁴¹, η θέση της καλλιτεχνικής δημιουργίας και ως συνειδητής πράξης ξεκαθαρίζει όταν ανατρέχουμε σ' αυτήν ως πράξη, ως διαδικασία⁴². Ανεξάρτητα από την επιστημονική εξήγηση ή τη μυστηριακή προέλευση της τέχνης, το έργο σαν αποτέλεσμα ανθρώπινης συμπεριφοράς ενέχει το στοιχείο της «προσπάθειας και της άσκησης». Στην ιδιαιτερότητα αυτής της προσπάθειας αναζητήθηκε η ιδιαιτερότητα του έργου. Ο Πλάτων αναλύει στον Γοργία τη δημιουργική διαδικασία. Ο δημιουργός, αποβλέποντας στην ιδέα του έργου που έχει στην ψυχή του, δεν επιλέγει τυχαία τὰ υλικά που μεταχειρίζεται στην εργασία του, αλλά τὰ ρυθμίζει έτσι ώστε το έργο που εργάζεται να πάρει το σχήμα της ιδέας που βρίσκεται μέσα στην ψυχή του. Έτσι ο ζωγράφος, ο αρχιτέκτονας, διευθετεί με τάξη τὰ μέρη της εργασίας του, σπουδάζει κάθε μέρος, προσαρμόζει και εναρμονίζει το ένα με το άλλο, μέχρις ότου απαρτίσουν ένα αρμονικό όλο⁴³. Ανάλογα ο Αριστοτέλης, στην Ποιητική – την τελειότερη πραγματεία περί τέχνης –, συνιστά στο δημιουργό τις διάφορες υποθέσεις (τις ιδέες) και τις πλαστές (αυτές

39. Bloom, ό.π. σ. 181.

40. Ι. Θεοδωρακόπουλος, Η πρωταρχή της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Θεωρία των εικαστικών τεχνών, Φιλοσοφία, Έπετ. Κέντρ. Έρευν. της Έλλ. Φιλοσοφίας (Ακαδημία Αθηνών), τόμ. 3, 1973, σ. 5-45, ιδίως σ. 24-25, 28.

41. Βλ. Fr. Bacon, Advancement of learning, Book II, I, 1 σειρά Great Books τ. 30 σ. 32, κατά τον όποιο τὰ τρία μέρη της διάνοησης είναι memory (ιστορία), reason (φιλοσοφία) και imagination (φαντασία).

42. Κατά τον Benedetto Croce, The Aesthetic as the Science of Expression and of Linguistic in general (Cambr.Un.Press) 1992, σ. 21, η έκφραση είναι δραστηριότητα και το έργο ενότητα. Οι διακρίσεις σε σκηνές, επεισόδια, παραγράφους, καταστρέφουν το έργο σαν να χωρίζουν τον ζώντα οργανισμό σε καρδιά, έγκέφαλο, κ.ά.

43. Πλάτων, Γοργίας, 503, Δ.Ε.

πού έχουν φτιαχτεί) ενώ συνδέεται, να τις συνοψίζει, να τις πλουτίζει με επεισόδια, να τις επεκτείνει έτσι, ώστε το έργο, όπως κάθε πράγμα που συντίθεται από μέρη, να μὴν αποτελεί μόνο ένα ὄλο (τάξη), ἀλλὰ να ἔχει και ἕνα μέγεθος, να 'ναι ἕνα ὠραίο ὄλο⁴⁴. Ὁ Croce χαρακτηρίζει τὴν τέχνη ὡς ἐλευθερωτὴ (art as liberator)⁴⁵.

Ὁ Λουκρήτιος στὸ ἔργο του «Ἡ φύση τῶν πραγμάτων», μὲ μιὰ σκέψη πού ξεκινάει ἀπὸ τὸν Ὅμηρο περνάει στὸν Θουκυδίδη καὶ τὸν Πλάτωνα καὶ καταλήγει στὸν Bacon καὶ στὸν Rousseau, ἀποδίδει τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ στὴ διαφορά μεταξὺ πολιτισμένης καὶ πρωτόγονης κοινωνίας στὴν εξέλιξη τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης. Πλοῖα καὶ καλλιέργειες, τείχη καὶ νόμοι, ὅπλα, δρόμοι καὶ ἐνδύματα καὶ ὅλα τὰ παρόμοια, ὅλα τὰ βραβεῖα, κάθε κομψότητα τῆς ζωῆς χωρὶς ἐξαίρεση, ποιήματα, πίνακες καὶ τὰ καλοσμιλεμένα ἀγάλματα, ὅλα αὐτὰ τὰ πράγματα μαζί μὲ τὴ γνώση πού ἀποκτιέται ἀπὸ τὸν ἀκούραστο νοῦ διδάξαν τοὺς ἀνθρώπους σιγά-σιγά ὅπως προχωροῦσαν βῆμα πρὸς βῆμα. Κατὰ τὸν Bacon, καὶ ἐν μέρει κατὰ τὸν Descartes, ἡ τέχνη εἶναι ἡ ἀναγκαῖα συνέπεια τῆς ἐπιστήμης. Στὴν ἀρχὴ τοῦ Νέου Ὀργάνου (Novum Organum) διακηρύσσει ὅτι γνώση καὶ ἀνθρώπινη δύναμη εἶναι συνώνυμα, ἀφοῦ ἡ ἄγνοια τῆς αἰτίας ἐξουδετερώνει τὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση μετρίεται ἀπὸ τὴν παραγωγικότητά της.

Ὁ Rousseau⁴⁶ ὅμως σὲ ἐρώτημα τῆς Ἀκαδημίας τῆς Ντιζόν, «ἀν ἡ ἀναδημιουργία τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν συνέβαλε στὸν ἐξαγνισμό τῶν ἡθῶν», σὲ μιὰ μικρὴ πραγματεία, συνόψιζε τις σκέψεις του πάνω στὴν κριτικὴ τοῦ πολιτισμοῦ δίνοντας ἀρνητικὴ ἀπάντηση. Μὲ τὴν πολιτισμικὴ εξέλιξη συμβαδίζει μιὰ διαδικασίᾳ ἐκλέπτυνσης τῶν ἀναγκῶν, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν ἐξάρτηση ἀπὸ τεχνητὰ δημιουργούμενες ἐπιθυμίες καὶ γι' αὐτὸ τοῦ στερεῖ ὄλο καὶ περισσότερο τὴν ἀρχικὴ του ἐλευθερία. Ὁ Rousseau ἀντέστρεψε τὸ σχῆμα τῆς θεωρίας τοῦ Hobbes. Ἐὰν γιὰ τὸν Hobbes, στὴ φυσικὴ κατάσταση κυριαρχεῖ ὁ ἀμοιβαῖος φόβος καὶ ἡ ἀπειλή, τῆς ὁποίας τὴν ὑπέρβαση διείδε στὸ «κρατικὸ συμβόλαιον», γιὰ τὸ Rousseau στὴ φυσικὴ κατάσταση βασιλεύει ἡ ἡσυχία μιᾶς

44. Περὶ Ποιητικῆς 1450b. 41-44.

45. Croce, ὁ.π. σ. 22.

46. Ἀναφ. ἀπὸ Ἄξελ Χόνσετ, Ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνία στὴν ἀναγνώριση (μετὰφ. Κ. Καβουλάκου), ἐκδ. Πόλις, 2000, σ. 48.

γενικής ανοχής, ενώ ή είσοδος στην κοινωνική κατάσταση είναι αυτή που οδηγεί στην κυριαρχούμενη από το φόβο διχόνοια⁴⁷. Ο Rousseau θέτει στο κέντρο της εικόνας του τη φυσική κατάσταση. Τελειώνοντας συνοψίζει «Ο άγριος ζει μέσα στον εαυτό του (δηλαδή πριν από κάθε κοινωνικοποίηση), αντίθετα ο κοινωνικός άνθρωπος είναι πάντα έξω από τον εαυτό του και μπορεί να ζήσει μόνο μέσα από τη γνώμη των άλλων»⁴⁸.

4. Η εξήγηση της ιδιοκτησίας

Τί είναι αυτό που δικαιολογεί τον δημιουργό να πει «αυτό που δημιούργησα μου ανήκει»; Το ερώτημα αυτό είναι ίσως πιό προωθημένο από εκείνο «γιατί κάτι μου ανήκει».

Ο Rousseau, στο δοκίμιό του για την «προέλευση της ανισότητας των ανθρώπων», έδινε απάντηση στο ερώτημα γράφοντας «Ο πρώτος άνθρωπος που περιμάντρωσε ένα μέρος γης και είπε «αυτό είναι δικό μου» και βρέθηκαν τότε άνθρωποι που τον πίστεψαν, έγιναν όλοι τους ιδρυτές της αστικής κοινωνίας, και έτσι προήλθε ή ατομική ιδιοκτησία»⁴⁹. Άλλοι τη στήριξαν σε μία διυποκειμενική αυτοδέσμευση των ανθρώπων της φυσικής ελευθερίας τους να χρησιμοποιεί ο καθένας αυθαίρετα κάθε πράγμα, δηλαδή της φυσικής τους κατάστασης για κοινή κατοχή (Grotius)⁵⁰. Τη στήριξαν επίσης στην κατ' ανάγκη γέννηση του ιδιωτικού δικαίου, ως απόρροια της φύσης του ανθρώπου να φτάσει σε σύγκρουση για τα περιορισμένα αγαθά, ένα δίκαιο που βγήκε, κατά τον Hume⁵¹, μέσα από τα ανθρώπινα πάθη και, ίσως, καλλίτερα, από ένα και μόνο πάθος: τον φόβο από τον θάνατο, φόβος που οδηγεί τη λογική στη γέννηση του Λεβιάθαν. Κατά τον Luhmann, η ατομική ιδιοκτησία οδηγεί στην ύψιστη μορφή της

47. J. Rousseau, A Discourse on a subject proposed by the Academy of Dijon: What is the origin of inequality among men and is it authorized by natural law? Στο Great Books τ. 38 σ. 323 έπ., σ. 343 έπ.

48. Βλ. Χόνετ, ό.π. σ. 52.

49. Rousseau, ό.π. μέρος 2ο σ. 348.

50. Βλ. γενικά N. Luhmann, Der Ursprung des Eigentums und seine Legitimation, Rechtstheorie, Beiheft 11, Technischer Imperativ und Legitimationkrise des Rechts, 1987, 1991, σ. 43 έπ. Επίσης R. Brandt, Eigentumstheorien von Grotius bis Kant, 1974, σ. 35 έπ.

51. Βλ. Brandt, ό.π. σ. 118 έπ.

κοινωνικής ζωής, τή λεγόμενη «κοινωνία τών ιδιοκτητῶν»⁵². Ἡ σημασία της γιὰ μὲν τὸ Δίκαιο εἶναι ὅτι ἡ διένεξη λύνεται μὲ τὸν κώδικα δίκαιο/ἄδικο, ἐνώ γιὰ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία, ὡς ἐξέλιξη τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, ἀποκτᾶ σημασία «προϋπόθεσης» σύμφωνα μὲ τὸν κώδικα ἔχω/δὲν ἔχω.

Καὶ ξαναγυρίζουμε στὸ ἐρώτημα «Γιατί αὐτὸ ποῦ ἐφτιαῖα μοῦ ἀνήκει»; Κυρίαρχη εἶναι ἡ ἀπάντηση ποῦ δίνει ὁ John Locke⁵³. Κάθε ἄνθρωπος ἀπὸ τὴ φυσικὴ κατάσταση καὶ τὸ δίκαιο τῆς φύσης ἔχει δικαίωμα πάνω στὴ ζωὴ του, τὴν ἐλευθερία καὶ τὰ ἀγαθὰ του, «κάθε ἄνθρωπος ἔχει ιδιοκτησία (κυριαρχία) πάνω στὸ ἴδιο τὸ πρόσωπό του. Ἀπὸ τὴν προσωπικὴ περιοχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀκτινοβολεῖ ἡ δύναμη τῆς θέλῃσης τοῦ ἀτόμου πάνω στὰ ἀγαθὰ τῆς φύσης ποῦ ὁ Θεὸς ἔδωσε σὲ κοινὴ κατοχὴ. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως φέρνει μέσα του τὸ μεγάλο θεμέλιο τῆς ιδιοκτησίας, ἀφοῦ εἶναι κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ συνεπῶς κύριος τῆς ἐργασίας του (labour), τῆς προσπάδειας τοῦ σώματός του καὶ τῆς δουλειᾶς (work) τῶν χειρῶν του. Ἄρα ὅ,τι ὁ ἄνθρωπος ἐπεξεργάζεται ἀποσπώντας το ἀπὸ τὴ φύση πρέπει νὰ τοῦ ἀνήκει. Κατὰ τὸν Locke, τὸ δίκαιο τῆς φύσης ἀναγνωρίζει μόνο μιὰ πηγὴ τῆς ιδιοκτησίας, τὴν ἐργασία, τὴν προσπάθεια. Ἐργαζόμενος ὁ ἄνθρωπος ἐπεκτείνει τὴ σφαῖρα τῆς δυνάμεώς του στὰ ἀντικείμενα τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος, ἐπεκτείνοντας ταυτόχρονα τὴ σφαῖρα τοῦ «ἐγὼ του», ἀφοῦ, μὲ τὴν ἐπεξεργασία, διοχετεύει στὰ πράγματα κάτι δικό του»⁵⁴.

Συνδυάζοντας τὴν ἐργασία, ὡς λόγο ὑπαγωγῆς τοῦ ἔργου στὸν δημιουργό του, μὲ τὴ θεμελιώδη ἀρχὴ τοῦ δικαίου τῆς φύσης «μὴ βλάβεις», ὁ Locke καταλήγει, «ἂν μοῦ πάρετε τὰ ἀγαθὰ ποῦ ἐφτιαῖα μὲ τὴν ἐργασία, παίρνετε καὶ τὴν ἐργασία μου, ἀφοῦ μ' αὐτὰ εἶναι δεμένη. Ἔτσι μὲ βλάπτετε, γι' αὐτὸ ἔχετε ὑποχρέωση νὰ ἀφήσετε ὅ,τι ἐφτιαῖα σὲ μένα, μοῦ ἀνήκει». Ἀπλουστευμένη θεωρία, βασισμένη στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς ἀνθρωπότητος – ποῦ στὴ συνέχεια πέρασε σὲ ἄλλο βᾶθος μὲ τὴν καντιανή, ἐγελιανὴ καὶ μαρξιστικὴ φιλοσοφία – ἀλλὰ καὶ στὴν ἀφοπλιστικὴ τῆς γενικότητος. Ὁ Locke ὅμως ἀφήνει μιὰ περιφῆμη

52. Βλ. Luhmann, ὁ.π. σ. 44.

53. J. Locke, An Essay concerning the true original extent and end of civil government, 1690, Great Books, τ. 35 σ. 25 ἐπ. παρ. 24 ἐπ. on property, ἰδίως παρ. 26. Βλ. καὶ W. Gordon, A property Right in Self-Expression. Equality and Individualism in the Natural Law of Intellectual Property, The Yale Law Journal 1993, σ. 1533 ἐπ. ἰδίως 1540-1553.

54. Locke, ὁ.π. παρ. 27-30.

ἐπιφύλαξη: «ἔχεις δικαίωμα σ' αὐτὸ ποὺ φτιάχνεις» «τουλάχιστον ὅμως ἐφόσον ἀφήγονται τουλάχιστον ἀρκετὰ καὶ καλὰ κοινὰ γιὰ ἄλλους»⁵⁵.

Τί λοιπὸν ἀνήκει στὸ δημιουργὸ καὶ ποιά τὰ δικαιώματα γιὰ τὴν ὑπόλοιπη ἀνθρωπότητα; Οἱ δημιουργοὶ ἔχουν ιδιοκτησία στὰ ἔργα τους, ἐφόσον τὸ δικαίωμα αὐτὸ δὲν παραβιάζει τὴν ἱκανότητα τῶν ἄλλων νὰ δημιουργήσουν, στηριζόμενοι πάνω στὴν προϋπάρχουσα μήτρα, στὴν κοινὴ κληρονομιά. Σ' αὐτὴν ὅλοι ἔχουν ἴσα δικαιώματα.

Ἔνας καλλιτέχνης, ὁ J.S.G. Boggs, στὴ μελέτη του «Σὲ ποιὸν ἀνήκει αὐτό;»⁵⁶ παρατηρεῖ: «Οἱ δημιουργοὶ εἶναι φυλακισμένοι. Φυλακίζονται μέσα στὴν ἴδια τὴν ἰδέα τους, τὴν εἰκόνα ἢ τὸ ποίημα τοῦ καλλιτέχνη καί, γιὰ νὰ ξεφύγουν, πρέπει νὰ βροῦν ὁδὸ διαφυγῆς. Τὰ σίδερα δὲν εἶναι φυσικά, ἀλλὰ φτιάχνονται ἀπὸ τὸ πνευματικὸ, τὸ συναισθηματικὸ καὶ ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τους. Λειτουργικὰ ὅμως εἶναι φυλακὴ, ὅπως τοῦ ὕλικου κόσμου». Συνεισφορά στὴν κουλτούρα σημαίνει χρῆση τῶν ἐργαλείων τῆς. Τὰ πνευματικὰ δημιουργήματα ὅταν γίνονται προσιτὰ στὸν κόσμο, ἀλλάζουν τὸν κόσμο. Ἐὰν δὲν ξεκινήσεις ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἀλλαγμένο κόσμο ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀρχή, αὐτὴ ἡ ἀσυνέχεια εἶναι ἓνα ὑποδεέστερο κοινὸ πράγμα. Ἡ ἐπιφύλαξη τοῦ Locke αὐτὸ τὸν κίνδυνο θέλει νὰ ἀποτρέψει. Ἀποκλείει στὸν δημιουργὸ νὰ ἔχει ιδιοκτησία στὶς ἀφήρημένες ιδέες, διαφορετικὰ τὸ ρολοὶ θὰ ξαναγύριζε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ γιὰ τὴν ἐπαναποκάλυψη τῶν ιδεῶν. Ἐὰν ἡ ἰδέα τῆς ἀγάπης παιδιῶν, ἐχθρικῶν μεταξύ τους οἰκογενειῶν, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Ρωμαίου καὶ τῆς Ἰουλιέττας, ἀνῆκε σὲ κάποιον δημιουργό, δὲν θὰ εἶχε παρουσιασθεῖ ποτὲ τὸ West side story.

Καὶ ἐπειδὴ βρισκόμαστε στὸν χῶρο τῆς τέχνης καὶ τῆς λογοτεχνίας, ἄς ἀφήσουμε τὸν Τολστόϊ⁵⁷ νὰ ἀφηγεῖται στὸν «Χόλστομερ» - μέσω τῆς τεχνικῆς τῆς «ἀνοικείωσης»⁵⁸ - πῶς τὸ ἄλογο Σερπουχόβσκοϊ ἀντιλαμβάνεται τὸ δικαίωμα

55. Locke, ὅ.π. στὸ τέλος παρ. 26.

56. J.S.G. Boggs, Who Owns This? 68 Chicago-Kent L.Rev. (1993) ἀναφορ. ἀπὸ W. Gordon, A property Right, ὅ.π. σ. 1570.

57. Βλ. T. Τοντόροφ (ἐπιλογή) Θεωρία Λογοτεχνίας. Κείμενα τῶν Ρώσων Φορμαλιστῶν, (ἐκδ. Ὀδυσσεύς), 1966, 1995, σ. 98 ἐπ.

58. Ἡ τεχνικὴ τῆς ἀνοικείωσης στὸν Τολστόϊ ἐγκτεται στὸ ὅτι δὲν ἀποκαλεῖ τὸ ἀντικείμενο μὲ τὸ ὄνομά του ἀλλὰ τὸ περιγράφει σὰν νὰ τὸ βλέπει γιὰ πρώτη φορά, βλ. Τοντόροφ, ὅ.π. σ. 98.

της ιδιοκτησίας, ίσως σε αντιπαράθεση με τη λεγόμενη «ύψιστη κοινωνία τῶν ιδιοκτητῶν». Ἡ ἀφήγηση:

«Ὅτι ἀφοροῦσε τὸ μαστίγιο καὶ τὴ θρησκεία, τὸ εἶχα ἀπολύτως καταλάβει, αὐτὸ ὅμως πού μοῦ φαινόταν τότε σκοτεινό, ἦταν ἡ ἐκφραση «τὸ πουλάρι του»: οἱ ἄνθρωποι μὲ συνέδεαν λοιπὸν κατὰ ἓναν ὀρισμένο τρόπο μὲ τὸν σταβλάρχη. Δὲν κατόρθωνα νὰ καταλάβω σὲ τί συνίστατο αὐτὸς ὁ δεσμός. Τὸ ἀντιλήφθηκα τελικὰ πολὺ ἀργότερα, ὅταν μὲ χώρισαν ἀπὸ τὰ ἄλλα ἄλογα. Ἀλλὰ καὶ τότε ἀκόμη δὲν καταλάβαινα πῶς μπορούσε κανεὶς νὰ μὲ θεωρεῖ, ἐμένα, ὡς ιδιοκτησία κάποιου ἀνθρώπου. Οἱ λέξεις «τὸ ἄλογό μου» ἀναφέρονταν σ' ἐμένα, ἓνα ζωντανὸ ἄλογο, κάτι τὸ ὅποιο μοῦ φαινόταν ἐξίσου περιεργό μὲ τὶς λέξεις: «ἡ γῆ μου», «ὁ ἀέρας μου», «τὸ νερό μου». Οἱ λέξεις ὡστόσο αὐτὲς μοῦ εἶχαν κάνει βαδιὰ ἐντύπωση. Δὲν ἔπαυα νὰ τὶς σκέπτομαι. Ἦταν πολὺ ἀργότερα, κι ἀφοῦ εἶχα δημιουργήσει μὲ τοὺς ἀνθρώπους τὶς πιὸ ποικίλες σχέσεις, πού κατάλαβα τὴ σημασία τὴν ὁποία ἀποδίδουν οἱ ἄνθρωποι σ' αὐτὲς τὶς λέξεις. Νὰ ποιά εἶναι αὐτὴ ἡ σημασία: ἡ στάση τὴν ὁποία τηροῦν οἱ ἄνθρωποι στὴ ζωὴ ἐξαρτάται ὄχι ἀπὸ τὶς πράξεις ἀλλὰ ἀπὸ τὰ λόγια. Αὐτὸ πού ἐκτιμοῦν δὲν εἶναι τόσο ἡ δυνατότητα νὰ κάνουν ἢ νὰ μὴν κάνουν κάτι, ὅσο ἡ δυνατότητα νὰ «προφέρουν» γιὰ διάφορα ἀντικείμενα ὀρισμένες λέξεις τὶς ὁποῖες ἔχουν συμφωνήσει μεταξύ τους. Οἱ λέξεις αὐτὲς τὶς ὁποῖες θεωροῦν πολὺ σημαντικὲς εἶναι οἱ λέξεις «μου» καὶ «μας». Τὶς χρησιμοποιοῦν γιὰ πλάσματα, γιὰ ἀντικείμενα, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ γῆ, γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ γιὰ τὰ ἄλογα. Ἔχουν δὲ συμφωνήσει μεταξύ τους ὅτι τὸ ἴδιο ἀντικείμενο δὲν μπορεί νὰ ἀποκληθεῖ «μου», παρὰ μόνο ἀπὸ ἓνα καὶ μόνο πρόσωπο. Ἐκεῖνος τώρα ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὸ παιγνίδι αὐτό, λέει «μου» γιὰ τὸν μεγαλύτερο δυνατὸ ἀριθμὸ ἀντικειμένων, θεωρεῖται ὡς ὁ εὐτυχέστερος. Γιατί συμβαίνει αὐτό; Τὸ ἀγνοῶ, πάντως ἔτσι εἶναι. Ἄλλοτε νόμιζα ὅτι αὐτὸ συνέδεόταν μὲ κάποιον ἄμεσο πλεονέκτημα, ἀλλὰ ἔκανα λάθος... Ἀργότερα, ὅταν εἶχα διευρύνει τὸν κύκλο τῶν παρατηρήσεών μου, ἔφθασα νὰ μάθω ὅτι ὁ ἄρτος «μου» δὲν ἔχει ἄλλο λόγο ὕπαρξης ἀπὸ τὸ χαμηλὸ αὐτὸ ἐνστικτο πού οἱ ἄνθρωποι τὸ ὀνομάζουν αἰσθημα ἢ δικαίωμα ιδιοκτησίας».

5. Ἡ ἄνοδος. Στὸν δρόμο τῆς ἐξέλιξης τῆς τέχνης

Τὴν καδιέρωση τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας ἀκολούθησε ἡ ἄνοδός της.

Τὴ σημαίνει ἄνοδος τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας. Πῶς ἀπὸ τὰ κλασικὰ ἀριστουργήματα τοῦ λόγου καὶ τῆς τέχνης καὶ τὸ κριτήριό τοῦ «ἀριστοτελικοῦ

μεγέθους», ή προστασία τών έργων επεκτάθηκε ακόμα στα λεγόμενα «μικρά κέρματα» όπως είναι οι χάρες, οι οδηγοί πόλεων, οι συνταγές φαγητών, οι καμβάδες, τὰ μηχανογραφικά έντυπα, τὸ ἐποχιακὸ μοντέλο μόδας μὲ μοναδικὸ κριτήριο τὴν κάποια ιδιοτυπία τους; Σ' αὐτὸ συνέβαλε ἡ ἐξέλιξη τῆς τέχνης ἀποφασιστικά.

Ὁ Kant πρόσφερε στὴν τέχνη τὸν χαρακτήρα τῆς σὰν λειτουργία πνευματική⁵⁹. Ἡ συνείδηση δὲν λειτουργεῖ ἐδῶ σὰν διάνοια, οὔτε τελολογικά ἀλλὰ ὡς αἰσθητικὴ ἀξιολογικὴ συνείδηση, ὡς δύναμη, ποὺ ἐπιτρέπει τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ στὴν ἡθικὴ ζωὴ. Στὴ σκέψη αὐτὴ στηρίχθηκε ἡ ἐγγεληνὴ ἰδεαλιστικὴ ἀντίληψη ὅτι ἡ τέχνη συμμετέχει στὴ διαλεκτικὴ πορεία τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν αὐτοσυνείδηση⁶⁰. Ἐτσι μέσα στὸ ἔργο ἐπέρχεται σύγχυση τοῦ ἰδανικοῦ μὲ τὸ πραγματικὸ, τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὸ ἀντικείμενο, ἡ φύση γίνεται πνεῦμα καὶ τὸ πνευματικὸ, αἰσθητὸ σὰν τὴ φύση. Ὁ αἰσθητικὸς ἰδεαλισμὸς ρίχνει τὸ βάρος στὸ ὑποκειμένο, στὸ δημιουργικὸ ἐγώ⁶¹. Τὸ ἔργο εἶναι πλάσμα τῆς καλλιτεχνικῆς φαντασίας σὰν τὸ κάλλος νὰ μὴν ὑπάρχει στὴν πραγματικὴ φύση ἀλλὰ μόνο στὴν πλασματικὴ, σ' αὐτὴ ποὺ ὁ δημιουργὸς φτιάχνει⁶².

Νὰ πὼς ἀντιλαμβάνεται τὸ κάλλος ὁ Σοπενχάουερ στὶς διάφορες μορφές τῆς τέχνης καὶ τῆς λογοτεχνίας⁶³: Τὸ κάλλος στὴ γλυπτικὴ βρίσκεται στὴ χάρη, δηλαδὴ στὴν αὐστηρὴ ἀναλογία ὄλων τῶν μερῶν. «Ἐνώστε τὸ κάλλος καὶ τὴν τέλεια χάρη καὶ θὰ ἔχετε τὴν πιὸ καθαρὴ δέληση στὸν ἀνώτερο βαθμὸ τῆς ἀντικειμενοποίησής της. Ὁ Λαοκόων δὲν φωνάζει. Συμβιβάζεται ἡ κραυγὴ μὲ τὸ κάλλος; Ἡ ζωγραφικὴ, πέρα ἀπὸ τὸ κάλλος καὶ τὴ χάρη, ἔχει γιὰ κύριο ἀντικείμενο τὸν χαρακτήρα. Τὸ τεράστιο ἔργο τῆς ζωγραφικῆς⁶⁴ στὴν ἱστορία τὸ ἐκπληρώνει

59. Κυρίως στὴν *Kritik der Urteilstkraft*, ἔκδ. 1979, ἰδίως παραγρ. 42 ἕως 53.

60. *G. Hegel, Vorlesungen über die Ästhetik (Werke) τ. I (1842), II καὶ III (1843), ἰδίως I σ. 157, 164, 192, 219.*

61. Στὴ βάση τοῦ ἰδεαλισμοῦ ὑπάρχει ἡ συνειδητοποίηση τῆς μοναδικότητος τοῦ πνεύματος, τοῦ ἀντικειμενικοῦ νόμου καὶ τοῦ δημιουργικοῦ χαρακτήρα τῆς γνώσης, *I. Μποχένκι, Ἱστορία τῆς Σύγχρονης Εὐρωπαϊκῆς Φιλοσοφίας (20ὸς αἰώνας), Εἰσαγ. Μετάφρ. Χ. Μαλεβίτση (Δωδώνη) 1975, σ. 134.*

62. Κατὰ τὸν *E. Bloch, Das Prinzip Hoffnung Bd. 2 (Surkamp Verl.) 1959 (ἔκδ. 11-15) 1968 σ. 945 ἔκ. ἡ τέχνη ἔχει ἀλληγορικὸ χαρακτήρα καὶ τὸ τοπίο τῆς ἐλπίδας, ἀκόμα καὶ σὲ εἰκόνα τρόμου, εἶναι τὸ αἰσθητικὸ ὠμέγα, σ. 951.*

63. *Schopenhauer, Ὁ κόσμος σὰν βούληση, ὕ.π. σ. 279 ἐπ. 285, 287.*

64. Βλ. *Schopenhauer, ὕ.π. σ. 292.*

βάζοντάς μας κάτω από τὰ μάτια τις σκιηνές τῆς ζωῆς. Καμιά τέχνη πάλι δὲν εἶναι ἰκανὴ νὰ παραβληθῆι μὲ τὴν ποίηση, γιατί ἔχει ὅ,τι λείπει ἀπὸ τις εἰκαστικές τέχνες, τὴν προοδευτικὴ ἀνάπτυξη, ἄλλοτε περιγραφικὴ, ἄλλοτε ἀφηγηματικὴ ἄλλοτε δραματικὴ. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐκδηλώνεται μόνο μὲ τὴ στάση καὶ τὴν ἔκφραση τῆς φυσιογνωμίας του, ἀλλὰ μὲ μία συνέχεια ἀπὸ πράξεις, σκέψεις καὶ συνακόλουθα παθήματα⁶⁵. Γιὰ τὸν Σοπενχάουερ, ἡ τραγωδία εἶναι τὸ ἀνώτερο ποιητικὸ εἶδος, τόσο γιὰ τὴ δυσκολία τῆς ἐκτέλεσης ὅσο γιὰ τὸ μεγαλεῖο τῆς ἐντύπωσης ποὺ δημιουργεῖ. Σ' αὐτὴ δὲν ἀναζητᾶμε τὴ δικαιοσύνη⁶⁶. Ποιὸ ἦταν τὸ ἔγκλημα τῆς Ὀφηλίας, τῆς Δεισδαίμονας, τῆς Κορδέλια στὰ σαιξπηρικά ἔργα; Ἡ σημασία τῆς τραγωδίας: ὁ ἥρωας δὲν ἐξιλεώνει τὰ ἀτομικὰ ἀμαρτήματά του ἀλλὰ τὸ προπατορικὸ, δηλαδὴ τὸ ἔγκλημα τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς. Ὁ Καλντερόν τὸ λέει μὲ εἰλικρίνεια «Γιὰ τὸ πιὸ μεγάλο ἔγκλημα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ποὺ γεννήθηκε»⁶⁷. Καὶ ἐδῶ θὰ μπορούσε νὰ διερωτηθῆι κάποιος γιατί χάθηκε ἡ τραγωδία; Τὸ ἔργο ξεπερνᾷ ἔτσι τὰ φυσικὰ δεδομένα, εἶναι κάτι τὸ ὑπερβατικὸ. Τὸ ὑποκειμένο ἐξουσιάζει τὸ ἀντικείμενο, τὸ μεταχειρίζεται καὶ τὸ μορφοποιεῖ, μὲ μιὰ μορφή-σύμβολο ποὺ ἐπιβάλλεται στὴ φύση ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν δημιουργό. Ὁ δημιουργὸς συνεπῶς δὲν ἀντιγράφει τὴ φύση, ἀλλὰ τὴν κατακτᾷ καὶ τὴν μεταπλάθει. Ὁ αἰσθητικὸς ρεαλισμὸς, ἀντίθετα, μεταφέρει τὸ βάρος ἀπὸ τὸ ὑποκειμένο στὸ ἀντικείμενο, τὰ πράγματα καὶ τις μορφές. Ἡ ἀκραία ρεαλιστικὴ ἀντίληψη θὰ θελήσει τὴν τέχνη σὰν μίμηση τῆς φύσης. Ὅσο πιστότερη ἡ ἀντιγραφή, ὅσο πιὸ ζωντανὴ καὶ φυσικὴ εἶναι ἡ ἀντιγραφή καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς φύσης, τόσο αὐξημένος ὁ βαθμὸς τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, ἡ τελειότητά τῆς⁶⁸.

Ἀπὸ τὸν ρεαλισμὸ ἀρχίζει ὁ δρόμος γιὰ τὴν πρωτοποριακὴ τέχνη. Οἱ ἱμπρεσσιονιστές, μέσα ἀπὸ μιὰ φαινομεναλιστικὴ ἀντίληψη ποὺ ταυτίζει τὸ ἀντικείμενο μὲ τὴ στιγμιαία αἰσθητικὴ ἐντύπωση, ἐπίζητοῦν ν' ἀποδώσουν πιστὰ τὸ ἀντικείμενο, ὄχι ὅμως τὴ στατικὴ του μορφή καὶ τὰ χρώματα ἀλλὰ τὴ φευγαλέα παράστασή του⁶⁹. Ὁ ἱμπρεσσιονισμὸς, μὲ τὴν κυριαρχία τῆς στιγμῆς πάνω στὴ

65. Βλ. Schopenhauer, ἔ.π. σ. 309 ἐπ. 311.

66. Βλ. Schopenhauer, ἔ.π. σ. 322.

67. Βλ. Schopenhauer, ἔ.π. σ. 324.

68. Βλ. καὶ Θ. Παρισάκη, *Φιλοσοφία καὶ Τέχνη* (Ζήτηρας) 2004, σὲ σχέση μὲ τὸν αἰσθητικὸ ὑποκειμενισμό (Descartes, Spinoza, Hobbes), σ. 79 ἐπ.

69. Βλ. γενικὰ A. Hauser, *Κοινωνικὴ ἱστορία τῆς τέχνης* (ἐκδ. Κάλβος) 1970, τ. 4, σ. 216 ἐπ. ἰδίως 219-222.

διάρκεια και τή συνέχεια, τονίζει την ήρακλείτεια θεώρηση ότι η πραγματικότητα είναι ένα γίγνεσθαι, μία διαδικασία, όχι ένα είναι. Προγενέστερα η τέχνη ήταν άπορροια σύνθεσης. Για τον ιμπρεσσιονισμό είναι άπορροια ανάλυσης. Δεν δίνει το όλο αντικείμενο αλλά τα κομμάτια του. Δεν επεκτείνει τα μοτίβα, δεν πλουτίζει τα τεχνικά μέσα όπως ο νατουραλισμός, αλλά χρησιμοποιεί τη συντόμευση και την απλοποίηση, για να ενεργοποιήσει την όραση, μια αισθητική αρχή που πηγάζει από τον Σοπενχάουερ: «Ο καλλιτέχνης μας δανείζει τα μάτια του για να κοιτάξουμε τον κόσμο»⁷⁰. Ο καλλιτέχνης απαλλάσσεται από τις προσωπικές του έγνοιες: «για τον καλλιτέχνη 'άντληψη' είναι το ίδιο ανεξάρτητα αν βλέπουμε τη δύση του ήλιου από μία φυλακή ή ένα παλάτι». Η μορφική βίωση του κόσμου γίνεται το πραγματικό θέμα της τέχνης μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα.

Αυτή η άρνηση της στατικότητας του αντικειμένου αρχίζει να είναι η κυρίαρχη φυσιολογία της πρωτοποριακής τέχνης. Μέχρι τον ιμπρεσσιονισμό, σαν αποκορύφωση της πορείας της τέχνης από αιώνες, ανεξάρτητα από την ταλάντευση μεταξύ ιδεαλισμού και ρεαλισμού, η σχέση της τέχνης με τη φύση δεν είχε αμφισβητηθεί. Στις μεταϊμπρεσσιονιστικές τέχνες το δέσιμο της τέχνης με τη φύση κόβεται. Η σχέση μ' αυτήν δεν είναι σχέση αναπαραγωγής αλλά σχέση παραβίασης⁷¹. Έτσι ο φουτουρισμός, επιδιώκοντας ν' απομακρύνει την όραση από ό,τι είχε συνηθίσει να βλέπει, με μέθοδο τη σύντμηση και την πύκνωση, ζητάει να δώσει στο έργο μόνο το στοιχείο που μπορεί να «ζήσει», να συγκαταστήσει δηλαδή η συνειδηση, χρησιμοποιώντας γι' αυτό τα μέσα και άλλων ειδών τέχνης⁷². Η ζωγραφική αποζητάει την κίνηση, η μουσική δεν είναι μόνο ακρόαμα αλλά και φαντασία.

Οι εξπρεσσιονιστές εξάλλου μεταμορφώνουν ή παραμορφώνουν τη φύση επαναστατικά, χωρίς περιορισμούς ή κανόνες, προκειμένου να εκφράσουν τον έσωτερο τους κόσμο, να ελευθερωθούν, να εξομολογηθούν. Έδώ το έργο έχει λιγότερη εκφραση και περισσότερη σημασία, που πηγάζει από τη δομή του κοινωνικού

70. A. Schopenhauer, Die Welt als Wille und Vorstellung 1818, 1859 (Ο κόσμος σαν βούληση και παράσταση, έκδ. Αναγνωστική) βιβλ. τρίτο, VIII, σ. 245.

71. Βλ. Hauser, ό.π. σ. 269.

72. Βλ. E. Παπανούτσο, Αισθητική, 1976, σ. 166 και E. Gombrich, The story of Art, 5 έκδ., 1983, σ. 456 έπ.

χώρου και χρόνου, τις κοινωνικές τάξεις, την ιδιοσυγκρασία, τους ψυχολογικούς τύπους, τις προτιμήσεις, την «έποχή» που ζει το έργο.

Ο κυβισμός, στη συνέχεια, αναζητώντας ν' ανακαλύψει τη «μορφή καθαυτή σαν την πιο χειροπιαστή πραγματικότητα»⁷³, της δίνει δική της νομοτέλεια, ένα τακτοποιημένο χάος. Βιογράφος του Μπράκ θεωρεί τον κυβισμό «πρώτα από όλα διασκέδαση» αλλιώς δέν θα ήταν τίποτε: «ένας πίνακας μέσα στην κορνίζα είναι κάτι που πάντοτε υπήρχε», γράφει η Γιέρντρουν Στάιν, «τώρα όμως ο πίνακας θέλει να βγει από την κορνίζα και αυτό είναι η αρχή του κυβισμού»⁷³. Και κάπου εδώ, αφού χάθηκε ο δεσμός του έργου με τη «φύση», χάνεται και η μέσα από αυτό εκδήλωση του συνειδητού εγώ του δημιουργού: το έργο παύει να εκφράζει μία προσωπικότητα. Ο ντανταϊσμός αργότερα αναζητάει την αισθητική αξία στην κατάλυση και την αναρχία. Αν ο 19ος αιώνας ζητούσε μία ισορροπία μεταξύ παλιού και καινούργιου, ο ντανταϊσμός ζητάει ολοσχερή καταστροφή των εξαντλημένων παραδοσιακών μέσων έκφρασης.

Έτσι η τέχνη φτάνει στον υπερρεαλισμό⁷⁴. Έδώ ο δημιουργός αντίκει την έμπνευσή του μόνο από το χώρο του μή συνειδητού. Κυριαρχεί ο άκρατος και ακριτος υποκειμενικός ψυχισμός (το όνειρο, το παραλήρημα, ή παραισθήση κ.ά.) έτσι, ώστε το έργο να μην έχει οργάνωση και τάξη μορφής, μιά και η μορφή υποδέεται συνειδητή. Ο υπερρεαλισμός έτσι καταλήγει σε μία κατάλυση των συνόρων μεταξύ των τεχνών, στην ένωσή τους κατά κάποιο τρόπο σε ποίηση, στη μεταμόρφωση της ζωγραφικής σε λογοτεχνία. Η τέχνη καταφεύγει στην ορδολογοποίηση του παραλόγου, του ανορδολογικού. Δίνοντας μία άλλη έρμηνεία στην μπεργκσονική έννοια της ζωής σαν διάρκειας και ροής⁷⁵, σαν χρόνου καθαρά διαφορετικού από τον χώρο και τον χρόνο των φυσικών επιστημών, η τέχνη

73. Βλ. Αλεξ. Ντάντσεφ, Ζορζ Μπράκ (βιογραφία) 2005, έκδ. Χάμις Χάμιλτον (βλ. άρθρο «Ζορζ Μπράκ και κυβισμός» του The Observer, Καθημ. 4.8.2005). Επίσης βλ. Παπανούτσο, ό.π. σ. 180.

74. Βλ. R. Huyghe, L'art et l'homme (Larousse) 1961, σ. 453, και γενικά M. Raymont, De Baudelaire au surrealisme, 1933.

75. Αναφορά στη μπεργκσονική φιλοσοφία ιδίως «Η δημιουργός εξέλιξη», βλ. Μποχέντσι, Ιστορία, ό.π. σ. 139-140. Επίσης κατά τον Βίλχελμ Ντιλτάϊ, η τελευταία λέξη της κοσμοαντίληψης που ανάγεται στις έσχατες στάσεις της ζωής είναι η σχετικότητα κάθε είδους ανθρώπινης αντίληψης, τὰ πάντα ρέουν και οὐδέν μένει, αναφ. από Μποχέντσι, Ιστορία, ό.π. σ. 160.

και ιδιαίτερα ή λογοτεχνία και κυρίως ή κινηματογραφική τέχνη, δίνουν τήν έμφαση στην αδιάκοπη ροή τής κίνησης, στις εικόνες που δίνει ή άποσύνδεση του κόσμου μέσα από το καλειδοσκόπιο. Πρωταγωνιστεί το σήμερα, τούτη ή ήμέρα, ό μονόλογος, τονίζεται ή συγχρονικότητα των περιεχομένων στη συνείδηση, το ένυπαρκτο του παρελθόντος στο παρόν, και ή σχετικότητα του χώρου και χρόνου, δηλαδή τονίζεται ή αδυναμία διαφορισμού των μέσων με τα όποια κινείται ό νοός. Έτσι το άσυνείδητο παραμέρισε το συνειδητό υποκειμένο από τήν τέχνη, παραμέρισε τή φύση, παραμέρισε τήν πλοκή, τον ήρωα και τελικά μάς έδωσε το έργο ως αντικείμενο, χωρίς αισθητικό περιεχόμενο.

Από τα μέσα του 19ου έμφανίζεται ό νεωτερισμός (ή, άλλως, νεωτερικότητα). Το χρώμα, οι γραμμές, οι ήχοι και ή κίνηση, παρατηρεί ό Habermas, έπαψαν να έξυπηρετούν κυρίως τήν αναπαράσταση. Τα μέσα τής έκφρασης και οι τεχνικές παραγωγής έγιναν τα αισθητικά αντικείμενα και παραπέμπει στον Adorno. Γι' αυτόν, τίποτε δέν μπορεί πλέον να θεωρηθεί ως αυτονόητο σε ό,τι άφορα τήν τέχνη: ούτε ή ίδια ή τέχνη, ούτε ή τέχνη σε σχέση της με το Όλο, ούτε και το δικαίωμα τής τέχνης να υπάρχει. Αυτό άκριβώς που ό υπερρεαλισμός άρνήθηκε «Τό δικαίωμα ύπαρξης τής τέχνης ως τέχνης»⁷⁶.

Στήν περίοδο του μετανεωτερισμού (ή άλλως τής μετανεωτερικότητας), που ξεκινάει τή δεκαετία του 60, έμφανίζεται ή λεγόμενη «μαζική κουλτούρα» που περιλαμβάνει το σύνολο των προϊόντων που προσφέρονται όχι σ' έναν περιορισμένο πλέον κύκλο αλλά στην όλότητα των ανθρώπων, άγροτων ή διανοούμενων. Τα προϊόντα της είναι «έμπορεύματα»⁷⁷ που επιβάλλονται με τή διαφήμιση και με τή μορφοποίηση νέων αισθητικών προτύπων που δέν έχουν σχέση με τήν αισθητική και το κάλλος, αλλά περισσότερο με οικονομικά συμφέροντα⁷⁸.

76. Βλ. *J. Habermas, Modernity versus postmodernity*, στο Συλλ. έργο (ed) *J. Alexander-St. Seidman, Culture and Society. Contemporary Debates* (Cambr. Un.Pr.) 1990, 2000, s. 342 ep. 349.

77. Βλ. *G. Debord, Η Κοινωνία του Θεάματος*, (Διεθνής Βιβλιοθήκη) 2000, σ. 32 «Τό θέαμα είναι ή στιγμή όπου το έμπόρευμα έπέτυχε τήν ολοκληρωτική κατοχή τής κοινωνικής ζωής». Εξάλλου τό θέαμα άπομακρύνει τό άμεσο βίωμα και μάς δίνει μόνο τήν αναπαράστασή του, γίνεται συγκεκριμένη άντιστροφή τής ζωής και κατάλήγει σε αυτόνομη κίνηση του μύ-ζωντος, βλ. *Debord, ό.π. σ. 13*.

78. Σύμφωνα με τον *Τοντόροφ*, Θεωρία τής Λογοτεχνίας, ό.π. σ. 321, ή άντικατάσταση των ύψηλων ειδών από τα «άγοραία είδη» είχε δύο συνέπειες: 1) τήν ολοκληρωτική έξαφάνιση

Οί στοχαστές της κριτικής θεωρίας⁷⁹ της Σχολής της Φραγκφούρτης βλέπουν σάν χαρακτηριστικά της μαζικής κουλτούρας: την τυποποίηση, με επανάληψη των ιδίων θεμάτων με επίφαση πρωτοτυπίας, την ταύτισή της με το υπάρχον, χωρίς να αποβλέπει στην υπέρβαση της κατεστημένης τάξης πραγμάτων ούτε να προβάλλει την εικόνα ενός καλλίτερου κόσμου, το σκοπό της να γεμίζει τον ελεύθερο χρόνο του ανθρώπου προσφέροντας στο δέκτη «φιγή» από την πραγματικότητα και προετοιμασία για μία ακόμη εργάσιμη μέρο. Αναγνωρίζουν ότι ή τέχνη, το πραγματικό πνευματικό δημιούργημα, δέν μπορεί να λειτουργήσει γιατί έμποδίζεται από τή μαζική κουλτούρα, ισχυρότατο αντίπαλο, πού παρουσιάζεται «κάτω από τo δικό της ένδυμα», κατά τήν έκφραση του Μαρκοῦζε⁸⁰, «μέ τo δικό της όνομα» πού τείνει να καταργήσει τή διάκριση κουλτούρας και πολιτισμού⁸¹. Αντίθετες όμως θέσεις των λεγόμενων πλουραλιστών διαπιστώνουν μεγάλη διάδοση του καλού αναγνώσματος, του ακροάματος, της σοβαρής μουσικής, υπενθυμίζοντας τήν υποβαθμισμένη ζωή των περασμένων αιώνων και τήν τότε ίσοπεδωμένη κουλτούρα⁸² των μεγάλων στρωμάτων του λαού.

ύψηλων ειδών όπως της ώδης και της έποποιίας και 2) τή διείσδυση των τεχνικών του αγοραί-ου είδους στο ύψηλό είδος.

79. Βλ. Ζ. Σαρίκα, Εισήγηση στη Συλλογή «Τέχνη και μαζική κουλτούρα, 1984, έκδ. Ίψιλον/βιβλία σ. 9 έπ. 17 έπ., ιδίως 18-19.

80. Χ. Μαρκοῦζε, Παρατηρήσεις για έναν επαναπροσδιορισμό της κουλτούρας, 1965, στη Συλλογή «Τέχνη και μαζική κουλτούρα» (Μετάφ. Ζ. Σαρίκα) 1984, έκδ. Ίψιλον/βιβλία σ. 27 έπ., 29-30.

81. Για τον περίπλοκο χαρακτήρα του πολιτισμού και της κοινωνίας καθώς και για τις θεωρητικές προσεγγίσεις (υποκειμενική, σημασία - κοινωνικές πιέσεις) βλ. J. Alexander, Analytic Debates: Understanding the relative autonomy of culture, στο J. Alexander - St. Seidman, Culture and Society, 1995, (Cambr. Univ. Press) σ. 1 έπ. σ. 26. Βλ. επίσης Walter Benjamin, Το έργο τέχνης στην έποχή της τεχνικής αναπαραγωγικότητάς του, 1936 στο Δοκίμια για τήν τέχνη, (μετ. Δ. Κούρτοβιχ) έκδ. Κάλβος 1978 σ. 9 έπ. «κατά βάση τo έργο τέχνης ήταν πάντα αναπαραγόμενο σ. 12, όμως ακόμα και από τo πιο τέλειo αντίγραφο λείπει ένα πράγμα: τo «εδώ» και τo «τόρα» του έργου τέχνης, σ. 14 έτσι ώστε τo αίσθημα για τo όμοιoδες στον κόσμο να έχει αύξηθει χάρη στην αναπαραγωγή, σ. 17.

82. Για τή μόρφωση πού διακρίνεται σε καλλιέργεια (Kultur, πρακτική όψη της μόρφωσης) και διαφωτισμό (ή θεωρητική πλευρά της μόρφωσης) και για τή διαχωριστική γραμμή μεταξύ χρήσης και κατάχρησής τους βλ. Moses Mendelson, «Τί σημαίνει διαφωτίζω». Στη συλλογή «Τί είναι διαφωτισμός» (μετάφ. Μ. Σκουτερόπουλου) 1989, έκδ. Κριτική, σ. 9, 16.

Έκει κοντά τοποθετείται με αισιοδοξία και ο Habermas παρατηρώντας: Η υπερρεαλιστική προσπάθεια να ελευθερώσει τις έκρηκτικές ενέργειες για να ανατινάξουν τη σφαίρα της τέχνης και να επιβάλει τη συμφιλίωση της τέχνης με τη ζωή, παραμερίζοντας τη διαφορά μεταξύ έργου τέχνης και άντικειμένου καθημερινής χρήσης, μεταξύ συνειδητής θεατρικής παράστασης και αυθόρμητης παρόρμησης, κατέληξαν τελικά να ξαναφέρουν πίσω και να ξαναφωτίσουν αυτές τις δομές τέχνης που οι υπερρεαλιστές επεδίωκαν να διαλύσουν. Η ριζοσπαστική προσπάθεια «πλαστής άρνησης του πολιτισμού» νομιμοποίησε εκ νέου την παράσταση ως μέσο φαντασίας, τη μεταφυσική του έργου τέχνης στην κοινωνία, τον σχεδιασμένο χαρακτήρα της καλλιτεχνικής παραγωγής και το γνωστικό καδεστώς της κρίσης⁸³.

6. Τέχνη και Ήθικη Αξία

Η μετάβαση στον μετανεωτερισμό ήταν κρίσιμη για το θέμα της λεγόμενης ήθικης ή καλλιτεχνικής αξίας του έργου. Πρέπει ένα έργο να είναι σοβαρό ή να αντανακλά παραδοσιακή αξία;

Στην υπόθεση Miller κατά της Πολιτείας Καλιφόρνιας (1973), που άφορουσε δίωξη για ανήθικότητα (αίσχροτητα) κατά προσώπου που είχε ταχυδρομήσει φυλλάδια διαφήμιζοντα βιβλία ανήθικου περιεχομένου⁸⁴, το Άνωτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ έκρινε ότι ο ανήθικος χαρακτήρας του έργου δεν καλύπτεται συνταγματικά (First Amendment). Το έργο μπορεί να χαρακτηριστεί ως ανήθικο με ένα από τα τρία κριτήρια: «εάν ο μέσος άνθρωπος που εφαρμόζει σύγχρονες κοινωνικές αντιλήψεις βρίσκει ότι το έργο, ως όλο, απευθύνεται σε μη ήθικα ενδιαφέροντα ή όταν προκαλεί ή περιγράφει συμπεριφορά χαρακτηριζόμενη από το νόμο ως ανήθικη, ή όταν το έργο, στο σύνολό του, στερείται σοβαρής λογοτεχνικής ή καλλιτεχνικής, πολιτικής ή επιστημονικής αξίας». Αργότερα προβλήθηκε ότι το κριτήριο της «σοβαρής καλλιτεχνικής αξίας» πέθανε μαζί με τον Νεωτερισμό. Το 1972 φέρεται να χρησιμοποίησε πρώτος τον όρο μετανεωτερισμό (metamodernism) ο κριτικός Leo Steinberg. Προσπάθειες να δοθεί όρισμός του «Μεταμοντερνισμού» απέτυχαν διότι θεωρήθηκε ότι δεν αντιπροσώπευε

83. Habermas, ό.π. σ. 350.

84. Αναφ. από A. Adler, Post-modern Art and the death of Obscenity law, The Yale Law Journal 1990, σ. 1359 έπ. 1362 έπ.

μία συγκεκριμένη καθαρή κίνηση αλλά ένα είδος πλουραλιστικού, πολυπρόσωπου ξεσηκωμού κατά των έπιταγών του Νεωτερισμού. Ο τελευταίος φέρεται να ξεκίνησε το 1860 με τον ζωγράφο Manet και να αυτοκαταστρέφεται με τη μινιμαλιστική κίνηση του 1960. Ο Νεωτερισμός όμως διαμορφώθηκε από τον Clement Greenberg στο έργο του *Modernist Painting* το 1950, ήταν καθαρά πουριτανή κίνηση. Ο Νεωτερισμός έπρεπε να διακρίνει μεταξύ καλής και κακής τέχνης, επιβάλλοντας ή πρώτη να είναι καθαρή, υποβαλλόμενη σε αυτοκριτική, πρωτότυπη, ειλικρινής και σοβαρή⁸⁵.

Ο Μετανεωτερισμός αντιτάχθηκε σ' αυτή τη διάκριση «καλή ή κακή τέχνη», ύψηλη ή λαϊκή τέχνη, στη διάκριση μεταξύ της ιερότητας της τέχνης και του συσχετισμού της με την πραγματική ζωή. Η τέχνη δεν χρειαζόταν να ήταν ούτε σοβαρή ούτε να είχε παραδοσιακή αξία. Αντικατέστησε τη σοβαρότητα με τον κυνισμό. Με τις ιδέες του, ο μετανεωτερισμός άκουμπουσε πλέον βασικά στοιχεία της πνευματικής ιδιοκτησίας.

Απορρίπτει το αίτημα του Νεωτερισμού για έργο νέο, πρωτότυπο και προωδημένο (avant-garde) με άτομικότητα. Ο Μετανεωτερισμός είναι επιθετικά παράγωγος. Όπως έγραφε ο κριτικός Brian Wallis⁸⁶, σήμερα δεν βρίσκεται πράξη μας, αίσθημα ή σκέψη μας που να μ'ην έχει παρουσιαστεί από χιλιάδες έργα, διαφημίσεις, σειρές τηλεοπτικές ή άρθρα περιοδικών. Η κοινωνία μας, υπερκορεσμένη με πληροφορίες και εικόνες⁸⁷, όχι μόνον δεν έχει ανάγκη από 'ατομικότητα', αλλά ούτε καν της ανήκει μία τέτοια έννοια. Ο Μετανεωτερισμός δέχεται ως έργα τις άναφωτογραφίες της Shervie Levine διάσημων φωτογραφιών για να καταστρέψει επιδεικτικά το κριτήριο της πρωτοτυπίας που επέβαλε ο Μοντερνισμός. Επιτίθεται στη διάκριση ύψηλης τέχνης και λαϊκής κουλτούρας. Το 1975, κριτικός έγραφε, ότι ο Andy Warhol έδωσε τέλος στην επί ένα αιώνα

85. Βλ. A. Adler, *ό.π.σ.* 1363.

86. B. Wallis, *What's wrong with this Picture*, 1984, αναφ. υπό Amy Adler, *Postmodern Art and the death of Obscenity Law*, *ό.π.σ.* 1366.

87. Βλ. G. Debord, *Η κοινωνία του θεάματος ό.π.σ.* 24-25, σχετικά με την άλλωστρίωση του θεατή από το αντικείμενο παρατήρησης καθώς και για το οικονομικό σύστημα ως «κυκλική παραγωγή της απομόνωσης» βλ. και Γ. Πλειό, *Ο λόγος της εικόνας. Ίδεολογία και Πολιτική* (Έκδ. Παπαζήση) 2001, «ή εικόνα εισάγει για πρώτη φορά στη μοντέρνα κοινωνία ένα γλωσσικό και πολιτισμικό συγκρητισμό» σ. 323, «να ανακαλύψει το γνωστό μέσα στο άγνωστο» σ. 322.

τάση για διάκριση μεταξύ σοβαρού καλλιτέχνη και της κουλτούρας της πλειοψηφίας. Η σοβαρότητα του νεωτερισμού χάνεται και ο καλλιτέχνης ενσωματώνει εικόνες kitsch, γιοϋμορ, ψυχαγωγίας και media στη δουλειά του. Έτσι χάνεται ή μεταμορφώνεται όχι μόνον η πρωτοτυπία αλλά και η ίδια η ποιότητα. Σε ένα κολάζ από άλλους πίνακες, όπου ήταν άνυπαρκτο το περιγραφικό στοιχείο, όταν ο ζωγράφος (David Salle) ρωτήθηκε πού είναι ή δική του έκφραση απάντησε, «σ' αυτό βλέπετε όλους τους πίνακες που δεν θα κάνω ή δεν μπορώ να κάνω». Έτσι, πέρα από την πρωτοτυπία και την ποιότητα, επί ματαίωι ανάζητείται ο καλλιτέχνης⁸⁸. Όταν η βούληση, ο σκοπός του καλλιτέχνη παραμένει άγνωστος, ο θεατής ανάζητάει τις δυνατές έρμηνείες ενός έργου. Ο καλλιτέχνης πίσω από «άγνωριστος ή άγνωσόμενος», σβήνει. Και η ένδεχόμενη ανηθικότητα της τέχνης; Για τον μετανεωτερισμό το ήθικo ή ανήθικo της τέχνης δεν ενδιαφέρει. Οί όροι Άνηθικότητα, Τέχνη είναι δύσκολο να όριστούν με βάση τη σύγχρονη τέχνη. Η Amy Adler γράφει: «Η Τέχνη» από τη φύση της θα άμφισβητήσει όποιοδήποτε όρισμό της αποδώσουμε. Μόλις θάλουμε κάποιο όρόσημο, ένας καλλιτέχνης θα το παραβιάσει, γιατί αυτό είναι που κάνουν οί καλλιτέχνες. Στο τέλος αφήνεται σε μάς, την κοινωνία, ή επιλογή: ή να προστατεύσουμε την τέχνη ως όλο ή να προστατεύσουμε τον έαυτό μας από την ανηθικότητα. Άλλά επιλέγοντας το ένα, θυσιάζουμε το άλλο. Δεν μπορούμε να κάνουμε και τα δύο»⁸⁹. Γι' αυτό και το έργο πνευματικής ιδιοκτησίας θεωρείται ήθικα ουδέτερο.

Εξάλλου συνταγματικά ή έλευθερία της τέχνης, της επιστήμης, της έρευνας και της διδασκαλίας είναι θεμελιώδες δικαίωμα μη περιορισμένο. Η έλευθερία αυτή καλύπτει τόσο την καλλιτεχνική δραστηριότητα όσο και το μέσω αυτής δημιουργηθέν έργο. Λογοκρισία, είτε με την έννοια του προληπτικού ελέγχου είτε ως έπηρεασμός της κοινής γνώμης με τη μορφή παρέμβασης στη διαδικασία διαμόρφωσης της γνώμης του κοινού, θα παραβίαζε την έλευθερία αυτή⁹⁰.

Έκείνη όμως ή μορφή της τέχνης που έπηρεασε βαθιά την πνευματική ιδιοκτησία ήταν ή μουσική. Για την ιστορία της, ή πηγή έμπνευσης του δημιουργού

88. Βλ. A. Adler, ό.π. σ. 1367 έπ.

89. A. Adler, Post-modern Art, ό.π. σ. 1378.

90. Βλ. Ot. Sieghart, Kunstfreiheit und Filmbewertung, B. Verw.GE 23, 194, Jus 1968, σ. 459, σ. 465. Για την άυτονομία της τέχνης και τον άυτοκαθορισμό της βλ. G. Hartmann, Kunstfreiheit und Persönlichkeitsrecht, BGH, NJW 1975, σ. 1882, Jus 1976, σ. 649.

και τή σχέση του με τον καλλιτέχνη-έρμηνευτή έχουν γραφτεί πολλά⁹¹. Λίγες γραμμές εδώ χαρακτηριστικές.

Στό ερώτημα αν η μουσική προηγήθηκε της γλώσσας, ίσως πιθανότερο είναι ότι καμία δεν προπορεύτηκε, αλλά ότι και οι δύο είναι στοιχεία της διαφοροποίησης των ήχητικών εκδηλώσεων του ανθρώπου. Βαθμιαία οι ήχοι τελειοποιήθηκαν και ενσωματώθηκαν σε δύο ομάδες: στον έναρδρο λόγο και στο τραγούδι⁹². Τη μουσική δεν τη φέρανε στη γη ούτε οι θεοί ούτε τα μαγικά πουλιά. Τη δημιούργησε η ανάγκη του ανθρώπου να εκφράζει τα συναισθήματά του, να μπορεί ομαδικά να εξωτερικεύει τη συγκίνησή του, τον ένδουσιασμό του. Γι' αυτό η μουσική της προϊστορικής εποχής δεν έχει συνδέτες.

Για την πηγή της μουσικής εμπνευσης, ο Mozart και ο Beethoven φέρονται σε επιστολές τους – που πιθανόν είναι έπινοήσεις – να καταλήγουν στην ίδια άπαρχή «Όσον αφορά τον τρόπο σύνθεσης», γράφει ο Mozart στον μυστηριώδη βαρώνο, το 1815, «δεν μπορώ να πω τίποτε άλλο παρά το ότι, όταν είμαι τελείως μόνος, ταξιδεύω ή περιπατώ, κι όταν δεν μπορώ να κοιμηθώ, τότε οι ιδέες έρχονται άφθονες. Από πού και πώς έρχονται δεν γνωρίζω ούτε μπορώ να τις πιάσω». Αντίστοιχα και ο Beethoven «Με ρωτάτε από πού παίρνω τις ιδέες. Δεν μπορώ να πω με βεβαιότητα: έρχονται απρόσκλητες άμεσα ή έμμεσα»⁹³.

Ός προς τή σχέση δημιουργού και έρμηνευτή, ο Beethoven βλέπει τις συμφωνίες του ως άκείρια μουσικά κείμενα, των όποιων η σημασία θα βγει μέσω μιας εξηγητικής έρμηνείας. Η Werktreue⁹⁴ είναι το ιδεατό. Για τον Rossini όμως η παρτιτούρα ήταν απλά μια συνταγή για εκτέλεση. Γι' αυτόν η μουσική δεν είναι έργο αλλά κάτι που αποκτά ύπαρξη τή στιγμή της εκτέλεσης. Το κομμάτι τής μουσικής δεν έχει καθορισμένη ταυτότητα και έτσι είναι προσαρμοσί-

91. Βλ. Τζ Πίλλα, *Ό κόσμος τής μουσικής*, 1970 (μετάφ. Ν. Ραίση), εκδ. Κάλβος, σ. 181 έπ.

92. Βλ. A. Schafter, *Musical Copyright* 2η έκδ. (Callaghan) 1939, σχετικά με τήν ιστορία του μουσικού έργου. Αναφέρεται ότι ο Πτολεμαίος ο Έυεργέτης, 195 π.χ., χρησιμοποιούσε τον Αριστοφάνη ως κριτή κατά τήν άπονομή βραβείων σε συνθέσεις και τραγούδια, που αποκάλυψε ποιού χρησιμοποιούσαν δανεισμένα έργα και ποιού πρωτότυπα, Schafter, *έ.π.* σ. 7.

93. Βλ. B.E. Benson, *The Improvisation of Musical Dialogue. A phenomenology of Music* 2003 (Cambr. Un. Pr.), σ. 36.

94. Βλ. B.E. Benson, *έ.π.* σ. 105.

μο σὲ μία συγκεκριμένη ἐκτέλεση. Ἔτσι ὁ ἐκτελεστής ἀποκτᾶ σημαντικό ρόλο στὴ δημιουργία τοῦ ἔργου⁹⁵.

Ἡ ἐπίδραση τῆς μουσικῆς ἦταν καταλυτική. Ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς ἐμφάνισης τοῦ Baroque γίνεται ἡ μεγάλη στροφή πρὸς ἀναδεικνύει ὀλόκληρο τὸ φάσμα τῆς μουσικῆς τέχνης. Ἐκτοτε ἡ μουσικὴ ἀναπτύσσεται ραγδαία⁹⁶. Ἐμφανίζεται τὸ καινούργιο μουσικὸ ὕλικό. Αὐτὸ ὅμως πρὸς ἀπολαμβάνουμε ὡς μουσικὸ ἔργο κρύβει προσωπικὲς ἱστορίες, λυπηρὲς ἢ χαρούμενες, πάθος, ἐργασία, ἔμπνευση. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ κορυφαῖος ὄλων τῶν συνθετῶν ὁ Γιόχαν Σεμπάστιαν Μπάχ⁹⁷, ὅταν προσλήφθηκε στὴν ἐνορία τοῦ Ἁγίου Ματθαίου στὴ Λειψία, υπέγραψε συμβόλαιό με τοὺς ἐξῆς ὅρους: «Θὰ εἶμαι καλὸ παράδειγμα γιὰ τὰ παιδιά με τὴν τίμια καὶ κλειστὴ ζωὴ μου καὶ τὴ συμπεριφορὰ μου», «γιὰ νὰ μὴν ἔχουν περιττὰ ἐξόδα οἱ ἐκκλησίες θὰ μαθαίνω τὰ παιδιά τόσο φωνητικὴ μουσικὴ ὅσο καὶ ἐνόργανη», «γιὰ νὰ διατηρεῖται ἡ τάξη στὶς ἐκκλησίες θὰ διαρρυθμίζω τὴ μουσικὴ ἔτσι ὥστε νὰ μὴν εἶναι μεγάλῃς διάρκειας καὶ νὰ εἶναι τέτοια ὥστε νὰ προκαλεῖ τὴ θεοφοβία», «δὲν θὰ ἐξέρχομαι ἀπὸ τὴν πόλιν χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ κ. Δημάρχου». Ὁ πενιχρὸς μισθὸς του συνδέεται με τὴ δέσμευση τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας του. Ἄν καὶ ἀναγνωρισμένος μουσικός, γιὰ τὴν κοινωνία πρὸς ζῶσε, πρῶτα ἀπ' ὅλα ἦταν ἕνας δασκαλάκος. Ὅταν τυφλώθηκε, ἡ οἰκογένειά του πείνασε, ὁ ἴδιος ἐγκαταλείφθηκε καὶ ὅταν πέθανε, σὲ ἄλλῃ πόλιν, ἡ γυναίκα του ἔγινε τρόφιμος ἐνὸς φτωχοκομείου.

Κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα ἡ ἐξέλιξη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ραγδαία⁹⁸. Ὁ ρομαντισμὸς ἀναπτύσσεται μέσα στὸ κλίμα γέννησης τῶν ἐθνικῶν πολιτισμῶν. Εἶναι ἡ ἐποχὴ μιᾶς αὐστηρῆς ταξινόμησης τῆς μουσικῆς ἀνάλογα με τὸν τόπο καταγωγῆς τῆς. Ὁ 19ος αἰῶνας ἦταν γεμάτος ἀπὸ πυρετώδη ἐντονη δράση σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Οἱ ἐπιστῆμες ἀναπτύσσονται, ἡ τεχνικὴ ἐξελίσσεται, οἱ κοινωνικὲς ἀλλαγὲς εἶναι βαθεῖες. Ἡ ἀστικὴ τάξη πλέον δεσπόζει. Ἡ μουσικὴ

95. Βλ. *B.E. Benson*, ὁ.π. « τὸ ἔργο ζεῖ ὡς ἐνέργεια » «the ergon within energiea» σ. 125. *Σύνθεση καὶ ἐκτέλεση εἶναι κινήσεις improvisatory, δραστηριότητα*, ὁ.π. σ. 125.

96. Βλ. *Τζ Πίλλα*, Ὁ κόσμος τῆς μουσικῆς ὁ.π. σ. 202 ἐπ.

97. Βλ. *Τζ Πίλλα*, Ὁ κόσμος τῆς μουσικῆς, ὁ.π. σ. 200, 201.

98. Βλ. γενικὰ γιὰ τὴ μουσικὴ τοῦ 19ου καὶ 20ου αἰῶνα, *Werner Dehlmann*, *Die Musik des neunzehnten Jahrhunderts* (Sammlung Göschen Bd 170), 1953 καὶ *Die Musik des 20 Jahrhunderts* (Sammlung Göschen Bd 171/171a), 1961.

περνάει στα πλατιά στρώματα του λαού. Αλλάζει ή μουσική και ή θέση του καλλιτέχνη που πλέον τυγχάνει μεγαλύτερου σεβασμού και τιμής. Στις αρχές του 20ού αιώνα ή ρομαντική μουσική δεν άντανακλούσε τὸ γύρω κόσμο που εἶχε πλέον σκληρύνει. Ἐτσι ρωτοῦσε κάποιος: Γιατί ἔπρεπε λοιπὸν ή μουσική νὰ ἐπαναλαμβάνει αὐτὸ που δημιουργήθηκε ἀπὸ τις συγκινήσεις και τὰ αἰσθήματα του περασμένου αἰώνα⁹⁹; Ἐξεγείρονται τὰ νέα πρωτοποριακὰ ρεύματα στὴν τέχνη και ἀποκοτῶν χαρακτήρα κοινωνικῆς κριτικῆς. Ἡ τέχνη βλέπει τὰ δεινὰ τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων και στέκεται πλάι τους. Οἱ συνθέσεις ἀπὸ τὸν χῶρο του ἐξπρεσιονισμού τῶρα ἐπιδιώκουν νὰ ἀπαλλάξουν τὴ μουσική ἀπὸ τὸν συναισθηματισμό, ἀπὸ ἀκαλαίσθητα συναισθήματα, τὴν κάνουν ἀκριβόλογα, ὀρθολογική-πραγματική. Κάποτε ἓνας ποιητῆς παρατηροῦσε μὲ εἰρωνεία: «Ἡ μοντέρνα μουσική: Εὐκίνητη. Μπροστὰ στὰ μάτια μας γιγαντώνει. Τὰ ὄργανα γελοῦν, ἀγαπᾶνε. Ὅμορφη τεχνική, μήπως δὲν ἐκφράζεσαι ἀπὸ μόνη σου; Τί σὰς συμβαίνει, Χλωμιάσατε; Κρυφτεῖτε νὰ μὴ σὰς βλέπει τὸ φῶς του ἥλιου»¹⁰⁰.

7. Ἡ ἀμφισβήτηση

Ἀλλὰ ή ἀνύψωση τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας ἔφερε τὴν ἀμφισβήτηση.

«Τελικά» - γράφει τὸ 2000 καθηγήτρια του Χάρβαρντ - δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ «ιερό», σὲ σχέση μὲ τις ταξινομήσεις τῶν πνευματικῶν δικαιωμάτων του 18ου και 19ου αἰώνα μέσα στὸ σημερινὸ τεχνολογικὸ κόσμο, ἓνας κόσμος που ἦταν ἀδιανόητος γιὰ τοὺς διανοητῆς του 18ου αἰώνα»¹⁰¹.

Ἡ ἐκμετάλλευση τῶν περιουσιακῶν δικαιωμάτων τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας εἶχε παραδοσιακὰ βασιστεῖ στὸν ὑλικὸ χαρακτήρα τῶν φορέων του πνευματικῶ δημιουργήματος, ἐπικεντρωμένη στὴν ἀναπαραγωγή και τὴ διανομή τῶν ἔργων. Πέρασαν δεκαετίες μετὰ τὴν ἐμφάνιση του ραδιοφώνου, του κινηματογράφου και τῆς τηλεόρασης γιὰ τὴν κατανόηση τῆς αὐτῆς μορφῆς του ἔργου και τῶν ἐπιπτώσεών της στὴν πνευματικὴ ιδιοκτησία, κυρίως μὲ τὴ διάμρφωση του δικαιώματος τῆς δημόσιας ἐκτέλεσης και τις τεχνικῆς σύγχρονες

99. Βλ. *Τζ. Πίλκα*, ἔ.π. σ. 218.

100. Βλ. *Τζ. Πίλκα*, ἔ.π. σ. 220.

101. *J. Ginsburg*, From Having Copies to Experiencing Works: The Development of an Access Right in U.S. Copyright Law, Columbia Law School, Public Law Legal Theory Working Paper Group, Nr. 8, N.Y. 2000 σ. 8.

διάδοσης του έργου σε περισσότερους. Η κοινωνία της πληροφορίας δημιουργήσε νέα δικαιώματα, όπως της παρουσίας του έργου στο κοινό και της πρόσβασης σ' αυτό κατ' αίτησή¹⁰². Τò λογισμικό και οι βάσεις δεδομένων γίνονται έργα. Διεθνείς συνθήκες και κοινοτικές οδηγίες προστατεύουν τους δικαιούχους, επεκτείνουν τή διάρκεια προστασίας των έργων σε εβδομήντα χρόνια μετά τόν θάνατο του δημιουργού, ενώ συγχρόνως καθιστούν παράνομες τις τεχνολογίες που έμποδίζουν τους δικαιούχους νά προστατεύουν τὰ έργα τους.

Και ενώ τò όπλοστάσιο των δημιουργών αυξάνεται διεθνώς και βελτιώνεται, ιδίως ενόψει του έξωτερικού κινδύνου τής πειρατείας των έργων και τής άνομιμοποίησης χρήσης, ή άμφισβήτηση έρχεται έκ των έσσω. Η έννοια τής πληροφορίας διευρύνεται: πληροφορία θεωρείται κάθε συμβάν που προκαλεί μείωση τής άβεβαιότητας αναφορικά μ' ένα δεδομένο περιβάλλον¹⁰³. Ο κυβερνοχώρος, συμπέρανε ο Pierre Levy, με τις δυναμικές κοινότητές του, τις τράπεζες εικόνων, τις άλληλεπιδρώσες προσομοιώσεις του, με τήν άστειρευτη άφθονία των κειμένων και των σημάτων του, θά άποβεί ο κρίσιμος διαμεσολαβητής¹⁰⁴ τής συλλογικής μόρφωσης τής ανθρωπότητας. Έτσι προωθείται τò φαινόμενο τής άπομεσολάβησης. Δημιουργός και χρήστης συναντιώνται, οι παρένθετοι παραμερίζονται. Άναπτύσσεται ή διαφάνεια, άφου στήν τηλεαγορά ή κατανάλωση και ή ζήτηση άνιχνεύονται και έντοπίζονται με κάθε λεπτομέρεια άπό τόν έν δύναμει άγοραστή. Η πληροφορία γίνεται «τò κλειδί» για τήν κινητοποίηση τής γνώσης¹⁰⁵ και τήν οικονομική ανάπτυξη, καθώς επιβάλλεται μία νέα παγκόσμια τάξη, ή γενικευμένη δυναμική τής λεγόμενης «δυναμηκοποίησης», τής «δυναμηκής πραγματικότητας»¹⁰⁶. Κάθε νέα διευδέτηση, κάθε τεχνοκοινωνική μηχανή προσδέτει ένα χώρο-χρόνο, οι χώροι πολλαπλασιάζονται και κατὰ τόν Levy¹⁰⁷,

102. Βλ. *Ir. Stamatoudi*, Copyright and Multimedia Works, Cambr. Univ. Press, 2002, σ. 3 έπ.

103. Βλ. *P. Levy*, Δυναμηκή πραγματικότητα (realité virtuelle). Η φιλοσοφία του Πολιτισμού και του Κυβερνοχώρου (έκδ. Κριτική) 1999/2001 σ. 73 έπ., 74.

104. Βλ. *Α. Μήτρου*, Αυτόρρύθμιση στον κυβερνοχώρο; στο έργο Αυτόρρύθμιση - Πρόλ. Γ. Παπαδημητρίου (έκδ. Σάκκουλα) 2005 σ. 75, κυβερνοχώρος είναι «χώρος επικοινωνίας», σ. 76.

105. Βλ. *Κ. Ρόμπινς-Φρ. Ουέμπστερ*, Η έποχή του Τεχνοπολιτισμού (Καστανιώτης) 1999, 2002 σ. 186, 187.

106. *Levy*, έ.π. σ. 24 έπ.

107. *Levy*, έ.π. σ. 31.

μᾶς μετατρέπει σὲ νομάδες νέου τύπου: ἀντὶ νὰ ἀκολουθοῦμε τὶς γραμμὲς πορείας καὶ μετανάστευσης στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς δεδομένης ἔκτασης, πηροῦμε ἀπὸ τὸ ἓνα δίκτυο στὸ ἄλλο, ἀπὸ ἓνα σύστημα ἐγγύτητας στὸ ἄλλο. Ἀπὸ τὴ χρησιμοποίηση σταθερῶν γνώσεων, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ ὑπόβαθρο τῆς δραστηριότητος, ἔχουμε περάσει στὴ συνεχῆ ἐξοικείωση μὲ τὴ γνώση ποὺ δὲν βρίσκεται, ὅπως ἄλλοτε, στὸ βυθὸ ἀλλὰ προβάλλει ὡς μορφή ἀεικίνητη¹⁰⁸. Ἡ φύση τῆς γνώσης δὲν παραμένει ἀδιεχτή¹⁰⁹. Δὲν μπορεῖ νὰ περάσει στοὺς νέους διαύλους καὶ νὰ καταστῆ ἀποτελεσματικὴ, παρὰ μόνον ἂν μεταφραστῆ σὲ ποσότητες πληροφόρησης. Ὅ,τι δὲν ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ μεταφραστῆ ἔτσι, θὰ ἐγκαταλειφθεῖ. Τὸ ἔργο ἀνήκει στὸ χῶρο τῆς γνώσης, γίνεται πληροφορία¹¹⁰. Στὴν κοινωνία τῆς πληροφορίας κυριαρχεῖ ἡ ἐλευθερία στὴν πληροφόρηση. Ἔτσι, ἐνῶ ἡ κοινωνία τῆς πληροφορίας ἐπιζητεῖ ἀντίστοιχη ἐλευθερία στὴ μετακίνηση τῆς πληροφορίας, ἡ πνευματικὴ ἰδιοκτησία ἀντίθετα ἐπιζητεῖ προστασία, μονοπώλιο τῆς δημιουργίας, ἐπιλεκτικὴ διάδοση, στοιχεῖα δηλαδὴ τῆς ἰδιοκτησίας. Τὸ ψηφιακὸ ὅμως περιβάλλον θέτει ἐν ἀμφιβόλῳ τὶς περὶ ἰδιοκτησίας ἀντιλήψεις καὶ ζητᾷ ἐπαναπροσδιορισμὸ τῶν συνόρων τῆς ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ. Ἀντίθετα μὲ τὸ ἀναλογικὸ περιβάλλον, ὅπου τὸ δικαίωμα τοῦ δημιουργοῦ λειτουργεῖ μεταξὺ ὀρισμένων προσώπων, στὸν ψηφιακὸ κόσμο ὀριζόντιων, πολλαπλῶν, ἐπικαλυπτόμενων καὶ συγχωνευόμενων κυριαρχιῶν τῆς ιδιωτικῆς καὶ τῆς δημόσιας σφαίρας¹¹¹, ἡ πνευματικὴ ἰδιοκτησία δὲν μένει ἀναλλοίωτη.

Κατὰ μία ἄποψη ἡ ψηφιακὴ χαρτογράφηση εἶναι ἔκταση χωρὶς ὄρια ἢ ἔχει σύνορο μὴ μετρήσιμο ποὺ ἐπιτρέπει στὴν πληροφορία νὰ ἀναδυθεῖ στὴν πραγματικὴ τῆς κατάσταση. Προβάλλεται συνεπῶς ἡ ἀξίωση τοῦ καθενὸς γιὰ ἐλεύθερη «πρόσβαση στὸ ἔργο»¹¹² ὡς πληροφορία, ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιη-

108. Levy, ὁ.π. σ. 72.

109. Ἔτσι Ζάν-Φρανσουά Λυστάρ, Ἡ μεταμοντέρνα κατάσταση, (Πρόλ. Θ. Γεωργίου, μετ. Κ. Παπαγιώργη) ἐκδ. Γνώση, 2η ἐκδ. 1993, σ. 32. Βλ. ἐπίσης Γ. Κουμάντου, Ἡ πνευματικὴ ἰδιοκτησία καὶ οἱ ἀπειλὲς ἀπὸ τὴν τεχνικὴ, Ἐλ. Δ. 34 (1993), σ. 1226.

110. Λυστάρ, ὁ.π. σ. 32. Ἡ πληροφορία εἶναι τὸ μεγαλύτερο περιουσιακὸ στοιχεῖο τῆς μεταβιομηχανικῆς κοινωνίας, ἔτσι Κ. Ρόμπινς-Φρ. Οὐέμπστερ, ὁ.π. 142.

111. Βλ. Κ. Ρόμπινς-Φρ. Οὐέμπστερ, Ἡ ἐποχὴ τοῦ Τεχνολογισμοῦ ὁ.π. σ. 321 ἐπ.

112. Γιὰ τὸ πρόβλημα ἐνὸς δικαίωματος πρόσβασης στὸ ἔργο (access right) βλ. γενικὰ J. Bing, The new or Evolving "Access Right". General Report ALAI 2001 (Columbia University) 2002, σ. 288 ἐπ.

θεί ελεύθερα, όπως συνεπώς ή ιδέα έτσι και ή μορφή. Το έργο ως πληροφορία γίνεται «κοινό αγαθό» πάνω στο οποίο δεν μπορεί να υπάρχουν αποκλειστικά δικαιώματα¹¹³. Αντιπροβάλλεται όμως ότι, εάν στον ψηφιακό χώρο, εγκαταλειφθεί πλήρως κάθε αξίωση ιδιοκτησίας επί των λογισμικών και τής πληροφορίας, όπως όρισμένοι ακτιβιστές του κυβερνοχώρου προτείνουν, κινδυνεύουμε να επιστρέψουμε στην εποχή πριν την επινόηση των δικαιωμάτων του δημιουργού και του διπλώματος εύρεσιτεχνίας¹¹⁴, εποχή όπου τις ιδέες που παράγονταν με τον ιδρώτα των έργων του πνεύματος, μπορούσαν να τις εκμεταλλευτούν τα μονοπώλια ή να τις ιδιοποιηθούν, χωρίς καταβολή αντιτίμου, οικονομικές ή πολιτικές δυνάμεις. Στην εποχή όμως τής οικονομίας τής πληροφορίας και τής γνώσης, αντί να εγκαταλείψουμε τα δικαιώματα ιδιοκτησίας επί όλων των μορφών λογισμικών αγαθών, πράγμα που θα ισοδυναμούσε με μία ασυγχώρητη καταλήστευση των βασικών παραγωγών¹¹⁵, δηλαδή των διανοητικά εργαζομένων, διαφαίνεται μάλλον ή οδός προς μία πιο εκλεπτυσμένη μορφή των δικαιωμάτων του δημιουργού. Αυτή ή τελειοποίηση ακολουθεί δύο κατευθύνσεις: μετάβαση από ένα «δίκαιο εδάφους» σε ένα «δίκαιο ροής», δηλαδή συνεχούς υπολογισμού τής κατανάλωσης πληροφορίας από τον τελικό χρήστη, όταν αποκωδικοποιεί το μήνυμα, καθώς και σε μετάβαση από την ανταλλακτική αξία στην αξία χρήσης που προκύπτει από τή μέτρηση τής ροής.

Στη διένεξη παρεμβαίνει και ή οικονομική θεωρία.

Προβάλλεται ότι, αντίθετα από άλλα αγαθά ή υπηρεσίες, το έργο πνευματικής ιδιοκτησίας, όπως το βιβλίο, ο ζωγραφικός πίνακας, μπορεί να το απολαύσει ένας απεριόριστος αριθμός προσώπων χωρίς να αναλωθεί το ίδιο¹¹⁶. Αυτό σημαίνει ότι, όταν δημιουργείται ένα έργο, το περιθωριακό κόστος διάδοσής του στο κοινό, σε αντίτυπο υλικό φορέα ή με ηλεκτρονική μορφή, πλησιάζει το μηδέν. Η προστασία τής πνευματικής ιδιοκτησίας είναι αναγκαία κατά του ανταγωνισμού

113. Βλ. *Th. Hoeren*, Access Right as a Postmodern Symbol of Copyright Deconstruction, ALAI Congress 2001. N.Y. 2002 σ. 348 έπ. «in dubio pro libertate» σ. 362.

114. Βλ. για τόν νέο τύπο ανθρώπου «τόν εφευρέτη», βλ. *K. Hubner*, Philosophische Fragen der Technik, στο *Lenk/Moser*, *Technik, Technik, Technologie*, (UTB) 1973, σ. 133, 135.

115. Βλ. *G. Debord*, έπ. σ. 25-26 για τήν παραγωγή ως «αφθονία τής αποστέρησης».

116. Βλ. *N. Weinstock Netanel*, Copyright and a Democratic Civil Society, Yale L.R. (106) 1996, σ. 283 έπ. Επίσης βλ. Άρθρο τού εκδότη «Markets for ideas» στο *Economist*, 14.4.2001, σ. 80.

των ανομιμοποιητών εκμεταλλευτών της πού, μέσω παράνομης αντιγραφής, διανέμουν τὸ ἔργο χωρίς καταβολή δικαιωμάτων καὶ χωρίς ἄλλα ἔξοδα πού θὰ ὀδηγήσει τελικὰ σὲ τιμὲς πρόσβασης τοῦ κοινοῦ στὸ μηδὲν κόστος περιθωρίου. Ὁ παράνομος θὰ ἐμποδίσει τὸ δημιουργὸ καὶ τὸν ἐκδότη νὰ ἀνακτήσουν τὰ σταθερὰ ἔξοδα παραγωγῆς. Σὲ ἓνα κόσμο ὅμως χωρίς προστασία τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας, μόνο δημιουργοὶ χωρίς ἐνδιαφέρον γιὰ οἰκονομικὴ ἀνταμοιβή θὰ δημιουργοῦσαν καὶ μόνον ἐκδότες χωρίς ἐνδιαφέρον γιὰ οἰκονομικὸ ἀντάλλαγμα θὰ ἐπένδυναν στὴν ἐπιλογή, ἐκτύπωση, διαφήμιση καὶ διάδοση ἔργων στὸ κοινό. Χωρὶς ὅμως προστασία τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας ἡ δημιουργοῦσα ἐκφραση θὰ ἦταν ὑπανάπτυκτη καὶ ὑποδιαδιδόμενη. Προβάλλεται ὅμως ὅτι ἡ προστασία τοῦ ἔργου φτιάχνει ἔτσι μιὰ τεχνητὴ ἔλλειψη¹¹⁷ σὲ ἀντίτυπα ἢ σὲ ἄλλα μέσα πρόσβασης τοῦ κοινοῦ στὰ ἔργα καὶ ἀναγνωρίζει στὸ δημιουργὸ μονοπώλιο στὴν ἀγορὰ γιὰ τὴν πρόσβαση αὐτή, μὲ συνέπεια τὴ δυνατότητα καθορισμοῦ τιμῶν μεγαλύτερων ἀπὸ τὸ περιθωριακὸ κόστος γιὰ τὴν πρόσβαση στὰ ἔργα. Συνεπῶς ὀρισμένοι, πού θὰ ἤθελαν νὰ ἔχουν πρόσβαση στὸ ἔργο σὲ τιμὴ μεγαλύτερη μὲν ἀπὸ τὸ περιθωριακὸ κόστος ἀλλὰ μικρότερη ἀπὸ τὴ μονοπωλιακὴ, δὲν θὰ τὸ ἀγοράσουν καθόλου. Τὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι ἀνεπιθύμητη ἀπώλεια γιὰ τὴν κοινωνία, ἀφενὸς λόγῳ τῆς ἔκτασης τῆς μὴ ικανοποίησης ἀπὸ ἐκείνους πού θὰ ἤθελαν τὸ ἀγαθὸ καὶ ἀφετέρου λόγῳ τοῦ ἀριθμοῦ ἐκείνων πού χάνουν¹¹⁸.

Γι' αὐτὸ μεταξύ αὐτῆς τῆς ὀφέλειας ἀλλὰ καὶ τοῦ κόστους πού ἔχει ἡ προστασία τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας ἀναζητεῖται τὸ κατάλληλο κίνητρο¹¹⁹. Ἡ μεγάλη ἐπέκταση τῆς προστασίας σήμερα ὑπὲρ τῶν δημιουργῶν, μέσω τοῦ περιορισμοῦ τόσο τῆς ἐλεύθερης χρήσης τοῦ ἔργου, μὲ ἀναλογικὰ ἢ διαδραστικὰ μέσα, ὅσο καὶ τῆς ἐλεύθερης δημιουργίας παράγωγων ἔργων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μεγάλη διάρκεια προστασίας, ἐνῶ ἀποτελεῖ κίνητρο γιὰ τὴ δημιουργία καὶ διάδοση τῆς δημιουργικῆς ἐκφρασης, θεωρεῖται ὅτι θέτει σὲ κίνδυνο τὴν

117. N.W. Netanel, ὁ.π. σ. 293.

118. N.W. Netanel, ὁ.π. σ. 293 καὶ ὑποσ. 32.

119. Βλ. σχετικὰ μὲ τὴν ἀναζήτησι ἐναλλακτικῆς λύσης, W. Gordon, An inquiry into the merits of Copyright. The challenges of consistency, consent and encouragement theory, *Stanf. Law R.*, 1989 σ. 1343 ἐπ. 1395 ἰδίως πῶς θὰ μπορούσαν νὰ ἐφαρμοστοῦν οἱ θεωρίες τοῦ J. Rawls περὶ δικαιοσύνης, (τί θὰ ἐπέλεγαν οἱ ἄνθρωποι στὴν Ἀρχικὴ Θέση), ἢ τοῦ Br. Ackerman γιὰ τὸ φιλελεύθερο κράτος (ὅπου ὁ διάλογος νομιμοποιεῖ τὸν περιορισμὸ τῆς ιδιοκτησίας) ἢ τοῦ R. Nozicks γιὰ τὸ ἐλάχιστο κράτος.

πολιτιστική πρόοδο και παραλύει τούς ουσιώδεις δημοκρατικούς σκοπούς πού επιδιώκει ή ίδια ή πνευματική ιδιοκτησία με δύο τρόπους¹²⁰. Πρώτον, σέ πολλές περιπτώσεις οί πνευματικοί δημιουργοί έχουν χρησιμοποιήσει τήν αποκλειστικότητα τών δικαιωμάτων τους για νά περιορίσουν τήν κοινωνική, πολιτιστική ή προσωπική κριτική. Αναφέρονται ως ένδεικτικές περιπτώσεις: ή επίκληση από τήν Έκκλησία τής Επιστημολογίας πνευματικῶν δικαιωμάτων για νά αποτρέψει τήν κριτική σχετικά με πρακτικές διαφθοράς και τήν αποκάλυψή τους στό κοινό. Οί Salinger και Howard Hughes επικαλέστησαν πνευματικά δικαιώματα για νά αποτρέψουν δημοσιοποίηση βιογραφικού τους ύλικού. Η Walt Disney Productions πέτυχαν νά σταματήσουν τή δημοσίευση βιβλίου, κωμικού ύφους, αντίθετης πρὸς τήν ἀμερικανική κουλτούρα «για γελαστά πρόσωπα και καλό τέλος», ἀπεικονίζοντας τόν Mickey Mouse σέ ρόλο παρανόμου. Δεύτερον, ή ἐκτεταμένη προστασία τής πνευματικής ιδιοκτησίας προβάλλεται ὅτι ἐπιβάλλει εἶδος «φόρου» στόν ἀναγνώστη και στούς ἐπόμενους δημιουργούς λόγω τοῦ κόστους πρόσβασης. Ἐξάλλου αὐτό πού παρέρχεται σέ σιωπή εἶναι ή ἐλευθερία δημιουργίας παράγωγου ἔργου, ή λεγόμενη «μετασχηματίζουσα ἐκφραση» (transformative expression)¹²¹ με ἐπιζήμιες συνέπειες για τὸ κοινό. Γι' αὐτό, συνιστᾶται κάθε επέκταση τής προστασίας τής πνευματικῆς ιδιοκτησίας, πού ἐνδραρύνει τή δημιουργία και τή διάδοση τής πρωτότυπης ἐκφρασης, νά συνεκτιμᾶται ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἐπιπτώσεων στούς δημοκρατικούς σκοπούς πού ή ίδια ή πνευματική ιδιοκτησία ἀποσκοπεῖ, ὅπως ἰδίως ή διαφορετικότητα τής ἐκφρασης και ή συμμετοχή τῶν πολιτῶν στό διάλογο.

Ὡς πρὸς τίς προσεγγίσεις τής οικονομικῆς θεωρίας, ἀναγνωρίζεται ὅτι ή επέκταση τής προστασίας τής πνευματικῆς ιδιοκτησίας δικαιολογεῖται τόσο λόγω τῶν τεχνολογικῶν ἐξελίξεων ὅσο και ἀπὸ τὸ συμφέρον τῶν χωρῶν πού ἐξάγουν πνευματικά δημιουργήματα και αὐτονομία και λόγω τής εὐρείας και τεχνολογικά ἐπικίνδυνα ἐξελιγμένης πειρατείας.

Ἡ «προσέγγιση τοῦ κινήτρου» ἀνατρέχει στόν Adam Smith και στήν κλασική θεωρία τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Βλέπει τήν προστασία ὡς ἀναγκαῖο κίνητρο για τήν πνευματική δημιουργικότητα και ἀντίστοιχα για τὸν ἀποκλεισμό τοῦ ἀνομιμοποίητου χρήστη και τοῦ πειρατῆ¹²². Ἡ «νεοκλασική προσέγγιση»

120. Βλ. N.W. Netanel, ὁ.π. σ. 294, 295.

121. N.W. Netanel, ὁ.π. σ. 296.

122. Για τίς ἐξουσίες τοῦ κυρίου / δημιουργοῦ για χρήση και μεταβίβαση τής ιδιοκτησίας

γιση»¹²³ δέχεται τήν πνευματική ιδιοκτησία όχι μόνον ως κίνητρο αλλά ως κάτι περισσότερο, δηλαδή ως «μηχανισμό διευκόλυνσης» τῆς ἀγορᾶς γιά προώθηση τῶν ὑπαρχόντων ἔργων στίς πιά ὑψηλές κοινωνικά ἀξιολογούμενες χρήσεις. Διότι τὸ νὰ ἐπιτρέπει, κατὰ τὴ θεωρία αὐτή, στοὺς δημιουργοὺς νὰ χρεώνουν τοὺς χρήστες γιά πρόσβαση στὰ ἔργα τους, δὲν ἀποσκοπεῖ τόσο στὴ διατήρηση τῶν κινήτρων τοῦ δημιουργοῦ, ἀλλὰ στὸ νὰ καθορίσουν ποιά δημιουργήματα «ἀξίζει νὰ παράγονται» καὶ ἔτσι φτιάχνει ὁδηγὸ γιά κατανομὴ τῶν πηγῶν. Δὲν ἐνδιαφέρεται τόσο γιά τὴν οἰκονομικὴ ἰσορροπία ἀναγνώστη-συγγραφέα ἀλλὰ γιά τὴν τελείωση τῆς ἀγορᾶς μὲ ὅλες τίς ἐν δυνάμει χρήσεις γιά τίς ὁποῖες θὰ ὑπῆρχαν ἀγοραστῆς. Ἔτσι, ἐνῶ ἡ θεωρία περὶ κινήτρου βλέπει στὴν πνευματικὴ ιδιοκτησία ἕνα περιορισμένο προνόμιο, ἡ νεοκλασικὴ τὴ βλέπει σὰν καθεστῶς εὐρείας συναλλαγῆς περιουσιακῶν δικαιωμάτων στὰ ἔργα, ἀναγνωρίζοντας στοὺς δημιουργοὺς τὸ maximum τῶν δικαιωμάτων καὶ ἀφήνοντας τὴν κατανομὴ τῶν δικαιωμάτων αὐτῶν στὴν ἀγορά. Ἡ μονοπωλιακὴ θέση, ἡ τιμὴ, θὰ καθορίσει τελικὰ τίς καταναλωτικὲς ἐπιλογές καὶ θὰ ἐπιτρέψει στοὺς δημιουργοὺς νὰ ἀναπτύξουν καὶ διαθέσουν στὴν ἀγορὰ ἔργα ποὺ θέλουν οἱ καταναλωτές. Πρόκειται γι' αὐτὸ ποὺ χαρακτήρισε ὁ Richard Posner «ἐκμετάλλευση τῆς μέλλουσας ἀξίας ὡς συστατικὸ στοιχεῖο ὀλοκλήρωσης τοῦ ιδιοκτησιακοῦ τίτλου»¹²⁴. Κατὰ τὴν οἰκονομικὴ αὐτὴ προσέγγιση, ὁποιαδήποτε χρῆση τοῦ ἔργου, εὐλογία γιά κοινωνικοὺς ἢ πολιτιστικοὺς σκοποὺς, καὶ «μὴ χρηματοποιούμενη ἀξία», ὅπως ἡ κοινὴ γνώση, ὁ πολιτικὸς διάλογος ἢ ἡ ἀνθρώπινη υἰγεία, θεωρεῖται «σφάλμα» καὶ λάθος τῆς ἀγορᾶς. Οἱ ὁποιοῖδήποτε δημοκρατικοὶ-κοινωνικοὶ σκοποὶ τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας δὲν ἀπειλοῦνται, ἀφοῦ ὁ διαχωρισμὸς, ποὺ ἀνέκαθεν κρατεῖ, γιά «προστατευτέα μορφή» καὶ «ἐλεύθερη ιδέα» ἐπιτρέπει, στὸ τέλος τῆς ἡμέρας, στοὺς ἐπόμενους δημιουργοὺς πρόσβαση στὰ προηγούμενα ἔργα.

Στὴν προσέγγιση αὐτὴ, ποὺ παραπέμπει στὴ νεοφιλελεύθερη Σχολὴ τοῦ Σικάγου, ἀντιτίθεται ἡ λεγόμενη νεοκλασικὴ μινιμαλιστικὴ κριτικὴ. Σὲ ἀντίθε-

καὶ ἀποκλεισμὸ ἄλλων κατὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο, βλ. Gordon, A property Right, ὅ.π. σ. 1549-1553 βλ. LL. Weinreb, Copyright for functional expression, Harvard Law Review 1998 σ. 1150 ἐπ., κατὰ τὸν ὅποιο «ἡ πνευματικὴ ιδιοκτησία ἔχει ριζώσει στὴ φύση τοῦ πράγματος», ἔστω καὶ ἂν ἡ φύση αὐτὴ εἶναι συμβατικὴ ὅ.π. σ. 1254.

123. Ἐκπρόσωποι οἱ P. Goldstein, Copyright, 2 ἔκδ. 1996 καὶ W. Gordon, An Inquiry, ὅ.π. σ. 1435-1449.

124. N.W. Netanel, ὅ.π. σ. 316.

ση με τήν επέκταση, οί μινιμαλιστές επιμένουν στο ότι ή αγορά για προστατευόμενα έργα είναι ένα μικρό κομμάτι τής αγοράς¹²⁵. Η μεγάλη ποικιλία έργων σημαίνει λιγότερο κάπου άλλου. Θεωρώντας ότι ή πνευματική παραγωγή δεν είναι περισσότερο πολύτιμη από άλλες δυνατές χρήσεις τών πόρων τής κοινωνίας, ή αποδοχή τής προστασίας απαιτεί καθορισμό του τί θα κερδίσει περισσότερο ή κοινωνία από τή διάθεση πρόσθετων πηγών στα πνευματικά δημιουργήματα, σε σχέση με άλλες εναλλακτικές επενδύσεις στις οποίες θα μπορούσαν να είχαν διατεθεί οί πόροι αυτοί. Άρα αρκεί μόνον εκείνη ή προστασία που θα οδηγήσει τὰ άτομα να αναμένουν περίπου τὸ ἴδιο ἀντάλλαγμα γὰ τὸ ταλέντο καὶ τοὺς πόρους τους, ἐπενδεδυμένο εἴτε σὲ προϊόντα πνευματικά ἢ μὴ που θὰ ζητοῦσαν οἱ καταναλωτές¹²⁶.

Στὸν ἀντίποδα ὅμως, στέκεται ή ἐπίκληση τής θεωρίας τοῦ «δημοκρατικοῦ παραδείγματος». Η πνευματική ιδιοκτησία θεωρεῖται ὅτι παίξει κεντρικό ρόλο στήν προώθηση τής δημόσιας ἐκπαίδευσης, τής διαφορετικότητας τής ἐκφρασης. Η μεταχείρισή της ὅμως ὡς «ἐμπορεύματος πρὸς πώληση» ἀπειλεῖ νὰ μειώσει τὸ ρόλο της. Στις δημοκρατικές κοινωνίες, κεντρικό στοιχείο τους εἶναι ή ἐπικοινωνία καὶ ὁ διάλογος, ή ὑποδοχή κάθε μορφῆς πολιτιστικῆς ἐκφρασης καὶ τών μέσων που ὀργανώνουν τή ζωή καὶ ἀναδεικνύουν τήν ἀνεξάρτητη κοινωνική συνύπαρξη, ὅπου κανόνες πολιτικοί, κοινωνικοὶ καὶ αἰσθητικοὶ συζητιοῦνται καὶ καθορίζονται. Η πλουραλιστική κοινωνία εἶναι ἀναγκαία ὡς προωθητικός δεσμός γιὰ δημοκρατική διακυβέρνηση. Η πνευματική ιδιοκτησία προωθεῖ τὸ δημοκρατικό χαρακτήρα τοῦ δημόσιου διαλόγου καὶ ή ἐλευθερία τής πνευματικῆς παραγωγῆς ἀπαλλάσσει τὸν πνευματικό ἄνθρωπο ἀπὸ τήν κρατική πατριαρχία καὶ τή λογοκρισία. Η θεωρία τοῦ «δημοκρατικοῦ παραδείγματος» ἐντάσσει τήν πνευματική ιδιοκτησία μέσα στήν κοινωνική σφαῖρα τής ἐπικοινωνίας καὶ κατὰ συνέπεια δὲν μπορεῖ νὰ προστατευεῖται σὲ τέτοια ἔκταση ὥστε

125. G. Lunney, Jr., Re-examining Copyright's Incentives. Access Paradigm, Vand L.R. 1996 σ. 483 ἐπ. σ. 655 ἐπ. Πρὸς καὶ N.W. Netanel, ὅ.π. σ. 337.

126. Κατ' ἀποτέλεσμα ἐπίσης ή "rent-theory Lockeanism" τοῦ Robert Hale, Economic theory and the Statesman, στὸ The Trend of Economics σ. 191, 215, 1924 ἀναφ. ἀπὸ Ant. Reese, Reflections on the Intellectual Commons, Stanford L. R. 1995 σ. 707 σ. 712 ἐπ. ὑποσ. 20. Σύμφωνα με τή θετικιστική αὐτή θεωρία, ή πνευματική ιδιοκτησία ὑπάρχει ἐξαιτίας τοῦ νόμου καὶ συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ ἐπεκτείνεται πέρα ἀπὸ ἐκεῖνο που εἶναι ἀναγκαῖο κίνητρο γιὰ τοὺς δημιουργούς.

νά αποκλείεται ή νά περιορίζεται ή διαφορετικότητα στην έκφραση. Ὁ ρόλος τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας δέν εἶναι ή οικονομική ἀποτελεσματικότητα ἀλλά ή «συμμετοχή» τῶν πολιτῶν¹²⁷.

Ἡ προσέγγιση τέλος τῆς «κοινῆς κληρονομιάς» εἶναι κρίσιμη. Τό ἔργο δέν εἶναι πράγματι παρά ἕνας δανεισμός ἀπό τό πολιτιστικό ἀπόθεμα καί ἐπαναφορά του σ' αὐτό. Τά εὐρήματα τῆς ἐπιστήμης, τῆς διανοήσεως, γενικά, ἀποτελοῦν προϊόν τῆς κοινωνικῆς συνεργασίας τοῦ χθές μέ τό σήμερα καί συνεπῶς σωρεύονται στό ἀπόθεμα πού ὀνομάζουμε πολιτιστική κοινή κληρονομιά. Κάθε συγγραφέας, γράφει ὁ Granet, γιά νά μυθοποιήσει τίς σκέψεις του δανεῖζεται ἀπό τήν παράδοση, ἀρκεῖ νά διαφοροποιεῖται ἀπό τό πνεῦμα τῶν ἐξελιξέων. Ἡ ἐπιτυχία τῶν μύθων βρίσκεται στή δύναμη πού πηγάζει ἀπό αὐτούς. Ἐπίκληση τοῦ διανοητῆ σέ «δική» του διανοητική ιδιοκτησία περιορίζεται στήν ἀναγνώριση καί τήν ἀποδοχή τῆς προσφοράς του στό κοινό ἀπόθεμα γνώσης¹²⁸. Τό ἐπιχείρημα τῆς κοινῆς κληρονομιάς καί συνακόλουθα τῆς «κοινωνικῆς δέσμευσης» τοῦ δημιουργοῦ ἀνατρέχει βέβαια στήν «ἐπιφύλαξη» τῆς θεωρίας τοῦ Locke, ἔντονα ὅμως προβλήθηκε στή διαμάχη πού ξέσπασε σχετικά μέ τήν ψήφιση, τό 1791, ἀπό τή γαλλική Ἐθνοσυνέλευση, τοῦ νόμου γιά τή λογοτεχνική καί καλλιτεχνική ιδιοκτησία πού ἀναγνώριζε διάρκεια προστασίας τοῦ πνευματικοῦ δημιουργοῦ μία δεκαετία, ἐνώ μετὰ τήν παρέλευσή της τά ἔργα ἀποτελοῦσαν πλέον κοινῶν κτήμα. Ὁ Ἀλφόνσος Λαμαρτίνος σέ ἐπιστολή του στό Κοινοβούλιο, ὑπερασπιζόμενος τή θέση γιά ἕνα «αἰώνιο δικαίωμα πνευματικῆς ιδιοκτησίας», γράφει: «Μήν ἀκούτε τοὺς σοφιστές ὅτι ή ιδιοκτησία εἶναι κλοπή. Σ' αὐτούς πρέπει νά ἀπαντήσετε μέ τήν ἐπιβολή τῆς ἱερότερης ιδιοκτησίας, τῆς πνευματικῆς. Ὁ Θεός τή δημιούργησε, ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά τήν ἀναγνώρισει»¹²⁹. Ὅμοιες φωνές ἀκούστηκαν ἀπό τοὺς Βίκτωρα Οὐγκώ, Ἀλφόνσο Κάρ καί Θεόφιλο Γκωτιέ¹³⁰. Τή θέση ὅμως αὐτή πολέμησε ὁ γάλλος κοινωνιολόγος-φιλόσοφος Pierre Joseph Proudhon πού, ὡς γνωστό, τό 1858 εἶχε καταδικαστεῖ σέ τριετῆ φυλάκιση γιά τό ἔργο του «Περί δικαιοσύνης μέσα στήν ἐπανάσταση καί στήν Ἐκκλησία».

127. Ἐτσι, N.W. Netanel, ὁ.π. σ. 341 ἐπ. καί σ. 386.

128. M. Granet, *La pensée chinoise*, 1968 (Albin Michel) σ. 65.

129. Βλ. A. Götz, "Ewiges geistiges Eigentum" und Sozialbindung des Urheberrechts in der Rechtsentwicklung und Diskussion im 19 Jahrhundert in Frankreich und Deutschland, Fests. für Roeber zum 10 Dez. 1981, 1982, σ. 83 ἐπ.

130. Βλ. A. Götz, ὁ.π. σ. 89.

Τὴν χαρακτήρισε ὡς προδοσία στὶς ἰδέες τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης¹³¹. Δὲν τοποθετήθηκε στὸ θέμα τῆς διάρκειας προστασίας ἀλλὰ στὴ φύση τοῦ «ἀνταλλάγματος» τοῦ δημιουργοῦ ἀπὸ ἀποψη πολιτικῆς οἰκονομίας, αἰσθητικῆς καὶ δημοσίου δικαίου. Γιὰ τὸν Proudhon, ὅπως οἱ θέσεις του ἀποτυπώνονται στὸ ἔργο του «Les majorats litteraires» (1862), ἡ πνευματικὴ δημιουργία εἶναι μόνο μιὰ μορφή «βιομηχανίας», μιὰ ἐπιχειρηματικὴ παραγωγή. Ὁ δημιουργὸς εἶναι ἀπλὰ «παραγωγὸς» καὶ τὸ πνευματικὸ ἔργο «προϊόν» ποῦ ἔρχεται στὴν ἀγορὰ ἀναζητώντας ἀντάλλαγμα, ἀμοιβή. Ἡ ἐργασία τοῦ δημιουργοῦ κατὰ τὴν καταγραφή τῶν ἰδεῶν καὶ τὴν μεταποίησή τῆς ὕλης εἶναι μόνο ἀνθρώπινη παραγωγή ὅπως τοῦ μικρεμπόρου ἢ τοῦ τραπεζίτη. Διατυπώνει τὴν ἀποψη γιὰ τὴ σχετικότητα καὶ τὸ φευγαλέο, παροδικὸ τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς «Κάθε ἀνθρώπινο ἔργο εἶναι ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος: περιορισμένος, ἀτελής, παροδικὸς καὶ ἰκανὸς γιὰ ὑπηρεσίες γιὰ μιὰ ὀρισμένη χρονικὴ διάρκεια»¹³². Στὸ ἐρώτημα σὲ ποιὸν ἀνήκει ἢ παραχθεῖσα μορφή, ὁ Proudhon δὲν μιλάει γιὰ ἰδιοκτησία ἀλλὰ γιὰ ἓνα χρονικὰ περιορισμένο «προνόμιο πώλησης» ποῦ ἐπιτρέπει στὸν δημιουργὸ τὴν, μέσῳ ἀνταλλαγῆς, κτήση ἑνὸς εἰσοδήματος. Πέρα ἀπὸ τὴ μικρὴ διάρκεια τοῦ προνομίου, ὅποιαδήποτε παραχώρηση σὲ βάρος μιᾶς «δημόσιας ἰδιοκτησίας» δὲ ἀπέβαινε σὲ βάρος τῆς προόδου. Συνεπῶς γιὰ τὸ δημιουργὸ παραμένει μιὰ ἀξίωση ἑνὸς χρονικὰ περιορισμένου ἀνταλλάγματος καὶ ὄχι «ἓνα κληρονομικὸ ἀγαθὸ τῆς διανοήσεως». Ὁ δημιουργὸς ὀφείλει στὴν κοινωνία, ἀφοῦ δημιουργεῖ ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ἀπόθεμά της, ἀλλὰ καὶ ἡ κοινωνία τοῦ ὀφείλει ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν ἐργασία του. Ἔτσι τὸ πόνημα τοῦ Proudhon ξεκινáει ἀπὸ ἓνα οὐτοπικὸ σύστημα κοινωνικοῦ δικαίου καὶ μιὰ συνολικὴ θεώρηση τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ ἰσότητος¹³³.

Οἱ θεωρητικοὶ τῆς οἰκονομίας τοῦ 19ου αἰῶνα, σὲ λιγότερο πολεμικὸ ὕφος ἀπὸ τοῦ Proudhon, ἀντιτάσσονται σὲ ἓνα αἰώνιο δικαίωμα τοῦ δημιουργοῦ, θεωρώντας τὴ δημιουργικὴ πράξη ὡς ἔννοια οἰκονομικῆ. Ἡ πνευματικὴ ἐργασία εἶναι δραστηριότητα κτήσεως. Γιὰ τὸν Karl Richter ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα ὅσο πιὸ πολὺ εἰσέρχεται στὸν οἰκονομικὸ χῶρο τόσο πιὸ πολὺ τὸ θέμα μετακινεῖται ἀπὸ τὸ ἰδεατὸ στὸ χῶρο τῆς κτήσεως καὶ συνεπῶς στὸ τί ἀνήκει στὸ

131. Βλ. A. Götz, ὁ.π. σ. 90 ἐπ.

132. Βλ. A. Götz, ὁ.π. σ. 91.

133. Βλ. A. Götz, ὁ.π. σ. 97.

δημιουργό και τί ἀνήκει στην κοινωνία. Τὸ «πνευματικὸ» γίνεται κεφάλαιο καὶ συνεπῶς αὐτὸς ποὺ τὸ εἰσφέρει στην κοινωνία δικαιούται περιορισμένης διάρκειας προστασίας ὥστε νὰ τὸ ἀναλάβει ὑπὸ μορφὴ τόκου¹³⁴. Τὸ σύστημα εἶναι κλειστό. Ἡ δικαιολογία τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας μέσα στην οἰκονομία εἶναι καθαρὰ οἰκονομικο-κοινωνική. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση καὶ ἡ ἀντίληψη τοῦ Eugen Dühring¹³⁵ γιὰ τὴ λεγόμενη «πλήρη κοινωνικότητα» καὶ τὴ συνεπῆ πρὸς τὴν ἀντίληψη αὐτὴ κατάργηση ὁποιασδήποτε μονοπωλιακῆς δραστηριότητας κτήσεως καὶ κεφαλαιακοῦ κέρδους ποὺ τὸν ὀδηγεῖ στην ἔνταξη τοῦ δημιουργοῦ, ὅπως κάθε ἐργαζομένου, στην ἀνταλλακτικὴ οἰκονομία, στοὺς ἀσχοῦντες ἓνα «κοινωνικὸ ἐπάγγελμα», ὅπου ἡ ἀσκησὴ του ἐπιτρέπει τὴν εὐημερία τοῦ ἴδιου ἀλλὰ μέσω τῆς πρόνοιας γιὰ τὴν ὁλότητα. Ἐτσι ὁ Dühring ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἀνάζητηση τυπικῆς νομικῆς δικαιολογίας γιὰ τὴν προστασία τοῦ δημιουργοῦ, ἀναζητώντας τὴ βελτίωση τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τοῦ δημιουργοῦ ὡς ἐργαζομένου σὲ ἓνα χωρὶς μονοπώλια, δηλαδὴ σὲ χωρὶς οὐτοπίας. Εἶναι γνωστὴ ἡ κριτικὴ τοῦ Engels μὲ τὸ σχόλιο Anti-Dühring ποὺ τοῦ προσάπτει ὅτι προσπάθησε νὰ προστατέψει τὴν πνευματικὴ ιδιοκτησία στὸ λιμάνι τῆς κοινωνικότητας μέσω τῆς μορφῆς μιᾶς μυστηριώδους ἀμοιβῆς ἐργασίας, ποὺ σὲ σχέση μὲ τὴν πραγματικὴ παραγωγὴ εἶναι ἀνύπαρκτης σημασίας, «ἀμελητέα ποσότητα». Τότε τὸν 19ο αἰῶνα, ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ πνευματικὴ δημιουργία φέρει μέσα τῆς κοινωνικῆς οὐσίας κατέληγε στην ἀναγνώριση μιᾶς κοινωνικῆς λειτουργίας καὶ κοινωνικῆς δέσμευσῆς τῆς.

Μάλιστα πρόσφατα διατυπώθηκε πλησιάζουσα ἀποψη¹³⁶, ἡ ὁποία, ἀντιστρέφοντας τὴ θεωρία τοῦ Hardin¹³⁷ γιὰ τὴν «τραγωδία τῶν βοσκοτόπων», ὅπου κινδυνεύει ὅλο τὸ κοπάδι μὲ τὴν προσθήκη κάθε νέου ζώου στὸν ἴδιο βοσκότοπο, διείδε στὴ γνώση ἓνα κοινὸ παραγωγικὸ βοσκότοπο προορισμένο γιὰ κοινὴ χρῆση καὶ «συμμετοχὴ ὄλων». Ὅσο πιὸ μεγάλη εἶναι ἡ συμμετοχὴ στὴ γνώση, τόσο ὁ παραγωγικὸς αὐτὸς τόπος ἐμπλουτίζεται καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἀντλεῖ ὁ δημιουργὸς καὶ ὡς ἐκ τούτου ὀφείλει σ' αὐτόν. Ἐτσι, χωρὶς ἡ πνευματικὴ ιδιοκτησία νὰ παύει

134. Βλ. A. Götz, ὁ.π. σ. 99.

135. Βλ. A. Götz, ὁ.π. σ. 105.

136. G. Ramello, Private appropriability and sharing of knowledge: convergence or contradiction? The opposite tragedy of the creative commons, στὸ Developments in the Economics of Copyright (ed. L. Takeyama, W. Gordon, R. Towse, (E. Elgar), 2005, σ. 120 ἐπ.

137. G. Hardin, The Tragedy of Commons, Science 162 (1968), σ. 1243-1248.

νά είναι κίνητρο για την πνευματική παραγωγή, περνάει σε δευτερεύοντα ρόλο για τον πολιτισμό, αφού η «συμμετοχή» είναι το καίριο συστατικό της γνώσης.

8. Δικαίωμα για καταστροφή του έργου;

Η ίδια κυρίαρχη ιδέα της πολιτιστικής κληρονομιάς επανεμφανίζεται στο ερώτημα εάν ο κύριος ή ο δημιουργός του έργου έχει την εξουσία να το καταστρέψει.

Στο ρωμαϊκό ή απάντηση ήταν ναί: το *ius utendi, fiendi, abutendi*¹³⁸. Το τελευταίο: η εξουσία για πλήρη ανάλωση και καταστροφή της ιδιοκτησίας. Το Δεύτερο Δοκίμιο για την Κυβέρνηση του John Locke έρμηνεύεται ότι περιορίζει το δικαίωμα για καταστροφή. Καθένας μπορεί να χρησιμοποιήσει τη ζωή όπως μπορεί να αποκτήσει ιδιοκτησία από την εργασία του. Ότιδήποτε όμως πέρα από αυτό, είναι περισσότερο από το μερίδιό του και ανήκει στους άλλους. «Τίποτε δεν έγινε από τον Θεό για τον άνθρωπο για να το καταστρέψει»¹³⁹.

Στο δίκαιο της πνευματικής ιδιοκτησίας επικρατεί η θέση ότι το δικαίωμα κυριότητας έχει προβάδισμα και συνεπώς ο κύριος του υλικού φορέα του έργου δεν μπορεί να το τροποποιήσει αλλά μπορεί να το καταστρέψει. Ο Joseph Fax στο βιβλίο του «Παίζοντας βέλη με ένα Ρέμπραντ»¹⁴⁰, τάσσεται αρνητικά απέναντι στο δικαίωμα καταστροφής. Κατ' αυτόν, ο συλλέκτης έργων τέχνης στην πραγματικότητα δεν είναι κύριος των πολύτιμων πινάκων που βρίσκονται στα δωμάτιά του. Είναι μάλλον ο συνοδός του έργου. Διαβάσαμε πρόσφατα ότι πλανάται το ερώτημα αν ο ακριβότερος πίνακας του Βαν Γκόγκ, «το πορτρέτο του Δρ. Γκασέ», του γιατρού του ζωγράφου, αποτεφρώθηκε σύμφωνα με την επιθυμία του έγκεντρικού λάπωνα αγοραστή, Ρισέι Σάιτο, μαζί με το σώμα του μετά το θάνατό του. Οι λόγοι που στηρίζουν την άρνηση στο δικαίωμα αυτό είναι: η μείωση των σπάνιων πηγών για την κοινωνία ως όλο αυτό κυρίως ως προς την καταστροφή αρχιτεκτονημάτων. Πολλές φορές η καταστροφή έχει εκφραστική

138. Βλ. L. J. Strahilevitz, The Right to Destroy, The Yale Law Journal, 2005, σ. 781 έπ. σ. 787 έπ.

139. John Locke, An Essay concerning the True Original Extent and End of Civil Government, 1690 Great Books, τ. 35 παρ. 30 «nothing was made by God, for man to spoil or destroy».

140. Βλ. J. Sax, Playing Darts with a Rembrandt, Public and private rights in Cultural Treasures 1999, άναφ. από Strahilevitz, έ.π. σ. 784 ύποσ. 9.

ἀξία¹⁴¹. Έτσι οί Rockefeller γκρέμισαν τοίχο του Rockefeller Center που είχε ζωγραφίσει ο Diego Rivera, επειδή ἄρνιόταν νά ἀφαιρέσει τὸ πρόσωπο τοῦ Λένιν. Ἡ Lady Churchill ἔκαψε πορτρέτο τοῦ συζύγου της που τῆς εἶχε δωρίσει τὸ Κοινοβούλιο, επειδὴ ὁ σύζυγός της μισοῦσε τὰ πορτρέτα καὶ γιὰ νά διατηρήσει τὸ πνεῦμα του ἐν εἰρήνῃ. Αὐτὲς οἱ μορφές καταστροφῆς δίνουν ἔντονα μηνύματα λόγῳ τῆς διαφωνίας τοῦ καταστροφέα μετὰ τὴ συμβολικὴ ἀξία τοῦ ἔργου, ἀλλὰ σημασία ἔχει ὅτι αὐτὸ χάνεται πιὰ ἀνεπανόρθωτα γιὰ τὸν πολιτισμὸ. Ἀλλὰ ἡ καταστροφικὴ πράξις δὲν συμβάλλει στὸ δημόσιο διάλογο οὔτε στὴν κατεῦδυση τοῦ κοινου πρὸς τὴν ἀλήθεια. Ἐὰν τὸ φτιάξω, μπορῶ νά τὸ καταστρέψω, διερωτᾶται ὁ δημιουργός; Νομικὰ κρατεῖ ἡ θετικὴ ἀπάντησις. Τὸ δικαίωμα κυριότητος πᾶνω στὸν ὑλικὸ φορέα θεωρεῖται πιὸ ἰσχυρό. Τὸ παράδειγμα τοῦ Franz Kafka¹⁴². Πεθαίνοντας ἀπὸ φυματίωσις σὲ санаτόριο ἀποφάσισε ὅλα τὰ ἀδημοσίευτα χειρόγραφα του, γράμματα καὶ ἡμερολόγια, νά καταστραφῶν. Ἐγραψε στὸν ἐκτελεστὴ τῆς διαθήκης του Max Brod δύο σημειώσεις δίνοντάς του ὁδηγίες νά τὰ κάψει. Ἀλλὰ καὶ προφορικὰ τοῦ ζήτησε νά κάψει καὶ τὰ γραμμένα ἔργα του, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὰ μόνα ἀδημοσίευτα ἀντίγραφα τῶν ἀριστουργημάτων «Ὁ πύργος» καὶ «Ἡ δίκη». Ὁ Brod δὲν ἐκτέλεσε τίς ἐπιθυμίες καὶ δημοσίευσε ὅλα τὰ γραπτὰ τοῦ Kafka. Τὸ ἴδιο λέγεται καὶ γιὰ τὸν Βιργίλιο ὅτι ἤθελε νά καεῖ ἡ Αἰνειάδα μετὰ τὸ θάνατό του, ἀλλὰ οἱ φίλοι του τὸν ἔπεισαν ὅτι ὁ Αὔγουστος δὲν θὰ ἐπέτρεπε τέτοια καταστροφή.

Ἡ σύγκρουσις μεταξὺ τῆς θέσεως γιὰ ἀτομικὴ αὐτονομία καὶ τῶν κοινωνικῶν τάσεων εἶναι πρόδηλη.

9. Ἡ πράξις

Τελειώνοντας, ἄς γυρίσουμε ἀπὸ ἐκεῖ που ξεκινήσαμε, πιὸ κοντὰ σὲ ἱστορίες πνευματικῆς ἰδιοκτησίας.

α. Ἡ Cosima Wagner ὅσο ζοῦσε μετὰ τὸν Richard Wagner, μέχρι τὸν θάνατό του στίς 13 Φεβρουαρίου 1883, κρατοῦσε ἡμερολόγια τὰ ὁποῖα δώρισε στὴν κόρη της Εὔα (Chamberlain). Μετὰ τὸν θάνατο τῆς Cosima, ἡ Εὔα μετὰ διαθήκῃ της τὰ κληροδότησε στὴν πόλιν Bayreuth καὶ διόρισε καὶ ἐκτελεστὴ διαθήκης,

141. Βλ. Strahilevitz, ὁ.π. σ. 824 ἐπ.

142. Βλ. D. Litowitz, Franz Kafka's Outsider Jurisprudence, Law & Soc. Inquiry, 103, 115 (2002) ἀναφ. ὑπὸ Strahilevitz, σ. 831, ὑποσ. 199.

σημειώνοντας ότι η δωρεά αυτή των ήμερολογίων και γραμμάτων της μητέρας της ήταν πράξη ιδιαίτερης εμπιστοσύνης. Συγχρόνως επέβαλε ως όρο ολόκληρο το πακέτο των ήμερολογίων να κατατεθεί προς φύλαξη επί 30 χρόνια στη Βαυαρική Τράπεζα στο Μόναχο και να μη δημοσιευτούν πριν την παρέλευση 30 χρόνων. Την 26 Μαΐου 1942 πέθανε η Εύα Chamberlain. Έμφανίζεται τότε η Winifred Wagner, ως κληρονόμος των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας του Wagner, και ζητάει να της επιτραπεί η προσπέλαση στα ήμερολόγια επικαλούμενη γνωμοδότηση νομομαθούς σύμφωνα με την οποία: έπρεπε να εφαρμοστεί το δίκαιο της Λουκέρνης, τελευταίας κατοικίας των Wagner, που δεχόταν την περιουσιακή αυτοτέλεια των συζύγων. Τα ήμερολόγια της Cosima ανήκαν στην περιουσία του Wagner με το σκεπτικό ότι δεν αναφέρονται στο Έγώ της Cosima αλλά μόνο στον Wagner και το έργο του. Έφόσον λοιπόν αναφέρονταν κυρίως σ' αυτόν, ήταν περιουσία του ίδιου και συνεπώς η Cosima δεν μπορούσε να τα είχε δωρίσει χωρίς την έγκριση του Wagner. Έτσι, λόγω κληρονομικής διαδοχής, έπρεπε να ανήκουν πλέον στη Winifred Wagner.

Αυτή την εσφαλμένη και μάλλον διαστρεβλωμένη νομική γνώμη, που δά ισοδυναμούσε με αυτόματη απαλλοτρίωση, δεν δέχθηκε το Πρωτοδικείο του Μονάχου παραπέμποντας ακόμα στις συζητήσεις του Eckermann με τον Goethe, ο οποίος ποτέ δεν άμφισβήτησε την πνευματική ιδιοκτησία του πρώτου για τα γραπτά σε σχέση με τον δεύτερο. Το ίδιο δέχθηκαν τα επόμενα δικαστήρια. Η πνευματική ιδιοκτησία είχε περιέλθει στην Εύα Chamberlain και ο εκτελεστής της διαθήκης μπορούσε συνεπώς να προβάλει την τριακονταετή παρακαταθήκη έναντι της ενάγουσας.

6. «Θρίαμβος της Δέλησης» 1934: Αυτός ήταν ο τίτλος του κινηματογραφικού έργου της Leni Riefenstahl, που προπαγάνδιζε καλλιτεχνικά το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα, κατ' εντολή του Χίτλερ (το 1934). Σουηδική κινηματογραφική εταιρία το 1960 γύρισε ταινία documentaire «Ο αγώνας μου», συναρμολογώντας κομμάτια από κινηματογραφικά επίκαιρα και άλλα σύγχρονα έργα και παίρνοντας επίσης σε ποσοστό 10% μέρος από το έργο της Riefenstahl. Η εταιρία θεώρησε ότι μπορούσε να το χρησιμοποιήσει, αφού το 1945 το έργο της Riefenstahl είχε κατασχεθεί ως λεία πολέμου από τα σοβιετικά στρατεύματα. Η προβολή δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας από τη Riefenstahl κατέληξε σε συμβιβασμό, η διανομέας γερμανική εταιρία να διανέμει το έργο «Ο αγώνας μου» με τις σκηνές «Ο Θρίαμβος της Δέλησης» στη Γερμανία και Αυστρία.

Για τον υπόλοιπο κόσμο, η Riefenstahl μεταβίβασε τα δικαιώματά της σε

γερμανό παραγωγό. Όταν αυτός ζήτησε από τη σουηδική εταιρία αποζημίωση, λόγω παράβασης της συμφωνίας, η υπόθεση κατέληξε στο Γερμανικό Άκυρωτικό που δέχθηκε: Ότι η ταινία «Θρίαμβος της Θέλησης» ήταν έργο προστατευόμενο ως πνευματικό δημιούργημα. Για το ποιός όμως ήταν ο δημιουργός του, παρά την καλλιτεχνική συμμετοχή της Riefenstahl, δεν υπήρχε απάντηση λόγω του μεγάλου άριθμου των προσώπων που είχαν συμπράξει, της επιλογής του ύλικου και των κεφαλαίων που είχαν επενδυθεί. Συνεπώς η καλλιτεχνική και οργανωτική συμβολή της δεν καθιστούσε τη Riefenstahl και δημιουργό του έργου. Αλλά ακόμα και αν ήταν, τα δικαιώματα είχαν μεταβιβαστεί στο έθνικοσοσιαλιστικό κόμμα. Τέλος, ως προς τα ήθικα της δικαιώματα δεν υπήρχε προσβολή της ακεραιότητας του έργου.

γ. Το Δικαστήριο των Παρισίων, την 1-7-1981 επίλαμβάνεται υπόθεσης σχετικά με έκδοση του εβδομαδιαίου περιοδικού Express, που σε σχέση με το έργο του Vladimir Volcuff "Les humeurs de la mer" (οι χυμοί θάλασσας), δημοσίευσε άρθρο του Angelo Rinaldi με τίτλο «Volcuff: οι όχθετοι της θάλασσας». Ο Volcuff ζήτησε την απόσυρσή του ως δυσφημιστικού. Το Δικαστήριο: Κάθε συγγραφέας που φέρνει το έργο του στο κοινό, το εκθέτει σε κριτική. Το δικαίωμα εκτίμησης ενός λογοτεχνικού έργου και συζήτησης επί των ιδεών και των απόψεών του δεν μπορεί να ασκηθεί πλήρως παρά μόνον αν η κριτική διαθέτει την πιό μεγάλη ελευθερία γνώμης και έκφρασης. Ακόμα και οι αυστηρές εκτιμήσεις πάνω στην αξία του έργου, εφόσον δεν κατευθύνονται άμεσα ή με ύπονοομένα κατά του προσώπου του συγγραφέα ώστε να βλάψουν την προσωπικότητά του, είναι νόμιμες. Ο άρθρογράφος δεν δυσφήμισε το συγγραφέα.

Αντίστοιχα ενδιαφέρουσα ήταν η θέση του Ιταλικού Άκυρωτικού σε σχέση με την κωμωδία του Pirandello "Maschere nude", της οποίας κατώτερο δικαστήριο είχε διατάξει την απόσυρση με το αιτιολογικό ότι ο πρόλογος περιείχε προσβλητική κριτική στην ηθοποιό Marte Abba, κυρίως επειδή το έργο δεν είχε αφιερωθεί σ' αυτήν. Το Ανώτατο Δικαστήριο ακύρωσε την πρωτόδικη απόφαση με το σκεπτικό ότι οι τεχνοκριτικοί απολαμβάνουν το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης και γνώμης ώστε να ικανοποιείται το συμφέρον του κοινού για πολιτιστική πληροφόρηση. Κριτικός που μόνον επαινεί χωρίς, με κάποια αυστηρότητα, να καταγράφει τα αρνητικά στοιχεία, δεν ανταποκρίνεται σ' αυτή την υποχρέωσή του. Όταν η κριτική επικεντρώνεται στην καλλιτεχνική παροχή και δεν θίγει την ιδιωτική ζωή, είναι κατ' αρχήν επιτρεπτή. Εφόσον ο ίδιος

ο συγγραφέας είχε προσωπικά διορθώσει τα δοκίμια που δεν περιείχαν την αφέριωση, σημαίνει ότι δεν την ήθελε.

δ. Τέλος, το Πρωτοδικείο των Παρισίων, το 1981, δέχεται ότι το έργο της Françoise Sagan "Le chien couchant" ήταν έργο έπεξεργασίας, παράγωγο πάνω στο μυθιστόρημα του Jean Hougron "La vieille femme", και διέταξε την απαγόρευση διανομής του ως παράνομης αναπαραγωγής. Η υπόθεση εκδικάστηκε αργότερα στο Έφετείο. Ο μύθος πάνω στον οποίο υπήρχε ομοιότητα επρόκειτο για ένα νέο, μέτριο λογιστή, χωρίς μέλλον, που βρίσκει στο δρόμο ένα πουγγί με κοσμήματα, μεγάλης αξίας, που δεν διστάζει να το οικειοποιηθεί. Η σπιτονοικοκυρά του τακτοποιώντας το δωμάτιο, βρίσκει τα κοσμήματα και διαβάζοντας στην έφημερίδα να αποκαλύπτει ότι τα κοσμήματα κλάπηχαν από δολοφονημένο άντρα, πείθεται ότι ο νοικάρης της έχει διαπράξει το φόνο. Γι' αυτό το μύθο και την ιδέα, η Sagan, στον πρόλογό της, είχε ευχαριστήσει τον Hougron ως «δάνειο» για την αφετηρία του δικού της διηγήματος. Ήταν παράνομη αναπαραγωγή; Το Έφετείο δεν στάθηκε πάνω στο μύθο, την κεντρική ιδέα, που είναι προσίτη στον καθένα, αλλά προχώρησε στη διαπίστωση των ουσιωδών διαφορών μεταξύ των δύο έργων, στη μορφοποίηση της ιδέας από τον καθένα. Στο διήγημα του Hougron η γηραιά κυρία φοβισμένη και ανόητη, γίνεται κάθε μέρα το παθητικό θύμα του λογιστή, που το καθημερινό μίσος και η βιαιότητα, τον οδηγούν τελικά στο φόνο της. Στο έργο όμως της Sagan, η υπόθεση γίνεται περισσότερο περίπλοκη και εναλλασσόμενη μεταξύ της ήρωίδας Marie Biron, γυναίκας ελευθερίων ήθων με δυνατή προσωπικότητα, και του αξιολύπητου Gueret που δέχεται χωρίς δυσκολία τη μοιρασιά με αυτή, η οποία τον προάγει σε προστάτη της. Έτσι τελικά γίνεται θύμα μιας κατάστασης που αδυνατεί να κυριαρχήσει και όταν πλέον πεθαίνει δολοφονημένος από τον πραγματικό προστάτη, που παίρνει τη Marie και τα χρήματα, γίνεται πιο ξεκάθαρο ότι το στοιχείο της αγάπης δεν έλειπε από αυτή τη χαμηπή ιστορία. Αυτή η διαφορετική διάπλαση του ίδιου μύθου δικαίωσε τελικά τη Sagan.

10. Έξοδος

Κυρίες και κύριοι, η πνευματική ιδιοκτησία σήμερα πια βρίσκεται στο επίκεντρο του πολιτισμού, παντού. Το έργο της τέχνης, του λόγου ή της επιστήμης, είτε το δούμε ως πολιτισμικό αγαθό, ή ως οικονομικό, ή ως πληροφορία συνιστά

γνώση, μία γνώση πού, παρά την καρτεσιανή ἀμφίβολία¹⁴³, χρειάζεται προστασία χάριν του χθές, του σήμερα και του μέλλοντος και ἄς εἶναι ὅλα αὐτὰ μαζί ἓνα λεπτό στὴν ἀφήγησή του Νίτσε: «Σὲ μιὰ μακρινή γωνιά τῆς οἰκουμένης, πού λαμπιρίζει και ἔξαπλώνεται μέσα ἀπὸ ἄπειρα ἡλιακὰ συστήματα, ὑπῆρχε μία φορὰ και ἓναν καιρὸ ἓνα ἀστέρι στὸ ὅποιο ἔξυπνα ζῶα ἐπινόησαν τὴ γνώση. Ἦταν τὸ πιὸ ἀλαζονικὸ και ἀπατηλὸ λεπτό «τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου» ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ διήρκεσαν μόνο ἓνα λεπτό. Μετὰ ἀπὸ λίγες ἀναπνοὲς τῆς φύσης, τὸ ἀστέρι πάγωσε και τὰ ἔξυπνα ζῶα ἀναγκάστηκαν νὰ πεθάνουν»¹⁴⁴.

Σᾶς εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ὑπομονή σας και ἀναζητώντας τὴν ἐπιείκειά σας μεταφέρω μία ἀπὸ τίς τελευταῖες στροφές τοῦ Εὐγένιου Ὀνιέγκιν τοῦ Πούσκιν «Ἐχθρὸς μου ἢ φίλος, διαβαστή μου, ἂν εἶσαι, θέλω νὰ χωριστοῦμε ἀδελφικά. Γειά σου λοιπὸν και εὐτυχισμένος ζῆσε: σφάλματα γραμματικὰ και κρίσεις, ἄς δώσει ὁ Θεὸς ἐδῶ νὰ βρεῖς γιὰ τὴ χαρὰ τοῦ νοῦ και τῆς ψυχῆς και γιὰ τῶν κριτικῶν τίς ἀντιρρήσεις».

143. Οἱ πρώτες σελίδες τῶν *Meditations* τοῦ Καρτεσιῶν εἶναι ἀπὸ τίς πιὸ ἐντυπωσιακὲς στὴ φιλοσοφία. Μᾶς θέτουν ἐρωτήσεις «πῶς γνωρίζεις ὅτι τώρα δὲν ὄνειρεύεσαι;» «Πῶς γνωρίζεις ὅτι ὄλη ἡ πορεία τῶν ἐμπειριῶν σου δὲν εἶναι παρά μιὰ παραίσθησις, μιὰ αὐταπάτη;» βλ. *P. Smith-O.R. Jones, The philosophy of mind, An introduction 1997 (Cambr. Un.Press) σ. 31.*

144. Σύντομο κείμενο γραμμμένο κατὰ τὴν περίοδο τῆς Γέννησης τῆς Τραγωδίας, ἀναφερόμενο ἀπὸ *Ρομπέρτο Καλάσο, Ἡ λογοτεχνία και οἱ Θεοὶ (Καστανιώτη) 2001, 2004 σ. 134.*

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13^{ΗΣ} ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2005

ΥΠΟΔΟΧΗ

ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΓΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΕΜΜΑΝΟΥΪΛ ΡΟΥΚΟΪΝΑ

Ὁ νέος ἀκαδημαϊκὸς κ. Μενέλαος Τουρτόγλου ἔχει πραγματοποιήσει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιστημονικῆς του σταδιοδρομίας στὸ πλαίσιο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ἰπῆρξε συντάκτης καὶ ἀκολούθως ἐπιτυχημένος διευθυντὴς τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου στὴν Ἀκαδημία. Ἔδωσε δὲ τὶς βάσεις γιὰ τὴν ἐρευνητικὴ πορεία τοῦ Κέντρου. Ἐν συνεχείᾳ, ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας προσέφερε πάντοτε τὶς ὑπηρεσίες του στὸ Ἴδρυμα καὶ ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἔδελγε τὸ ἀκροατήριό μας μὲ ἐμβριθεῖς καὶ πρωτότυπες διαλέξεις.

Μὲ μεγάλῃ χαρὰ τὸν ὑποδεχόμεθα σήμερα ὡς τακτικὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας καὶ εἴμεθα βέβαιοι γιὰ τὴν πολύτιμη συμβολή του.

Ἀγαπητὲ συνάδελφε,

Σὰς ἐπιδίδω τὰ κεκανονισμένα διάσημα τοῦ τακτικοῦ μέλους καὶ εὐχομαι κάθε ἐπιτυχία, στὸ ἔργο σας.

ΠΑΡΟΣΙΑΣΗ ΓΠΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μὲ χαρὰ ὑποδέχεται σήμερα ἐπισήμως, ὡς νέο μέλος τῆς, τὸν Μενέλαο Α. Τουρτόγλου, ὁμότιμο καθηγητὴ τοῦ Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, διακεκριμένο νομομαθὴ καὶ βαθὺν ἐρευνητὴ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐθνικοῦ μας δικαίου, ἰδιαίτερα τοῦ βυζαντινοῦ καὶ τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου.

Ὁ νέος συναδέλφος γεννήθηκε στὴ Σμύρνη τὸ 1921 καὶ ἤδη ὡς νήπιο ἔζησε τὸν ξεριζωμὸ καὶ τὶς ταλαιπωρίες τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἰωνίας. Τὶς γυμνασιακὲς σπουδὲς πραγματοποίησε στὸ ΣΤ' Γυμνάσιο Ἀρρένων Ἀθηνῶν καὶ τὶς πανεπιστημιακὲς στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Ἀφού ἐξεπλήρωσε τὶς στρατιωτικὲς του ὑποχρεώσεις, διορίσθηκε τὸ 1951 ὡς συντάκτης στὸ Κέντρο Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Κατὰ τὰ ἔτη 1954-1957 πραγματοποίησε στὸ Παρίσι μεταπτυχιακὲς σπουδὲς στὴν ἱστορία τοῦ δικαίου, καὶ εἰδικότερα τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ βυζαντινοῦ δικαίου, ὡς ὑπότροφος ἀρχικὰ τῆς Γαλλικῆς Κυβερνήσεως καὶ στὴ συνέχεια τοῦ Ἰδρύματος Κρατικῶν Ὑποτροφιῶν. Στὸ Παρίσι μελέτησε, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση λαμπρῶν καθηγητῶν τῆς Ἱστορίας τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου, θέματα βυζαντινοῦ δικαίου. Παράλληλα ἀσχολήθηκε μὲ ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες σὲ βιβλιοθήκες καὶ ἀρχεῖα, καρπὸς δὲ αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν ὑπῆρξε ἡ συγχομιδὴ πλούσιας ὕλης, τὴν ὁποία ἀργότερα ἀξιοποίησε γιὰ τὴ συγγραφὴ σημαντικῶν μελετῶν ἀναφερόμενων στὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου.

Τὸ 1960 ἡ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὸν ἀναγόρευσε διδάκτορα μὲ τὸν βαθμὸ «ἄριστα» ἐπὶ τῆ βάσει τῆς διατριβῆς του μὲ τίτλο «Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος».

Τὸ 1963, ὕστερα ἀπὸ προκήρυξη γιὰ τὴν πλήρωση τῆς θέσης τοῦ Διευθυντῆ τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, ἡ ἀρμόδια κατὰ νόμον ἐπιτροπὴ - ἀποτελούμενη ἀπὸ τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς Κ. Τριανταφυλλόπουλο, Κ. Τσάτσο, Γ. Μαριδάκη, Παν. Πουλίτσα καὶ Ξεν. Ζολώτα - ἐξέλεξε τὸν Μενέλαο Τουρτόγλου παμψηφεί διευθυντὴ τοῦ Κέντρου. Ὑπὸ τὴν ιδιότητά του αὐτὴ συνέβαλε μεγάλως στὴν ὀργάνωση καὶ ἐνεργοποίησι τοῦ Κέντρου, ὥστε νὰ καταστεῖ τοῦτο ἰκανὸ νὰ ἀνταποκριθεῖ στοὺς σκοποὺς του.

Μὲ εὐδύνη καὶ ἐπιμελεία του ἐκδόθηκαν κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ὑπηρεσίας του ὡς διευθυντῆ 14 τόμοι τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπετηρίδας τοῦ Κέντρου, στοὺς

όποιους περιλαμβάνονται αξιολογες μελέτες διάφορων συγγραφέων αναφερόμενες στην ιστορία του ελληνικού δικαίου. Επίσης με επιμέλειά του είδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας οἱ δύο τόμοι τοῦ ὀγκώδους ἔργου τοῦ Γεωργίου Πετροπούλου «Ιστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου», Ἀθήναι 1963.

Τὸ 1979 ἡ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης ἐξέλεξε τὸν Μενέλαο Τουρτόγλου τακτικὸ καθηγητὴ στὴν ἔδρα τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου. Τὸ 1980 ἡ Γενικὴ Συνέλευση τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τούτου τὸν ἐξέλεξε Ἀντιπρύτανη, τὸ δὲ ἐπόμενο ἔτος (1981-1982) διετέλεσε Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Θράκης.

Τὸ 1984 ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, εἰς ἀναγνώριση τῆς προσφοράς του στὴ μελέτη καὶ τὴν ἔρευνα τῆς Ἱστορίας τοῦ Δικαίου, τὸν ἐξέλεξε ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς. Ὑπὸ τὴν ιδιότητά του αὐτὴ πραγματοποίησε ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς Ἀκαδημίας δέκα ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις καὶ ὁμιλίες ἀναφερόμενες πάντοτε στὴν ἱστορία τοῦ δικαίου, ἐκπροσώπησε τὴν Ἀκαδημία ὡς τακτικὸ μέλος στὸ Ἐθνικὸ Συμβούλιο Ραδιοτηλεοράσεως, διετέλεσε μέλος τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου καὶ προέβη - κατόπιν σχετικῆς ἐντολῆς τῆς Ἀκαδημίας - σὲ κρίσεις μονογραφιῶν ἀναφερόμενων στὴν Ἱστορία τοῦ Δικαίου.

Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ νέου Ἀκαδημαϊκοῦ ἀναφέρεται κατὰ τὸ πλεῖστον στὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο τῆς Ἱστορίας τοῦ Δικαίου καὶ δὴ τοῦ πατρίου, στὴν ἔρευνα καὶ μελέτη τοῦ ὁποίου ἔχει ἀφιέρωσε ὅλες τὶς δυνάμεις του. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι οἱ βασικοὶ πόλοι τῆς ἐπιστημονικῆς ἐνασχόλησής του εἶναι δύο: Πρῶτον, ἡ προβολὴ καὶ ἀξιολόγησις τῶν πηγῶν τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, ἰδίως ἐκεῖνων πού περιέχουν δίκαιο ἐθιμικῆς προελεύσεως καὶ δεύτερον, ἡ παρακολούθησις τῆς ἐξέλιξης τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ περίοδο μέχρι τὴν Τουρκοκρατία καὶ κατ' αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Καποδίστρια.

Ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ του, τὴν ὁποία ἤδη ἀνέφερα, με τίτλο «Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος» (Ἀθήνα 1960) ἀποτελεῖ - παρὰ τὸ φαινομενικῶς εἰδικὸν τοῦ τίτλου τῆς - μελέτη εὐρείας θεματικῆς, δεδομένου ὅτι στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἔννομη τάξι ὑπὸ τὸν ὄρο «φονικόν» καλύπτεται μία πλουσιοπάτη καὶ δυσδιερεύνητη ὕλη, ποινικοῦ θεθαίως δικαίου, ἀλλὰ καὶ ἀστικοῦ καὶ κυρίως δημοσιονομικοῦ. Ἡ ἔρευνά του στὸν χῶρον αὐτὸ συνεχίσθηκε εὐθύς ἀμέσως μετὰ τὴν ἀντίστοιχη διερεύνησις τῶν δύο ἄλλων «κεφαλαίων», τὰ ὁποῖα στὰ βυζαντινὰ κείμενα, ἰδίως στὰ χρυσόβουλλα τῶν αὐτοκρατόρων τῆς

ύστεροβυζαντινής περιόδου, μνημονεύονται στερεοτύπως, σε μία ένότητα, μαζί με το «φονικόν»: τῆς παρθενοφθορίας καὶ τῆς εὐρεσης ὕησαυροῦ. Πρόκειται γιὰ δέματα τὰ ὅποια, παρὰ τὶς λέξεις καὶ τὸν ποινικὸ καὶ ἀστικὸ τους χαρακτήρα, εἶναι κατ' ἐξοχὴν δημοσιονομικοῦ περιεχομένου. Ἡ δυσχερεστάτη ἀνάλυση τῶν συναφῶν ζητημάτων ἀποτέλεσε τὸ ἀντικείμενο μεγάλης μελέτης τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλο αὐτό, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε τὸ ἔτος 1963. Ἡ μελέτη αὐτή, ἐρχόμενη μετὰ τῆ διδασκαρική του διατριβῆ, κατ' ἐξοχὴν καθιέρωσε τὸν Μενέλαο Τουρτόγλου στὴ διεθνή ἐπιστήμη. Ἡ αὐστηροτάτη γερμανικὴ κριτικὴ εἶδε στὴ μελέτη αὐτὴ τὴ βάση τῶν ἐν συνεχείᾳ ἐρευνῶν νεοτέρων μελετητῶν καὶ τῆς ἀπέδωσε τὸν ὀφειλόμενο ἔπαινο γιὰ τὸν πρωτοποριακὸ χαρακτήρα της.

Παρὰ τὴ συστηματικὴ ἐνασχόλησή του, ἐν συνεχείᾳ, μετὰ τὸ δίκαιο τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῶν πρώτων μετεπαναστατικῶν χρόνων, ποτὲ δὲν ἐγκατέλειψε τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ Βυζάντιο: Ἡ μελέτη του γιὰ τὴ νεαρὰ 26 τοῦ Ἀνδρόνικου Β' τοῦ Παλαιολόγου, τῆ λεγόμενῃ «νεαρὰ τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου», ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνατρέψῃ, με ἰσχυρὴ ἐπιχειρηματολογία καὶ αὐτόχρημα νεανικὴ διάθεση, καθιερωμένες ἀπὸ μακροῦ ἀντιλήψεις, τῶν ὁποίων ἡ ἀκρίβεια ἐδευρεῖτο δεδομένη. Ἡ πρόσφατη αὐτὴ μελέτη ἤλθε σὲ συμπλήρωση καὶ παλαιότερων ἐρευνῶν του γιὰ τὸ κληρονομικὸ δίκαιο τοῦ Βυζαντίου, ὅπως ἡ δημοσιευθεῖσα στὸν τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν ἀείμνηστο ἀκαδημαϊκὸ Παναγιώτη Ι. Ζέπο, ὑπὸ τὸν τίτλο «Τὸ ἀβιωτίκιον» (1973).

Κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες, ἡ οὐσιαστικὴ συμβολὴ τοῦ Μενέλαου Τουρτόγλου ἀναφέρεται στὴν ἔρευνα τῆς λιγότερο μελετημένης περιόδου τῆς Ἑλληνικῆς νομικῆς ἱστορίας καὶ τῆς περισσότερο δυσπρόσπελαστης, λόγῳ τοῦ πλήθους τοῦ διάσπαρτου ὕλικου καὶ τοῦ ἀποσπασματικοῦ ἐν πολλοῖς χαρακτήρα του: τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῶν πρώτων μετεπαναστατικῶν χρόνων. Καὶ ἐδῶ ὁ Μενέλαος Τουρτόγλου ἐπιτέλεσε, σὲ πολλὰ πεδία, ἔργο σκαπανέα μετὰ τὴ δημοσίευση καὶ ἐπεξεργασία πλούσιου πηγαίου ὕλικου, κυρίως ἀρχειακῆς προελεύσεως, τὸ ὁποῖο ἔφερε εἰς φῶς, ἀξιοποίησε καὶ κυρίως, ὡς γνήσιος ἱστορικὸς τοῦ δικαίου, ἐνέταξε σὲ συνθετικὲς μελέτες μεγάλης πνοῆς. Μιὰ ἀναδρομὴ στοὺς τόμους τοῦ ἔργου του «Μελετήματα Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου», στοὺς ὁποίους ἀπὸ τὸ ἔτος 1984 ἄρχισε νὰ συγκεντρῶναι τὰ ἐπὶ μέρους δημοσιεύματά του, παρέχει μιὰ εἰκόνα αὐτῆς τῆς πλουσιότατης συνθετικῆς παραγωγῆς: «Ἡ αἵρετοκρισία στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου πελάγους», «Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Νάξου ἀπὸ τὸν 17ο ἕως τὸν 19ο αἰῶνα», «Ἡ δικαιοσύνη στὴ Μάνη ἐπὶ Καποδίστρια», «Ὁ διοργανισμὸς τῶν δικαστηρίων καὶ ἡ πολιτικὴ καὶ

έγκληματική διαδικασία του 1830», «Τὰ πρῶτα ἐν Ἑλλάδι ἀκυρωτικὰ δικαστήρια» - τίτλοι ἐρανοσθέντες ἐνδεικτικὰ καὶ μόνον ἀπὸ μίᾳ ὀγκώδη παραγωγῇ.

Ἡ ἔννοια τῆς ἱστορικῆς διάρκειας καὶ συνέχειας εἶναι συνεχῶς παρούσα: «Ἐπιδράσεις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου εἰς τὰς περὶ μοιχείας διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου» «Περὶ τῆς ἀπονομῆς χάριτος κατὰ τὸ βυζαντινὸν καὶ μεταβυζαντινὸν δίκαιον μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου» «Περὶ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ μετ' αὐτὴν μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου: βυζαντιναὶ τινες ἐπιδράσεις». Ἡ ἄνεση μὲ τὴν ὁποία κινεῖται μεταξύ ὄλων αὐτῶν τῶν περιόδων τῆς ἑλληνικῆς νομικῆς ἱστορίας τοῦ ἐπιτρέπει αὐτὴ τὴν ὀπτική, μὲ πλήρη ἱστορικὴ γνώση τῶν διαφορῶν τῶν ἐποχῶν, ἡ ὁποία ἀποκλείει πάντοτε τὰ θεbiaσμένα ἢ ἐπιφανειακὰ συμπεράσματα. Ἔργο μεγάλης σημασίας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς δικαιοσύνης κατὰ τὴν Τουρκοκρατία εἶναι ἡ πρόσφατη συνδυετικὴ μελέτη του, σὲ συνεργασία μὲ τὴ συνεργάτιδα τοῦ Κέντρου Ἑρέυνας τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας κ. Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, «Ἡ συμβολὴ τῶν δραγομάνων τοῦ στόλου στὴν προαγωγή τῆς δικαιοσύνης τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου» (Ἀθήνα 2003), ἔκδοσις τῆς Ἀκαδημίας.

Κυρίες καὶ κύριοι,

Ἀναδιφώντας κανεὶς τὶς μελέτες τοῦ νέου ἀκαδημαϊκοῦ, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μικρὸ μέρος ἀπαρίθμησα, διαπιστώνει ὅτι τὸ ἔργο του, ἔργο διακεκριμένου ἱστορικοῦ καὶ ἔμπειρου νομομαθοῦς, δὲν εἶναι ποτὲ στεγνὴ παράθεσις νομικῆς δεματολογίας. Οἱ νομικοὶ δεσμοὶ ἐντάσσονται πάντοτε μὲ ἰδιαίτερη εὐαισθησία στὸ κοινωνικὸ τους πλαίσιο, στὴ ζωὴ ὅπως βιώνεται στὸν καθημερινὸ ἰδιωτικὸ καὶ δημόσιο βίο καὶ ὅπως ἀντανακλᾶται ὄχι μόνον στὰ νομικὰ κείμενα ἀλλὰ καὶ σὲ κάθε εἶδος ζωντανῆ μαρτυρία, στὰ ἔργα τοῦ λόγου, στὰ ποιήματα καὶ τὰ τραγούδια τοῦ λαοῦ, στὶς παραδόσεις καὶ τὶς παροιμίες του. Αὐτὴ ἡ εὐαισθησία ἐμφανίζεται εἴτε πρόκειται γιὰ τὸ Βυζαντινὸ δίκαιο, εἴτε γιὰ στοιχεῖα δικαίου στὶς μεταβυζαντινὲς πηγές τοῦ λαϊκοῦ λόγου. Ἡ μελέτη τοῦ δικαίου κατὰ τὶς περιόδους αὐτὲς δὲν περιορίζεται σὲ ἀπλὴ παράθεσις ἢ περιγραφή τῶν δεσμῶν. Ἀντιθέτως ἐπιχειρεῖται ἡ οὐσιαστικὴ διερεύνησή τους, σὲ πλείστες δὲ περιπτώσεις καὶ ἡ ἐξέτασις τῆς ἐξελικτικῆς τους πορείας κατὰ τὴ διαδρομὴ τοῦ χρόνου ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἐκάστοτε διαμορφούμενων νέων πολιτικῶν, κοινωνικῶν καὶ οικονομικῶν συνδηκῶν. Ὁ συγγραφέας παρακολουθεῖ τοὺς δικαιοκούς δεσμοὺς

πού εξετάζει στην ιστορική τους διάρκεια και συνέχεια και μετά τὸ Βυζάντιο, κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, ἀκόμη καὶ περαιτέρω κατὰ τοὺς μετεπαναστατικούς χρόνους μέχρι καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Καποδίστρια.

Ἀγαπητὲ συνάδελφε καὶ φίλε!

Ἀπὸ τὴ σύντομη παρουσίαση τοῦ πλουσιότατου ἔργου σας προκύπτει ὄχι μόνο ἡ ἀφοσίωσή σας στὴ διερεύνηση τοῦ πατρίου δικαίου ἀλλὰ καὶ μία ιδιαίτερη ικανότητά σας. Ὡς Ἕλληνας τῆς Ἰωνίας διαθέτετε ἔντονη τὴν ὁσφρηση ὡς πρὸς τὸ νόημα τῶν ἐλληνόγλωσσων βυζαντινῶν κειμένων. Αὐτὴ ἡ δυνατότητα σας ἐπιτρέπει νὰ συνάγετε συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα σας ἀναδεικνύουν σὲ ἐπιτυχημένο ἐρμηνευτὴ τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ σὲ διεισδυτικὸν ἱστορικὸν τοῦ ἐθνικοῦ μας δικαίου.

Τὴν ἐπίσημη αὐτὴ ὥρα σας ὑποδέχομαι στὸ Ἀνώτατο Πνευματικὸ Ἰδρυμα τῆς χώρας καὶ σας εὐχομαι ὑγεία καὶ πνευματικὴ εὐρωστία, ὥστε νὰ συνεχίσετε τὸ δημιουργικὸ ἔργο σας.

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΔΙΚΑΙΟ
ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΚΗ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗΣ ΣΠΟΙΪΔΗΣ ΤΟΥΣ*

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΤΟΥ ΡΤΟΓΛΟΥ

Ευχαριστῶ θερμότατα τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν γιὰ τὴν ὑψίστη τιμὴ ποὺ μοῦ ἔκαμε νὰ μὲ περιλάβει μεταξύ τῶν τακτικῶν αὐτῆς μελῶν.

Ευχαριστῶ ἐκ βάθους καρδίας τοὺς διαπρεπεῖς νομομαθεῖς κύριον Ἐμμανουὴλ Ρούκουνα, Πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας, καὶ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κύριον Ἀπόστολο Γεωργιάδη γιὰ τὰ καλὰ τους λόγια τὰ ὁποῖα πολὺ μὲ συνεκίνησαν.

Ἐπειδὴ σύμφωνα μὲ τὸν Ἐσωτερικὸ Κανονισμὸ τῆς Ἀκαδημίας ὑποχρεῖμαι ὅπως κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ μου ὁμιλήσω ἐπὶ θέματος ἀναγομένου στὸν κλάδο τὸν ὁποῖο καλλιεργῶ, ἐπέλεξα νὰ προβῶ σὲ ὀρισμένες παρατηρήσεις μὲ θέμα:

Τὸ βυζαντινὸ καὶ μεταβυζαντινὸ δίκαιο καὶ ἡ ἀνάγκη συστηματικῆς σπουδῆς τους.

Ἡ ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου εἶναι μακροτάτη. Τοῦ δικαίου αὐτοῦ ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς καὶ ἀκαδημαϊκὸς Δημήτριος Παππούλιας ἐπεκτείνει τὴν ἀποψη τοῦ Mitteis, εἶχε ὑποστηρίξει τὴν ἀδιάκοπη ἐνότητα ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους μέχρι σήμερον, διὰ μέσου τῶν ἐλληνιστικῶν, τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων, ὑπὸ τὴν μορφή κειμένων γραπτῶν ἢ ἀγράφων ἐδίμνων.

Ἡ θεωρία δὲ αὕτη ἀποτελοῦσε τὸ ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τῶν ὅσων εἶχαν διακηρυχθῆ ἀπὸ Ἕλληνες ἐπιστήμονες περὶ τῆς ἐνότητος τῆς γλώσσας, τῆς ἱστορίας καὶ τῶν ἠθῶν τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Συγκεκριμένα αὐτὴν τὴ συνέχισαν καὶ πολιτιστικὴ ἐνότητα τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους εἶχαν καταδείξει μὲ ἀδιάσειστα στοιχεῖα ἐπιφανεῖς ἐπιστήμονες ὅπως ὁ Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀπέδειξε ὅτι τὸ Βυζάντιο ἀποτελεῖ τὸν ἀναμφισβήτητο σύνδεσμο μεταξύ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ νεωτέρου ἐλληνισμοῦ. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση κινήθηκαν ὁ Νικ. Πολίτης μὲ τίς λαμπρὲς λαογραφικὲς του μελέτες

*Οἱ λίγες βιβλιογραφικὲς σημειώσεις ἀποτελοῦν μία μικρὴ ἐπιλογή ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα βιβλιογραφία.

και ο Γεώργιος Χατζιδάκις που κατέστησε κατάδηλη τη γλωσσική ενότητα του έθνους από την αρχαιότητα μέχρι τις ημέρες μας¹.

Στό περιορισμένο χρονικά πλαίσιο της σημερινής ομιλίας επιστημαίνονται όρισμένα σχετικά και γενικά μόνον σημεία, αναφερόμενα στη σπουδή του βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου. Οι δύο αυτές περίοδοι, το ουσιαστικό δίκαιο των οποίων δεν έχει επαρκώς μελετηθεί, συνδέονται αρρήκτως μεταξύ τους. Και τούτο, διότι το βυζαντινό δίκαιο, επίσημο ή δημόδες, ιδίως δε των τελευταίων πρό της αλώσεως αιώνων, κληροδοτήθηκε στο μεταγενέστερο μεταβυζαντινό. Οι περισσότεροι δεσμοί του μεταβυζαντινού δικαίου φέρουν σαφέστατες επιδράσεις από το βυζαντινό δικαϊκό παρελθόν. Άλλα και από την άλλη πλευρά, οι έγγραφες πηγές της μεταβυζαντινής περιόδου, σε όρισμένες περιπτώσεις, προσφέρουν στοιχεία σημαντικά και δυνάμενα να συντελέσουν στη διαλεύκανση νομικών ζητημάτων της άμεσως προηγούμενης.

1.- Είναι αληθές ότι η δεμελιώδης υποδομή του βυζαντινού δικαίου είναι το ρωμαϊκό δίκαιο. Είναι όμως εξ' ίσου αληθές, ότι το τελευταίο τούτο δίκαιο, που αναμφισβήτητα αποτελεί την πιο ολοκληρωμένη κληρονομιά του αρχαίου πολιτισμού², δεν είναι άμετοχο ελληνικών επιδράσεων. Αντιθέτως είναι βαθύτατα διαποτισμένο με γενικές ιδέες ελληνικής φιλοσοφικής προελεύσεως. Δημιουργία, άλλωστε, νομικής επιστήμης επέτυχαν οι Ρωμαίοι μόνο με τη βοήθεια του Έλληνικού πνεύματος³.

Επιδράσεις των ελληνικών δικαίων διαπιστώνονται ήδη από της εποχής του Δωδεκαδέλτου νόμου, που αποτελεί την πρώτη κωδικοποίηση του ρωμαϊκού δικαίου με διατάξεις μάλιστα οι οποίες παρέμειναν ισχυρές και υπό το κράτος μεταγενέστερων νομοθεσιών^{3α}. Ανεξαρτήτως εάν ήθελε γίνει δεκτή η ρωμαϊκή παράδοση και ειδικότερα του Διονυσίου του Αλικαρνασσεώς, η οποία αναφέρει ότι οι Ρωμαίοι πριν προθούν στη σύνταξη των δώδεκα δέλτων έστειλαν αντιπροσω-

1. Βλ. πρόχειρα Αίχ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ιστορία, Α' 324-610, Αθήνα 1975, σ. 14.

2. Κ. Τριανταφυλλοπούλου, Αρχαία ζητήματα συγχρόνων νόμων, άνάτ. εκ της νομικής επιδεωρήσεως Θεσσαλονίκης «Αρμενόπουλος», τ.17 (1963), Θεσσαλονίκη 1963, σ. 19. Πρβλ. και Fr. Pringsheim, Η Έλληνική επίδρασις επί του Ρωμαϊκού Δικαίου (μετ. Δ. Γκόφα), ΕΕΝ. τ. 26 (1959), σ. 601 έπ.

3. Βλ. Γω. Σόντη, Ρωμαϊκόν δίκαιον και Έλληνικόν πνεύμα, ΝοΒ, Ίούσιος 1981, σ. 643.

3α. Πρβλ. π.χ. Βασ. 60. 16.1.

πεία γιά νά μελετήσει τίς ἀρχαίες ἐλληνικές νομοθεσίες, «συγγράψαντες νόμους ἔκ τε τῶν ἐλληνικῶν νόμων καί τῶν παρά σφίσιν αὐτοῖς ἀγράφων ἐδισμῶν»⁴, πράγμα πού ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό ἄλλους ρωμαίους συγγραφείς, ὅπως π.χ. τόν Τίτο Λίβιο καί Διόδωρο τὸ Σικελιώτη⁵, αὐτὸ τοῦτο τὸ περιεχόμενο ὀρισμένων διατάξεων τοῦ Δωδεκαδέλτου ἐκδόηλως ἀπηχεῖ θεσμούς ἐλληνικῶν νομοθεσιῶν. Ἔτσι ἐλληνική προέλευση μαρτυροῦν οἱ διατάξεις τοῦ Δωδεκαδέλτου περὶ τῆς ἀγωγῆς ὄρων ἰδυντέων (actio finium regundorum), περὶ σωματείων (collegia), περὶ τοῦ ἀνωτάτου χρόνου κυφορίας, περὶ ἀναβολῆς τῆς κτήσεως τῆς κυριότητος τοῦ ἀγορασθέντος πράγματος μέχρι τῆς καταβολῆς τοῦ τιμήματος, περὶ ταφῆς νεκρῶν κλπ.⁶

Ἡ αὐστηρὴ τυπικότητά τοῦ Δωδεκαδέλτου πολλὰς φορές δημιουργοῦσε χάσμα μεταξὺ δικαίου καί πραγματικότητος. Καί τοῦτο, διότι οἱ διατάξεις του δὲν ἀνταπεκρίνοντο πάντοτε στὴ ζωντανή καί παλλομένη πραγματικότητα τῶν ποικίλων ἀτομικῶν καί κοινωνικῶν φαινομένων. Ἄλλωστε τὸ αὐστηρῶς ἐρμηνευόμενο δίκαιο ἦταν ἐπόμενο σὲ πλείστες περιπτώσεις νά ὀδηγεῖ στὴν ἀδικία. Ἔτσι π.χ. ὁ συνάπτων ὀρισμένη δικαιοπραξία ἦταν ἀλυτρώτως αἰχμαλωτισμένος ἀπὸ τὸν τύπο αὐτῆς, ἔστω καί ἂν ἡ πραγματικὴ του βούληση ἔτεινε πρὸς ἄλλο σκοπὸ, ἀφοῦ, κατὰ τοὺς Ρωμαίους ὅ,τι ἔλεγε ἡ γλῶσσα αὐτὸ ἦταν καί δίκαιο (uti lingua nuncupasset ita ius esto.). Τὸ δημιουργούμενο ἀκριβῶς αὐτὸ χάσμα προσπάθησε νά γεφυρώσει ἡ πραιτωρική aequitas. Τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο στὴ συνέχεια εἶναι ἐκεῖνο πού διαμόρφωσε τὴν ἔννοια τῆς ἐπιεικειᾶς ὑπὸ τὴν βαδύτατη ἐπίδραση τῶν ἐλλήνων φιλοσόφων, ἰδίως δὲ τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἔτσι διάταξη τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου εἰλημμένη ἀπὸ τὴν Ἰουστινιάνεια νομοθεσία, κατὰ τὴν ὁποία «ὁ τὰ ρήματα τοῦ νόμου φυλάττων, μαχόμενος δὲ τῇ διανοίᾳ αὐτοῦ, ἐναντιοῦται τῷ νόμῳ, καί οὐ φεύζεται τὰς ὀρισμένας κατὰ τῶν παραβιόντων ποινάς»⁷, ἀποδίδει ὅσα ὁ Ἀριστοτέλης περὶ τοῦ ἐπιεικοῦς δικαίου στὴ Ρητορική καί στὰ Ἠθικά Νικομάχεια ἐκθέτει:

«Τὸ γὰρ ἐπιεικὲς δοκεῖ δίκαιον εἶναι· ἔστι δὲ ἐπιεικὲς τὸ παρά τὸν γεγραμμέ-

4. Διον. Ἀλικ. Χ, 57.

5. Πρβλ. καί Κικέρων, De legibus II, 23,59 κ.ά.

6. Βλ. Γ. Βαλάσση, Ἡ ἀγωγή περὶ ὄρων ἰδυντέων, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 44 ἐπ.

7. Epitome 1.17. Ζέπων J.G.-R., τ.4, σ.287 καί σημ. 16' Cod. 1.14. 5. «Μηδὲν παρὰ τῶν νόμων ἔννοιαν πραχθὲν ἐρρώσθω, ἀλλ' ἀχρηστον ἔστω, κἂν μὴ τοῦτο εἰδικῶς ὁ νομοθέτης ἐπήγαγεν...ὁ δὲ διανοία τοῦ νόμου μαχόμενος οὐκ ἐχφεύζεται τὰς ἐγκειμένας τῷ νόμῳ τιμωρίας» (Βασ. 2.6.10). Τὸ δὲ ἐπὶ τῆς διατάξεως αὐτῆς τῶν Βασιλικῶν ἐνυπάρχον σχόλιον διευκρινίζει

νον νόμον δίκαιον... τὸ μὴ πρὸς τὸν νόμον, ἀλλὰ πρὸς τὸν νομοθέτην σκοπεῖν, καὶ μὴ πρὸς τὸν λόγον, ἀλλὰ πρὸς τὴν διάνοιαν τοῦ νομοθέτου»⁸ καὶ πάλιν:

«Τὸ ἐπιεικὲς δίκαιον μὲν ἐστίν, οὐ τὸ κατὰ νόμον δέ, ἀλλ' ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου»⁹.

Συγχρόνως ὅμως στὴ βυζαντινὴ νομοθεσία, ὑπὸ τὴν προφανῆ ἐπίδραση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἐπικρατεῖ διάχυτο τὸ πνεῦμα τῆς φιλανθρωπίας. Ἡ μνεῖα τῆς φιλανθρωπίας, ἂν καὶ κειμένης ἔξω τοῦ κύκλου τοῦ θετικοῦ δικαίου¹⁰, ἐμφανίζεται ἐνίοτε στὶς πηγὲς συνδεόμενη μὲ τὴν ἐπιείκεια.

Τῆς φιλανθρωπίας ὅμως γίνεται, συνάμα, ἐπικλήση προκειμένου νὰ τονισθεῖ ὅτι ὑπῆρξε καὶ ὁ σκοπὸς νομοθετικῶν ρυθμίσεων. Ἐτσι π.χ. ἡ Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων τιτλοφορεῖται καὶ ὡς «ἐπιδιόρθωσις εἰς τὸ φιλανθρωπότερον ἐκτεθεῖσα»¹¹.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ πλεῖστες Νεαρὲς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, μὲ τίς ὁποῖες ἐπιχειροῦνται ρυθμίσεις ἐπὶ διαφόρων θεμάτων ἀναφερομένων στὸ βυζαντινὸ δίκαιο.

Ὁ Ἰουστινιανὸς π.χ. κινούμενος, ὅπως ἀναγράφεται στὴ Νεαρά του 53 (κεφ. 6), ἀπὸ λόγους «φιλανθρωπίας», ἐνομοθέτησε ὅτι λυθέντος τοῦ γάμου μὲ θάνατο ἑνὸς τῶν συζύγων καὶ μὴ ὑπαρχούσης προικὸς καὶ προγάμου δωρεᾶς, ὁ ἐπιζῶν ἄπορος σύζυγος ἐδικαιοῦτο στὸ τέταρτο τῆς περιουσίας τοῦ ἀποβιώσαντος εὐπόρου συζύγου μὲ ὁποιοσδήποτε συγγενεῖς καὶ ἂν συνέτρεχε. Ἐκεῖ ὅμως ὅπου ἀφθνοῦν οἱ «φιλάνθρωπες» ρυθμίσεις εἶναι ὅταν ἐπιχειρεῖται ὁ μετριασμὸς τῶν ἐπιβαλλομένων ποινῶν ἐπὶ διαφόρων ἐγκληματικῶν πράξεων. Τοῦτο ἀναφέρεται καὶ σὲ πλεῖστες Νεαρὲς τοῦ Λέοντος ς' τοῦ Σοφοῦ.

Ὁ αὐτοκράτορας αὐτὸς τῆ «φιλανθρωπία» π.χ. ἐπικαλεῖται προκειμένου:

α) Νὰ ἐπικυρώσει τὴν ἤδη ὑπὸ τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων ἐπελθούσα μετατροπὴ ἐπὶ τὸ ἡπιώτερον τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου τῶν μοιχῶν εἰς ἐκείνην τῆς ρινοκοπίας (Νεαρά 32).

β) Νὰ παράσχει συγγνώμη ἢ καὶ νὰ τιμωρήσει ἐπιεικέστερα, σὲ περίπτωση ὑποτροπῆς, τοὺς αὐτομολήσαντες εἰς πολέμιους, οἱ ὅποιοι, παρὰ τὸ ὅτι μεταμελή-

ὅτι «τῇ ἐννοίᾳ μᾶλλον καὶ οὐ τοῖς ῥήμασι τοῦ νόμου προσέχομεν, καὶ σημείωσαι, ὅτι πᾶν γινόμενον παρὰ τὴν δύναμιν τοῦ νόμου ἄχρηστόν ἐστι».

8. Ρητορικὴ 1,13.1374a.

9. Ἡθικὰ Νικομάχεια V,10,3-11376.

10. Κ. Τσάτσου, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηγείας τοῦ δικαίου, ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 232.

11. L. Burgmann, *Ecloga das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos V*, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 10, Frankfurt am Main 1983, σ. 160.

θέντες εἶχαν ἐπιστρέψει αὐτοβούλως στήν πατρίδα, ἐτιμωροῦντο ἀπό τόν παλαιό νόμο μέ τήν σκληρότατη ποινή τοῦ ἀνασκολοπισμοῦ ἢ τῆς ρίψεώς τους στά θηρία (Νεαρά 67).

γ) Νά περιορίσει στόν ἓνα ὀφθαλμό τήν ἀνταποδοτική ποινή τῆς τυφλώσεως καί τῶν δύο στόν ἔκτουσίως ἐκτυφλώσαντα (Νεαρά 92).

δ) Νά καταργήσει ὡς ὑπερβολική τήν ἀπειλούμενη ἀπό τόν παλαιό νόμο ποινή τοῦ θανάτου κατὰ τοῦ ἄρχοντος καί τῶν κοινωνῶν του, οἱ ὁποῖοι θά διέπρατταν κλοπή δημοσίων πραγμάτων. Ἄντι τῆς θανατικῆς ποινῆς νομοθετεῖ τήν ἔκπτωση τῶν ὑπαιτίων ἀπό τὸ λειτούργημά τους καί τήν καταβολή τοῦ διπλασίου τῶν ἀφαιρεθέντων. Σέ περίπτωση δέ ἀδυναμίας τῶν συνεργῶν ν' ἀνταποκριθῶν στήν καταβολή τοῦ διπλασίου, τοὺς ὑποβάλλει στίς ποινές τοῦ ραβδισμού, τῆς ἀτιμωτικῆς κουρᾶς καί ἐξορίας.

Πρέπει ὅμως νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐπίδραση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας δέν ὑπῆρξε πάντοτε ἀποτελεσματική σέ ὀρισμένους δικαιοκίτους θεσμούς. Ὑπῆρξαν περιπτώσεις ὅπου ἡ ἐπίδραση αὐτή ἐκ τῶν πραγμάτων ἐστάθη ἀνίσχυρη νά ἀνατρέψει νομικῶς κατοχυρωμένα πάγια οἰκονομικά καθεστῶτα. Τοῦτο π.χ. συνέβη καί μέ τὸ θεσμὸ τῆς δουλείας, ἡ ὁποία στίς Εἰσηγήσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ χαρακτηρίζεται ὡς θεσμὸς δικαίου μέ τόν ὁποῖο, σέ ἀντίθεση πρὸς τὴ φύση, ὑποβάλλεται κανεὶς στή δεσποτεία ἄλλου¹². Ἄλλωστε εἶναι γνωστὸ ὅτι καί ὁ Κικέρων ἀπεδέχετο τήν ὑπαρξή τῆς δουλείας ὡς θεσμοῦ ἀπαραιτήτου γιὰ τίς βιοτικῆς ἀνάγκες¹³. Οἱ δὲ διακρινόμενοι γιὰ τίς προοδευτικῆς φιλοσοφικῆς ἰδέες νομικοὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου, παρὰ τὸ ὅτι ἐδέχοντο τὸ θεσμὸ τῆς δουλείας ἀντίθετο πρὸς τὸ φυσικὸ δίκαιο, τὴν κατέτασαν στοὺς θεσμοὺς τοῦ *ius gentium*, ἐπειδὴ ὑφίστατο σέ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς ἀρχαιότητος.

Ἡ χριστιανικὴ ὅμως διδασκαλία ποὺ διεκήρυξε τὴν ἐλευθερία καί τὴν ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων, χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ περικοπή τοῦ Παύλου στήν πρὸς Γαλάτες ἐπιστολή ὅτι: «οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλληγ, οὐκ ἔνι δούλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καί θήλυ πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἔστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ»¹⁴, δὲν κατόρθωσε νά ἀνατρέψει καί νά καταργήσει τὸν ἀνελεύθερο θεσμὸ τῆς δουλείας. Ἀντιθέτως στὸ χριστιανικὸ Βυζάντιο, ὁ θεσμὸς αὐτὸς εὐρίσκετο σέ πλήρη

12. *Servitus autem est constitutio iuris gentium, qua quis dominio alieno contra naturam subicitur* (1.3.2).

13. *Cicer. Republ.* 3,24 = *Aug. Civ.* 19.21.

14. Παῦλος, Πρὸς Γαλάτας, κεφ. γ', 28.

άνθηση. Και τούτο, διότι ἡ ἐργασία τῶν δούλων ἀποτελοῦσε προφανέστατα βασικό συντελεστή τῆς παραγωγῆς. Μόνο ὀρισμένα μέτρα προστασίας τῶν δούλων καὶ περιστολῆς τῶν ἀπεριορίστων δικαιωμάτων καὶ καταχρήσεων τῶν κυρίων τους ἐλήφθησαν. Ἀκόμη ἐδόθη καὶ μιὰ μεγαλύτερη δυνατότητα ἀπελευθερώσεώς τους.

Σημαντικὴ ἀφετηρία γιὰ τὴ μελέτη τοῦ βυζαντινοῦ γενικότερα δικαίου ἀποτελεῖ ἡ συστηματικὴ ἐρευνα τῶν κανόνων τόσο τοῦ ἰδιωτικοῦ, ὅσον καὶ τοῦ δημοσίου δικαίου, τῶν περιεχομένων στὴν περίφημη κωδικοποίηση τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καὶ ἡ διακρίβωση τῶν μεταρρυθμίσεων τίς ὁποῖες ὑπέστησαν οἱ κανόνες αὐτοὶ μεταγενέστερα. Πρωτίστως ὅμως πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἰδιαίτερώς ὅτι, ὅπως ἄλλωστε ὑποστηρίζεται μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα, τὸ κατεστρωμένον στὸ Corpus Iuris Civilis τοῦ Ἰουστινιανοῦ κλασσικὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο εἶχε ἀπωλέσει τὴν καθαρότητά του. Στοιχεῖα ἀρχαίων ἐλληνικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν δικαίων ὅπως καὶ Συριακὰ ἔθιμα εἶχαν διαφοροποιήσει ριζικὰ τὴν ἀρχικὴ του μορφή¹⁵. Σ'αὐτὸ δὲ συνέβαλαν τὰ μέγιστα οἱ θεμελιωτὲς τῆς Ἰουστινιανείας κωδικοποιήσεως διδάσκαλοι τῆς Νομικῆς Σχολῆς τῆς Βηρυτοῦ, οἱ ἀποκαλούμενοι, μεταξύ ἄλλων, καὶ «ἤρωες»¹⁶.

Ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα, ἤδη ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰῶνα, ἐχρησιμοποιεῖτο ἀποκλειστικὰ κατὰ τὴ διδασκαλία στὴ Νομικὴ Σχολὴ τῆς Βηρυτοῦ. Τὸ γεγονός δὲ αὐτὸ δὲν στερεῖται σημασίας γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. Ἀντιθέτως συνετέλεσε στὴν ἐξάπλωση τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν τῆς νεοπλατωνικῆς σχολῆς τῆς Ἀλεξανδρείας, ὅπως ἐπίσης καὶ στὴν εἰσβολὴ ἐλληνικῶν πρακτικῶν στὴ διδασκαλία. Ἔτσι ἡ χρῆση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας προετοίμασε ἀναμφισβήτητα τὸν ἐλληνορρωμαϊκὸ συγκρητισμὸ πού εἶναι ἐμφανέστατος στὸ νομοθετικὸ ἔργο τοῦ Ἰουστινιανοῦ¹⁷.

Ἐλληνικὲς καὶ ἐλληνιστικὲς ἐπιδράσεις, ὄχι τυχαῖες, ἐπιμαρτυροῦν ἐπίσης καὶ πλεῖστα ἐλληνόγλωσσα χωρία εἰλημμένα ἀπὸ ἔργα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας πού παρεντίθενται αὐτούσια στὸ λατινικὸ κείμενο τοῦ Corpus Iuris Civilis. Τὸ αὐτὸ ἐπιβεβαιώνουν στὸ ἴδιο κείμενον οἱ ρωμαῖοι νομικοὶ ὅταν θέλοντες νὰ γίνουν περισσότερο σαφεῖς καὶ ἀκριβολόγοι ὡς πρὸς τὴ νομικὴ ὀρολογία, ἐπικαλοῦνται ἀντιστοίχους ἐλληνικοὺς ὄρους μὲ τὴν συνήθη ἔκφραση: «Quod

15. Βλ. L. Bréhier, Les institutions de l'empire byzantin, Paris 1949, σ. 175.

16. Βλ. D. Simon, Aus dem Codexunterricht des Thalelaios, SZ (RA), 87 (1970), σ. 392 ἐπ.

17. Βλ. P. Collinet, Histoire de l'École de Droit de Beyrouth, Paris 1925, σ. 218.

Graeci... apellant»¹⁸ ή άλλες παρεμφερείς διατυπώσεις. Τέλος δὲν εἶναι ἄσκοπον νὰ προστεθεῖ ὅτι οἱ κωδικοποιήσαντες τὸ δίκαιον τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐρανιστές προσέβησαν καὶ σὲ μεταβολὴς κειμένων, ἐνίοτε μεγάλης ἐκτάσεως, ὥστε τὰ τελευταῖα, ἀπηλλαγμένα τῆς τυπολατρίας, νὰ καταστοῦν ἱκανὰ ν' ἀνταποκριθοῦν πρὸς τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς τους¹⁹. Ἔτσι δὲν φαίνεται ὅτι ἀπέχει τῆς ἀληθείας ἡ παρατήρησις, ὅτι ἡ Ἰουστινιάνεια κωδικοποίησις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, δὲν προῆλθε ἐκ τοῦ ρωμαϊκοῦ πνεύματος ἀλλὰ τοῦ ἐλληνιστικοῦ ὑπῆρξε ἔργον²⁰.

Ὅσον ἀφορᾷ στὰ μεταγενέστερα νομοθετικὰ κείμενα τοῦ Corpus Iuris Civilis ἡ μελέτη των ὀδηγεῖ ἀβιάστως στὴ διαπίστωση ὅτι τὸ Ἰουστινιάνειο δίκαιο δὲν ἔμεινε ἄδικοτο κατὰ τὴ διαδρομὴ τῶν αἰώνων μέχρι τὴν κατάλυσις τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἀντιθέτως ὑπέστη κατὰ καιροὺς τὶς ἀναγκαῖες προσαρμογές, τὶς ὁποῖες ἐπέβαλλαν οἱ διαρκῶς μεταβαλλόμενες οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες. Ἀναγκαῖα λοιπὸν καθίσταται ἡ σπουδὴ τῶν μεταρρυθμίσεων, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἐπέλθει κατὰ τὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα. Συγκεκριμένα ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Νεαρὲς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων τῶν ὁποίων «τὸ περιουσιακὸν ἰδίᾳ δίκαιον ρεεῖ κατ' εὐθείαν ἀπὸ τῶν πηγῶν τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ δικαίου»²¹, κατὰ τὴ χαρακτηριστικὴ ἔκφρασις τοῦ ἀείμνηστου καθηγητῆ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Γεωργίου Μαριδάκη στὴν ὑποδειγματικὴ μονογραφία του «τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων», δύο εἶναι οἱ νομοθετικοὶ σταθμοὶ κατὰ τοὺς ὁποίους ἔγιναν σοβαρότατες τομὲς στὸ δίκαιο τοῦ Ἰουστινιανοῦ: Ἡ νομοθεσία τῶν Ἰσαύρων καὶ ἀργότερα ἐκείνη τῶν Μακεδόνων.

Οἱ Ἰσαυροὶ ἀπέδειχθησαν οἱ ρηξικέλευθοι νομοθέτες. Εἰδικότερα μὲ τὴν Ἐκλογὴν, τὸν σύντομον αὐτὸν καὶ εὐληπτο κώδικα ποὺ κατάρτισαν²², μεταμόρφωσαν, χωρὶς βεβαίως καὶ νὰ τὸ καταργήσουν, σὲ ἱκανὰ σημεῖα τὸ δίκαιο τοῦ

18. Βλ. π.χ. Dig. 48. 5. 6 §1.

19. Βλ. Γ. Πετρόπουλου, Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, ἔκδ. Β', Ἀθῆναι 1963, σ. 158 ἐπ.

20. Βλ. Ἰω. Σόντη, Ρωμαϊκὸν δίκαιον καὶ Ἑλληνικὸν πνεῦμα, ΝοΒ Ἰούνιος 1981, τεύχ. 6, σ. 645.

21. Βλ. Γ.Σ. Μαριδάκη, ἔνδ' ἄν., πρόλογος.

22. Ἡ ἀνάγκη συντάξεως εὐληπτοῦ κώδικα τονίζεται ἰδιαίτερα στὸ προοίμιον τῆς Ἐκλογῆς: "...τὰ ὑπὸ τῶν προβεβασιλευκότων νενομοθετημένα γεγράφα ἀγινώσκοντες καὶ τοῖς μὲν δυσδιάγνωστον τὸν ἐν αὐτοῖς περιεχόμενον νοῦν, τοῖς δὲ καὶ παντελῶς ἀδιάγνωστον, καὶ μάλιστα τοῖς ἔξω τῆς θεοφύλακτου ταύτης καὶ βασιλίδος ἡμῶν πόλεως, εἰδότες τυγχάνοντα" (L. Burgmann, ἔνδ' ἄν. σ. 162).

Ίουστινιανού και διοχέτευσαν σ' αυτό ζωντανό δημόδες δίκαιο. Τοῦτο δὲ συνέβη ἰδίως στὸ οἰκογενειακὸ καὶ κληρονομικὸ δίκαιο²³.

Ἀλλὰ καὶ οἱ περιλαμβανόμενες στὴν Ἐκλογὴ ποινικοῦ περιεχομένου διατάξεις ὄχι μόνον δὲν ὑπολείπονται τῶν λοιπῶν μεταρρυθμίσεων ἀλλὰ ἀντιθέτως εἶναι πραγματικὰ ἐπαναστατικὲς γιὰ τὴν ἐποχὴ τους.

Ἔτσι: α) Πνοὴ ἰδεῶν περὶ φιλανθρωποτέρας μεταχειρίσεως τῶν ἐνόχων διατρέχει τίς ποινικὲς διατάξεις τῆς Ἐκλογῆς. Τοῦτο δὲ ἐκφράζεται κυρίως στὸ σύστημα τῶν ποινῶν, ὅπου ἡ ἀφειδῶς προβλεπόμενη ποινὴ τοῦ θανάτου ἀπὸ τὴν Ίουστινιάνεια νομοθεσία ἔχει οὐσιωδῶς ἐπὶ τὸ φιλανθρωπότερον ἀλλάξει καὶ σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἀντικατασταθεῖ μὲ ἠπιώτερες ποινές.

β) Ἡ μεταγχισθεῖσα ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο στὸ βυζαντινὸ ἀρχὴ τῆς ἄνισης ποινικῆς μεταχειρίσεως τῶν πολιτῶν ἀπὸ τὸ νόμο, μὲ τὴν ἐπιβολὴ διαφοροετικῆς ποινῆς ἐξαρθώμενης ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ τάξη τῶν «ἐντίμων» ἢ τῶν «εὐτελῶν», στὴν ὁποία ἀνήκαν οἱ ἐγκληματοῦντες, παύει νὰ ὑφίσταται στὴν Ἰσαυρικὴ νομοθεσία. Ἔτσι οἱ χαρακτηριζόμενοι ὡς «ἐντιμοὶ» ὅσον καὶ οἱ «εὐτελεῖς» πολῖτες τιμωροῦνται μὲ τὴν ἴδια ποινὴ ἀδιακρίτως τάξεως. Ἡ ἔλλειψη μνείας στίς ποινικὲς διατάξεις τῆς Ἐκλογῆς ὅποιασδήποτε ἄνισης ποινικῆς μεταχειρίσεως «ἐντίμων» καὶ «εὐτελῶν», ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα μίᾳ ἐξόχως προοδευτικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη ρύθμιση, παρὰ τὸ ὅτι οἱ διακρίσεις δὲν φαίνεται ὅτι ἐξηλείφθησαν παντελῶς. Καὶ τοῦτο, διότι διατηρήθηκε ἡ διάκριση «εὐπορος» - «ἄπορος», προελθοῦσα καὶ αὐτὴ ὁμοίως κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο.

γ) Οἱ ποινικὲς διατάξεις τῆς Ἐκλογῆς, σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὴν Ίουστινιάνεια νομοθεσία, φαίνεται ὅτι δὲν ἀντιβαίνουν καθόλου στὴν καθιερωμένη στὰ νεώτερα δίκαια ἀρχὴ *nullum crimen nulla poena sine lege*, κατὰ τὴν ὁποία ἐκεῖνες μόνον οἱ πράξεις εἶναι ἀξιόποινες καὶ ἐκείνες μόνον οἱ ποινὲς ἐπιβάλλονται, οἱ ὁποῖες ρητῶς προβλέπονται σὲ νόμο πρὶν ἀπὸ τὴν τέλεση τῆς πράξεως²⁴. Καὶ τοῦτο, διότι χωρὶς ἐξαίρεση τιμωροῦν μὲ ὀρισμένη ποινὴ κάθε προβλεπόμενο ἀπὸ αὐτὲς ἔγκλημα.

Ἀργότερα ἡ νομοθεσία τῶν Μακεδόνων ποὺ ἐπηκολούθησε ἐπανεφέρε, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ δίκαιο τοῦ Ίουστινιανού καὶ ἀνέτρεψε τὸ προοδευτικὸ νο-

23. Βλ. Δ. Παππούλια, Τὸ ἐλληνικὸν ἀστικὸν δίκαιον ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ ἐξελίξει, ἐν Ἀθήναις 1912, σ. 24.

24. Βλ. Μ.Τουρτόγλου, Περὶ τῆς ἀρχῆς «ἔγκλημα δὲν ὑπάρχει οὐδὲ ποινὴ ἐπιβάλλεται ἄνευ νόμου», Ἐπετ. Κέντρου Ἑρεῦν. τῆς Ἰστορ. Ἑλλην. Δικαίου, Ἀθήνα 2004, σ. 139 ἐπ.

μοθετικό έργο των Ίσαύρων. Δέν ἐφείσθησαν μάλιστα οἱ Μακεδόνες καί βαρύτατων ἀπαξιωτικῶν κρίσεων γιά τὸ ἔργο τῶν τελευταίων. Ἔτσι τὸ μὲν προοίμιον τῆς Ἐπαναγωγῆς (Εἰσαγωγῆς) κάνει λόγο γιά “φληναφίας τῶν Ίσαύρων”, ὁ δὲ Πρόχειρος Νόμος χαρακτηρίζει ὡς “ἀποτρόπαιον” τὸ “πρῶν ἔγχειρίδιον”²⁵.

Οἱ τολμηρὲς ὅμως μεταρρυθμίσεις τῶν Ίσαύρων δὲν ἐστεροῦντο λαϊκοῦ ἐρείσματος καί ἀνταπεκρίνοντο στὴν κοινὴ περὶ δικαίου συνείδηση. Τοῦτου ἕνεκα οἱ Μακεδόνες, παρὰ τίς δριμύτατες ἐπικρίσεις, ἐκ τῆς ἀνάγκης τῶν πραγμάτων προέβησαν σὲ πλείστα σημεῖα σὲ τροποποιήσεις ἐπὶ τῆς Ἰουστινιάνειας νομοθεσίας, μὲ τίς ὁποῖες οὐσιαστικῶς συνετέλεσαν στὸ νὰ ἐπανακάμψουν οἱ παραμερισθεῖσες ρυθμίσεις τῶν Ίσαύρων. Τοῦτο π.χ. συνέβη ὡς πρὸς τὸν κολασμὸ τῆς ἐκ προθέσεως ἀνθρωποκτονίας. Μὲ τὸ καθεστῶς τῆς ἀνισότητος τῶν ποινῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ Κορηγλίου νόμου ὅσοι φονεῖς ἀνῆκαν στὴν κοινωνικὴ τάξη τῶν “ἐντίμων” ἐτιμωροῦντο μόνον μὲ τὴν ποινὴ τῆς ἐξορίας ἐνῶ οἱ “εὐτελεῖς” ἐθανατοῦντο. Ἡ ἔκλογη τῶν Ίσαύρων ὥρισε ἀντιθέτως τὴν ἐπιβολὴ θανατικῆς ποινῆς στοὺς φονεῖς ἀδιακρίτως τάξεως. Ἡ ρύθμιση ὅμως αὐτὴ διήρκεσε μέχρι τῶν Μακεδόνων, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ Ἰουστινιάνειου δικαίου ἐπανελάβαν καὶ τὴ διάκριση τοῦ παλαιοῦ δικαίου ποὺ ὥριζε τὴ διαφορετικὴ ποινικὴ μεταχείριση “ἐντίμων” καὶ “εὐτελῶν” φονέων. Ἡ ἀναβίωση ὅμως τῆς διακρίσεως ἔγινε μὲ μιὰ σημαντικὴ τροποποίηση ποὺ ὁπωςδήποτε μαρτυρεῖ τὴν πρόθεση τῶν Μακεδόνων αὐτοκρατόρων νὰ ἀμβλύνουν, κατὰ τὸ δυνατόν, τὴν κραυγαλέα ἀνισότητα τῶν ποινῶν καὶ νὰ περιορίσουν τὴν ἐν πολλοῖς ἀτιμωρησία τῶν “ἐντίμων”. Ἔτσι ἡ σχετικὴ διάταξη τῶν Βασιλικῶν ἐπαναλαμβάνει ἐκείνην τῆς Ἰουστινιάνειας νομοθεσίας, ἀλλὰ μὲ μιὰ οὐσιώδη μεταβολή. Αὐξάνει συγκεκριμένα τὴν ἐπὶ τῶν “ἐντίμων” ἐπιβαλλομένη ποινὴ τῆς εἰς νῆσον ἐξορίας στὴν πολὺ βαρύτερη τοῦ περιορισμοῦ²⁶. Στὴ συνέχεια μάλιστα οἱ Μακεδόνες προέβησαν καὶ σὲ νέα ρύθμιση ἀναφερομένη στὸ ἔγκλημα τῆς ἐκ προθέσεως ἀνθρωποκτονίας, μὲ τὴν ὁποία ἐπαναφέρονται πλήρως οἱ καταργηθέντες προοδευτικοὶ ὅρισμοὶ τῆς νομοθεσίας τῶν Ίσαύρων, οἱ ὁποῖοι ἐπέβαλλον τὴ θανατικὴ ποινὴ ἀδιακρίτως τάξεως. Ἔτσι ὁ Βασίλειος ὁ Β΄ μὲ Νεαρά του, ἐκδοθεῖσα τὸ ἔτος 996, ὥρισε γιά τοὺς ἐν ἀξιώματι φανεροὺς καὶ ἐκ προθέσεως φονεῖς νὰ ὑφίστανται καὶ αὐτοὶ τὴν ἐσχάτη τῶν ποινῶν, καταργήσας τίς χαρακτηριστικὰ γι’ αὐτοὺς διατάξεις τοῦ παλαιοῦ νόμου.

25. Ζέπων J.G-R, τ.2, σ. 116 καὶ 237.

26. «Ἡ ποινὴ ἢ κατὰ τῶν ἀνδροφόνων ἐπὶ μὲν τῶν ἐντίμων περιορισμὸς ἐστὶ καὶ τελεία δήμευσις ἐπὶ δὲ τῶν εὐτελῶν, ξίφει καὶ θηρίοις ὑποβληθῆναι» (Βασ. 60. 39.3).

Ἡ σημαντικὴ αὐτὴ μεταβολὴ μὲ τὴν “δικαίως” ἐπελθοῦσα κατάργησις τῶν προνομίων καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν συγκλητικῶν ἐπὶ τοῦ ἐγκλήματος τῆς ἐκ προθέσεως ἀνθρωποκτονίας δὲν ἔχει ἀφήσει ἀδιάφορον ἀλλὰ ἀντιθέτως ἔχει ἰδιαίτερα ἀπασχολήσει καὶ τὸν ἀποκληθέντα «ὑπατοῦ τῶν φιλοσόφων» τοῦ Βυζαντίου Μιχαὴλ Ψελλό, ὁ ὁποῖος μὲ πολλὴ γλαφυρότητα τονίζει στὴν ἔμμετρη Σύνοψη τῶν Νόμων του:

“Ἐπεὶ δὲ νόμον εὔρατο τοὺς πρωτοσπαθαρίους
καὶ τοὺς ἄνω συγκλητικούς φονέας γινομένους
τὴν κόλασιν ὑφίστασθαι μόνην τῆς ἀτιμίας,
ἕτερον αὐστηρότερον εἰσήνεγκε τῷ βίῳ,
τοὺς ἐκ μελέτης ἅπαντας φονέας δεδειγμένους,
κἂν εἶεν τῶν συγκλητικῶν φονεύσθαι δικαίως”²⁷.

Ἀνεξαρτήτως ὅμως ὄλων αὐτῶν, τὸ νομοθετικὸ ἔργο τῶν Μακεδόνων, τοῦ ὁποῖου, πλεῖστα σημεῖα μένουσιν ἀκόμη ἀδιευκρίνιστα, χαρακτηρίζεται καὶ ἀπὸ μίαν συγκεκριμένην τάσιν ἀναθεωρήσεως τοῦ ὑπ’ αὐτῶν ἐπαναφερθέντος δικαίου τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Τὸ τελευταῖο δὲ αὐτὸ δίκαιο ὄχι μόνον μὲ τὴν Νεαρῆς τοῦ Λέοντος ε’ τοῦ Σοφοῦ διαφοροποιεῖται, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν “ἀνακάθαρσιν” του μὲ τὰ Βασιλικά δὲν παραμένει ἀναλλοίωτο, ἀπλῶς ἐξέλληνισθέν, ἀλλὰ σὲ ἰκανὰ σημεῖα ὑφίσταται ἐπιδράσεις εἴτε ἀπὸ τὴν συντελούμενες κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς μεταβολῆς εἴτε ἀπὸ τὸ δημῶδες δίκαιο, εἴτε καὶ ἀπὸ ἐπιστημονικῆς διαμορφώσεως συγγενεῖς πρὸς τὰ ἑλληνικὰ πρότυπα²⁸. Ἐκτὸς ὅμως αὐτοῦ γενικότερα οἱ μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν καὶ μέχρι τὴν ἄλωση νομοθετικῆς καὶ νομικῆς πηγῆς, ὅπως εἶναι γνωστὸ, προδίδουσι περαιτέρω διείσδυση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὸ Ἰουστινιανέιο δίκαιο. Τὸ τελευταῖο δὲ αὐτὸ μετασχηματισμένον δίκαιο ὁ ἑλληνισμὸς τῆς αὐτοκρατορίας τὸ εἶχε ἐνστερνισθεῖ καὶ ἀφομοιώσει πλήρως, τὸ θεωροῦσε δὲ δικό του δίκαιο, κατὰ τὸν πολὺ εὐστοχο χαρακτηρισμὸ τοῦ Γεωργίου Μαριδάκη²⁹. Ἔτσι δὲν σπερεῖται βάσεως τὸ ὑποστηρικθῆναι, ὅτι ἡ ἑλληνικότης τοῦ Βυζαντίου παρηγγώνισε τὰ κείμενα τῆς Ἰουστινιανείας κωδικοποιήσεως³⁰.

27. L.G. Westerink, Michaelis Pselli Poemata., Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Stuttgartiae et Lipsiae 1992, σ. 177, στ. 1399 ἐπ.

28. Πρβλ. Κ.Τριανταφύλλοπουλου, Ἑλληνικὰ νομικὰ ἰδέαι ἐν τῷ βυζαντινῷ ποινικῷ δικαίῳ, Ἀνάπτυ. ἐκ τοῦ «Ἀρχαίου Ἰδιωτικοῦ Δικαίου», τ. ΙΣΤ (1953), Ἀθήναι 1953, σ. 182.

29. F. Regelsberger, Γενικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ Δικαίου τῶν Πανδεκτῶν (δευτέρα ἔκδοσις) τ. Α, μετάφρ. Γ.Σ. Μαριδάκη, ἐν Ἀθήναις 1935, σ. 50.

30. Βλ. Ἰω. Σόντη, Ρωμαϊκὸν δίκαιον καὶ ἑλληνικὸν πνεῦμα, ΝοΒ, Τούνοιο 1981, σ. 648.

Από όσα πολύ συνοπτικά, έστω, εξετέθησαν προκύπτει, άβιαστα, νομίζω, ή ανάγκη τής έπιμελούς συγκριτικής μελέτης τών διατάξεων τής Ίουστινιάνειας νομοθεσίας τών άναφερομένων είτε στο δημόσιο είτε στο ιδιωτικό δίκαιο με εκείνες του μεταγενεστέρως ισχύσαντος δικαίου και ό έντοπισμός τών μεταβολών τις όποιες υπέστησαν κατά τήν πορεία του χρόνου. Ίδιαίτερο δέ ενδιαφέρον, ιδίως για τό μεταβυζαντινό δίκαιο, ενέχει ή έρευνα και έπίσημανση του δικαίου εκείνου που διαμορφώθηκε τους τελευταίους πριν από τήν πτώση του Βυζαντίου αιώνες. Όποιοδήποτε όμως πόρισμα τής έρεύνης, έρειδόμενο έπί τών νομοθετικών ή και νομικών μόνον βυζαντινών πηγών, δέν θά ήταν πλήρες και δέν θά μπορούσε νά μās διαφωτίσει και για τό έφαρμοζόμενο δίκαιο, έάν δέν ήθελε συνδυασθεί και με τή μελέτη τών όσων βυζαντινών έγγράφων έχουν δημοσιευθεί μέχρι σήμερα. Στην έρευνα δέ αύτη θά συνέβαλε και κάθε ενδιαφέρουσα νομική ύλη και πληροφορία, που θά ήταν δυνατόν νά άντληθεί από μαρτυρίες συγγραφέων και ιστοριογράφων τής βυζαντινής έποχής³¹.

II.- Όταν ή βυζαντινή αυτοκρατορία καταλύθηκε από τους Όθωμανούς, τό 1453, από τό έτος αύτό σηματοδοτείται ή άπαρχή τής μεταβυζαντινής περιόδου και κατ' άκολουθίαν και του μεταβυζαντινού δικαίου. Και τουτο, διότι ή κατάλυση αύτη δέν επέφερε και τήν εξάλειψη τής βυζαντινής πολιτιστικής κληρονομιάς ούτε και άνέκοψε τή βυζαντινή συνέχεια. Έτσι και τό βυζαντινό δίκαιο δέν εξαφανίσθηκε καθόλου, ούτε και ύποκαταστάθηκε από άλλο ξενικό δίκαιο. Αντιθέτως, προσαρμοσμένο στις χαλεπές περιστάσεις τής δουλείας, ίσχυσε έπί τών ύποδούλων πληθυσμών τής καταλυθείσης αυτοκρατορίας.

Συγκεκριμένα, όπως είναι γνωστό, εύδως μετά τήν πτώση του Βυζαντίου μία από τις πρώτες ενέργειες του κατακτητή, τήν όποία υπαγόρευαν γενικότεροι λόγοι πολιτικής σκοπιμότητας, ήταν ή άνασύσταση του Οίκουμηνικού Πατριαρχείου και ή παραχώρηση στον Πατριάρχη προνομίων. Μαζί με τά προνόμια παραχωρήθηκε στις εκκλησιαστικές άρχες περιωρισμένη δικαστική δικαιοδοσία και έπί τών ύποδούλων Έλλήνων. Η δικαιοδοσία δέ αύτη, εκτός έπί του υπαγομένου σ' αυτές κλήρου, άνεφέρετο κυρίως σε ύποθέσεις οίκογενειακού δικαίου και ειδικότερα σε εκείνες που άφορούσαν στη σύσταση του γάμου και στη λύση του με διαζύγιο. Δικαστική όμως έξουσία έπί τών ύποδούλων Έλλήνων είχαν άποκτήσει μεταγενέστερα και οι εκλεγόμενοι από αυτούς, συνήθως

31. Δ. Παπούλια, ένθ' άν., σ. 27.

με ένιαύσια θητεία, κοινοτικοί ἄρχοντες. Οἱ τελευταῖοι, σὲ ὀρισμένες περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ποὺ βρέθηκαν ὑπὸ εὐνοϊκὲς συνθῆκες, εἶχαν κατορθώσει μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου νὰ ἐκδικάζουν ἓνα εὐρύτατο φάσμα ἀστικοῦ περιεχομένου ὑποθέσεων, ποὺ δὲν ἐνέπιπτε στὴ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, ἀκόμη δὲ καὶ ποινικῶν.

Πηγὲς δικαίου ποὺ ἐφαρμόσθηκε ἀπὸ Ἑλληνες κριτὲς κατὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης ἀπετέλεσαν:

α) Ἡ Ἐξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου μὲ τὶς παραφράσεις τῆς σὲ ἀπλῆ γλῶσσα, ὁ νομοκάνοντας τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ εἴτε στὴν ἀρχικὴ του μορφὴ εἴτε στὶς πολυάριθμες παραλλαγές του «εἰς ἀπλῆν φράσιν» καὶ οἱ διάφορες ἄλλες νομοκανονικὲς συλλογές.

Οἱ πηγὲς αὐτὲς χρησιμοποιήθηκαν κυρίως ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια. Ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο μάλιστα χρησιμοποιήθηκαν κατὰ καιροὺς καὶ οἱ καταρτισθεῖσες ἀπὸ αὐτὸ γιὰ τὶς χρηστικὲς ἀνάγκες του νομικὲς συναγωγῆς. Οἱ τελευταῖες ἀποτελοῦσαν συμπιλήματα βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς νομικῆς ὕλης³².

β) Τὰ τοπικὰ ἔθιμα, ποὺ σὲ ὀρισμένες περιοχὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου διατυπώθηκαν καὶ γραπτὰ.

γ) Οἱ κανόνες ποὺ ἔδεται οἱ ἀποφάσεις εἴτε τοῦ κλήρου καὶ τῶν προεστῶν ἢ μόνον τῶν προεστῶν εἴτε καὶ οἱ συνελύσεις τοῦ λαοῦ μὲ πρακτικὸ ποὺ τὸ ὑπέγραφαν ἱερεῖς καὶ λαϊκοί.

Τὸ ἐθιμογενὲς αὐτὸ δίκαιο ἐξεπήγασε ἀπὸ τὶς εἰδικὲς συνθῆκες ὑπὸ τὶς ὁποῖες διαβιοῦσαν οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοί. Σὲ πολλὰ θέματα οἱ ἐθιμικὲς αὐτὲς διατάξεις χωρὶς πάντοτε νὰ ἐκφράζουν μὲ πιστότητα τὶς ἀντίστοιχες τῶν βυζαντινῶν νομικῶν κειμένων, ἀποπνέουν χωρὶς καμμιά ἀμφιβολία βυζαντινὸ δίκαιο καὶ μάλιστα ἐκεῖνο ποὺ διαμορφώθηκε τοὺς τελευταίους πρὶν τὴν ἄλωση αἰῶνες. Αὐτὸ συμβαίνει π.χ. μὲ τὸ ἔθιμο σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ ἐπιζῶν σύζυγος διατηρεῖ τὸ κρεβάτοστρώσι³³.

Ἐπίσης ὀρισμένων ἐθίμων ἢ προέλευση ἀνάγεται στὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ δίκαιο, ὅπως π.χ. τὸ ἔθιμο τῆς χωριστῆς κυριότητος τῶν δένδρων ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ

32. Βλ. σχετικῶς Δ. Ἀποστολοπούλου, Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς, Ἀθήνα 1999, σ. 162 καὶ τοῦ Αὐτοῦ, Τὸ Μέγα Νόμιμον, Ἀθήναι 1978.

33. Βλ. Δ. Παππούλια, ἐνδ' ἂν., σ. 32. Πρὸς καὶ Ε. Ἀντωνιάδη, Τὸ κρεβάτοστρώσι. Ἀνάτ. ἀπὸ τὸν ΚΣΤ/1984-85 τόμο τοῦ Ἀρχεῖου Εὐβοϊκῶν Μελετῶν, σ. 91 ἐπ.

εδάφους ή του αποκλεισμού της επιτρούκου θυγατέρας από την πατρική περιουσία³⁴.

Όσον αφορά στο δίκαιο που θεσπίσθηκε κατά τη διάρκεια της Έλληνικής Έπαναστάσεως του 1821 στις απελευθερωθείσες περιοχές της Ελλάδος, ήταν αυτό τουτο το βυζαντινό. Αυτό προκύπτει από τις διατάξεις των Συνταγμάτων που ψηφίσθηκαν διαρκούσης της Έπαναστάσεως. Με τις τελευταίες ως ισχύον αστικό και ποινικό δίκαιο ώρισθήσαν οι νόμοι των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Άλλα και ό τεθείς σε ισχύ το 1824 ποινικός κώδικας υπό τον τίτλο “Απάνθισμα των Έγκληματικων”, δέν απεδείχθη επαρκής ώστε να αντικαταστήσει τους ποινικούς νόμους των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Καί τουτο, διότι παρά το γεγονός ότι δέν περιέλαβε διατάξεις μή συμβιβαζόμενες προς τους φιλελεύθερους όρισμούς των Συνταγμάτων, παρουσίαζε σοβαρές ελλείψεις και ατέλειες, αφού έστερείτο παντελώς γενικού μέρους και δέν προέβλεπε πλείστα έγκλήματα³⁵. Έτσι οι βυζαντινοί ποινικοί νόμοι έξακολούθησαν να έχουν εφαρμογή στις αξιόποινες πράξεις που δέν προέβλεπε το Άπάνθισμα. Συγχρόνως δέν ήσαν λίγες οι διατάξεις του που είτε επαναλαμβάνουν στην άπλοελληνική τις ανάλογες των βυζαντινών νομοθετικων κειμένων, είτε συνετάχθησαν έχοντας ως πρότυπα εκείνες του ποινικού δικαίου των βυζαντινων. Κατ’ αυτό τον τρόπο διαρκούσης της Έπαναστάσεως εύρισκοντο σε πλήρη εφαρμογή τόσον οι αστικοί όσον και οι ποινικοί νόμοι των βυζαντινων. Ό πλήρης παραμερισμός της βυζαντινης ποινικής νομοθεσίας συντελείται πολύ αργότερα με την έκδοση του Ποινικού Νόμου του 1834, έργου του Maurer.

Όσον αφορά στους αστικούς νόμους, κατά τα επακολουθήσαντα χρόνια της διακυβερνήσεως του Καποδίστρια και μεταγενέστερα με το Διάταγμα της 23ης Φεβρουαρίου 1835, ώρισθήσαν ως εφαρμοστέο δίκαιο οι πολιτικοί νόμοι οι περιεχόμενοι στην Έξάβιβλο του Άρμενοπούλου. Το ίδιο Διάταγμα ώρισε ως υπερισχύοντα, όπου επεκράτησαν, και όσα έθιμα ή «πολυχρόνιος και αδιάκοπος συνήθεια ή αποφάσεις δικαστικαι καθιέρωσαν». Τα έθιμα δέ αυτά έφεραν στην πλειονότητά τους σαφείς επιδράσεις βυζαντινου δικαίου.

Έτσι το βυζαντινό δίκαιο, ιδίως δια της Έξάβιβλου, του “σπουδαίου πρα-

34. Βλ. Ίακ. Βισβίτη, Τινά περί των νομικων έθιμων, άναν. εκ του περ. “Αθηνά”, τ. ΝΓ 1949, σ. 237-238.

35. Βλ. G.L. Maurer, Ό Έλληνικός λαός, τ. Α (μετάφρ. Εύστ. Καραστάθη), Αθήναι 1943, §227, σ. 446 έπ. Μεν. Τουρτόγλου, Περί της ποινικής δικαιοσύνης επί τουρκοκρατίας

κτικού ἐγχειριδίου” πού ἐδέσποζε μετὰ τὴν ἄλωση ὡς τὸ ἐπικρατοῦν ἐπὶ τῶν ὑποδοῦλων Ἑλλήνων δίκαιο “ὑπεράνω ποικιλομόρφων παντοειδῶν τοπικῶν ἐθίμων”, ὅπως ἔγραφε ὁ ἀείμνηστος ἀκαδημαϊκὸς Κωνστ. Τριανταφυλλόπουλος³⁶, θὰ συνεχίσει τὴ διαδρομὴ του μέχρι τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

Ἀπὸ τὰ ἐκτεθέντα γίνεται, νομίζω, φανερὸ ὅτι τὸ δίκαιο τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου παρουσιάζει χωρὶς καμμιά ἀμφιβολία συνέχεια καὶ συνοχή μετὰ τὸ βυζαντινὸ τῆς ἀμέσως προηγούμενης. Γι’ αὐτὸ καὶ ἐπιβάλλεται: Ἡ πλήρης περισυλλογὴ καὶ δημοσίευση τῶν νομικοῦ περιεχομένου ἐγγράφων ἢ κωδίκων νοταριακῶν τῆς ἐποχῆς πού ὁ ἑλληνισμὸς εὐρίσκετο ὑπὸ ξένη κυριαρχία. Ἰκανὸς ἀριθμὸς τέτοιων μνημείων ἔχει βέβαια δημοσιευθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια. Τὸ μέγα ὅμως πλῆθος αὐτῶν, ἀποκείμενο σὲ ἀρχεῖα ἢ καὶ βιβλιοθηκῆς, παραμένει ἀκόμη ἀδημοσίευτο.

Ἡ δημοσίευση κυρίως ἀποφάσεων τῶν κοινοτήτων ἢ τῶν κοινοτικῶν κριτηριῶν ἢ ἀκόμη καὶ τῶν ἀποφαινομένων σὲ δεῦτερο βαθμὸ Ἑλλήνων δραγομάνων τοῦ στόλου, προκειμένου περὶ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, εἶναι ἐπόμενο ὅτι θὰ ἀποκαλύψει κατὰ τὸν πλέον αὐθεντικὸ τρόπο τὸ ἐφαρμοσθέν κατὰ τὰ χρόνια τῆς δουλείας δίκαιο. Ἐπίσης θὰ συντελέσει στὴν ἀσφάλη μας ἐνημέρωση περὶ τῶν ἰσχυσάντων ἐθίμων.

Ἡ δημοσίευση ἐγγράφων τῆς περιόδου τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια, ἀναφερομένων σὲ γενικότερα ζητήματα δικαίου ὅπως καὶ δικαστικῶν ἀποφάσεων τῶν πρώτων δικαστηρίων ἢ καὶ Ἐπιτροπῶν. Ἰδιαιτέρας σημασίας εἶναι τὰ προερχόμενα τόσο ἀπὸ τοὺς φακέλους ὅσον καὶ ἀπὸ τίς ἐκθέσεις τοῦ Ὑπουργείου Δικαίου ἔγγραφα πού ἀπόκινται κυρίως στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους. Σ’ αὐτὰ καταφαίνεται ἡ ἐργώδης προσπάθεια ἐπιφανῶν νομικῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης γιὰ τὴ δημιουργία κράτους δικαίου. Συγχρόνως μετὰ τὰ ἀξιόλογα αὐτὰ ἔγγραφα παρουσιάζεται καὶ ἡ εἰκόνα τῆς πρώτης δογματικῆς περὶ δικαίου κινήσεως, μετὰ προεξάρχοντες τοὺς νομικοὺς τῶν Ἰονίων νησιῶν.

Ἡ συστηματικὴ τέλος ἔρευνα τοῦ βυζαντινοῦ ὅπως καὶ τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, ἀποτελεῖ γρέος τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου. Ἰδιαιτέρα δὲ τοῦ τελευταίου, δεδομένου ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ νεώτερο τμῆμα τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀπρόσιτο στοὺς ξένους.

καὶ μετ’ αὐτὴν μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου, Ἐπετ. Κέντρου Ἐρεύν. Ἰστ. Ἑλλ. Δικαίου, τ. 15, ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 25-26.

36. Βλ. Κ. Τριανταφυλλοπούλου, Ἡ Ἐξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ ἡ νομικὴ σκέψις ἐν Θεσσαλονίχῃ κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 19.

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 29^{ΗΣ} ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2005

ΟΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ κ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΥΚΟΥΝΑ

Στις μέρες μας όλο και πιο συχνά ακούμε και διαβάζουμε ότι η διεθνής κοινότητας (*the international community, la communauté internationale*) επιτυγχάνει ή επικροτεί μια ενέργεια, εκφράζει την αποστροφή και τον αποτροπισμό της για άλλη, νομοθετεί, εμπλουτίζεται με νέους δεσμούς και όργανα, πανηγυρίζει, εκπλήσσεται, κ.λπ. Η προσωποποίηση δεν σημαίνει αναγκαιώς και νομική υπόσταση ή έστω ένταξη σε στενό γνωσιακό περίγραμμα. Έχει όμως σπουδαίες συνέπειες για την απεικόνιση της διεθνούς ζωής.

Η έναλλαγή θεωρίας και πράξεως επιτρέπει μερικές γενικές διαπιστώσεις που δείχνουν τη στενή διαλεκτική σχέση μεταξύ διεθνούς δικαίου και διεθνούς κοινότητας. Ήδη τον 16^ο αιώνα ο δομηνικανός μοναχός της Σαλαμάνκα Francisco de Vitoria ξεκίνησε τη θεωρητική περιπέτεια του διεθνούς δικαίου με το όραμα της *societas gentium*, την οποία τον 17^ο αιώνα συνέχισε ο Hugo Grotius με έκδοχές από το *ius gentium* του ρωμαϊκού δικαίου. Έκτοτε, άλλοι διδάσκουν ότι η διεθνής κοινότητα αποτελεί προϋπόθεση για την ύπαρξη διεθνούς κανονιστικού πλαισίου, για άλλους ή έννοια είναι αυτονόητη και άλλοι προβληματίζονται ακόμη.

Στην ελληνική επιστήμη, από διαφορετικές εμπειρίες όρμώμενοι, ο Νικόλαος Πολίτης, συντάκτης κατά τη δεκαετία του 1920 των βασικών κειμένων της Κοινωνίας των Έθνων, και ο Νικόλαος Βαλτικός, δικαστής για τα ανθρώπινα δικαιώματα κατά τη δεκαετία του 1990, θεωρούσαν, με ίδια λογική όπως ο Georges Scelle, ως δεδομένη τη νομική υπόσταση της διεθνούς κοινότητας των λαών. Σήμερα, ή Γερμανική Σχολή με πρώτο τον Joachim Frowein αναφέρεται

στη «διεθνή κοινότητα δικαίου» *Völkerrechtsgemeinschaft*. Αλλά ο Christian Tomuschat αφήνει να πλανᾶται τὸ ἐρώτημα μήπως ἡ διεθνὴς κοινότης εἶναι *une façon de parler*, ἓνας τρόπος τοῦ λέγειν, καὶ ὄχι μιὰ εὐκρινῶς προσδιορισμένη νομικὴ ὄντοτης καὶ ὁ Alain Pellet διερωτᾶται μήπως ἀποτελεῖ πλάσμα δικαίου. Τέλος, ὁ Abi-Saab ξεκινώντας ἀπὸ κοινωνιολογικὴ ἀφετηρία ἐπισημαίνει τὶς διαβαθμίσεις τοῦ φαινομένου.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ψυχροῦ πολέμου ἡ Σχολὴ τοῦ Yale καὶ κυρίως ὁ Myres Mc Dougal ὑποστήριζε πὼς δὲν ἦταν δυνατόν νὰ υπάρξει διεθνὴς κοινότης, ὅταν ὁ κόσμος ἦταν διηρημένος σὲ ἀνατολὴ καὶ δύση (δὲν τοὺς ἀπασχολοῦσε ὁ νότος, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ σήμερα ὁ νότος ἐξακολουθεῖ νὰ μᾶς εἶναι λίγο γνωστός, τὸν βλέπομε παραμορφωτικῶς πίσω ἀπὸ δυτικὲς ἀντιλήψεις). Στὴν ἴδια γραμμὴ ἐτοποδετεῖτο ἡ Σχολὴ τῆς Μόσχας καὶ ἰδίως ὁ Grigory Tunkin, ὅταν ὑποστήριζε ὅτι ἡ διεθνὴς κοινότης διαμορφώνεται μόνο μὲ τὴν ὑπογραφή τῶν κρατῶν. Παρεμφερὴς στὶς μέρες μας, ἡ ἀποψη τοῦ Karl Zemanek, πὼς ἡ ἔννοια τῆς διεθνούς κοινότητος, παρὰ τὶς σπουδαῖες πολιτικὲς μεταβολὲς ποὺ ἔγιναν τὸ 1989 στὴν Εὐρώπη, μὲ προφανεῖς συνέπειες γιὰ ὅλο τὸν κόσμο, εἶναι προβληματικὴ, λόγω τῆς παρεμβολῆς σοβαρῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν, ποὺ τὴν καταγγέλλουν ὡς *δυτικὸστρόφη*. Μὲ τέτοια ποικιλία θεωριῶν, ἀντιλαμβάνεται κανεὶς γιατί ὁ Charles de Visscher, καίτοι ὀραματιστής, ἔβλεπε τὴ διεθνή κοινότητα συγκροτημένη περισσότερο σὲ περιφερειακὸ παρὰ σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο.

Ἡ διεθνὴς κοινότης εἶναι ἔννοια ποὺ συσπειρώνει γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἐκφράζει ἀπόρριψη πρὸς ὅ,τι ἀντιστρατεύεται τὴ διεθνή εἰρήνη καὶ συνεργασία.

Ὅσο περισσότερο ἀποκτᾶ δεσμούς ποὺ τὴν ἐκφράζουν, τόσο περισσότερο ἐνδυναμώνεται. Πρὸς τὸ παρὸν ἐμφανίζεται ὑπὸ σωρείαν ἐκδοχῶν, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες κινοῦνται στὴ σφαῖρα τῆς οὐτοπίας. Μὲ αἰσιοδοξία, ὅμως, ὁ René-Jean Dupuy ἐχαρακτήριζε ὡς “προφητικὴ” τὴ σύνδεση “οὐτοπικῆς” καὶ “ἀποκαλυπτικῆς” διεθνούς κοινότητος.

Αὐτὴ ἡ ἐγγενὴς ἀσάφεια βοηθεῖ μερικὲς κυβερνήσεις νὰ ἐπικαλοῦνται τὴ διεθνή κοινότητα ἐκ τοῦ πονηροῦ γιὰ νὰ δικαιολογήσουν νόμιμες ἢ καὶ παράνομες ἐθνικὲς πολιτικὲς. Ἄλλοι, ἀκριβῶς λόγω ἀσαφείας περιορίζονται σὲ γενικόλογους ἀφορισμούς. Τὸ δυσάρεστο εἶναι ὅτι πολλὰ κράτη (μεγάλια καὶ μικρά) ἀποστασιοποιοῦνται ἀπὸ τὴ νομιμότητα ἢ ἐπικαλοῦνται καθεστῶς ἐξαιρέσεως. Ἡ ἐπιστῆμη ἔχει ἐρευνήσει τὸ ζήτημα καὶ ὁ Antonio Cassese καταγράφει ἀπροθυμία τῶν κρατῶν νὰ προστρέξουν στὸ ὄνομα τῆς διεθνούς κοινότητος γιὰ τὴν

αποτροπή ή την κατάπαυση σοβαρών παραβιάσεων που γίνονται από άλλα κράτη και στρέφονται κατά των αξιών της διεθνούς κοινότητας.

Έξάλλου, στην *έπιστήμη των διεθνών σχέσεων*, επικρατεί φρενίτις αναζήτησεως όρων για τον χαρακτηρισμό των φαινομένων της διεθνούς ζωής. Η διεθνής κοινότης αντιμετωπίζεται με κριτήρια ρεαλισμού, ιδεαλισμού, στρουκτουραλισμού, ριζοσπαστισμού, όντολογίας, πολυπολιτισμού, φιλελευθερισμού, μαρξισμού, νεωτερικότητας, “νέου-νέου” κ.λπ., ενώ ό λεγόμενος «τέταρτος διάλογος» συνεχίζεται.

Η πιό διαδεδομένη άποψη είναι ότι τή διεθνή κοινότητα εκφράζουν κυρίως τά κράτη συλλογικώς, και αυτό είναι κατά μέγα μέρος αληθές, παρά τήν πανωλεθρία που γνωρίζει σήμερα ή κρατική κυριαρχία από τήν παντοδύναμη ιδιωτικοποίηση. Κάποτε παρατηρείται διάσταση ως προς τό κοινό αγαθό μεταξύ των άπλων ανθρώπων και των κυβερνήσεων, αλλά κατά δογματική κατάφαση, οι κυβερνήσεις γνωρίζουν καλύτερα από τους άπλους πολίτες ποιό είναι τό κοινό αγαθό. Συχνά, τέλος, τά μέσα μαζικής επικοινωνίας εμφανίζονται ως εκφραστές, όμ, μόνο της κοινής γνώμης, αλλά και της διεθνούς κοινότητας.

Η θεσμική βάση για τήν έδραίωση της διεθνούς κοινότητας πρέπει να αναζητηθεί στις διεθνείς συνθήκες και τους διεθνείς όργανισμούς. Έκει, είτε με τον λεγόμενο λειτουργικό διχασμό, όπου οι αντιπρόσωποι των κυβερνήσεων ένεργούν ταυτοχρόνως και ως όργανα του διεθνούς όργανισμού, είτε με τήν παρεμβολή της Γραμματείας, ή τέλος με τήν εμφάνιση παραγόντων της κοινωνίας των πολιτών, αρχίζει να διαφαίνεται αυθεντικότερη ή βούληση της διεθνούς κοινότητας. Αλλά και πάλι εδώ τό ζήτημα είναι εάν αυτή ή βούληση μεταφράζεται σε κανόνες λειτουργικούς και παγκοσμίως έφαρμοστέους, χωρίς τή νοθευτική σκιά μερικων μεγάλων κρατων. Πάντως, ακόμη και οι έργολάβοι της παγκοσμιοποίησης τήν επίζητούν ως πηγή νομιμοποίησης.

Η συνεκτικότητα της διεθνούς κοινότητας και του δικαίου που τήν διέπει, αποτυπώνεται, όπως τήν συνέλαβε ό Wolfgang Friedman, σε τρεις τουλάχιστον φάσεις: τή *συνύπαρξη* (ό πόλεμος εντάσσεται στή φάση της άπλης συνυπαρξέως), τή *συνεργασία* (οι διεθνείς όργανισμοί αποτελούν τήν πιό χαρακτηριστική εκφραση αυτής της φάσεως) και τέλος τήν *άλληλεγγύη* (στήν όποία οι ιδεαλιστές τοποθετούν μερικές μεμονωμένες ρυθμίσεις, όπως ό διεθνής θυδός των θαλασσών). Όμως, *συνύπαρξη, συνεργασία, άλληλεγγύη*, δέν αποτυπώνουν διαδοχικές φάσεις στην ιστορική πορεία της διεθνούς κοινότητας. Στις μέρες μας εμφανίζονται άλλοτε χωριστά και άλλοτε συγχρόνως, κατά περίσταση. Έπιβε-

βαιώνεται έτσι ο David Mitrany, κατά τον οποίο η ανθρωπότητα εξακολουθεί να ταλανίζεται από την υπαλλακτική επιλογή «να κρατηθούν τα κράτη ειρηνικώς μακριά» ή «να προωθηθούν ενεργώς μαζί»: «to keep them peacefully apart or to bring them actively together».

Η πολυμερής συνθήκη είναι το κατεξοχήν όχημα συμβατικής αποτυπώσεως κανόνων οι οποίοι εξ όρισμού προορίζονται να διέπουν τη διεθνή κοινότητα στο σύνολό της. Και είναι μὲν ἀληθές ὅτι ὅσο πληθαίνει ὁ ἀριθμὸς τῶν κρατῶν (σήμερα προσεγγίζει τὰ 200, ἐνῶ ὁ Thomas Franck προβλέπει τὴ γεωμετρικὴ αὔξησή του) τόσο δυσχερέστερη εἶναι ἡ κωδικοποίησις τοῦ διεθνoῦς δικαίου διὰ πολυμερῶν συνθηκῶν, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε τὴ συνεχτὴ ὁσμωσις μεταξὺ συνθηκῶν καὶ διεθνoῦς ἐθίμου.

Μερικὰ κράτη, γιὰ νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἀποτύπωση κανόνων παγκοσμίου ἐμβελείας, μετέχουν μὲν τῶν συναφῶν συνδιασκέψεων, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐπεξεργασία, καὶ κυρίως κατὰ τὴν τελικὴ φάση υἱοθετήσεως μιᾶς πολυμεροῦς συμβάσεως τὴν καταψηφίζουν, ἐπικαλούμενα τὴν ιδιότητα τοῦ ἐπίμονου ἀντιρρησία (persistent objector) καὶ δηλώνουν ὅτι δὲν θὰ δεσμεύονται ἀπὸ τὰ ὅσα συμφωνήθηκαν. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ὡς πρὸς τὴ Σύμβαση τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν γιὰ τὸ δίκαιο τῆς θάλασσας πού ἰσχύει ἀπὸ τὸ 1997 ἀποτελεῖ ἡ στάσις τῆς Τουρκίας. Ἀλλὰ ἓνα κράτος μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπίμονος ἀντιρρησίας ὡς ὀρισμένο σημεῖο. Ὅταν ὅμως μιὰ συνθήκη, ὅπως ἡ Σύμβασις γιὰ τὸ δίκαιο τῆς θάλασσας, ἔχει ἐπικυρωθεῖ καὶ ἰσχύει διεθνῶς γιὰ περισσότερα ἀπὸ 160 κράτη, τότε ὑπάρχει τεκμήριο ἀποδοχῆς τῆς ἀπὸ τὴ διεθνή κοινότητα στοῦ σύνολό της. Θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ λεχθεῖ ὅτι τὸ ἀριθμητικὸ κριτήριον συμμετοχῆς κρατῶν εἶναι σχετικόν, γιὰτὶ ἐκεῖνο πού προέχει εἶναι ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς διεθνoῦς συνθήκης ἀπὸ τοὺς περισσότερους χρήστες τῶν κανόνων, τοὺς ὁποίους αὐτὴ θέτει. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ σχετικοποιεῖται, ὅταν οἱ μεγαλύτεροι χρήστες ἀρνούνται νὰ ὑποταχθοῦν σὲ νέο κανόνα, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴ στάσις τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, τῆς Κίνας καὶ τῆς Ἰνδίας ἀπέναντι στοῦ Πρωτόκολλο τοῦ Κυότο τοῦ 1997 γιὰ τὴν προστασία τοῦ περιβάλλοντος.

Γιὰ πρώτη φορὰ ἡ Συνθήκη τῆς Βιέννης τοῦ 1969 «περὶ τῶν συνθηκῶν» περιέλαβε τὴν ἐκφράση «κανόνες γενικῶς ἀποδεκτοὶ ἀπὸ τὴ διεθνή κοινότητα τῶν κρατῶν», γιὰ νὰ κηρύξει τὴν ἀκυρότητα ἐκείνων τῶν διεθνῶν συμφωνιῶν πού εἶναι ἀντίθετες πρὸς τοὺς ἐν λόγῳ κανόνες. Ἔθεσε ἔτσι τὸ γενικότερο ζήτημα τῶν κανόνων ἀναγκαστικοῦ δικαίου (ius cogens) στὶς διεθνεῖς συμβατικὰς σχέσεις. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 1970, τὸ ΔΔΧ χρησιμοποίησε φρασεολογία εὐ-

ρύτερη εκείνης του δικαίου των συνθηκών, με την έκφραση ή διεθνής κοινότης στο σύνολό της, παραλείποντας τώρα πια την αναφορά στα κράτη. Βέβαια, το Δικαστήριο, καίτοι αναφέρθηκε στην απαγόρευση της δουλείας, των φυλετικών διακρίσεων, και της γενοκτονίας δεν διευκρίνησε τότε τις νομικές συνέπειες της παραβίασεως των κανόνων που ισχύουν έναντι πάντων (που ισχύουν *erga omnes*). Τέτοια προσπάθεια έγινε λίγο αργότερα, όταν ο καίτοι δεδηλωμένος θετικιστής Roberto Ago, στο περίφημο άρθρο 19 του Σχεδίου της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου *περί της διεθνούς ευθύνης των κρατών* διετύπωσε τις συνέπειες τέτοιας φύσεως παραβίασεων χρησιμοποιώντας τον όρο «*διεθνή εγκλήματα του κράτους*» (*international crimes of State*). Κατά τα τριάντα τελευταία χρόνια το άρθρο 19 (κυρίως ή ιδεολογική του βάση) δεν έτυχε καλής υποδοχής από τα ισχυρά κράτη, αλλά το θετικό βήμα έχει ήδη γίνει παρά την αντίθεση μερικών κυβερνήσεων.

Μάλιστα, ο συντάκτης του σχεπτικού της απόφάσεως του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης στην υπόθεση *Barcelona Traction* μάς έλεγε ότι η έκφραση «*διεθνής κοινότης στο σύνολό της*» (*the international community as a whole*), προέκυψε αυθόρμητως και έγινε δεκτή από τα λοιπά μέλη του δικαστηρίου χωρίς ενδοιασμούς. Βέβαια, ο νομοθέτης καθορίζει την έκταση εφαρμογής ενός κανόνα. Με την εξέλιξη όμως των συνειδήσεων, αρχίζει να συμβαίνει και το αντίστροφο, δηλαδή η διεθνής κοινότης να επιβάλλει στον διεθνή νομοθέτη, δηλαδή κυρίως στις κυβερνήσεις, το περιεχόμενο και την έκταση εφαρμογής παλαιού ή νέου κανόνα.

Σύμφωνα με τον Χάρτη των Ηνωμένων Έθνων, στα ζητήματα διεθνούς ειρήνης και ασφαλείας η διεθνή κοινότητα εκφράζει το Συμβούλιο Ασφαλείας. Τίθεται όμως ζήτημα αντιπροσωπευτικότητας, όταν στο δεκαπενταμελές αυτό όργανο δεν κατέχουν μόνιμη έδρα ή μεγαλύτερη δύναμη της Ευρώπης, ή Γερμανία, και σημαντικά κράτη της Ασίας, όπως η Ινδία και η Ιαπωνία, της Λατινικής Αμερικής, ή Βραζιλία, της Αφρικής, ή Νιγηρία, ή Νότιος Αφρική. Κατά τη διαρρεύσασα έξηκονταετία, το Συμβούλιο Ασφαλείας άλλοτε εξουσιοδότησε, άλλοτε συνήνεσε εκ των υστέρων και άλλοτε δεν κινήτοποιήθηκε διόλου για την αντιμετώπιση, στο όνομα της διεθνούς κοινότητος, καταστάσεων όπου παράνομη βία εκ μέρους ενός ή περισσοτέρων κρατών απείλησε τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια. Ακόμη χειρότερο, το Συμβούλιο εξασφάλισε την ατιμωρησία του εγκλήματος της επίθεσεως, όταν ο επιτιθέμενος είχε την προστασία ενός εκ των μόνιμων μελών του Συμβουλίου Ασφαλείας ή ήταν το ίδιο μόνιμο μέλος.

Ανεξαρτήτως νομιμότητας στις απαντήσεις που δόθηκαν σε συγκεκριμένη ένοπλη επίθεση (όπως στο Κουβέιτ το 1989), την επιλεκτική άνατροπή τυραννικών καθεστώτων (όπως στο Ιράκ το 2003), αναζητούνται έπειγόντως *εταίροι* (partners), όχι *άπαραιτήτως σύμμαχοι* (allies). Άλλος δέ είναι ο εκφραστής της διεθνούς κοινότητας στο Κοσσυφοπέδιο από το 1999, όπου για πρώτη φορά στην ιστορία τους τα Ήνωμένα Έθνη ανέλαβαν (καιτοι με κάποια σύγκυση αρμοδιοτήτων) συγχρόνως *νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική εξουσία* στο όνομα της διεθνούς κοινότητας και άλλος είναι ο εκφραστής της στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη από το 1995, όπου συνωθούνται είκοσι διεθνείς οργανισμοί με προεξάρχον το NATO. Και στις δύο πάντως περιπτώσεις τον τελευταίο λόγο έχουν οι Ήνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Αλλά, επειδή έγινε λόγος περί των οργάνων της διεθνούς δικαιοσύνης ως εκφραστών της βουλήσεως της διεθνούς κοινότητας, προφανής υπήρξε η ανακολουθία του ΔΔΧ (και εδώ διαπιστώνονται οι αποκλίσεις ως προς το κοινό αγαθό μεταξύ άπλου πολίτη και κυβερνήσεων, ακόμη και μεταξύ άπλου πολίτη και διεθνών οργάνων), όταν το 1996 το Δικαστήριο, επί έρωτήματος περί της νομιμότητας των πυρηνικών όπλων, απεφάνθη ότι, κατόπιν ένδελεχούς έρευνας, δέν διεπίστωσε την ύπαρξη κανόνος που νά απαγορεύει την παραγωγή και τή χρήση των πυρηνικών όπλων. Έπέστησε όμως την προσοχή των κρατών που θά τά χρησιμοποιήσουν, στην ύποχρέωση νά προστατεύσουν τους άμάχους και τó φυσικό περιβάλλον!

Μετά από μακροχρόνιες παλινδρομήσεις αλλά και μεγάλες προσπάθειες, σήμερα, τó κράτος τó όποιο παραβιάζει διεθνείς κανόνες αναγνωρισμένους από τή διεθνή κοινότητα στο σύνολό της, κινδυνεύει νά ύποσται συγκεκριμένες συνέπειες διεθνούς εύθύνης. Είναι όμως άμφίβολο εάν ή διεθνής κοινότης μπορεί νά έμφανισθεί ως άυτοτελής όντότης με νομική προσωπικότητα για νά διεκδικήσει τόν σεβασμό καθιερωμένων άρχων και κανόνων, ακόμη και όταν οι τελευταίοι ισχύουν έναντι πάντων. Παράδειγμα, ή διεθνής κοινότης δέν χαιρεί άυτοτελούς δικαιώματος προστασίας από τή ρύπανση της άνοικτης θαλάσσης και παρά τις ρομαντικές έξαγγελίες, άδυνατεί νά έμφανισθεί ως φορέας δικαιωμάτων, στο άναρχόυμενο έξωατμοσφαιρικό διάστημα (δορυφορικές επικοινωνίες, τηλεόραση, κινητή τηλεφωνία, στρατιωτικοποίηση).

Στή διεθνή κοινότητα άποδίδονται πολλά άλλα θετικά βήματα τά όποια άναδεικνύονται από τήν καθημερινή λειτουργία των διεθνών οργανισμών. Υπάρχουν βέβαια και χαμηλές επιδόσεις στους τομείς της καταπολεμήσεως της

φτώχειας, τών ασθενειών και του αναλφάβητισμού, της προστασίας του περιβάλλοντος, του διεθνούς εμπορίου και της ανάπτυξεως. Είναι όμως χαρακτηριστικό, ότι στις μέρες μας οι άποτυχίες και οι επιβραδύνσεις παύουν να αποδίδονται άορίστως στη διεθνή κοινότητα, και έπισημαίνονται τὰ κράτη, τὰ όποια κωλυσιεργούν. Τέλος, στὰ ανθρώπινα δικαιώματα ή διαδρομή από τὸ 1945 ώς σήμερα είναι έντυπωσιακή, καιτοι τὰ αποτελέσματα παραμένουν άνισα και δέν καλύπτουν όλους τούς λαούς. Στὰ πανεπιστημιακά άμφιθέατρα άκούγεται ή κραυγή τών νέων, ότι πολύ περισσότερο από τήν ύπαρξη διεθνών κανόνων ένδιαφέρει ή ύπαρξη δικαιοσύνης στόν κόσμο. Άλλά άναφορά στη δικαιοσύνη έγινε τὸ 1945 τήν τελευταία στιγμή στόν Χάρτη τών Ηνωμένων Έθνών και μάλιστα παρενδεικώς, πρὸς ίκανοποίηση επίμονου αιτήματος μικρών κρατῶν τής Λατινικής Αμερικής. Κατὰ τὰ άλλα και επί του παρόντος, ή διεθνής κοινότης δέν διαδέτει τὰ μέσα για να έπαγγελθει δικαιοσύνη στόν κόσμο.

Έξήντα χρόνια μετά τὸ τέλος του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, ή υπό του Χάρτου τών Ηνωμένων Έθνών ρυθμιζόμενη «συλλογική ασφάλεια» (collective security) είναι αδύνατο να πραγματοποιηθει. Βαθμολογείται με μηδέν, ένῶ σε πρόσφατη Έκθεσή του ό Γενικός Γραμματεὺς του Όργανισμου καταγράφει 126 ένοπλες διεθνεις και έσωτερικες συρράξεις από τὸ 1945 ώς τὸ 1997. Σημειώνει μάλιστα, ότι μετά τὸ 1990 οι έσωτερικες συρράξεις έχουν αύξηθει. Σήμερα ή ανθρωπότης μαστίζεται από 23 ένοπλες συρράξεις, ένῶ εύρίσκονται έν δυνάμει τουλάχιστον άλλες 20 στήν Αφρική, τήν Ασία, τή Λατινική Αμερική και σε περιοχές τής νοτίου και τής ανατολικής Ευρώπης. Αφού λοιπόν δέν λειτουργεί ή συλλογική ασφάλεια, επινόηθηκε ό μηχανισμός τών Είρηνευτικών Δυνάμεων τών Ηνωμένων Έθνών, οι όποιες στο όνομα τής διεθνούς κοινότητος παρεμβαίνουν μεταξύ τών έν συρράξει μερών για να εξασφαλίσουν έκεχειρία και ένδεχόμενη ειρήνευση. Αυτή ή εξέλιξη εξαίρεται στο όνομα τής διεθνούς κοινότητος.

Άς μεταθέσουμε τώρα τήν έννοιολογική βαθμίδα από τή διεθνή κοινότητα στήν ανθρωπότητα και περαιτέρω στις μελλοντικές γενεές: Η άνάδειξη τής ανθρωπότητος ως σημείου άναφοράς (*la emergencia de la humanidad* κατὰ τόν René-Jean Dupuy) είναι θεβαίως έννοια ή όποια βαινει πέρα τής διεθνούς κοινότητος. Τὸ πρωθύστερο αυτό σχήμα έχει ήδη ρητώς διατυπωθει σε διεθνή συμβατικά κείμενα για τούς βυθούς τών θαλασσών, τὰ πολιτιστικά άγαθά και τὸ έξωαπμοσφαιρικό διάστημα. Αποτελει επίσης σημείο άναφοράς για τήν τιμώρηση διεθνών έγκλημάτων, όπως ή γενοκτονία.

Τίθεται, τέλος, τὸ έρώτημα έν άκόμη και ή έννοια τής ανθρωπότητος ως

ἔχει σήμερα, εἶναι δυνατόν νὰ διευρυνθεῖ κατὰ τὴν ἀναζήτηση τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ. Εἶχαμε τὸ προνόμιο νὰ ἐργασθοῦμε στὴν ομάδα τοῦ πλοιάρχου Jacques-Yves Cousteau γιὰ τὴ διατύπωση μιᾶς παγκόσμιας διακηρύξεως τῶν δικαιωμάτων τῶν μελλοντικῶν γενεῶν. Ἡ λογικὴ τοῦ κειμένου ἐκείνου ἦταν πῶς ἡ γῆ δὲν μᾶς ἀνήκει. Εἴμαστε χρήστες τῆς γῆς καὶ ἔχομε τὴν ὑποχρέωση νὰ τὴν παραδώσομε στὶς μελλοντικὲς γενεές τουλάχιστον ἀπηλλαγμένη ρύπων καὶ πολέμων. Τὸ σχέδιο, τὸ ὁποῖο εἶχε πραγματοποιηθεῖ κατὰ προτροπὴν τοῦ Γενικοῦ Διευθυντοῦ τῆς Unesco, καταποντίσθηκε στὴ Γενικὴ Διάσκεψι ἀπὸ τοὺς διπλωμάτες, μὲ τὸ εὐτελές, καὶ νομικῶς ἔωλον ἐπιχείρημα, ὅτι οἱ ἀγέννητοι δὲν ἀποκοτῶν δικαιώματα.

Κυρίες καὶ κύριοι,

Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἐπίκληση τῆς διεθνoῦς κοινότητος γίνεται γιὰ ἰδιοτελεῖς σκοπούς, ὑφίσταται παραμορφωτικὲς ἐπεμβάσεις καὶ δημιουργεῖ ἐρωτηματικὰ ὡς πρὸς ἐκείνους ποῦ τὴν ἐπικαλοῦνται. Ἀλλὰ ἡ ἐξέλιξις τῆς πρὸς διασφάλισις τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ εἶναι ἀδιαμφισβήτητη, ἰδίως λόγῳ τῆς ἀναγνωριζομένης συμμετοχῆς σὲ αὐτὴν τῶν κρατῶν, τῶν διεθνῶν ὀργανισμῶν καὶ ὄλων ἐκείνων ποῦ δραστηριοποιοῦνται στὸ ὄνομα τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν, καθὼς καὶ ἔνεκα τοῦ ἐμπλουτισμοῦ τῆς μὲ ἐργαλεῖα παρεμβάσεως. Ἡ ἐνίσχυσίς τῆς, μὲ τὴ συμβολὴ ὄλων μας, ἀναδεικνύει τὴν ἡθικὴ τῆς ὑπόστασις καὶ ἐδραιώνει τὴν εὐνομίαν σὲ παγκόσμια κλίμακα.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΙΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Οί έρευνητές του ΚΕΙΕΔ συνέχισαν κατά τὸ ἔτος 2005 τίς ἔρευνες πάνω στίς δημοσιευμένες πηγές του μεταβυζαντινοῦ δικαίου με ἀπώτερο σκοπὸ τὴν ἐκπόνηση καὶ ἔκδοση στὸ προσεχές μέλλον ἑνὸς συνοπτικοῦ καὶ ἐποπτικοῦ, ἀλλὰ λεπτομεροῦς ἔργου, τὸ ὁποῖο θὰ ἀποτελέσει τὸ συμπλήρωμα καὶ τὴ συνέχεια τῆς συναγωγῆς τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου τῆς τουρκοκρατίας τοῦ Δ. Γκίνη, *Περίγραμμα τῆς ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου* (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 1966). Σχετικὰ μετὸ πρόγραμμα ποῦ ἐντάσσεται στὸ γενικώτερο πλαίσιο τοῦ προγράμματος ἐρευνῶν γιὰ τὴν κύρωση τοῦ κανόνος δικαίου ἐκπονήθηκαν ἐργασίες ποῦ ἐκδέτουν τὸ σωματειακὸ δίκαιο τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς Αἰγύπτου καθὼς καὶ τοὺς οἰκογενειακοὺς δεσμοὺς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης. Ἐπίσης ἔγιναν ἐπισταμένες ἔρευνες, οἱ ὁποῖες καὶ θὰ δημοσιευθοῦν προσεχῶς γιὰ τὸν Ἑρμογενειανὸ καὶ Γρηγοριανὸ Κώδικα τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου καὶ γιὰ τὰ στοιχεῖα τῶν ἑλληνικῶν ἐπιδράσεων ποῦ ἀνευρίσκονται στὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ γραμματεία τῶν διατάξεων τῆς ἰουστινιάνειας κωδικοποίησης (ὑπὸ ἐκτύπωση ὡς *Παράρτημα ἀριθ. 7* τοῦ 39ου τόμου τῆς *Ἐπετηρίδος* τοῦ ΚΕΙΕΔ). Ἐπιπλέον ἔχει ἀναληφθεῖ μία ἐν ἐξελίξει ἔρευνα γιὰ τὴ θεωρία τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου καὶ τίς ἐπιδράσεις τῆς ἱστορικῆς σχολῆς τοῦ δικαίου (πανδεκτισμός). Τέλος, κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 2005, ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ Κέντρο οἱ παρακάτω ἐκδόσεις: *Ἐπετηρίς ΚΕΙΕΔ*, τόμος 38 (Φεβρουάριος 2005) καὶ Ἐν. Karabélias, *Études d'histoire juridique et sociale de la Grèce Ancienne* (*Παράρτημα ΚΕΙΕΔ*, ἀριθ. 6 ἔτους 2005).

[Εὐ. Καραμπελιάς]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Α. *Επιστημονική δραστηριότητα του Κέντρου*

1. Το Κέντρο συνεχίζει την έρευνα με τίτλο «*Επιπτώσεις τής οικονομικής μετανάστευσης στην ελληνική κοινωνία*».

α. Η έρευνήτρια του Κέντρου, Αλίκη Βαξεβάνογλου, ασχολείται με τη θεματική «*Μετανάστες και Λαθρομετανάστες*».

β. Ο άποσπασμένος στο Κέντρο από τη Β' βάρδια Έκπαίδευση, Δρ. Νικόλαος Καμπέρης, κοινωνιολόγος, με τη θεματική «*Ελληνική οικογένεια και αλλοδαποί εργάτες στην αύγή του 21ου αιώνα: Μετασχηματισμοί, αδράνειες, αντιστάσεις και κοινωνική παθογένεια*».

2. Με χρηματοδότηση τής Επιτροπής Έρευνών και επιστημονικό υπεύθυνο τόν ακαδημαϊκό Καθηγητή κ. Γεώργιο Μητσόπουλο, συνεχίζεται η έρευνα με θέμα «*Μετανάστευση στην Ελλάδα: Το νομικό καθεστώς*».

Ειδικότερα, διερευνώναι, από τη Δρ. Γιούτα Μπάκα, κοινωνική ανθρωπολόγο, η θεματική «*Εἶσοδος' και Παραμονή: Δύο παράμετροι νομιμότητας και παρανομίας*» και από τόν κ. Σπυρίδωνα Κουλοχέρη, δικηγόρο, υπεύθυνο Νομικού Τμήματος του Ἐθνικοῦ Συμβουλίου Προσφύγων, η θεματική: «*Τὸ Νομικὸ καθεστὼς τῶν Προσφύγων στὴν Ἑλλάδα*».

Ἐπίσης, πάντα ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια τοῦ ἀκαδ. κ. Μητσόπουλου, με κύριο ἐρευνητὴ τὸν Ἐπίκουρο Καθηγητὴ (Πανεπιστήμιο τοῦ Αἰγαίου) κ. Κωνσταντῖνο Μαγκλιβέρα ξεκίνησε νέα θεματικὴ με τίτλο «*Μετανάστευση στὴν Ἑλλάδα: Διεθνές και κοινοτικὸ δίκαιο*».

- Με ἐπιστημονικὸ ὑπεύθυνο τόν ἀκαδημαϊκὸ Καθηγητὴ κ. Κωνσταντῖνο Δρακάτο και κύριο ἐρευνητὴ τὸν ἀναπληρωτὴ καθηγητὴ κ. Μιχάλη Χλέτσο ἄρχισε ἡ έρευνα «*Οἱ ἐπιπτώσεις τῆς μετανάστευσης στὴν ἑλληνικὴ οικονομία*».

[Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανούδη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

A. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ:

Το Κέντρο Έρευνας τής Έλληνικῆς Φιλοσοφίας κατά τὸ ἔτος 2005 ἐξέδωσε:

1. Τὸν τόμο 35 τῆς Ἐπετηρίδος Φιλοσοφία. Ὁ τόμος περιλαμβάνει τρία θεματικά τμήματα: (α) *Αἰσθητικὴ* με τὴν παρουσίαση 12 ἄρθρων σὲ ἑλληνικὴ, γαλλικὴ καὶ ἀγγλικὴ γλῶσσα, (β) *Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας* με παρουσίαση τεσσάρων ἄρθρων σὲ γαλλικὴ καὶ ἀγγλικὴ γλῶσσα καὶ (γ) *Ἀνακοινώσεις* ποικίλων φιλοσοφικῶν θεμάτων, με παρουσίαση πέντε ἐπιστημονικῶν ἀνακοινώσεων σὲ ἑλληνικὴ καὶ γαλλικὴ γλῶσσα. Τὰ ἄρθρα καὶ οἱ ἀνακοινώσεις ἔχουν ἐκπονηθεῖ ἀπὸ ἀκαδημαϊκοὺς, ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου καὶ ἄλλους διακεκριμένους Ἕλληνας καὶ ξένους φιλοσόφους καὶ ιστορικοὺς τῆς φιλοσοφίας.
2. Τὸ βιβλίον τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Εὐ. Μουτσόπουλου, *Σύμπαν τῶν Ἀξιῶν, Σύμπαν Ἀνθρώπινον*, στὴ γαλλικὴ γλῶσσα.
3. Τὸ βιβλίον τοῦ Klaus Oehler, *Ἵποκειμενικότης καὶ Αὐτοσυνείδηση* κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα, μεταφρασμένο στὴν ἑλληνικὴ ἀπὸ τὴ γερμανικὴ, με πρόλογο τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Εὐ. Μουτσόπουλου.
4. Τὴν ἐπανεκδόση τοῦ βιβλίου τοῦ Μάρκου Ρενιέρη, *Περὶ Βλοσσίου καὶ Διοφάνους*, με πρόλογο τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κ. Δεσποτόπουλου.

B. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ:

Ἐπερατώθη τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ Κέντρου Έρευνας τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας *Τύχη καὶ Ἀνάγκη στὴν Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία*, ὑπὸ τὴν Ἐποπτεία τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Εὐάγγελου Μουτσόπουλου (Ἐπόπτου τοῦ Κέντρου). Τὰ πορίσματα τοῦ ἀνωτέρω Προγράμματος ἐξεδόθησαν σὲ τόμο ἀπὸ τὴς Ἐκδόσεις τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, με πρόλογο τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ε. Μουτσόπουλου. Ὁ συλλογικὸς αὐτὸς τόμος περιέχει δεκαῆξι (16) ἄρθρα στὴ γαλλικὴ καὶ ἀγγλικὴ γλῶσσα. Τὰ ἄρθρα ποὺ περιέχονται στὸν τόμο εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. M. CONCHE: La métaphysique du hasard.
2. I. PH. VILTANIOU: Hasard et nécessité. Zeus toujours gagnant.
3. A. ARAVANTINOU: Necessity and Chance in Democritus' Cosmology.

4. J.-M. GABAUDE: De la nécessité au hasard: des atomistes abdéritains à l'épicurisme.
5. E. MOUTSOPOULOS: Hasard, nécessité et kairos dans la philosophie de Platon.
6. I. SVITZOU: Necessity in Plato's *Republic* X, 614b-621d and *Laws* X, 904a-905d.
7. CH. POLYCARPOU: Chance and Necessity in Eudoxean Thought.
8. J. DUDLEY: Necessity and Chance : Aristotle's Criticism of the Presocratics.
9. FR. FILIPPI: *Dynamis, Causality and Chance* in Aristotle.
10. D. ΚΑΡΑΝΤΑΪΣ: Determinism and Deliberation in *De Interpretatione*, 9.
11. F. O' ROURKE: Knowledge and Necessity in Aristotle.
12. H. MARGARITOU-ANDRIANESSI: Chance and Necessity in Epicurus' Philosophy.
13. M. PROTOPAPAS-MARNELI: Le hasard est une chose qui échappe à la perspicacité humaine (STOBÉE, *Ecl.*, I, 6, 17^b).
14. L. JERPHAGNON: Le mythe et l'image de la destinée: d'Homère à Saint Augustin.
15. G. LEKKAS: Le concept positif de la nécessité et la production des êtres chez Plotin.
16. G. ARABATZIS: Le système de Pléthon et la nécessité.

[Μαρία Πρωτοπαπᾶ]

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

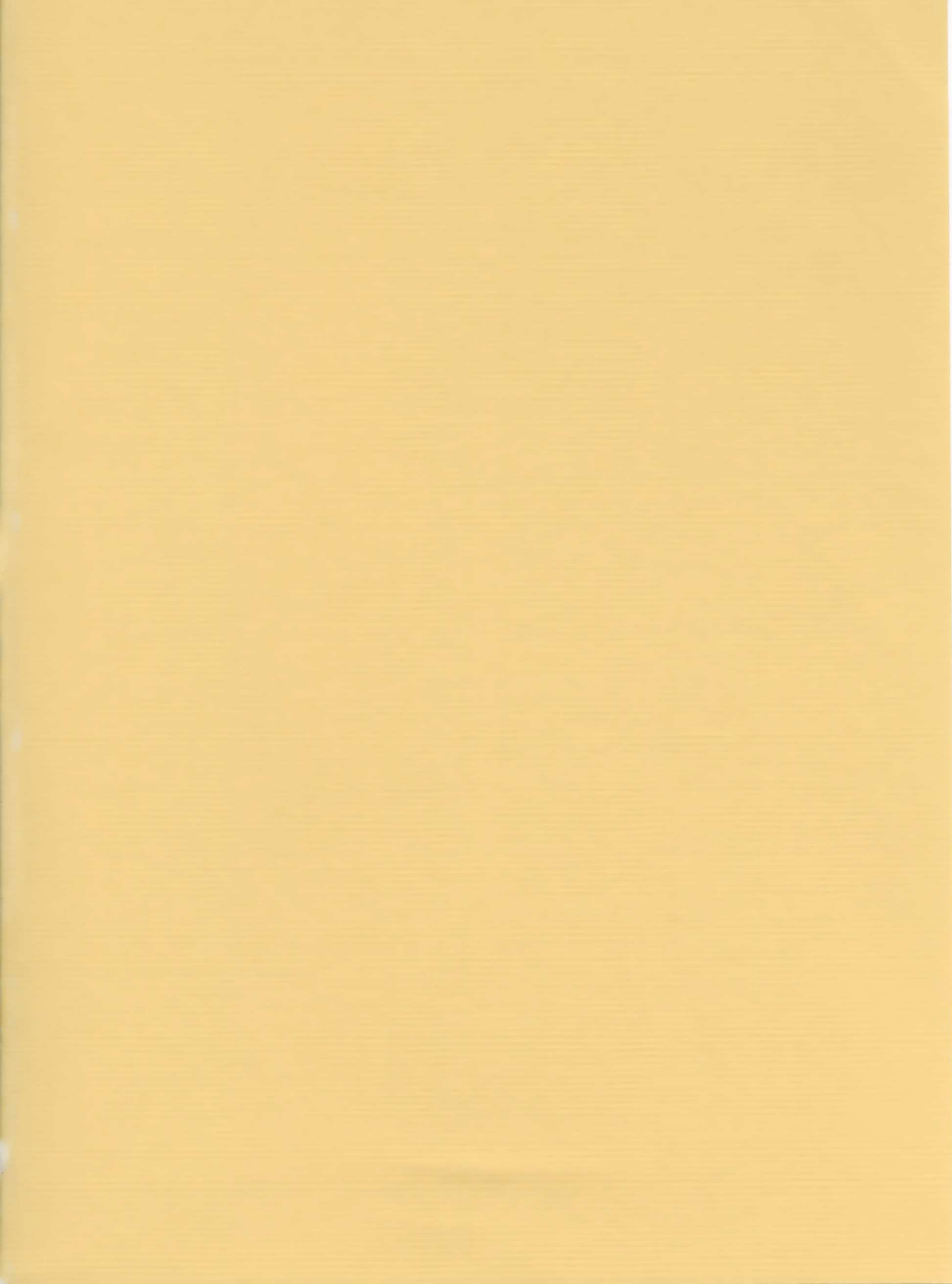
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ. — Παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γεωργίου Μητσοπούλου, «Θέματα Γενικῆς Θεωρίας καὶ Λογικῆς τοῦ Δικαίου», Ἐκδόσεις Ἄντ. Σάκκουλα, Ἀθήνα 2005	75
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ. — Παρουσίαση τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μενέλαου Ἀ. Τουρτόγλου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ στῆν Ἀκαδημία	202
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Ὁμιλία κατὰ τὸ ἐπιστημονικὸ μνημόσυνο τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Ἰωάννου Πεσμαζόγλου	27
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Παρουσίαση τοῦ Προέδρου τῆς Ἑλλην. Δημοκρατίας κ. Κωνστ. Στεφانوπούλου, ὡς Ἐπιτίμου Μέλους στῆν Ἀκαδημία	49
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Ὁμιλία κατὰ τὴν παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γ. Μητσοπούλου	80
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Βαδυσήμαντες ρήσεις προσωπικῶν φιλοσόφων γιὰ τὰ ὅρια τῆς ἐπιστήμης καὶ τοὺς ὅρους τοῦ κύρους τῆς	125
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Οἱ ἀγῶνες τοῦ Ἰωάννη Πεσμαζόγλου γιὰ τὴν ἐναξίη τῆς Ἑλλάδος στῆν ΕΟΚ	32
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Ὁμιλία κατὰ τὴν παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γ. Μητσοπούλου	81
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Ὁμιλία κατὰ τὸ ἐπιστημονικὸ μνημόσυνο τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Ξενοφώντος Ζολώτα	141
ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ. — Ἐκδοση τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου.	231
ΚΑΡΑΣΗΣ Δ. ΜΑΡΙΑΝΟΣ. — Παναγιώτης Κανελλόπουλος — Κωνσταντῖνος Τσάτσος. Συγκλίσεις καὶ ἀποκλίσεις	83
ΚΟΤΣΙΡΗΣ Ε. ΛΑΜΠΡΟΣ. — «Πνευματικὴ ἰδιοκτησία, ἢ πῶς ἰερέη». Ἄνοδος, ἀμφισήτηση καὶ ἡ συμβολὴ τῆς τέχνης	157
ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ. — Ὁμιλία τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κατὰ τὴν παρουσίαση τοῦ βιβλίου του, «Θέματα Γενικῆς Θεωρίας καὶ Λογικῆς Δικαίου»	82
ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ. — Ὁ Κάντ συναντᾷ τὸν Πλάτωνα. (Kant à la recherche de Platon)	131

ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ Π. ΧΡΗΣΤΟΣ. — Ἡ τεχνολογία στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γεωργία. (Technology in Ancient Greek Agriculture)	115
ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ ΜΑΡΙΑ. — Ἐκθεση τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλο- σοφίας	234
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. — Ἡ διεθνὴς διάσταση τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν ..	9
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. — Χαιρετισμὸς τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ κ. Κωνσταντίνου Στεφانوπούλου, Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, ὡς ἐπιτίμου μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν	47
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. — Τὸ μέλλον τῆς ἀλυσίδας τῆς ἐπιστημονικῆς πληροφόρας. (The future of the chain of scientific information)	63
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. — Οἱ διεθνεῖς δραστηριότητες τοῦ Καθηγητοῦ Ξενοφῶντος Ζολώτα. Ὁμιλία κατὰ τὸ ἐπιστημονικὸ μνημόσυνο τοῦ Ἀκαδη- μαϊκοῦ Ξενοφῶντος Ζολώτα	152
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. — Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μενέλαου Τουρτόγλου στὴν Ἀκαδημία	201
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. — Ὁμιλία τοῦ Προέδρου, Οἱ μεταμορφώσεις τῆς διεθνoῦς κοινότητος	221
ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. — Ἡ γέφυρα τῶν Ἀλυσίδων — Ὁ ρό- λος τῶν Ἑλλήνων Ἐμπόρων στὴν Οὐγγαρία. (Le Pont des chaînes — Le rôle des commerçants hellènes en Hongrie)	71
ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Ὁμιλία τοῦ Προέδρου τῆς Ἑλληνι- κῆς Δημοκρατίας, ὡς ἐπιτίμου μέλους τῆς Ἀκαδημίας	53
ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ ΛΙΑΪ. — Ἐκθεση τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινο- νίας	232
ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ ΜΕΝΕΛΑΟΣ. — Τὸ βυζαντινὸ καὶ μεταβυζαντινὸ δίκαιο καὶ ἡ ἀνάγκη συστηματικῆς σπουδῆς τους. Εἰσιτήριος λόγος τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	207

ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ - ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΣΠ. ΛΕΝΗΣ
Ίσοκράτους 5, Ν. Ήράκλειο 141 21
Τηλ.-Fax: 210 2827415 • e-mail: leon@ath.forthnet.gr

ISSN 0369-8106